



**CHDPU**  
CHIRCHIQ DAVLAT  
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI



# YANGI O'ZBEKISTONDA FILOLOGIK TA'LIMNING DOLZARB MUAMMOLARI, YECHIMLARI VA ISTIQBOLLARI

## Xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya MATERIALLARI V-JILD

CURRENT ISSUES, SOLUTIONS, AND PROSPECTS OF  
PHILOLOGICAL EDUCATION IN NEW UZBEKISTAN

International Theoretical and Scientific Conference  
PROCEEDINGS

Volume - 5

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ, ПУТИ РЕШЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ  
РАЗВИТИЯ ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В НОВОМ  
УЗБЕКИСТАНЕ

Международная научно-теоретическую конференцию  
МАТЕРИАЛЫ

Том - 5

24-oktabr, 2025





**“YANGI O‘ZBEKISTONDA  
FILOLOGIK TA’LIMNING  
DOLZARB MUAMMOLARI,  
YECHIMLARI VA  
ISTIQBOLLARI”**  
xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

## **“YANGI O‘ZBEKISTONDA FILOLOGIK TA’LIMNING DOLZARB MUAMMOLARI, YECHIMLARI VA ISTIQBOLLARI”**

xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

**TASHKILIY QO‘MITASI**

**Tashkiliy qo‘mita raisi:**

**G‘.I. Muxamedov**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti rektori.

**Tashkiliy qo‘mita a‘zolari:**

**B.X. Eshchanov**

**S.B. Qorayev**

**D.B. Axmadjanov**

**O.A. Ortiqov**

**S.X. Gayupova**

**R.A. Ikramov**

**O‘.R.Saidov**

**N.D.Xolikova**

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor.

Yoshlar masalalari va ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar bo‘yicha prorektor.

O‘quv ishlari bo‘yicha prorektor.

Moliya-iqtisod ishlari bo‘yicha prorektor.

Ta‘lim sifatini nazorat qilish bo‘lim boshlig‘i.

Gumanitar fanlar fakulteti dekani.

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini mudiri.

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini mudiri

**Tashkiliy qo‘mita ishchi guruhi:**

**Davlatova A.D.**

**Sabitova T.**

**Kabirov M.T.**

**Tog‘ayeva G.J.**

**Muydinova A.U.**

**Shermatova U.Sh.**

**Rasulova R.B.**

**Mo‘ydinov Q.A.**

**Abdirimova I.K.**

**Duysebayeva D.**

**Baykabilov U.**

**Bayzakov J.**

**Muxtarova Sh.**

**Raxmanova N.A.**

**Xikmatov X.S.**

**Quchqorov H.H.**

**Murodova F.**

**Bekmurodov T.**

**Komilova G.**

**Xayrullayeva R.**

**Achilova E.S.**

**Usmanova Z.I.**

**Murodova R.**

**Shayxislamov N.Z.**

**Arzikulova S.A.**

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini professori

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini professori

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini dotsenti v.b.

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini katta o‘qituvchisi

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini katta o‘qituvchisi

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini katta o‘qituvchisi

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini katta o‘qituvchisi

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

## SO'ZBOSHI

Xalqimizning asrlar davomida shakllangan madaniyati, ilmiy-ma'rifiy va badiiy tafakkuri, intellektual salohiyatining porloq hamda bebaho mevasi bo'lgan o'zbek tili dunyodagi eng boy va qadimiy tillardan biridir. Mustaqillik davrida ona tilimiz chin ma'noda davlat tili maqomiga ega bo'lib, xalqimizni erkin, ozod va farovon hayot barpo etish yo'lida birlashtiruvchi, safarbar etuvchi ulkan kuch sifatida maydonga chiqdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan qator farmonlar ona tilimiz rivojiga berilgan katta e'tibor namunasidir. Xususan, 2019-yilning 21-oktabrida qabul qilingan "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoniga ko'ra 21-oktabr sanasi yurtimizda "O'zbek tili bayrami kuni" deb belgilandi. Bugungi kunda o'zbek tili jamiyatimizning barcha jabhalarida keng qo'llanilib, xalqaro miqyosda, jumladan, kompyuter texnologiyalari va internet tizimlarida ham samarali foydalanilmoqda. Shu bilan birga o'zbek tilining xalqaro muloqot vositasiga aylangani, xorijiy mamlakatlar rahbarlari bilan olib borilayotgan muzokaralar, uchrashuvlar hamda yuksak darajadagi rasmiy tadbirlarda qo'llanilayotgani barchamizda cheksiz faxr va iftixor tuyg'usini uyg'otadi.

Jumladan, Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti O'zbek tilshunosligi va O'zbek adabiyotshunosligi kafedralari tomonidan "Yangi O'zbekistonda filologik ta'limning dolzarb muammolari, yechimlari va istiqbollari" mavzusida tashkil etilgan xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya ham davlat tilini rivojlantirish borasidagi yutuq va natijalarga ilmiy-nazariy baho berish, mumtoz adabiyot siymolarining qo'lyozma asarlarlarini chuqur o'rganish va tabdil etish borasidagi izlanishlar, tasavvufiy merosimizga yangicha yondashuvlarni shakllantirish, jadid ma'rifatparvarlarining qimmatli merosini keng targ'ib etish, shuningdek, respublikamizdagi mavjud filologik muammolar va ularning yechimlari bo'yicha xulosa hamda takliflar taqdim etish, yetakchi xorijiy ilmiy tadqiqot markazlari va oliy ta'lim muassasalari bilan o'zaro ilmiy hamkorlikni mustahkamlashdan iborat.

Anjumanning ustuvor yo'nalishlaridan biri – globallashuv jarayonlarida umumturkiy dunyoning tili va qadriyatlarini mustahkamlash, turkiy tillar oilasi o'rtasida xalqaro hamkorlikni kengaytirishga qaratilgani alohida diqqatga sazovor.

Shu o'rinda konferensiya materiallaridan joy olgan ilmiy maqolalar ham bugungi jamiyatimiz tomonidan ilgari surilayotgan raqobatbardoshlik, sifatli ta'lim,

innovatsion muhit, ma'rifatparvarlik va ma'rifatchilik g'oyalariga hamohang bo'lib, yurtimizda ta'lim-tarbiyaga oid tadqiqotlar olib borayotgan barcha talaba, doktorant va izlanuvchilar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilishi shubhasiz. Anjuman materiallari sifatida tayyorlangan mazkur to'plam sohadagi muammolar, ularning maqbul yechimlari masalalariga bag'ishlanganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Mazkur anjuman doirasida shakllangan ilmiy hamkorlikning kelgusida yanada mustahkamlanib, yangi g'oyalar va loyihalar uchun zamin yaratishiga ishonch bildiramiz. Bu hamkorlik, shubhasiz, tilshunoslik, adabiyotshunoslik hamda ta'lim sohalarining yanada rivojlanishiga samarali hissa qo'shadi.

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti rektori*

**G'.I. Muxamedov**



**ТІЛ – ҰЛТ РУХАНИЯТЫНЫҢ НЕГІЗІ****Бақбергенова Роза Қожабайқызы**

Абай атындағы Қазақ ұлттық

педагогикалық университеті

Қазақстан/Алматы

Ұлт руханиятының биік деңгейі, ұлт ұйысуының басты тірегі – ұлттың ана тілі. Ана тілі – кез келген ұлттың ең басты рухани құндылығы. Ана тіліне құрметпен қараған мемлекет қана ел мәдениетін: бабаларымыздан келе жатқан салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, шежіреге толы тарихын мәңгілік сақтай алады. Ал бұл ұлттық құндылықтарымыздың мәңгілігі ұлттық тілмен байланысты.

Бүгінгі күннің қоғамдық-әлеуметтік және рухани-мәдени даму контексінде тілдің қызметі мен әлеуетін айқындау мәселесі оны жаңа теориялық-танымдық үрдісте зерттеудің қажеттілігін көрсетіп отыр. Қазақ тілтанымында тіл арқылы адам санасында қалыптасқан танымдық қорды және тіл арқылы бойға сіңген рухани құндылықтар жүйесін, ұлттық мінез-құлық пен сананы тіл мен адам факторы арасындағы байланысты зерттеуге бағытталған қазіргі тіл білімінің адамтанымдық (антропоэзектік) негізде зерделенуде.

Тіл – сол тілді тұтынушы этностың бүкіл рухани, мәдени құндылығының асыл қазынасы, тарихи-мәдениетті ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші, сақтаушы, іске асырушы және қайта құрушы құрал. Әрбір этностың ежелден қалыптасқан төл мәдениеті – ұлттық тілі арқылы сақталған, таңбаланған ішкі мазмұны. Сөз құдіреті арқылы берілген мазмұнды-дерек – сол тілді тұтынушы этностың ұлттық құндылығы. Ұлттық тіл – өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған біртұтас жүйе.

Қазіргі әлем кеңістігіндегі жаһандану мен ұлтсыздану үрдісі өріс алған құбылмалы замандағы ұлттық сананың жаңа сапасы мен сипатының да маңызы ерекше. Ұлттық сананың жаңғырып, болмысымызды тануға деген құлшыныс қазіргі тәуелсіз мемлекетіміздің мүддесімен сабақтасуда. Бұл жағдаят ұлтсыздану үрдісіне қарсы ұлтжандылық сананың қалыптасып, ұлттық негізді дәлелдейтін деректерді зерттеуді жаңа да кешенді деңгейге көтеруді қажет етуде.

Өткен ғасырдың 80-жылдарынан кейінгі кезең – еліміздің саяси, экономикалық, мәдени және тілдік тәуелсіздігінің негізін қалаған, қазіргі тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуымыздың алғы шарттарын айқындаған

қазақ халқының ардақты аталары, Алаш Орда қайраткерлерінің ақтала бастаған уақыты еді. Қазақ елі ұзақ жылдар бойы күткен өз перзенттерімен қайта табысып, ұлы тұлғаларының тарихымен, еңбектерімен танысты. Қазақ халқының саяси және әлеуметтік мәдениеті бұрынғыдан да еселене дамып, ұлттық сана мен ұлттық сезім табиғи қалыпқа ене бастады. Кеңес дәуірінде қолданыста болмаған “атамекен”, “қазақ ұлты”, “туған елім”, “ұлттық тіл”, “ұлттық діл”, “ұлттық рух”, “ұлттық тағдылым”, “ұлттық тұлға”, “ұлттық құндылық”, “ұлттық ой-сана”, “ұлттық мәдениет”, “ұлттық өнер”, “ұлттық салт-дәстүр”, “ұлттық мінез” сияқты сөз оралымдары қайта қолданысқа еніп, тілдік коммуникацияда кеңінен қолданыла бастады.

Қазақ елінің ұлы тұлғалары Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Қошқе Кемеңгерұлы, Сұлтанбек Қожанов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов сынды ұлттық рух үшін ұлттық мәдениет пен тіл мәселелеріне қатысты мәдени күресі – қазақ тарихында тұғырлы тұлғалар есімін мәңгілікке қалдырды. Ұлы тұлғаларымыздың ғылыми және ағартушылық қызметінің арқасында, әсіресе білім беру саласында тілдік, мәдени және әлеуметтік қағидаттар іс жүзінде жүзеге аса бастады. Бұл бағыттағы көзқарастар халық ағарту ісі мен тіл мәселесіне ерекше назар аударуға себеп болды.

Қазақтың ұлы тұлғасы, Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы: *«Қай халық өз ана тілінде сөйлеп, сол ана тілі арқылы әлемдік қарым-қатынасқа ене алса, демек, ол тілге қандай да бір қауіп төнбейді. Әр халықтың даму мен тоқырау, өркендеу мен құлдырау кезеңдері болады. Бұл үдерістер сол халықтың тіліне де өз ізін қалдырып, тарих сахнасында лайықты орнын айқындайды»*, - деген пікірі әлі де құнды. Расында да, қазіргі жаһандану кезеңінде қазақ ұлты әлемге танылып, қазақ тілі – Қазақ елінің мемлекеттік тілі қызметін атқарып отыр. Ахмет Байтұрсынұлын Ұлт мәдениетінің хантәңірі ретінде жоғары бағалаған академик Ө.Айтбаев: *«Қазақ халқының тәуелсіздігі үшін, оның сауатты да білікті ел қатарына қосылуы үшін ақтық демі біткенше күрескен осынау ұлы адамның аты ұлт жүрегінде мәңгі сақталуы тегін емес»*, - деп жоғары бағалады.

Ана тілінің қадір-қасиетін жете түсіне алмай, шетел тілдерінде сөйлейтін азаматтарымыз да бар екендігі жасырын емес. Мұндайда еріксіз ұлы ақын Абайдың *«Қайран тіл, қайран сөз – наданға қадірсіз»* деген ұлағатты сөз оралымдары есімізге түседі. Абай, Шоқан, Ыбырайлардан бастап, Алаш арыстарына дейінгі аралықта ұлтын оятқан жандардың ағартушылық қызметтері

қаншалықты ақиқат болса, бүгінгі жаһандануға заманындағы қазақ елі үшін де соншалықты маңызды. Шоқан Уалиханов Әлішер Науаи есімін қазақ тарихында тұңғыш рет құрметпен атап, 1857 жылы мәлімет жазады.

XXI ғасырдың Абай заманынан уақыт айырмашылығы болғанымен, ғылым-білім, мақсат-мүдде хақында түсінік өзгерген жоқ. Бәсекеден тұратын бүгінгі әлемде ұлтымыздың өзгелерге тәуелді болып кетпеуі үшін басты тегеуріні – білім болмақ. Ұлы Абай жиырма бесінші қарасөзінде: *«Ғылым, өнер – дүниенің кілті. Оны білгенге дүние арзанырақ түседі»* - дейді. Абайдың «ғылым, өнер» деген сөздерді білім сөзінің орнына қолданғаны да айқын. Өзі өмір сүрген XIX ғасырда халқының жаппай сауатты болуын аңсаған ағартушы, ойшыл ақын қазақтың тек ғылым мен білімнің арқасында ғана озық елдің зияткер азаматы атанарына сенген. *"Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, білім, ар, мінез деген қасиеттермен озады"* деген ұлы ақын Абайдың сөзі барлық уақытта да өз мәнін жойған емес. Озық ойлы білімдар адамдар заманының, қоғамның дамуына, өзгеруіне өз үлесін қосады. Соңғы уақытта зияткер тұлға қалыптастыруды дамыту мен оған жан-жақты терең білім беру мақсатында халықаралық байланыс пен ынтымақтасты тәжірибе алмасу келіссөздері жасалып, бұл бағытта бағдарлы жұмыстар атқарылуда.

Жоғары оқу орындарында студенттерге филологиялық білім беруде Әлішер Науаи мен Абай Құнанбаевтың шығармаларындағы теңеулері, метафора, сөз оралымдарының ерекшеліктерін меңгерту бағытында талдау жұмыстарын жүргізу сөз мәдениетін жетілдіреді. Абай жырларындағы *«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым, Ұстарасыз аузыңа түсті-ау мұртың»*; *Жарқ етпес қара көңілім не қылса да»*; *«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат»* метафоралық қолданыстар ұлы ақынның тілдік тұлғасын анықтайды. Абайдың ұлылығы сонда, ақынның бүкіл шығармаларында қазақтың қазыналы болмысы мен табиғаты, жайсаң да ақкөңіл жаны, ұлттық тілі, сабырлы, жайдары мінезі мен көңілі толық сипатталады. Қазақтың ұлы ақыны Абай әлемі рухани кеңістігінің керегесінің кең, тұғырлы болуы түркі әлемі ұлыларына құрметінде жатқандығы белгілі. Бұл қазіргі кезеңде де өз сабақтастығын жалғастырып келеді.

Өзбекстан Республикасындағы Қазақстан елшілігінің мәліметі бойынша екі елдің жоғары оқу орындары арасында тікелей жасалған 451 келісімшарт бар. Осы келісімшарттардың бірқатары соңғы бесжылдықта Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті мен Өзбекстандағы Науаи атындағы мемлекеттік университеті, Низами атындағы Ташкент педагогикалық университеті, Шыршық педагогикалық университеті, Әжінияз атындағы Нүкіс



педагогикалық университеті (Қарақалпақстан), Гүлстан педагогикалық университеті және Самарқанд мемлекеттік университетімен келісімшарт негізінде академиялық жұмыстар жүргізіліп келеді.

2024 жылдың 27 маусымында Қазақстандағы тұңғыш және жетекші педагогикалық оқу орыны – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде «Науаи мен Абай: жалпыадамзаттық құндылықтар сабақтастығы» халықаралық форумы өткен болатын. Түркі өркениетінің тұғырлы тұлғалары Әлішер Науаи мен Абай Құнанбаевтың бай мұрасына негізделген қазіргі қоғам дамуының рухани, тарихи және философиялық негіздерін насихаттау, ұлы ойшылдар идеяларын зерттейтін елдердің жетекші ғалымдары арасында диалог пен ынтымақтастық үшін жаңа алаң құру мақсаты қойылды. Осы форумда Науаи орталығының таныстырылымы аясында Науаи оқулары: «Науаи – әлем тілдерінде» жыр конкурсы, «Әлішер Науаи мұрасы: ғылым, білім және тәрбие синергиясы» тақырыбында халықаралық ғылыми-әдістемелік семинар жоғары деңгейде ұйымдастырылды. Сенімді әріптес саналатын Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы ұрпақтар сабақтастығын және мәдени байланыстарды нығайтуға бағытталған ынтымақтастықты одан әрі дамыту және бірлескен жобаларды жүзеге асыру болып табылады.

Сөзімізді қорытындылай келгенде, түркі елдерінің, оның ішінде өзбек және қазақ ұлтының тілдік саясатының рухани-мәдени құндылығын «Ұлттың руханиятының даму тетігі - туған ана тілі» деп бағаланған тұжырым ұлттық болмысымыз бен елдігімізді тіл арқылы танудың бағдары болары анық.

**NUTQ TOVUSHLARINING FONETIK OZGARISHLARI****Boltaboyeva Zilola Botir qizi,**

Chirchiq Davlat pedagogika universiteti 1- bosqich talabasi

e-mail: [zilolaboltaboyeva@gmail.com](mailto:zilolaboltaboyeva@gmail.com)

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada nutq tovushlarining fonetik ozgarishlari, ularning tildagi roli va ahamiyati ilmiy jihatdan yoritilgan. Maqolada tovushlarning qoshnichilik ta'siri (assimilyatsiya), tovush tushishi (elizsiya), tovush orttirilishi (epenteza), tovush almashinuvi (metateza) kabi hodisalar misollar asosida tahlil qilingan. Shu bilan birga fonetik ozgarishlarning nutq jarayonidagi orni, ularning talaffuz me'yorlarini shakllantirishdagi roli va soz ma'nosiga ta'siri haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, tarixiy rivojlanish jarayonida tovushlarning ozgarish sabablari ham korib chiqiladi.

**Kalit sozlar:** fonetika, tovush, fonetik ozgarish, talaffuz, assimilyatsiya, epenteza, metateza, elizsiya.

**Аннотация:** В данной статье научно освещены фонетические изменения звуков речи, их роль и значение в языке. В статье на примерах проанализированы такие явления, как влияние соседства звуков (ассимиляция), падение звука (Элизия), приобретение звука (эпентеза), обмен звуками (метатеза). При этом рассматривается роль фонетических изменений в речевом процессе, их роль в формировании норм произношения и их влияние на значение слова. Рассматриваются также причины изменения звуков в процессе исторического развития.

**Ключевые слова:** фонетика, звук, фонетические изменения, произношение, ассимиляция, эпентеза, метатеза, элизия.

Ma'lumki tovushlar 2 xil boladi:

a) tabiiy tovushlari

b) inson nutq tovushlari

2. Tabiatdagi insondan tashqari paydo bolgan barcha tovushlar tabiiy tovushlar deyiladi.

3. Inson nutq a'zolari harakati yordamida ma'lum maqsadda talaffuz qilingan tovushlar esa nutq tovushlari deyiladi.

4. Og'zaki nutqning eng kichik boshqa mayda bolaklarga bolinmaydigan qismiga nutq tovushlari deyiladi.

5. Nutq tovushlarining 3 tomoni mavjud.

a) Akustik tomoni- bunda tovushning balandligi, tezligi, miqdori, kuchi, tembri tushuniladi Fizika fani bilan bog'liq

b) Talaffuz tomoni- bu Fiziologiya bilan bog'liq

c) Vazifaviy tomoni- bu Tilshunoslik bilan aloqador. Shuning uchun lingvistik belgi deb ham nomlanadi.

Nutq tovushining asosiy vazifasi soz ma'nolarini farqlashdir. Masalan: qarz-qars - bunda ma'no farqlash uchun jarangli va jarangsiz undoshlar xizmat qilyapti. Nutq tovushlari opkadan chiqayotgan havo oqimining og'iz boshlig'ida ma'lum bir tosiqqa uchrash uchramasligiga kora ikkiga bolinadi. a) unli tovushlar b) undosh tovushlar.

Til insonlar ortasidagi eng muhim aloqa vositasi bolib, uning tog'ri talaffuzi va tovush tizimini organish nutq madaniyatining asosi hisoblanadi. Har bir tilda nutq tovushlari vaqt otishi, talaffuz sharoiti, ijtimoiy va dialektal omillar ta'sirida ozgarib boradi. Bu ozgarishlar fonetik ozgarishlar deb ataladi. Fonetik ozgarishlar tilning tabiiy rivojlanish jarayonida yuzaga keladi va ular sozlarning talaffuzi, urg'usi, ohangi hamda tovush tarkibida namoyon boladi. Fonetik ozgarishlar til tizimida tabiiy jarayon bolib, ular sozlarning talaffuzida, ohangida va tovush tarkibida yuz beradi. Ushbu mavzuni organish tilshunoslikda, xususan, fonetika sohasida muhim ahamiyatga ega bolib, ozbek tilining tovush tizimini chuqurroq anglash va tog'ri talaffuz me'yorlarini shakllantirishga yordam beradi. Nutq tovushlarining fonetik ozgarish turlari, ularning sabablari hamda ozbek tilidagi amaliy namunalar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, fonetik ozgarishlarning tarixiy ildizlari va ularning zamonaviy nutqda tutgan orni haqida fikr yuritiladi.

Fonetik ozgarishlar - bu tovushlarning talaffuz jarayonida shaklan yoki sifat jihatidan ozgarishidir. Ular til tizimining tabiiy rivojlanishida muhim rol oynaydi. Fonetik ozgarishlar sozlarni soddaroq talaffuz qilish, nutq oqimini qulaylashtirish va tovush uyg'unligini ta'minlash uchun yuz beradi. Ozbek tilida fonetik ozgarishlarning quyidagi asosiy turlari uchraydi:

1. Assimilyatsiya (qoshnichilik ta'siri) – bir tovushning ikkinchisiga oxshash tarzda talaffuz qilinishi. Masalan: kitob + chi → kitobchi (kitopchi), bu yerda b tovushi p tovushiga oxshash talaffuz qilinadi.

a) *progressiv assimilyatsiya*– oldingi tovushning keyingi tovushni oziga moslashtirishi: *ketdi>ketti* (td>tt), *ekgan>ekkan* (kg>kk), *qishloqqa>qishloqqa* (qg>q q) kabi;

b) *regressiv assimilyatsiya*. Keyingi tovushning oldingi tovushni oziga moslashtirishi: *tuzsiz>tussiz* (zs>ss), *birta>bitta* (rt>tt) kabi;



2. *Dissimilyatsiya* – soz tarkibidagi bir xil (yoki o'xshash) tovushlardan birining boshqa tovushga ko'chishi: *birorta* > *bironta* (ror > ron), *kissa-kista* (ss > st) kabi. Bu hodisani assimilyatsiyaning aksi deyish mumkin.

Dissimilyatsiya hodisasi yonalishiga qarab ikki xil boladi:

a) *progressiv dissimilyatsiya*. Bunda keyingi tovush o'zgaradi: *zarur* > *zaril* kabi;

b) *regressiv dissimilyatsiya*. Bunda oldingi tovush o'zgaradi: *maqтанmoq* > *maxtanmoq* kabi.

3. *Elizsiya* (tovush tushishi) – soz ichida yoki qoshni sozlar orasida tovushning tushib qolishi. Masalan: *boribdi* → *borpti*, *bolibdi* → *bopti*.

4. *Epenteza* (tovush orttirilishi) – talaffuzni yengillashtirish maqsadida sozga qoshimcha tovush kiritilishi. Masalan: *sovuq* → *sovuqq*, *qizil* → *qizilqina* (dialektal shakllarda).

5. *Metateza* (tovushlar orni almashishi) – tovushlarning ozaro joyini almashtirish hodisasi. Masalan: *tirqish* → *triqish*, *tuproq* → *turpoq* kabi variantlarda uchraydi.

Fonetik ozgarishlar o'zbek tilining leksik va morfologik tizimiga ham ta'sir krsatadi. Ular orqali sozlarning talaffuzdagi shakli ozgaradi, ammo ma'nosi saqlanib qoladi. Shu jihatdan, fonetik ozgarishlar tilning estetik gozalligi va nutqning tabiiyligi uchun xizmat qiladi. Tilshunoslikda fonetik ozgarishlarni organish, ularning qonuniyatlarini aniqlash va amaliy nutqda qollash talaffuz me'yorlarini mustahkamlashga, o'zbek tili tovush tizimini mukammal organishga yordam beradi.

Natijada, fonetik ozgarishlar o'zbek tilining fonetik tizimini yanada boyituvchi, nutqni soddalashtiruvchi va talaffuzni qulaylashtiruvchi hodisa sifatida baholanadi. Fonetik ozgarishlar til tizimining tabiiy va doimiy rivojlanish jarayonining muhim tarkibiy qismidir. Ular sozlarning talaffuzi, urg'usi va ohangini soddalashtirish, nutqni ravon va qulay qilishda katta ahamiyatga ega. Nutq tovushlarining fonetik ozgarishlari orqali tilning ichki qonuniyatlari, tovushlarning ozaro ta'siri va talaffuz me'yorlari yaqqol namoyon boladi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, assimilyatsiya, elizsiya, epenteza, metateza va dissimilyatsiya kabi jarayonlar o'zbek tilining fonetik tizimini boyitadi, uni yanada moslashuvchan va tabiiy qiladi. Shu sababli, fonetik ozgarishlarni organish nafaqat tilshunoslik uchun, balki tog'ri talaffuz va nutq madaniyatini shakllantirish uchun ham katta amaliy ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, fonetik ozgarishlar o'zbek tilining tovush tizimini chuqur anglash, tilning estetik gozalligini his qilish va uni tog'ri qollash imkonini beradi.

### FOYDALANILGANADABIYOTLAR:

1. Jamolxonov. Hozirgi ozbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
2. Tursunov U va boshqalar. Hozirgi ozbek adabiy tili. Toshkent. 1992.
3. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. Ozbek dialektologiyasi. –Toshkent: “Oqituvchi”, 1978.
4. R. Sayfullaeva va b. Hozirgi ozbek tili. Toshkent, 2009.
5. Nurmonov, A. Ozbek tili nazariy grammatikasi. – Toshkent: 2019. Universitet nashriyoti, 201-bet.
6. Raupova L. Nutq madaniyati /darslik/ Toshkent: “INNOVATSIYA-ZIYO”, 2019, 138 b

## SOHAVIY TERMINLAR VA ULARNING QOLLANILISHI

**Juraqulova Soxiba Jaxongirovna,**

Chirchiq Davlat pedagogika universiteti 1- bosqich talabasi

E-mail: soxibajuraqulova [@gmail.com](mailto:soxibajuraqulova@gmail.com)

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada sohaviy terminlar va ularning qollanilishi atroflicha organilgan. Shu bilan birga terminlarning shakllanish jarayoni, ularning lingvistik xususiyatlari, tarjima masalalari, ozbek tilida sohaviy terminlarni milliyalashtirish va standartlashtirish muammolari korib chiqilgan. Sohaviy terminlarni tog'ri qollash, ularni ommalashtirish va turli sohalararo tarjima qilishda aniq va izchiltavsiyalar berilgan. Terminlarning sohalar boyicha tasnifi, ularning ijtimoiy hayotdagi orni hamda fan va texnologiyaning rivojlanishi bilan bog'liq holda yangi terminlarning paydo bolishi tahlil qilingan.

**Kalit sozlar:** sohaviy terminlar, atamashunoslik, terminologiya, lingvistik xususiyatlar, tarjima, standartlashtirish, milliyalashtirish, fan tili, texnik terminlar, terminlar tizimi, terminlarning qollanilishi, ozbek tili, ilmiy uslub.

**Аннотация.** В данной статье всесторонне исследованы отраслевые термины и особенности их употребления. Кроме того, рассмотрены процессы формирования терминов, их лингвистические характеристики, вопросы перевода, а также проблемы национализации и стандартизации отраслевых терминов в узбекском языке. Приведены чёткие и последовательные рекомендации по правильному использованию терминов, их популяризации и межотраслевому переводу. Проанализирована классификация терминов по отраслям, их роль в общественной жизни, а также появление новых терминов в связи с развитием науки и технологий.

**Ключевые слова:** отраслевые термины, терминология, терминология, лингвистические особенности, перевод, стандартизация, национализация, язык науки, технические термины, система терминов, применение терминов, узбекский язык, научный стиль.

Har bir fan va soha oziga xos tilga, ya'ni terminologiyaga ega. Bu til sohaning maxsus tushunchalarini aniq, qisqa va izchil ifodalashda xizmat qiladi. Sohaviy terminlar mutaxassislar ortasida axborot almashinuvi va bilimlarni etkazishda asosiy vosita sifatida qabul qilinadi. Sohaviy terminologiyaning ahamiyati nafaqat ilmiy sohada, balki amaliy faoliyatda ham tobora ortib bormoqda. Chunki, terminlarning tog'ri va aniq qollanilishi ilmiy tadqiqotlar sifatini oshiradi, texnik hujjatlarning

tushunarililigini ta'minlaydi va sohadagi hamkorlikni yaxshilaydi. Ushbu maqolada sohaviyning mohiyati, terminlarning xususiyatlari, ularning qollanilishi va terminologiyaning zamonaviy rivojlanish jarayonidagi dolzarb muammolari keng yoritiladi.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan terminlar maxsus atamalar bolib, ular muayyan sohaning ilmiy, texnik, tibbiy yoki huquqiy mazmunini ifodalaydi. Zamonaviy ilm-fan, texnologiya va ijtimoiy hayotda har bir sohaning oziga xos tili mavjud. Bu tilning asosi esa sohaviy terminlardir. Har qanday mutaxassislikda chuqur bilim olish, mazmunli muloqot yuritish yoki ilmiy izlanish olib borish uchun terminologiyani tog'ri tushunish va tog'ri qollash zarur boladi.

Terminologiya – bu ma'lum bir sohaga xos bolgan atamalar tizimi bolib, uning aniq va aniq belgilangan tushunchalar orqali ifodalanishi sohaviy muloqotda muhim rol oynaydi.[1:73].

Terminlar odatdagi lug'aviy birliklardan farqli ravishda, kopincha bitta aniq ma'noni anglatuvchi, birma'nolikni talab qiluvchi, rasmiy yoki yarim-rasmiy darajada kelishib olingan, belgilangan bolishi lozim. Ushbu xususiyati tufayli terminlar ilm-fan taraqqiyotida, maxsus adabiyotlarda, rasmiy hujjatlarda, shu jumladan, turli xil davra suhbatlari va ilmiy konferensiyalarda keng qollaniladi [1:25].

Termin - bu ilmiy tushuncha, aniq va qisqa ifoda etilgan atama bolib, u sohaning asosiy mazmunini ifodalaydi. Soxaviy tilning oziga xosligi uning aniq, qisqa va bir ma'noli bolishidadir. Terminlar orqali ilmiy va texnik sohalarda izchillik va aniq muloqot ta'minlanadi.

Sohaviy terminlar -bu muayyan soha yoki fan doirasida qollanadigan maxsus atamalardir. Ular kopincha umumiy lug'atda kam uchraydi yoki umumiy sozlardan farqli, tor doiradagi aniq ma'noni anglatadi. Masalan:

Tibbiyotda: “anemiya”, “insulin”, “biopsiya” kabi terminlar mavjud.

Huquqda: “subyektiv huquq”, “juridik shaxs”, “huquqiy munosabat”.

Axborot texnologiyalarida: “algoritim”, “kodlash”, “server”.

Sohaviy terminlar quyidagi asosiy xususiyatlarga ega: aniq belgilangan ma'no, qisqalik, soha bilan bog'liqlik va umumiy tillarga nisbatan stabillik. Terminlarning aniq va standartlashtirilgan bolishi ilmiy va texnik muloqotni samarali qiladi. Misol uchun, tibbiyot sohasidagi “arteriya” atamasi faqat qon tomirining bir turini anglatadi va boshqa ma'nolarda ishlatilmaydi [2:37]. Sohaviy terminlarning qollanilishi kundalik hayotdan tortib, murakkab ilmiy va texnik jarayonlargacha bolgan turli sohalarni qamrab oladi.



1. Ilmiy tadqiqotlarda. Ilmiy ishlar, maqolalar, dissertatsiyalar va boshqa tadqiqotlar yangi tushunchalar va g'oyalarni aniq ifodalash uchun terminlardan foydalanadi. Yangi atamalarni yaratish va mavjudlarini aniq talqin qilish ilmiy taraqqiyotning muhim qismidir.

2. Ta'lim jarayonida. Ta'limda sohaviyning orni beqiyosdir. Talabalar va mutaxassislar ortasida umumiy til yaratish, fanlarni organishni yengillashtirish terminologiyani asosiy vazifalaridan biridir. Sohaviy terminlarning aniq va bir xil talqin qilinishi darsliklar, qollanmalar va test materiallari sifatini oshiradi.

3. Texnik va huquqiy hujjatlarda. Texnik hujjatlar, loyiha hujjatlari va huquqiy normativlarda terminlar tushunarliklik va aniq ma'noga ega bolishi kerak. Notog'ri ishlatilgan termin natijasida ishlab chiqarishda, qurilishda yoki huquqiy masalalarda jiddiy xatolar yuzaga kelishi mumkin.

4. Axborot almashinuvida. Mutaxassislar va soha vakillari ortasidagi samarali muloqot uchun terminlarning tog'ri ishlatilishi zarur. Sohaviy atamalar aniq ma'lumot yetkazish va tushunishni ta'minlashda muhim vosita hisoblanadi.

Shuningdek, terminlarning notog'ri ishlatilishi tushunmovchiliklarga, hatto jiddiy xatoliklarga olib kelishi mumkin [3:64]. Sohaviy terminlar bilan ishlashda bir qancha muammolar quyidagi muammolar kuzatilmoqda:

Terminlarning kop ma'noliligi: Ba'zan bir termin turli sohalarda turlicha ma'noga ega bolishi chalkashliklarga olib keladi.

Tarjimada qiyinchiliklar: Terminlarning boshqa tillarga tog'ri tarjima qilinmasligi yoki mos kelmasligi.

Terminlarning tez ozgarishi: Yangi tushunchalar paydo bolganda, eskilari yangilar bilan almashtirilishi zaruriyati. Bu esa terminologiyani izchilligiga ta'sir qilishi mumkin.

Standartlashtirish muammolari: Xalqaro hamjamiyatda terminlarni bir xil talqin qilish va qabul qilish qiyin kechadi.

Bu muammolarni hal qilish uchun terminologiya boyicha maxsus institutlar, lug'atlar va normativ hujjatlar ishlab chiqilmoqda. Shu bilan birga, elektron terminologiya bazalari va onlayn resurslar yordamida terminlarni boshqarish osonlashmoqda.

Zamonaviy dunyo tez rivojlanmoqda, yangi texnologiyalar paydo bolmoqda va ilm-fan doimiy yangilanishga muhtoj. Bu esa terminologiyani ham doimiy yangilanishini taqozo etadi. Songgi yillarda terminlarni standartlashtirish, ularni xalqaro miqyosda qabul qilish muhim ahamiyat kasb etdi.[4: 49].

## **Xulosa**

Terminlar sohaviy bilimlarni tizimlashtirishda va amaliy sohada izchillikni ta'minlashda muhim rol oynaydi. Terminologiyaning rivojlanishi yangi ilmiy kashfiyotlar va texnologiyalarni tezkor qamrab olish imkonini beradi.

Sohaviy terminlar ilmiy-texnik taraqqiyotning ajralmas qismi bolib, ular sohaning oziga xos tushunchalarini aniq va londa ifodalashda asosiy vosita vazifasini bajaradi. Sohaviy terminlarning tog'ri va izchil qollanilishi nafaqat ilmiy, balki amaliy faoliyatda ham samarali muloqotni ta'minlaydi. Shu sababli, terminologiyani doimiy rivojlantirish, yangilash va standartlashtirish zarur. Bu jarayon sohaning yangi talablariga moslashishga, xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

## **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI:**

1. Hamidulla Dadaboyev. Ozbek terminologiyasi. Yoshlar nashriyot uyi.- T:2019. B-73.
2. Pardayev, D.B.Urinbayeva, D.A.Islamova. Ozbek terminologiyasi (oquv qollanma).- Samarqand 2020. 37-bet
3. Ismoilov B. "Til va terminologiya", Toshkent: "Ozbekiston nashriyoti", 2019.- 64-bet.
4. Xolmurodov A. "Termin va atamalar lug'atini tuzish usullari", Andijon: "Ilmiy izlanishlar markazi", 2021.49-bet.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi ozbek adabiy tili. – Toshkent: Oqituvchi, 2006.

## PSIXOLINGVISTIK TADQIQOTLARNING AHAMIYATI

**G. T. Komilova**

ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti  
 Ozbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi

**Annotatsiya.** Ushbu tezisdá psixolingvistik olimlar qarashlari, til va nutq, til va xotira, information nazariya va til haqidagi qarashlar misollar bilan tushuntirilgan. Inson ongi va xotirasida tilning yashashi va murakkabliklari, kodlash va dekodlash jarayonlari haqida fikr yuritilgan.

**Kalit sozlar:** til, psixolingvistika, kod, dekod, nutq, xotira.

**Аннотация.** В данной тезисной работе анализируются теоретические взгляды в области психолингвистики. В частности, рассматриваются мнения ведущих психолингвистов по вопросам языка и речи, языка и памяти, теории информации и подходов к изучению языка с приведением соответствующих примеров. Обсуждаются процессы формирования, хранения и функционирования языка в сознании и памяти человека, а также сложности, связанные с этими процессами. Особое внимание уделяется кодированию и декодированию языковой информации с научной точки зрения.

**Ключевые слова:** язык, психолингвистика, код, декодирование, речь, память.

**Annotation:** This thesis analyzes theoretical perspectives in psycholinguistics. In particular, it highlights the views of leading psycholinguists on language and speech, language and memory, information theory, and approaches to language, supported with examples. The paper discusses how language is formed, stored, and functions in human consciousness and memory, as well as the complexities of these processes. It also explores the processes of encoding and decoding language from a scientific perspective.

**Keywords:** language, psycholinguistics, code, decode, speech, memory.

Psixolingvistika yonalishi tarafdorlarining birinchi avlod vakillarining qarashlaridagi o'ziga xos xususiyatlarning birinchisi - reaktivlik bolib, u sof psixologiyaga yonaltirilgan edi. U bixevioristik "stimul – reaksiya" sxemasiga, muayyan muomala jarayonini, xususan, nutqiy muomala jarayonini talqin qilishga asoslangan edi. Ikkinchi o'ziga xos xususiyati atomizm hisoblanadi.. U alohida sozlar, grammatik bog'lanishlar yoki grammatik shakllar bilan ish koradi. Uchinchi o'ziga xos

xususiyati individualizm bolib, unda individning nutqiy muomala nazariyasi jamiyatdan, hatto muloqot jarayonidan “yulib olingan” texnik kommunikatsiya sxemasi hisoblanadi..

Psixolingvistikaning ikkinchi avlodi: N.Xomskiy va J.Miller. 1950-yillarning oxirlarida Ch. Osgud psixolingvistikasining kuchli muxoliflari – N.Xomskiy va J.Miller maydonga chiqdi. Ch.Osgud o'zining psixolingvistik modelini psixologiyadan kelib chiqqan holda tuzgan bolsa, N.Xomskiy o'zining transformatsion modelini lingvistika asosida yaratdi. N.Xomskiyning dastlabki tadqiqotlarida hech qanday psixologiya yoq edi. Uning transformatsion modeli tabiiy til ifodalarini avtomatik sxemalarga solish imkoniyatiga yaratgandi.

J. Miller (kopincha George A. Miller sifatida tanilgan) psixolingvistika sohasida muhim hissa qoshgan amerikalik psixolog bolib, uning qarashlari kognitiv psixologiya va tilni idrok etish (perception), qayta ishlash (processing) va eslab qolish (memory) jarayonlariga aloqador bolgan. Uning psixolingvistik qarashlari quyidagicha umumlashtiriladi:

**1. Til va xotira aloqasi** - Millerning eng mashhur ishlari xotira bilan bog'liq. U o'zining klassik maqolasi **"The Magical Number Seven, Plus or Minus Two" (1956)** da inson qisqa muddatli xotirasida bir vaqtning ozida taxminan  $7 \pm 2$  birlikni ushlab tura olishini ta'kidlagan. Bu g'oya tilni qayta ishlashda muhim, chunki: 1) Sozlar va gaplarni eslab qolish xotira imkoniyatlari bilan bevosita bog'liq. 2) Til birligining ma'noli birliklarga ajratilishi xotirani optimallashtiradi. **2. Kognitiv inqilob va tilni model qilish** - Miller Noam Chomsky bilan birgalikda **kognitiv inqilobni** boshlab berganlardan biri. U tilni oddiy xulq-atvoriy reaksiya sifatida emas, balki **kognitiv tizim** – ya'ni inson ongida sodir boladigan murakkab jarayon sifatida tushungan. Til tushunilishi (comprehension) va ishlab chiqarilishi (production) mental jarayonlar orqali amalga oshadi. U inson ongini **informatsiyani qayta ishlovchi tizim** sifatida korgan.

**3. Informatsion nazariya va til** - Miller shuningdek, informatsion nazariya (information theory)ni psixologiyaga tatbiq qilgan:

1.Til orqali uzatiladigan informatsiyani kodlash va dekodlash jarayonlarini organgan.

2. Til – bu ma'lumotni uzatish vositasi, va inson miyasi bu ma'lumotni qayta ishlash imkoniyatlariga ega.

Psixolingvistikada **informatsion nazariya** va **til** tushunchasi inson miyasining informatsiyani qanday **qabul qilishi**, **qayta ishlashi** va **uzatishi** bilan bog'liq. Bu nazariya dastlab texnik sohalarda, masalan, telekommunikatsiya va kompyuter



fanlarida ishlab chiqilgan bolsa-da, psixolingvistika uni inson tilini organish va tushunish jarayoniga tatbiq etgan. Informatsion nazariya **Claude Shannon** tomonidan ishlab chiqilgan bolib, asosiy g'oya shuki: **Har qanday xabar (informatsiya) jonatuvchidan qabul qiluvchiga kodlangan shaklda uzatiladi.** Psixolingvistikada bu quyidagicha ishlaydi:

**Jonatuvchi → Xabar → Kanal → Qabul qiluvchi**

**Masalan:**

- Jonatuvchi: Ona
- Xabar: "Ovqat tayyor"
- Kanal: Og'zaki nutq (til)
- Qabul qiluvchi: Farzandi

Ona xabarni **kodlaydi** (gapni tuzadi), og'zaki nutq orqali yuboradi, farzandi esa uni **dekodlaydi** (tushunadi).

Til va information nazariya aloqasi. Informatsion nazariya psixolingvistikada quyidagi jarayonlarni tushuntirish uchun qollaniladi:

1. **Kodlash va dekodlash.** Gapni tuzish: Til birliklarini (soz, gap, tovush) **informatsion birlik** sifatida yaratish. Tinglovchi esa bu birliklarni **koddan chiqaradi**, ya'ni **dekodlaydi**: "*Men kecha kinoga bordim.*"

Gap har bir soz orqali **informatsiya** beradi. Sozlar **tartib** va **intonatsiya** orqali ma'no beradi.

2. Informatsion yuk (load)

- Har bir til birligi (masalan, soz) **ma'lum miqdordagi informatsiya** olib keladi.
- Murakkab yoki noma'lum sozlar koproq "informatsion yuk" ka ega boladi.

**Masalan:**

- Oddiy gap: "Bu stol katta."
- Informatsion yukli gap: "Bu antikvar mebel XIX asrga oid."

Ikkinchi gapda informatsion birliklar koproq: *antikvar, XIX asr, oid* – bu tinglovchidan koproq kognitiv ishlov talab qiladi.

3. Shovqin (noise)

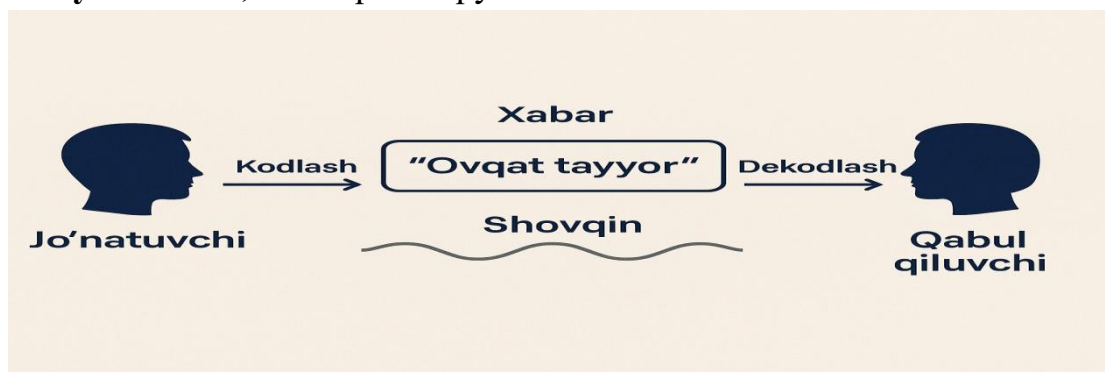
Shovqin – xabarni uzatishda yoki qabul qilishda yuzaga keladigan **tosqinlik**.

Ona telefonda: "Bugun dokondan ... olib kel". Shovqin tufayli farzandi "nima olib kelish" kerakligini tushunmaydi.

Bu informatsion nazariyada **kodlash yoki dekodlashdagi uzilish** deb tushuniladi. Bola til organayotganda "mama" sozini birinchi marta eshitganda, bu soz

uning ongida **yangi informatsiya** bolib saqlanadi. Har safar bu soz kontekstdan kelib chiqib ishlatilganda, bola uni dekodlashni organadi.

Dars jarayonida: Oqituvchi murakkab tushunchalarni oddiy sozlar bilan tushuntirsa, **informatsion oqim oson** boladi. Juda kop yangi soz ishlatilsa, talabada **kognitiv yuk ortadi**, eslab qolish qiyinlashadi.



Xulosa qilib aytish mumkinki, **psixolingvistika** — bu til va ong ortasidagi aloqani organuvchi fan. U tilning inson fikrlashi, xotirasi, idroki va emotsiyalari bilan qanday bog‘liqligini tadqiq qiladi. Ushbu fan **psixologiya** va **tilshunoslik** fanlari kesishmasida joylashgan. Asosiy tadqiqot yonalishlariga quyidagilar kiradi: tilni ozlashtirish (bolalarda va kattalarda), nutqni ishlab chiqish va tushunish, til buzilishlari (afaziya, disleksiya va boshqalar), ikkinchi tilni organish jarayoni.

Psixolingvistika eksperimental usullar (reaksiya vaqti, miya faoliyatini kuzatish) orqali insonning til bilan qanday ishlashini organadi. Bu soha til organish metodikasini, sun’iy intellektni rivojlantirish va logopediya kabi amaliy sohalarda ham qollaniladi.

## REFERENCES

1. Психоллингвистика за рубежом. М., 1972.
2. “Психология” қисқача изоҳли луғат. Т. 1997.
3. Расулов Р. Умумий тилшунослик. –Тошкент, 2010.
4. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Т. 2006.
5. Реформацкий А.А. Введение в языкознание. 4-е изд.-М.: 1967.
6. Сахарный Л.С. Введение в психоллингвистику. Л., 1989.
7. Слобин Д., Грин Дж. Психоллингвистика. М., 1976.
8. Тилшуносликка кириш. Маърузалар матни. –Т.: Университет, 2000.
9. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., “Ўқитувчи”, 1992.
10. Худайберганова Г. “Экспериментал психология” Нукус 2012.

11. Шахнарович А.М., Юрьева Н.М. Психолингвистический анализ семантики и грамматики. М., 1991.
12. Шендельс Е.И. Связь языкознания с другими науками. М.: 1962.

**O'ZBEK TILIDA FRAZELOGIZMLARNING XUSUSIYATLARI****Olimov Otabek Obidovich,**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi,

E-mail: [otabekolimov@gmail.com](mailto:otabekolimov@gmail.com)

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada ozbek tilidagi frazeologizmlarning asosiy xususiyatlari, ularning semantik, grammatik va lingvokulturologik jihatlarini tahlil qilingan. Frazeologizmlarning barqarorlik, yaxlitlik, kochma ma'nolilik va ekspressivlik kabi belgilariga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, ozbek tilidagi frazeologizmlarning xalq tafakkuri, urf-odat va milliy mentalitet bilan bog'liqligi ochib beriladi. Tadqiqot davomida Sh. Rahmatullayev, V. V. Vinogradov, A. Madrahimov kabi tilshunos olimlarning nazariyalari tahlil qilinib, frazeologik birliklarning turlari, ularning lingvokulturologik va stilistik xususiyatlari tildan misollar asosida korsatib otilgan.

**Kalit sozlar:** frazeologizm, barqarorlik, yaxlitlik, kochma ma'no, ekspressivlik, semantik tutashlik, lingvokulturologiya, frazeologik birlik.

**Аннотация.** В данной статье анализируются основные особенности фразеологизмов узбекского языка, их семантические, грамматические и лингвокультурологические аспекты. Особое внимание уделено таким признакам фразеологических единиц, как устойчивость, целостность, переносное значение и экспрессивность. Кроме того, раскрывается связь узбекских фразеологизмов с народным мышлением, обычаями и национальным менталитетом. В ходе исследования рассмотрены теоретические взгляды таких лингвистов, как Ш. Рахматуллаев, В. В. Виноградов, А. Мадрахимов, а также показаны виды фразеологических единиц, их лингвокультурологические и стилистические особенности на примерах из языка.

**Ключевые слова:** фразеологизм, устойчивость, целостность, переносное значение, экспрессивность, семантическая связь, лингвокультурология, фразеологическая единица.

Tilning frazeologik tizimi - xalq tafakkuri, madaniyati va milliy ruhini ozida mujassam etgan soz boyligining muhim qatlamidir. Har bir tilning frazeologizmlari osha xalqning tarixiy tajribasi, mentaliteti, ijtimoiy hayoti bilan chambarchas bog'liqdir. Shu jihatdan ozbek tilida mavjud frazeologizmlar milliy tilning estetik, obrazli va emotsional qatlamini tashkil etadi. Frazeologik birliklar tilning tayyor, tayanch bog'inlarini tashkil etib, ular xalq nutqining ifoda kuchini oshiradi."[1:69].

Frazeologizmlar xalq og'zaki ijodining, maqol va matallar, afsona va ertaklarning semantik asosida shakllangan. M. Yoldoshev bu haqda shunday deydi: "Frazeologizmlar xalq og'zaki ijodining tayyor shakllaridan biri sifatida nutqni bezaydi, uni hissiy jihatdan boyitadi". Frazeologizmlar oddiy sozlardan farqli ravishda, murakkab ma'no tizimiga ega boladi. Ular tildagi metaforiklik, obrazlilik va emotsionallikni ta'minlaydi. Tilning frazeologik boyligi - bu xalq tafakkurining metaforik kozgusidir. U orqali milliy madaniyatning rang-barang qirralari til ifodasiga aylanadi.

Tilshunoslikda frazeologiya (yunoncha phrasis — ifoda, logos — ta'limot) tildagi barqaror iboralarni organadigan mustaqil soha hisoblanadi. Ozbek tilshunosligida bu yonalishda Sh. Rahmatullayev, M. Yoldoshev, A. Madrahimov, hamda rus tilshunosligida V. V. Vinogradov, N. M. Shanskiylarning ishlari muhim orin tutadi. [2:36]. Bu soha ozbek tilshunosligida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab alohida yonalish sifatida shakllandi. Sh. Rahmatullayevning "Ozbek frazeologiyasining masalalari" (1978) asari bu yonalishdagi ilk fundamental tadqiqotlardan biri hisoblanadi. Frazeologizmlar oddiy sozlardan farqli olaraq, ma'nodagi murakkablik va semantik yaxlitlikka ega boladi.

Frazeologizmlar quyidagi muhim belgilar bilan ajralib turadi.

1. Yaxlitlik (integrallik) — ibora tarkibidagi sozlar mustaqil ma'nosini yoqotadi, umumiy yangi ma'no hosil qiladi.

Masalan: "til tegizmoq" — "birovni g'iybat qilmoq", "kongli sovimoq" — "qiziqishdan voz kechmoq".

2. Barqarorlik (stabilitet) — frazeologizmlar tarkibi ozgarmas boladi, sozlar tartibini yoki grammatik shaklini ozgartirish mumkin emas.

Masalan: "oydek yor" iborasida komponentlar joyini almashtirib bolmaydi.

3. Kochma ma'nolilik — ma'no tarkibiy qismlarning tog'ridan-tog'ri ma'nosidan kelib chiqmaydi.

Masalan: "og'izdan olov chiqmoq" — "g'azablanmoq".

4. Ekspressivlik va emotsionallik — nutqqa hissiyot, ifoda kuchi beradi.

Masalan: "kongli tog'dek" — "kongli juda keng, bag'ri butun".

5. Tarjima qila olmaslik (milliy oziga xoslik) — frazeologizmlar milliy madaniyat bilan bog'liq bolib, boshqa tilga aynan tarjima qilinmaydi.

Masalan: "nonni ortaga qoyish" iborasi ozbek tilida "dostlik, tinchlik ramzi" sifatida qollanadi.

6. Variantlilik (variantdorlik) — ayrim frazeologizmlar tarkibida leksik ozgarishlarga ega bolishi mumkin:



Masalan: “kongli joyida / kongli toq / dili xotirjam” — barchasi semantik jihatdan bir-biriga yaqin. Frazelogik birliklarning bunday boy ma’no qatlamlari ularni nafaqat lingvistik, balki lingvokulturologik nuqtayi nazardan organish zaruratini tug‘diradi. Zero, frazeologizmlar milliy madaniyat va xalq tafakkurining ifodasi sifatida tildagi madaniy kodlarni ochib beradi. Shuning uchun ham ularni organish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, etnolingvistika, psixolingvistika kabi fanlar uchun ham dolzarbdir.

Vinogradov frazeologik birliklarning muhim belgisi sifatida komponentlarning ma’no mustaqilligini yoqotishini, ya’ni “semantik tutashlikni” krsatadi. [3:82]. Rahmatullayev esa frazeologizmlarni ma’no yaxlitligi va barqarorligi asosida ozbek tili tizimida tahlil qilgan.

Tilshunoslikda frazeologizmlar uch turga bolinadi:

1. Frazelogik chatishmalar (birikmalar) — ma’no tarkibiy sozlardan kelib chiqmaydi.

Masalan: “suyagi yoq” — “beqaror, g‘oddaygan odam”.

2. Frazelogik butunliklar — tarkibiy sozlar ozaro ma’nodosh bog‘lanib, yangi ma’no hosil qiladi.

Masalan: “yuragi orqaga tortmoq” — “qorqmoq”.

3. Frazelogik qoshilmalar — tarkibdagi sozlardan biri oz ma’nosini saqlaydi, ikkinchisi kochma ma’noda ishlaydi. Masalan: “og‘ir odam”, “yengil qol”.

Ozbek tilida bu tasnif Sh. Rahmatullayev tomonidan yanada takomillashtirilgan bolib, u “barqaror soz birikmalari”ni nutqning ifodaviy vositasi sifatida tahlil qiladi. Frazelogizmlar milliy madaniyat va xalq tafakkurining kozgusi sanaladi. Ular xalqning qadriyatlarini, urf-odatlarini va dunyoqarashini ifodalaydi. Masalan, ozbek xalqida “kongil sovimoq”, “nonni ortaga qoyish”, “suyagi yoq” kabi iboralar hayot falsafasi va ijtimoiy munosabatni aks ettiradi.

Boshqa tillarda ularga tog‘ridan-tog‘ri mos ibora topilmaydi, bu esa ularning madaniy markaziylik xususiyatini krsatadi [4:61].

Frazelogizmlar orqali xalq tafakkuridagi metaforik dunyo tasviri aniqlanadi. Ular milliy obrazlilikni shakllantiruvchi eng muhim unsurlardir.

Semantik va grammatik jihatlariga toxtaladgan bolsak, frazeologik birliklarning semantik tuzilishi kochma ma’noga asoslanadi. Ular:

Sintaktik jihatdan soz birikmasi yoki gap vazifasida ishlashi mumkin: kongli og‘ridi, yuragi orqaga tortdi;

Leksik jihatdan esa tildagi sozga teng ma’noda qollanadi.

Bu hol frazeologizmlarni tildagi leksiko-sintaktik birlik sifatida baholashga asos boladi.

Xulosa

Frazeologizmlar ozbek tili tizimida milliy ruhni, xalq tafakkurini va til ifodaliligini ifodalovchi asosiy birliklardir. Ularning barqarorlik, yaxlitlik, kochma ma'no va ekspressivlik kabi xususiyatlari tildagi boshqa birliklardan farq qiladi. Frazeologizmlar orqali xalqning dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari va hayot falsafasi til ifodasida namoyon boladi. Shu bois frazeologizmlarni lingvokulturologik, semantik va grammatik jihatdan organish ozbek tilshunosligi rivojida muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi globallashuv sharoitida frazeologizmlarni chuqur organish tilni, milliy ongini va madaniy merosni asrashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois ozbek tilidagi frazeologik birliklarni semantik, grammatik va lingvokulturologik jihatdan tahlil etish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bolib qolmoqda.

#### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI:**

1. Rahmatullayev Sh. Ozbek frazeologik lug'ati. — Toshkent: Universitet, 1978. B-69.
2. Абдуазизов А.А. Матн когнитив фаолият маҳсули –Самарқанд: СамДЧТИ, 2009.36-б.
3. Vinogradov V. V. Russkaya frazeologiya: osnovnye ponyatiya. — Moskva, 1946.С-82.
4. Анипкина Л.Н. Оценочные высказывания в прагматическом аспекте // Филологические науки. – М., 2000. - №2. С-61.
5. Bestpublication.org — Frazeologizmlarning lingvokulturologik jihatlari, 2024.

## SOZ TARKIBI. QOSHIMCHALAR SINONIMIYASI VA ANTONIMIYASI

**Murodjonova Sarvinoz Murodjon qizi,**

Chirchiq Davlat pedagogika universiteti 1- bosqich talabasi,

E-mail: sarvinozmurodjonova [@gmail.com](mailto:sarvinozmurodjonova@gmail.com)

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada soz tarkibi doirasidagi muhim tushunchalardan biri bolgan qoshimchalarning sinonimiyasi va antonimiyasi masalalari tahlil qilinadi. Qoshimchalar orqali ifodalanadigan ma'no nozikliklari, ularning bir-biriga yaqin yoki zid semantik vazifalari, shuningdek, ularning funksional va stilistik xususiyatlari yoritiladi. Tilshunoslikdagi morfologik sinonimiya va antonimiya tushunchalari asosida misollar bilan izoh beriladi.

**Kalit sozlar:** soz tarkibi, qoshimcha, sinonimiya, antonimiya, morfologiya, affiks, semantika.

**Аннотация.** В данной статье анализируются вопросы синонимии и антонимии аффиксов, являющихся одной из важных категорий в структуре слова. Рассматриваются смысловые оттенки, выражаемые с помощью аффиксов, их близкие или противоположные семантические функции, а также функциональные и стилистические особенности. На основе понятий морфологической синонимии и антонимии в лингвистике приводятся примеры и пояснения.

**Ключевые слова:** структура слова, аффикс, синонимия, антонимия, морфология, аффиксация, семантика.

Tilshunoslikda sozning ichki tuzilishini organish - soz tarkibi masalasi bilan chambarchas bog'liq. Soz tarkibi, avvalo, sozning tub (asosiy) qismi hamda unga qoshilgan affikslardan — ya'ni qoshimchalardan tashkil topadi. Qoshimchalar orqali sozlar yangi ma'no kasb etadi, morfologik ozgarishlarga uchraydi va nutqda har xil sintaktik vazifalarni bajaradi.

Qoshimchalarning ma'noga ta'siri, ularning ozaro semantik munosabatlari - xususan, sinonimiyasi va antonimiyasi ilmiy jihatdan organilishi zarur bolgan mavzulardan biridir. Bu hodisalarni organish, nafaqat grammatik birliklarning ma'no tizimini chuqur anglashga, balki tilning ekspressiv va stilistik imkoniyatlarini ham tahlil qilishga xizmat qiladi.

Soz tarkibi sozning morfemik tuzilishini organadi. Har bir soz oz asosiga ega bolib, unga turli grammatik va leksik vazifalarni bajaruvchi affikslar qoshilishi mumkin.[1: 57]. Demak Sozlar tarkibiga kora asos va affikslarga bolinadi.

Asos sozning asosiy lug'aviy ma'nosini bildiradi. Affikslar esa faqat ularga qoshilgandagina ma'no ifodalay oladi va 3 turga bolinadi: soz yasovchi affikslar, shakl hosil qiluvchi affikslar va soz ozgartiruvchi affikslar. Soz yasovchi affikslar asosga qoshilib yangi sozlar yasaydi, shakl hosil qiluvchi affikslar esa asosga qoshilib grammatik ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi. Soz ozgartiruvchi affikslar sozlarni ozaro bog'lashga xizmat qiluvchi egalik, kelishik va shaxs-son qoshimchalaridir. Ulaming sozdagi tartibi va chizmasi quyidagicha:

asos + soz yasovchilar + shakl hosil qiluvchilar + soz ozgartiruvchi

Bir asosdan bir necha sozlar yasash va juda kop soz shakllari hosil qilish mumkin. Masalan:

*paxta* — asos

*paxtakor* — **-kor** + soz yasovchi — 2-asos

*paxtakorlani* — **-lar** shakl hosil qiluvchi,---- **ni** soz ozgartiruvchi affikslar.

Bir asosdan yasalgan sozlar ozakdosh sozlar deyiladi. Masalan:

*gul* — *gulchi*, *gulzor*, *guldasta*.

Ushbu yasalmalarning har bin onlab grammatik shaklga ega bola oladi. Sozning asosdan tashqari qismi ozgarib turadigan qismidir. Masalan:

*gulchi gulzor guldasta*

*gulchini gulzomi guldastani*

*gulchidan gulzor dan guldastadan* kabi

Odatda, quyidagi grammatik kategoriyalar sinonim bolib kelishi mumkin:

1. Kelishik qoshimchalari va komakchilar:

*Majlisda kamchiliklarni* gaplashib oldik. - *Majlisda kamchiliklar* tog'risida gaplashib oldik.

2. Egalik qoshimchalari sinonimiyasi:

*Mening kitobim* — *kitob meniki*.

3. Sifat yasovchilar sinonimiyasi: *no-*, *be-*, *-siz*, qoshimchasi:

*noqulay* – *qulaysiz*, *bepul* - *pulsiz*, *begunoh* - *gunohsiz*, *befarzand* - *farzandsiz*, *noumid* – *umidsiz*.

4. Olmoshlar sinonimiyasi: gumon va korsatish olmoshlari: *Bir (shunday) olkaki, tuprog'ida oltin gullaydi*. (H.Olimjon).

5. Fe'ning zamoni va shaxsi sinonimiyasi: *Qani, bolalar, yozamiz (yozinglar ma'nosida)*. *Dehqon bolsang* (kopchilikka qaratilgan), *kuz hayda*. *Biz Salimni*

*chaqiramiz (chaqirdik ornida).*

Xuddi sozlarda bolgani kabi qoshimchalar ham ozaro sinonim yoki antonim bola oladi.

**Sinonimiya**, odatda, leksik birliklarga xos deb qaraladi. Biroq morfologik darajada ham sinonimlik hodisasi mavjud bolib, bu hodisa morfologik sinonimiya deb yuritiladi. Sinonim qoshimcha (morfologik sinonim) – shaklan har xil, vazifasi bir xil va ma'nosi yaqin boladi: *-li, -ser, -dor, -mand, ba-, bo-: davlatli, badavlat, serdavlat, davlatmand; unumli, serunum, unumdor*. Sinonim bolish asosan soz yasovchi qoshimchalarga xos. Sinonim qoshimchalar semantik yaqinlik bilan bir qatorda stilistik rang-baranglik ham hosil qiladi. Bu esa tilning ekspressiv imkoniyatlarini oshiradi. [2:23].

Masalan: *-lik* va *-chilik* qoshimchalari: *dostlik- dostchilik, ustozlik-ustozchilik*. Ushbu qoshimchalar bir xil ijtimoiy munosabat yoki holatni ifodalaydi, ammo *-chilik* qoshimchasi biroz umumlashtiruvchi, koproq suhbat uslubida ishlatiladi.

*-li* va *-dor* qoshimchalari: *suvli-suvdor, mevali-mevador*. Bu qoshimchalar ham sinonim vazifasini bajaradi, biroq stilistik rangdorlik jihatidan farqlanishi mumkin.

**Qoshimchalarda antonimlik hodisasi.** Antonim qoshimchalar sifat turkumida soz yasovchi qoshimchalar doirasida kuzatiladi. Asosdagi narsaga egalik ma'nosini bildiruvchi sifat yasovchi qoshimchalar: *-il, -dor, -ser, -ba, -bo* qoshimchalari asosdagi narsaga ega emaslik ma'nosini bildiruvchi *-siz, -be, -no* qoshimchalari bilan antonimik munosabatda boladi: *gulli-guisiz, boxabar-bexabar*. Zid ma'noli qoshimcha (morfologik antonim) – vazifasi ozaro zid bolgan qoshimcha: *-li – -siz, no- – -li, be- – bo-* va hokazo. Qoshimchalar yordamida sozlovchi fikrini aniqlashtiradi, kuchaytiradi yoki yangicha ifodalaydi. Ular semantik jihatdan ozaro munosabatda bolib, ayrim hollarda antonimlik xususiyatiga ham ega boladi. [3: 89]

Qoshimchalar darajasida antonimlik kamroq uchrasa-da, mavjudligi inkor etilmaydi. Bu hodisaga morfologik antonimiya deyiladi. Misollar: *-li* va *-siz* qoshimchalari: *Uyli – uysiz, ishli – ishsiz*. Bu yerda *-li* borlik, *-siz* yoqlik ma'nosini bildiradi. Shunday qilib, ular morfologik darajada bir-biriga zid semantik yuklamaga ega. *-chi* va *-siz*: *ishchi – ishsiz*. *Ishchi* — faoliyat bilan band bolgan shaxs, *ishsiz* — faoliyat bilan band bolmagan shaxs. Bu yerda antonimlik koproq ijtimoiy-mavqe asosida yuzaga chiqadi. Tilning morfemik qatlamida ham antonimlar mavjud. Bu, asosan, affikslar orqali ifodalanib, borlik-yoqlik, tasdiq-inkor kabi semantik juftliklarni yuzaga chiqaradi. [4:142].

**Stilistik va funksional farqlar.** Qoshimchalarning sinonim va antonim bolishi ularning funksional jihatdagi farqlarini ham yuzaga chiqaradi. Masalan, *dostlik* va



dostchilik sozlari bir-birining sinonimi bolsa-da, dostchilik, odatda norasmiy nutqda, dostlik esa rasmiy uslubda koproq qollanadi. Shuningdek, ba'zi qoshimchalar poetik yoki adabiy uslubda kengroq ishlatiladi: gulzor, gullik — ikkalasi ham gulga boy joyni bildirsa-da, gulzor badiiylilik darajasiga ega.

Yuqoridagi tahlillardan korinadiki, ozbek tilidagi qoshimchalar nafaqat grammatik vazifani bajaradi, balki ular orasida semantik munosabatlar — xususan sinonimiya va antonimiya ham mavjud. Morfologik sinonimiya va antonimiya tilning ifoda vositalarini boyitadi, uning stilistik imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu hodisalarni chuqur organish morfologiyani semantik va kommunikativ xususiyatlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi ozbek adabiy tili. Oquv-qollanma. T. :Fan va texnologiya. 2009. –B. 57
2. Radjabov A. Morfologik sinonimiya masalalari // Ozbek tili va adabiyoti jurnali. – 2017. –№1. –B. 23
3. Hojiyev A. Ozbek tili soz yasaliş tizimi. Toshkent, "Oqituvchi" NMIU, 2007. –B. 89
4. B.Mengliyev, O. Xoliyorov. Ozbek tilidan universal qollanma. Toshkent.2007. –B. 142

**NUTQ USLUBLARI. SOZLASHUV USLUBI****Oraztayeva Laziza Lutfulla qizi,**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi,

E-mail: [lazizaoraztayeva@gmail.com](mailto:lazizaoraztayeva@gmail.com)

**ANNOTATSIYA:** Ushbu maqolada nutq uslublarining mohiyati, ularning tildagi orni hamda sozlashuv uslubining oziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Sozlashuv uslubining xalq tili bilan bog'liqligi, og'zaki nutqdagi tabiiylik va emotsionallik jihatlari yoritilgan. Shuningdek, muloqot jarayonida sozlashuv uslubining ahamiyati va til madaniyatini shakllantirishdagi roli haqida fikr yuritilgan.

**Kalit sozlar:** nutq uslubi, sozlashuv uslubi, muloqot, til madaniyati, emotsionallik, soddalik, tabiiylik, xalq tili, ifoda vositalari, dialog, nutq madaniyati.

**АННОТАЦИЯ:** В данной статье рассмотрена сущность речевых стилей, их место в языке, а также проанализированы особенности разговорного стиля. Раскрыта связь разговорного стиля с народным языком, его естественность и эмоциональность в устной речи. Кроме того, обсуждается значение разговорного стиля в процессе общения и его роль в формировании культуры речи.

**Ключевые слова:** стиль речи, манера речи, общение, культура языка, эмоциональность, простота, естественность, народный язык, средства выражения, диалог, культура речи.

Til insoniyat hayotining eng muhim ijtimoiy hodisasi bolib, u orqali odamlar ozaro muloqot qiladi, fikr almashadi va his-tuyg'ularini ifodalaydi. Tilning amaliy korinishi — bu nutqdir. Nutq turli vaziyat, maqsad va auditoriyaga qarab oz uslubiga ega boladi. Shu bois, tilshunoslikda nutq uslublari muhim orinni egallaydi. Ular tildan tog'ri, maqsadga muvofiq va madaniyatli foydalanish yollarini belgilaydi.

**Nutq uslublari.** Nutq vaziyatiga qarab eng mos til birliklaridan foydalanish adabiy tilning uslubiy me'yori hisoblanadi. Sinonimlarni, sozlarni notog'ri ishlatish ayrim eskirgan sozlarni qollash nutqni uslubiy jihatdan buzadi. Biroq nutq uslubiga xos jihatlari boshqa bir uslub tarkibida, masalan, ilmiy terminlar rasmiy, publitsistik va sozlashuv kabi uslublarda ishlatilishi mumkin. Shunga kora, nutq uslubi-ifoda vositalarining maqsadga muvofiq uyushgan tizimidan iborat deyish mumkin. Nutq uslubi ma'lum ijtimoiy vaziyatda, muayyan maqsad asosida ishlatiladigan til vositalarining tizimidir. U har bir sohada oziga xos leksik, grammatik va fonetik

xususiyatlarga ega. Nutq uslublari tildan foydalanishning funksional shakllarini belgilaydi. Ularning har biri aloqa maqsadi, mavzusi, tinglovchi auditoriyasi va uslubiy vositalariga kora farqlanadi. Uslub-bu til vositalarining maqsadga muvofiq tanlanishi va ularni qollash tizimidir. Har bir uslubda tilning barcha vositalari qatnashadi, ammo ular turlicha vazifani bajaradi.[1:58].

Nutq uslublarning turlari

Ozbek tilida odatda quyidagi asosiy nutq uslublari farqlanadi:

1. Sozlashuv uslubi
2. Ilmiy uslub
3. Rasmiy-ish uslubi
4. Publitsistik uslub
5. Badiiy uslub

Har bir uslub oz vazifasi, shakli va ifoda vositalariga kora farqlanadi. Masalan, ilmiy uslubda aniqlik va mantiqiylik muhim bolsa, badiiy uslubda obrazlilik va hissiylik ustuvor hisoblanadi.

Sozlashuv uslubi haqida umumiy tushuncha. Sozlashuv uslubi — bu kundalik hayotda ishlatiladigan, tabiiy, samimiy va erkin nutq uslubidir. U asosan og'zaki shaklda namoyon boladi va suhbatdoshlar ortasida bevosita aloqa ornatishga xizmat qiladi. Bu uslub oz leksikasi, fonetikasi, morfologiyasi va sintaksisi bilan xalqning oddiy sozlashuv tilini ozida aks ettiradi. Sozlashuv uslubiga oddiylik, soddalik, betakalluflik, hayajonlilik xosdir. Sozlashuv uslubida gap bolaklari tartibida "buzilish", soddaga plarning mavjudligi, toliq bolmagan gaplar va suhbat nutqi bilan tavsiflanadi. Og'zaki nutqning ayrim shakllari yozma nutqda oz ornini topishi xarakterlidir: (keluvdi, kelardi).

Og'zaki sozlashuv uslubi ikkiga ajratiladi:

- a) adabiy sozlashuv uslubi
- b) oddiy sozlashuv uslubi.

**Adabiy sozlashuv uslubi** tilning adabiy me'yorlariga mos, tartibga solingan va ishlangan bolishi bilan xarakterlanadi.

**Oddiy sozlashuv uslubi** adabiy til me'yorlariga doim ham amal qilinavermaydigan og'zaki sozlashuv uslubining erkin muloqot shaklidir. Bu uslubda betakalluflik bilan erkin muomala qilish, shevaga xos sozlardan ham faol foydalanish xarakterli xususiyatdir. Sozlashuv uslubining har ikki turi kopincha dialog shaklida boladi, ikki shaxsning ozaro sozlashuvi dialogik nutq sanaladi. Bu uslubning yana bir oziga xos xususiyati – erkinlikdir. Bu uslubda frazeologik birliklar, yig'iq gaplar, toliqsiz gaplar, soz-gaplar va undalmali gaplar kop ishlatiladi. Masalan: *Keldimi?*

*Kordingizmi? Ha! Yoq! Bor! Keldi.* Nutq qoliplarida gapning tejamkorligi ot emas, balki olmoshlar qoshilishi bilan hosil boladi.

Sozlashuv uslubining asosiy xususiyatlari:

- tabiiylik va soddalik;
- emotsionallik va ifodalilik;
- qisqa, sodda gap tuzilmalari;
- sheva va xalq tili unsurlarining qollanishi;
- mimika, intonatsiya va imo-ishoralarning muhimligi.

Masalan: — Assalomu alaykum, qayerga ketyapsiz? — Ishga, ozingchi?

Sozlashuv uslubi kishilarning kundalik hayotdagi bevosita muloqot jarayonida ishlatadigan, og‘zaki shaklda namoyon boladigan nutq uslubidir.[2:39]

Sozlashuv uslubining qollanilish doirasi. Sozlashuv uslubi quyidagi vaziyatlarda keng qollaniladi: - kundalik muloqotda (dostlar, oila, qoshnilar ortasida); - og‘zaki suhbatlarda; - ijtimoiy tarmoqlardagi yozishmalarda; - intervyular va suhbatlarda. Bu uslub rasmiy holatlar uchun emas, balki samimiy, erkin muloqot uchun xizmat qiladi. Shuning uchun unda grammatik qoidalar ba‘zan buziladi, lekin bu nutqni tirik, tabiiy va ta’sirchan qiladi.

Sozlashuv uslubi va boshqa uslublar ortasidagi farq Sozlashuv uslubi boshqa nutq uslublaridan soddaligi, tabiiyligi va emotsionalligi bilan ajralib turadi. Masalan, ilmiy yoki rasmiy matnlarda murakkab tuzilmalar, terminlar kop ishlatilsa, sozlashuv nutqida oddiy sozlar ustunlik qiladi. Sozlashuv uslubi insonning eng tabiiy nutqidir. U insonning kayfiyati, hissiyoti va ruhiy holatini bevosita aks ettiradi.[3:77].

Taqqoslash:

- Ilmiy: “Fotosintez jarayoni osimlik hujayralarida amalga oshadi.”
- Sozlashuv: “Osimliklar quyosh nuri bilan oziqlanadi-ku!” Demak, har bir uslub oz vazifasini bajaradi: biri muloqotni, boshqasi ilmiy tushunchani yoki badiiy ifodani ta’minlaydi.

Xulosa. Nutq uslublari tilning boy imkoniyatlarini ochib beradi. Ular tildan maqsadga muvofiq, estetik va madaniy foydalanish me’yorlarini belgilaydi. Sozlashuv uslubi esa insonlar ortasida jonli muloqotni, samimiylik va tushunarlikni ta’minlaydi. Til madaniyatining asosiy korsatkichi — bu nutq madaniyati. Shuning uchun har bir inson oz fikrini tog‘ri, odobli va vaziyatga mos ifodalashni organishi lozim.

### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI:**

1. A.J.Omonturdiyev Sh.LAbduraimova. Ozbek nutqi madaniyati va uslubiyati. T.: Brok class Servis. 2016. B-58.

2. Sultonsaidova S., Sharipova O. Ozbek tili stilistikasi: - T.: «YURIST-MEDIA MARKAZI nashriyoti, 2009. —39 b.
3. R.Rasulov, N.Xusanov, Q.,Muydinov. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. Okuv qollanma. T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2006. B-77.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi ozbek adabiy tili. – Toshkent: Oqituvchi, 2006.



**SOHAVIY TERMINLAR VA ULARNING QOLLANILISHI****Rixsitillaeva Malika Lutfulla qizi,**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi,

E-mail:malikarixsitillayeva@gmail.com

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada sohaviy terminlar va ularning lingvistik xususiyatlari, ijtimoiy va ilmiy sohalarda qollanish holatlari tahlil qilinadi. Terminlarning shakllanishi, milliy va xalqaro terminologiyadagi ozaro aloqadorlik, hamda ularni tarjima qilishdagi muammolar haqida fikr yuritiladi.

**Kalit sozlar:** termin, terminologiya, sohaviy til, tarjima, mutaxassislik leksikasi, sohaviy terminlar.

**Аннотация.** В этой статье будут проанализированы отраслевые термины и их лингвистические особенности, а также варианты использования в социальной и научной сферах. Рассматриваются вопросы формирования терминов, их взаимосвязи в национальной и международной терминологии, а также проблемы их перевода.

**Ключевые слова:** термин, терминология, отраслевой язык, перевод, специализированный лексикон, отраслевые термины.

Hozirgi globallashuv davrida til nafaqat aloqa vositasi, balki ilm-fan, texnologiya va ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili sifatida ham namoyon bolmoqda. Har bir fan, kasb yoki soha oziga xos tilda, ya'ni sohaviy terminlar tizimi orqali ifodalanadi. Terminlar ilmiy tushunchalarni aniq, qisqa va izchil ifodalash uchun yaratilgan bolib, ular mutaxassislar ortasidagi muloqotda aniqlik va tushunarlikni ta'minlaydi. Akademik A. G'ulomov ta'kidlaganidek: "Termin — bu ilmiy tushuncha, aniq va qisqa ifoda etilgan atama bolib, u sohaning asosiy mazmunini ifodalaydi." Demak, sohaviy terminlarni organish va tog'ri qollash har bir mutaxassisning kasbiy madaniyatining ajralmas qismidir. Terminlar fan-texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan, qollanishi muayyan soha bilan chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan nominativ birliklardir: gulkosa, shone (botanikada); tortburchak, kvadrat (geometriyada); ega, kesim (tilshunoslikda); qofiya, turoq, vazn (adabiyotshunoslikda) kabi.[1:37].

1. Sohaviy terminlarning mohiyati va ahamiyati Sohaviy termin — bu ma'lum bir fan, kasb yoki texnik yonalishda ishlatiladigan, aniq ma'noga ega bolgan maxsus atamadir. Ular umumxalq tilidagi sozlardan farqli ravishda tor doiradagi ilmiy tushunchalarni ifodalaydi.

Masalan: - Tibbiyotda: anemiya, insulin, biopsiya

- Huquqda: subyektiv huquq, juridik shaxs, huquqiy munosabat

- Axborot texnologiyalarida: algoritim, server, kodlash

- Iqtisodiyotda: inflyatsiya, balans, aktiv, passiv E. Sapirning fikricha: "Terminologiya - bu har qanday ilm-fan tilining poydevori." O.Axmanovanning ta'kidlashicha, terminologiya qaysidir fan oz taraqqiyotining oliy darajasiga erishgandagina yuzaga chiqadi, ya'ni termin muayyan tushuncha aniq ilmiy ifoda kasb etgandan song tan olinadi. Terminni notermindan farqlashning muhim vositasi uni ilmiy asosda ta'riflash mumkin emasligidadir. [2:92]

2. Soxaviy terminlarning shakllanishi va rivojlanishi Ozbek tilidagi terminlar uch yol bilan shakllanadi:

1. Milliy til negizida yaratilgan terminlar.

2. Chet tillardan kirib kelgan terminlar.

3. Aralash usulda yaratilgan terminlar.

Fan va texnika rivojlanib borgan sari yangi terminlar paydo boladi. Ularni ozbek tiliga moslashtirish, milliylashtirish va standartlashtirish jarayoni terminshunoslikning muhim yonalishidir.

3. Soxaviy terminlarning qollanish sohasi a) Ilmiy-texnik matnlarda — terminlar ilmiy aniqlikni ta'minlaydi.

b) Ta'lim tizimida — terminlar mutaxassislikka kirish eshigidir.

c) Professional muloqotda — mutaxassislar qisqalik va aniqlik uchun terminlardan foydalanadi.

d) Tarjimada — terminlar ekvivalentlarini tog'ri tanlash zarur, aks holda mazmun buziladi.

4. Terminlar bilan ishlashdagi muammolar

- Sinonimlik: bir tushunchani ifodalovchi bir nechta atamalar mavjud.

- Polisemantiklik: terminlar turli sohalarda turlicha ma'noga ega.

- Adaptatsiya: chet tillardan kirgan terminlarni moslashtirishda yagona me'yor yoqligi.

- Standartlashtirish: terminlarning rasmiy royxati yoqligi chalkashlikka olib keladi.

5. Sohaviy terminlarning ozbek tilidagi rivojlanish tendensiyalari Mustaqillik davridan keyin milliy terminologiya shakllanib, davlat tili maqomi mustahkamlandi. Hozirda Fanlar akademiyasi va Til va adabiyot instituti huzurida terminlarni tartibga solish ishlari olib borilmoqda. Yangi terminlar yaratishda tabiiylik, qisqalik, xalqaro yaqinlik va ilmiy aniqlik tamoyillari muhim.

Terminologiyaning rivojlanishi, boyish yollari har xil: boshqa tillardan soz olish, yangi soz yasash, ayrim fanniy kategoriyalarning leksikalashuvi, soz birikmasining semantik bir butun holga kelib qolishi va boshqa bugungi kunda o'zbek terminologiyasining boyish, asosan, boshqa tillardan soz olish va ichki soz yasash hisobiga roy bermoqda. U yoki bu soha terminologik tizimining barqarorligini belgilovchi asosiy omili uning tartibga solinganligi va muntazamligidir.

Hozirgi o'zbek tili leksikasida anchagina miqdorda forscha-tojikcha sozlar bolib, o'zbek tili leksikasida turkiy sozlardan keyin miqdor jihatidan ikkinchi orinda turadi. Albatta, aytilgan bu fikrlar umumiy o'zbek tili leksikasiga tegishlidir. O'zbek tilining barcha terminologik sistemalarida bu miqdor korsatkichi bir xilda emas. Masalan, o'zbek quruvchilik terminologiyasida forscha-tojikcha ozlashmalar arabcha ozlashmalarga nisbatan kop miqdorni tashkil etadi. Lekin o'zbek kitobchilik terminologiyasida buning tamoman aksini koramiz, ya'ni forscha-tojikcha ozlashma terminlar arabcha ozlashma'arga nisbatan ancha kam miqdorni tashkil etadi. [3:20].

### **Xulosa**

Sohaviy terminlar har qanday ilmiy va amaliy faoliyatning asosiy kommunikativ vositasi sifatida xizmat qiladi. Ularning tog'ri shakllanishi, qollanilishi va tarjima qilinishi – ilmiy tafakkur aniqligi va xalqaro axborot almashinuvida katta ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, har bir soha vakili oz terminologiyasini chuqur bilishi, tarjimada esa lingvistik bilim bilan bir qatorda sohaviy malakaga ega bolishi zarur.

### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR**

1. H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T.: "Talqin"-2005. B- 37
2. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. 1957. С- 92.
3. Yoidoshev I., Sharipova O Tilshunoslik asoslari. Oquv qollanma. -T.: Iqlisodmoliya, 2007. – 20- b
4. Madvaliyev A. Termin – Terminologik lug'at – Izohli lug'at. O'zbek tili va adabiyoti 6 / 2008 . 55- bet
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Oqituvchi, 2006.

**OZBEK TILI SHEVALARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI****Usmonov Shuxrat Nuritdinovich,**

Chirchiq Davlat pedagogika universiteti 1- bosqich talabasi,

E-mail:shuhratusmonov@gmail.com

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada ozbek tili shevalarining nazariy va amaliy jihatlarini keng yoritilgan. Tilning og'zaki shakli bolmish shevalarning fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari tahlil qilinadi hamda ularni lahjalar doirasida tasniflash tamoyillari korib chiqiladi. Qarluq, qipchoq va og'uz lahjalari asosida ozbek tilidagi asosiy shevalarning farqlari va ularning adabiy tilga ta'siri muhokama qilinadi. Shevalarning ilmiy va madaniy ahamiyati, ularni organishda duch kelinadigan muammolar va ularni hal etish boyicha takliflar beriladi. Shevalarni til taraqqiyotidagi orni, ularning madaniy meros sifatida qadrlanishi va ilmiy tadqiqotlarda ahamiyati asoslanadi.

**Kalit sozlar:** Ozbek tili, sheva, lahja, fonetika, morfologiya, dialektologiya, qarluq lahjasi, qipchoq lahjasi, og'uz lahjasi, tilshunoslik, til taraqqiyoti, xalq nutqi, til merosi, adabiy til, leksik xususiyatlar, tarixiy til ozgarishlari.

Til — millatning eng muhim madaniy va ma'naviy boyligi bolib, u orqali xalqning fikrlash tarzi, qadriyatlari va tarixiy tajribalari aks etadi. Ozbek tili – boy tarixga, ildizlarga va turli xil nutq xususiyatlariga ega bolgan tildir. U Turkiy tillar oilasiga mansub bolib, asosan Ozbekistonda, shuningdek, qoshni davlatlarda ham keng qollaniladi. Har bir xalq tili yozma va og'zaki shaklga ega: yozma shakl literatur til (adabiy til) bolsa, og'zaki shakl — xalq nutqi, ya'ni sheva yoki dialektal shakllarda boladi. Ozbek tilining adabiy shakli mavjud bolsa-da, hududiy, ijtimoiy, tarixiy farqlar tufayli uning nutqiy shakllarida — shevalarda — katta turfaranglik paydo bolgan. Ozbek tili – turkiy tillar oilasiga mansub bolib, Markaziy Osiyoda keng tarqalgan til hisoblanadi. Ushbu til adabiy shaklda me'yorlashtirilgan bolsa-da, hududiy farqlar natijasida ko'plab shevalar shakllangan. Bu shevalar tilda tarixiy qatlamlar, ijtimoiy ozgarishlar va til rivojining bosqichlarini aniqlashda muhim manba hisoblanadi.[1:97]. Shevalarni tahlil etish, ularning fonetik, leksik, morfologik xususiyatlarini organish tilshunoslikda muhim yonalishdir.

Ushbu maqolada birinchi navbatda “sheva” va “lahja” tushunchalarining mazmuni, keyin ozbekistonlik tilshunoslar tomonidan qabul qilingan sheva — lahja tasniflari, songra ozbek tilidagi eng katta shevalarning fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari, hamda ularning til taraqqiyotidagi ahamiyati masalalari korib chiqiladi. Ozbek tilining eng qiziq jihatlaridan biri – uning sheva va lahjalaridir.

**Sheva** (dialekt) — ma'lum hudud yoki ijtimoiy guruhda qollaniladigan nutq shaklidir, unda adabiy tilga nisbatan fonetik, leksik yoki grammatik xususiyatlar bolishi mumkin. Sheva kopincha og'zaki nutqqa yaqin boladi va mahalliy talaffuz, soz tanlovi, gap qurilishi jihatlarida farq qilishi mumkin. Shevalar — adabiy tilning negizida yotuvchi, xalq tilining jonli, tabiiy shaklidir. Ular xalqning tarixiy taraqqiyoti, yashash muhiti, madaniyati va ijtimoiy hayoti bilan bevosita bog'liq. [2:5].

**Lahja** esa — bir necha shevalarni oz ichiga olgan kengroq birlik bolib, odatda ma'lum hududiy-madaniy zonani ifodalaydi. Agar sheva lokal, mikro darajadagi farqlanish bolsa, lahja makro darajada farqlanishlarni jamlaydi. Masalan, Ozbek tilida “qarluq lahja”, “qipchoq lahja” va “og'uz lahja” tushunchalari ishlatiladi. Lahja — bu muayyan xalq yoki millat tilining tarixan shakllangan, etnik jihatdan farqlanuvchi mahalliy korinishidir. U dialektdan torroq doirada tarqaladi. [3:115]. Tilshunoslikda sheva va lahja tushunchasi orasida tafovut aniqligi muhim ahamiyatga ega: sheva — juda konkret hudud yoki guruhga xos nutq, lahja esa ular yig'indisi sifatida qaraladi. Sheva koproq hududiy belgiga ega bolsa, lahja etnik yoki ijtimoiy guruhlarining oziga xos nutqiy ifodasidir. [4:41]

Shevalarni nazariy jihatdan tasniflashda quyidagi tamoyillar muhim rol oynaydi:

**1. Fonetik tamoyil** — shevaning eng xarakterli fonemalari yoki tovush xususiyatlari (masalan, unli- undosh moslashuvi, tovush almashtirishlar) asosida ajratiladi.

**2. Morfologik va sintaktik xususiyatlar** — turli shevalarda fe'l, ot va sifat qoshimchalari, gap tuzilishi farq qilishi mumkin.

**3. Leksik tamoyil** — hududiy sozlar, mahalliy dialektal sozlar, xalq sozlari, jargon elementlari.

**4. Tarixiy-genetik tamoyil** — shevaning kelib chiqishi, boshqa tillar bilan aloqada bolishi, gibridizatsiya va metisatsiya jarayonlari hisobga olinadi.

Ozbek shevalarini tasniflashdan oldin olimlar quyidagi muammolarni ham qayd etganlar: sheva vakillarida yozma matn yetishmasligi, ilmiy materiallar kopincha fonetik tekshiruvga tayanishi, lekin morfologik va leksik jihatlar kam organilishi aniqlangan. “Ozbek adabiy tili markazlashgan yagona normaga ega bolsa, shevalar hududiy tafovutlar asosida shakllangan bolib, unda fonetik, morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlar har xil darajada namoyon boladi.[5:73]. Zamonaviy ozbek tilshunosligida asosan uch katta lahja — **qarluq**, **qipchoq** va **og'uz** — qabul qilingan. Ushbu lahjalar ichida esa bir nechta shevalar joylashgan. Adabiy til asosan qarluq lahjasiga tayanadi.



**Qarluq (orta) lahjasi.** Qarluq lahjasi adabiy tilga eng yaqin bolib, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona va Qashqadaryo hududlarida tarqalgan. Bu lahjada fonetik jihatdan shevalar tovush tizimi adabiy me'yorga yaqin boladi. Misollar: fe'l-harakat qoshimchalari: "kelyapti", "borayapti", "ketyapti", unli va undosh moslashuvi koproq adabiy tilga mos boladi

Bu lahjaning shevalari markaziy hududlarda nutqda keng tarqalganligi sababli adabiy til me'yorlari aynan qarluq lahjasidan olinadi.

**Qipchoq lahjasi,** asosan shimoliy, shimoli-g'arbiy va markaziy hududlarda (masalan, Jizzax, Sirdaryo, Navoiy va Qoraqalpog'iston) uchraydi. Ushbu lahja quyidagi xususiyatlari bilan ajraladi: **y** ornida **j** ishlatiladi: yol — jol, yoq — joq. **g** ornida **v** ishlatiladi: tog' — tov, sog' — sov. **k, q** tushiriladi: quri(q), sari(q).

**Og'uz lahjasi** Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qoshkopir, Shovot tumanlari), Qoraqalpog'istonning janubiy tumanlaridagi bir qancha shevalarni o'z ichiga oladi. Ushbu lahjada quyidagilar ko'zga tashlanadi:

Unlilar choziq va qisqa aytiladi: at (hayvon), a-a-d (ism) **t** tovushi **d, k** tovushi **g** tarzida aytiladi: tog' — dog', keldi — galdi. -ning qoshimchasi -ing tarzida, -ga qoshimchasi esa a, -na tarzida aytiladi: yorimga — yorima, alina (qoliga).

Og'uz lahjasi «janub-g'arbiy» hudud nutqini ifodalaydi va turkiy guruhdagi boshqa tillar bilan yaqinlik jihatidan qiziqarlidir. Lahja asosidagi leksik birliklar badiiy adabiyotda xarakter yaratish, obrazni jonlantirish, milliy kolorit berish uchun qollaniladi. [5: 102]

Shevalarning fonetik, morfologik va leksik xususiyatlariga toxtaladigan bolsak, fonetik xususiyatlarda unli-moslashuv (singarmonizm) darajasi farqlanadi. Tovush almashtirishlar: masalan, "k" va "g" ornida, "y" tovushining yoqolishi, "j" va "h" ortasidagi farqlar nomoyon boladi. Morfologik va sintaktik xususiyatlarida esa, fe'l qoshimchalari shevada ozgaradi (masalan, —yapti, —ayapti, —iyapti). Koplik, egalik qoshimchalari shevalarda farq qiladi.

Gap qurilishi, soz tartibi shevalarda adabiy tilga nisbatan erkinroq bolishi mumkin.

Leksik jihatdan shevalar mahalliy, dialektal lug'atlardan: eski turkiy, qadimgi sozlar, xalq sozlariga boydir. Qishloq va shahar talaffuzida leksik farqlar ancha sezilarli boladi. Bu xususiyatlar shevalarni ajratishda va tasniflashda asos bolib xizmat qiladi.

Shevalarning ilmiy va madaniy ahamiyati shundaki, shevalar tildagi tarixiy-lingvistik qatlamlarni saqlab qoladi, shuning uchun tilshunoslik uchun muhim ahamiyatga ega. Shevalar tarixiy ma'lumot manbayi bolib, xalq migratsiyon

jarayonlarini, til aloqalarini aniqlashga yordam beradi. Shevalarda folklor, maqollar, ertaklar va ogʻzaki ijod orqali saqlanadi va xalq estetikasi ifodasi hisoblanadi. Shevalardagi soz va iboralar adabiy tilga kiritilishi mumkin va bu tilni yanada boyitadi. Shevalarni organish til evolyutsiyasini, til ozgarishlarini, fonetik va morfologik tendensiyalarni aniqlashga xizmat qiladi.

Misol uchun, Toshkent davlat ozbek tili va adabiyoti universitetida “Ozbek shevalari va folklorining otmishi va hoziri” mavzusida seminarlar otkazilmoqda, bu shevalar tadqiqotining jadal rivojlanayotganligini korsatadi.

Ozbek tili shevalari — bu tilning jonli, tabiiy shakli bolib, u orqali xalqning tarixiy, madaniy va tilshunoslik jihatdan boyligi ochib beriladi. Ular adabiy tilga qarshi emas, balki uning mustahkam poydevori sifatida xizmat qiladi. Shevalarning fonetik, morfologik va leksik jihatlarini ilmiy yondashuv bilan tahlil etish tilshunoslikda muhim yoldir. Bugungi kunda shevalarni saqlab qolish, ilmiy jihatdan organish va adabiy tilga integratsiyalash usullarini topish — tilimizning kelgusi avlodlari uchun katta ahamiyatga ega.

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rajabov N. Ozbek shevashunosligi. – Toshkent: Oqituvchi, 1996. B. 5
2. Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. Ozbek dialektologiyasi. – Toshkent: Oqituvchi, 1978 - 115 b
3. Toychiboyev B., Hasanov B. Ozbek dialektologiyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004. - B. 41
4. Ashirboyev S. Ozbek dialektologiyasi. – T.: “Navroz”, 2016. 73-bet.
5. Abdullayev, F. Xorazm shevalari. Toshkent: Fan. 1961. - 102 b

**ZAMONAVIY DUNYODA TA'LIM****Yulchibekov Xudoybergan Yulchibek o'g'li,**

Chirchiq Davlat pedagogika universiteti 1 - bosqich talabasi,

E-mail: xudoyberganyulchibekov@gmail.com

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada bugungi kunda ta'lim inson hayotining eng muhim sohalaridan biriga aylanib bormoqda. Axborot texnologiyalarining tezkor rivojlanishi, raqamli transformatsiya, global integratsiya va innovatsion yondashuvlar zamonaviy ta'lim tizimini shakllantirmoqda. An'anaviy ta'lim metodlari ornini interaktiv, masofaviy va individual yondashuvlar egallamoqda. Ushbu maqolada zamonaviy ta'limning asosiy yonalishlari, muammolari va rivojlanish istiqbollari tahlil qilinadi.

**Kalit sozlar:** Ta'lim, zamonaviy ta'lim, raqamli texnologiyalar, innovatsiya, masofaviy oqitish, pedagogika, globalizatsiya.

**Аннотация.** В этой статье говорится, что сегодня образование становится одной из важнейших сфер жизни человека. Быстрое развитие информационных технологий, Цифровая трансформация, глобальная интеграция и инновационные подходы формируют современную систему образования. На смену традиционным методам обучения приходят интерактивные, дистанционные и индивидуальные подходы. В данной статье будут проанализированы основные направления, проблемы и перспективы развития современного образования.

**Ключевые слова:** образование, современное образование, цифровые технологии, инновации, дистанционное обучение, педагогика, глобализация.

Bugungi globallashuv davrida ta'lim inson hayoti va jamiyat taraqqiyotining eng muhim omillaridan biriga aylandi. XXI asrda ta'lim inson hayotining asosiy zaruratlaridan biriga aylandi. Har bir jamiyat oz taraqqiyotini ta'lim sifati bilan belgilaydi. Bugungi global dunyoda malakali, innovatsion fikrlaydigan va texnologiyani egallagan avlodni tayyorlash har bir davlat uchun ustuvor vazifaga aylandi. Shuning uchun ta'lim sohasi doimiy islohotlar, texnologik yangiliklar va metodologik yondashuvlar bilan boyimoqda. Ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'lim tizimiga kirib kelishi, innovatsion yondashuvlarning shakllanishi zamonaviy ta'limning yangi bosqichini boshlab berdi. Zamonaviy dunyoda ta'lim inson kapitalini shakllantirishning asosiy omiliga aylangan. Raqobatbardosh jamiyatlarda, avvalo, bilimli va malakali insonlarga tayanadi.[1:105]. Endilikda ta'lim nafaqat bilim berish vositasi, balki inson

salohiyatini rivojlantirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash va ijtimoiy-iqtisodiy osishni ta'minlovchi strategik soha hisoblanadi.

Zamonaviy ta'lim ozichiga zamonaviy ta'lim texnologiyalarini — interfaol metodlar, audio-vizual vositalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), multimediya, masofaviy ta'lim platformalari kabi elementlarini oladi. Ushbu texnologiyalar oquv jarayonini turlicha shakllar orqali boyitadi. Samaradorlikni baholashda ishlatiladigan mezonlar sifatida quyidagilar koriladi:

- ✓ oquvchilarning bilim darajasi, konikma va malakalar rivoji;
- ✓ darsga qiziqish va faolligi;
- ✓ oqituvchining pedagogik mahorati;
- ✓ oquv jarayonining individual va guruh tartibidagi moslashuvi;
- ✓ vaqt va resurslardan foydalanish samarasi.

Oquv jarayonida interfaol metodlardan foydalanish orqali oquvchilarning nazariy va amaliy bilimlarini yaxshilash imkoniyati, darslar davomida axborot texnologiyalari (kompyuter, multimedia, internet) yordamida vizual materiallar qollashning oquvchilarning e'tiborini ushlab qolishga va mavzuni tushunishni osonlashtirishga ta'siri korsatadi. Raqamli texnologiyalar nafaqat ta'lim mazmunini, balki uning shakl-shamoyili, metodikasini ham tubdan o'zgartirmoqda. An'anaviy sinf tizimi orniga individual, moslashuvchan va ochiq ta'lim modellari kirib kelmoqda.[2:27]

Zamonaviy texnologiyalarni kengaytirish uchun oqituvchilarning malaka oshirish kurslarini kuchaytirish, darslar dizaynini oquvchilarning ehtiyojiga moslashtirish, multimediya va interfaol materiallarni ishlab chiqish va joriy etish, infratuzilmani yaxshilash, pedagogik innovatsiyalarni sinovdan otkazish kabi takliflar bolishi mumkin. A.Karimovning fikricha raqamli ta'lim **ta'limga kirishni kengaytiradi**, masofadan oqish, onlayn kurslar va elektron resurslar orqali hatto geografik jihatdan cheklangan hududlardagi oquvchilar va talabalar uchun imkoniyatlar yaratadi. U **ta'lim jarayonini individuallashtirishga** yordam beradi: har bir talaba uchun mos dars material, tempo va oqish yoli belgilab berilishi mumkin. Elektron resurslar va interaktiv platformalar yordamida **oquvchilar e'tiborini jalb qilish va faolligini oshirish** mumkin. Raqamli texnologiyalar yordamida ta'lim jarayonini samaraliroq **resurslardan foydalanish**, vaqt va xarajatlarni kamaytirish imkonlari paydo boladi. Oqituvchilarning texnologik savodxonligi: ular raqamli platformalar, elektron oquv materiallari, interaktiv metodlar bilan ishlashga tayyor emas yoki metodik jihatdan zarur konikmalarga ega emasligi. Baholash va nazorat masalalari: akademik halollik, baholash mezonlari, sinovlar va imtihonlarning raqamli shakllarda otkazilishi. Sifatli

nazorat va baholash tizimlarini joriy etish: akademik halollikni saqlash, onlayn sinovlar uchun standartlar.

Zamonaviy ta'lim tizimi quyidagi asosiy xususiyatlarga ega:

- Raqamli texnologiyalarning keng qollanilishi – Onlayn darslar, masofaviy ta'lim platformalari, sun'iy intellekt asosidagi oquv dasturlari keng joriy qilinmoqda.
- Shaxsga yonaltirilgan yondashuv – Har bir oquvchining individual salohiyatini ochishga qaratilgan metodlar keng qollanilmoqda.
- Interaktivlik va muomala asosidagi ta'lim – Oquv jarayonida interaktiv vositalar (simulyatsiya, video, gamifikatsiya) faol ishlatilmoqda.
- Tanqidiy fikrlash va muammoli vazifalar yechimini orgatish – Bilimdan kora uni qollay olish konikmasi muhim bolib bormoqda.

Bugungi kunda ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar asosida dars mashg'ulotlari olib borilmoqda. Innovatsion ta'lim texnologiyalariga quyidagi texnologiyalarni kiritish mumkin. Jumladan:

- STEAM yondashuvi (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics),
- Flipped Classroom (ag'darilgan sinf),
- Projekt asosidagi oqitish (Project-based learning),
- Sun'iy intellekt va ChatGPT kabi vositalar ta'lim jarayonini soddalashtirish va kuchaytirishga xizmat qilmoqda.

Zamonaviy ta'lim tizimi bir qator muammolar bilan ham yuzma-yuz kelmoqda:

- Oquvchilarda bilim emas, bahoga yonaltirilganlik;
- Ta'lim va bozor talabining bir-biriga mos kelmasligi;
- Oqituvchilarning yangilanishi zarur bolgan kompetensiyalari;
- Qishloq joylarda ta'lim resurslarining cheklanganligi.

Zamonaviy ta'limda texnologiyalar hozirda ta'lim muassasalari zamonaviy kompyuter, axborot kommunikatsiya texnologiyalari asosida jihozlanmoqda. Bu esa pedagoglardan oz mehnat faoliyatlariga yangicha yondashishlarini talab etadi. Zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi oquv jarayonida ta'lim vvositallari asosida pedagog faoliyat doirasining cheklanishiga emas, balki uning vazifalari va rolining ozgarishiga, pedagogik faoliyatning mukammallashuviga olib keladi. Endi pedagogdan:

- oquv kurslari dizayneri-yaratuvchisi;
- oqitish metodlari boyicha maslahatchi;
- kompyuter-oquv kurslarini interaktiv taqdim etish boyicha mutaxassis;
- ta'lim natijalarini nazorat qilish usullari boyicha mutaxassis bolish talab etiladi.



Ma'lumotlarga kora, oquv materiallarining talabalar tomonidan qabul qilinishi va ularning xotirasida saqlanib qolish darajasi oqitish usullariga bog'liq ekan. Oqituvchi oqitish jarayoniga yangi ta'lim texnologiyalarini kiritib, noan'anaviy ta'lim usullaridan: "Konferensiya darsi", "Seminar darsi", "Aralash darslar", "Oyinchoqlar yordamida dars otish", "Kasbga bog'lab dars otish", "Badiiy adabiyotlarni organish va tahlil qilish", "Evrika" (Oylab top); ta'limning qiziqarli faol usullaridan: "Kichik va katta guruhlarda ishlash", "Rolli oyinlar", "Sahna korinishi", "Krossvordlar yechish", "Zakovat savollari", "Test- sinov" topshiriqlari, "Turli tarqatma materiallardan foydalanib dars otish", "Sinkveyn oyinlari"; shuningdek, ta'limning innovatsion (yangi) usullari: "Modifikatsiyalashgan ta'lim", "Improvizatsiya", "Aqliy hujum", "Debat", "Tanqidiy tafakkurni rivojlantiruvchi usul", "Klaster usuli", "Muammoli vaziyat", "Muayyan holat, vaziyatni organish, tahlil qilish", "Har kim har kimga orgatadi", "Nuqtayi nazaring bolsin", "Multimediya" va boshqalarni qollashi muhimdir". Multimedialardan foydalanish Bu borada ta'lim jarayonida multimedia vositalaridan foydalanishning istigbolli yonalishlarini keng joriy etish yolg'a goyilmogda. Ta'limda multimedia vositalaridan foydalangan oqituvchi nazariy bilimlarni zamonaviy texnika vositalari yordamida namoyish etish imkoniyatiga ega boladi. Bu yangilik va ta'bir joiz bolsa, ilg'or usul talabalarda qiziqish uyg'otadi, mavzularni puxta ozlashtirishlariga xizmat qiladi, individual qobiliyatlarini rivojlantirishga, tafakkurini boyitishga, bilimlarini oshirishga yordam beradi. Multimedia resurslari yordamida talabalar u yoki bu mavzuni tezroq ozlashtiradilar, oquv jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadilar. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, zamonaviy ta'limni tashkil etishdagi muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak kafolatli natijalarga erishish ekan, bunda multimedialar ishonchli vosita bola oladi, deb hisoblaymiz. Istalgan fan oqituvchisining pedagogik dasturiy vositalarni yaratishi va ularni mashg'ulotlarda unumli qollay olishi davr talabidir. Zamonaviy ta'lim – bu doimiy rivojlanish va yangilanish jarayoni. Hozirgi zamon ta'limi — bu nafaqat bilim berish, balki shaxsning barkamol rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan kop yonalishli, kompleks jarayondir.[3: 48]

U oquvchi shaxsining har tomonlama rivojlanishini ta'minlashi, jamiyatning intellektual salohiyatini oshirishi va raqobatbardosh kadrlar yetishtirishi kerak. Bugungi kunda har bir pedagogdan innovatsion fikrlash, texnologik savodxonlik va kasbga sadoqat talab etiladi. Ta'lim sohasi – bu kelajak poydevorini yaratadigan eng muhim yonalishdir. Zamonaviy ta'lim tizimi jamiyat ehtiyojlariga mos, moslashuvchan va doimiy yangilanishda bolishi lozim.

### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI:**

1. Abdukarimov H., Suvonov O. Umumiy pedagogika: Texnologiya va amaliyot. Oquv-metodik qollanma. T., 2012 y., 105 b.
2. Sayidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. –T.: Oz MU. 2003.- 27 b.
3. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. Darslik. - T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2011,-48 b.
4. Abduraxmonova, G'. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari va ularning samaradorligi. Toshkent: Ozbekiston pedagogika nashriyoti. (2022).
5. Karimov, A. Raqamli ta'lim: Yangi imkoniyatlar va muammolar. – Ilmiy-amaliy jurnal "Ta'lim va taraqqiyot", (2021). №4, 45–50-bet.

## TILNING LEKSIK QATLAMLARI, ULARNING XUSUSIYATLARI

**Urinboyeva Nilufar G'ayrat qizi,**

Chirchiq Davlat pedagogika universiteti 1- bosqich talabasi,

E-mail:[nilufarurinboyeva@gmail.com](mailto:nilufarurinboyeva@gmail.com)

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada ozbek tilining leksik qatlamlari, ularning asosiy turlari, shakllanish manbalari hamda jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holdagi o'zgarishlari yoritilgan. Leksik qatlamlarning umumxalq leksikasi, dialektal qatlam, arxaizmlar, tarixiy sozlar, neologizmlar, terminlar, ozlashma sozlar, sozlashuv va ekspressiv-emotsional qatlamlar kabi korinishlari tahlil qilinadi. Maqola ozbek tili lug'at boyligini chuqurroq organishda muhim nazariy manba sifatida xizmat qiladi.

**Kalit sozlar:** til, leksika, qatlam, umumxalq leksikasi, dialekt, arxaizm, tarixiy soz, neologizm, termin, ozlashma soz.

**Аннотация.** В данной статье освещаются лексические пласты узбекского языка, их основные виды, источники формирования, а также изменения, связанные с развитием общества. Анализируются такие виды лексических пластов, как общенародная лексика, диалектная лексика, архаизмы, историзмы, неологизмы, термины, заимствованные слова, разговорная и экспрессивно-эмоциональная лексика. Статья служит важным теоретическим источником для более глубокого изучения лексического богатства узбекского языка.

**Ключевые слова.** язык, лексика, пласт, общенародная лексика, диалект, архаизм, историзм, неологизм, термин, заимствованное слово.

Tilning lug'at tarkibidagi so'zlar kelib chiqishi jihatidan turli-tumandir. Dunyoda faqat oz so'zlaridagina foydalanidan bironta til yoq. Ozbek tili ham bundan mustasno emas. Shunga kora tilimizda mavjud bolgan sozlarni bir qancha guruhlariga bolish mumkin.

Tilning lug'at boyligi turli qatlamlardan iborat bolib, ular xalqning ijtimoiy hayoti, madaniyati va tarixiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Tilshunoslikda bu qatlamlar leksik qatlamlar deb yuritiladi. Leksik qatlamlar tildagi sozlarning kelib chiqishi, qollanish doirasi va uslubiy xususiyatlariga qarab farqlanadi. Leksika tilning eng keng va harakatchan qatlami bolib, unda xalqning dunyoqarashi, ijtimoiy-tarixiy tajribasi va madaniy boyligi aks etadi. [1:57].

Ma'lumki, ozbek xalqi tarixiy davrlar mobaynida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqada bolib kelgan. Bu aloqalar ozaro aloqada bolgan xalqning tiliga ma'lum darajada oz ta'sirini otkazadi. Ozaro ta'sir natijasida tilning barcha bolimlarida: fonetika, leksika, grammatika kabilarda ozgarishlar yuz beradi. Tildagi ozgarish va rivojlanish tilning leksikasida kuchli boladi.

Ozbek xalqi qardosh b olmagan tojiklar bilan qadimdan aloqada boldi. SHuning tarixiy sabablar bilan bog'liq holda arab, ruslar bilan aloqada boldi. Hozirgi davrga kelib bir qancha xorijiy davlatlar bilan dostona aloqalar ornatgan. Bular ozbek tili leksikasiga ko'plab sozlarning ozlashishiga sabab bolmoqda.

Hozirgi ozbek tili leksikasi tarixiy jihatdan ikki qatlamga ajratiladi:

1. Oz qatlam.
2. Ozlashgan qatlam.

**Oz qatlam.** Oz qatlamga umumturkiy sozlar va ozbekcha sozlar kiradi.

**1. Umumturkiy sozlar.** Kopchilik turkum xalqlar tilida qollanadigan, barcha turkiy tillar uchun umumiy bolgan sozlar **umumturkiy sozlar** deyiladi. Bu sozlar turkiy qabilalarning goh qoshilishi, goh ajralishi natijasida yuzaga kelgan, hozirda turkiy xalqlar deb nomlanadigan kishilar tiliga mansub sozlardir. Oltoy tillar oilasining turkiy guruhida (turkumida) 24 ta til: **ozbek, qozoq, uyg'ur, boshqird, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, ozarbayjon, nog'oy, tatar, chuvash, yoqut, tuva, shor, qoraim, qumiq, gagauz, xakas, balqar, oyrot, karagas, turk, qorachoy, oltoy turklari** tillari mavjud.

Umuturkiy sozlar hozirgi ozbek tili leksikasining asosiy qismini, deyarli yarmini tashkil qiladi. Masalan: ona, non, suv, osmon, qol.

**2. Ozbekcha sozlar.** Ozbek tili ichida ozbek tili va boshqa til elementlari asosida yaratilgan sozlar **ozbekcha sozlar** deyiladi. Ozbekcha sozlar ozbek tilining oz ichki imkoniyatlari asosida, oz qonuniyatlari asosida yaratiladi.

**Ozlashgan qatlam.** Hozirgi ozbek tilining lug'at tarkibiga tarixiy sabablarga kora boshqa tillardan ko'plab sozlar kirib kelgan. Ozbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan sozlar ozlashgan sozlar (olinma sozlar) deb yuritiladi. Ozlashgan sozlar **uyg'ur, tojik, arab, rus, nemis, fransuz, ispan, ingliz** va boshqa tillarga oid.

Ma'lumki, tildagi barcha sozlar shu til egalari tomonidan bir xilda, barcha orinlarda qollanavermaydi. Shu jihatdan tilda mavjud bolgan sozlarni ma'lum guruhlariga bolish mumkin.

**Qollanish doirasi chegaralanmagan leksika (sozlar).** Bu guruh ozbek millatiga mansub barcha insonlar tomonidan kundalik turmushda ishlatiladigan sozlar guruhidir. Bu sozlar guruhi **qollanish doirasi chegaralangan leksika** yoki

**umumxalq leksikasi** deb yuritiladi. Shuni aytish lozimki, umumxalq leksikasi har qanday til lug'atining asosini, yadrosini tashkil etadi. Bu leksika tarkib jihatidan barqaror bolib, hayotiy zarur bolgan tushunchalarni ifodalash uchun xizmat qiladi.

**Qollanish doirasi chegaralangan leksika (sozlar).** Bunday sozlar turli sabablarga kora ozbek tili egalari tomonidan bir xil darajada qollanavermaydi.

Shundan kelib chiqqan holda, qollanish doirasi chegaralangan leksika **hududiy dialektal leksika, ijtimoiy dialektal leksika** va **terminologik leksika** kabi guruhlariga bolinadi.

Millatning ma'lum hududda yashaydigan qismi ishlatadigan birliklar ichida adabiy tilga tegishlilari ham bolishi mumkin. Dialektizmlar tilning faqat mahalliy korinishigagina tegishli bolgan birliklardir.

**Hududiy dialektal leksika.** Bir millatning ma'lum hududdagina yashaydigan vakillari tomonidan ishlatiladigan sozlar yig'indisi **dialektal leksika** deb ataladi.

*Dialekt* – yunoncha soz bolib, *dialektos* – «tilning mahalliy korinishi» demakdir.[2:88]. Dialektal leksika birligi **dialektizmlar** deb yuritiladi.

Millatning ma'lum hududda yashaydigan qismi ishlatadigan birliklar ichida adabiy tilga tegishlilari ham bolishi mumkin. Dialektizmlar tilning faqat mahalliy korinishigagina tegishli bolgan birliklardir.

**Ijtimoiy dialektal leksika.** Bu leksikaga mansub sozlar ma'lum ijtimoiy guruhlar tomonidan ishlatiladigan sozlardir. Bu guruhga **jargonlar** va **argo** sozlar kiradi.

**Jargonlar** (fransuzcha *“buzilgan til”* degani) «umumtildagi»(ustoz prof. Sh. Rahmatullayev ifodasi) sozlardan shakily jihatdan farq qiladigan, kopincha og'zaki muloqotda ayrim ijtimoiy guruhlar tomonidan ozini tilning boshqa vakillaridan ajratib korsatish maqsadida qollanadigan birliklardir: *yakan* (pul), *nishtyak* (zor) va h.

**Argolar** (fransuzcha *argot* – *“ozgalar uchun yopiq”* degani) ayrim salbiy ijtimoiy guruhlar (ogrilar, qaroqchilar) tomonidan ishlatiladigan yashirin ma'noli sozlardir: *oq qirg'oq* (100 som), *qizil* (tilla) va h.

**Terminologik leksika.** Ma'lum sohaga oid maxsus tushunchalarni mantiqan aniq ifodalash uchun qollanadigan soz yoki soz birkmalari yig'indisi **terminologik** (lot. *terminus* – “chegara”, *logos* - “fan” degani) **leksika** deb ataladi. [3:110]. Terminologik leksikaning birligi **termin** (yoki **atama**) deb yuritiladi. Har qanday termin ma'lum bir terminlar tizimidagina termin hisoblanadi. Shu bilan u umumxalq leksikasiga mansub bolgan sozdan farq qiladi.

**Vulgarizm va varvarizmlar.** Tilda sokish, qarg'ash ma'nolarini ifodalaydigan sozlar **vulgarizmlar** (lot. *vulgaris* “qopol” degani) deb ataladi. Masalan: *haromi*, *qiztaloq*, *yer yutkur*, *oqpadar* va b.[4:17]. Vulgarizmlarni ham qollanish doirasi

chegaralangan leksikaga kiritsa boladi, chunki bu guruh sozlar ham har doim ishlatilavermaydi.

**Varvarizmlar** (yunoncha *barbarismos* – “tushunarsiz nutq” degani) biror tilda tarjimasini bola turib, orinsiz tarzda ishlatiladigan sozlar guruhidir. Masalan: *znachit* (demak), *tak* (demak), *ostanovka* (bekat), *svet* (chiroq) kabi ruscha sozlar; *yes* (ha), *vau* (qoyil) kabi inglizcha sozlar shunga misol bola oladi.

Ma'lumki, jamiyatda yuz beradigan barcha ozgarishlar tilde sozlar vositasida oz ifodasini topadi. Tilning leksik qatlamlari ozbek tilining boyligini, tarixini va rivojlanish jarayonini korsatib beradi. Har bir qatlam tilda alohida vazifani bajaradi. Ularni ilmiy jihatdan organish ozbek tilshunosligi uchun muhim ahamiyatga ega bolib, madaniyat va tarixni anglashda ham katta manba vazifasini bajaradi. Til – xalqning ruhiyati, tarixi va dunyoqarashini mujassamlashtirgan bebaho xazinadir.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Ozbekiston milliy ensiklopediyasi. 2002. B-57.
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy ozbek tili. “Universitet” nashriyoti. –T.: 2006, 88-bet.
3. А.А.Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 110.
4. А.Алиев, К.Назаров. Ўзбек тили маълумотномаси. Т., “Нур” нашриёти, 1992. 17-бет.
5. Nurmonov A. Ozbek tilining leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 2008.
6. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Universitet, 2021.



**SO'Z BIRIKMASI TASNIFI****Yo'ldasheva Yulduz**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Gumanitar fanlar fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi

23/2 guruh talabasi

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada soz birikmasi tushunchasi, uning tuzilishi, grammatik va semantik xususiyatlari, tasnifi hamda boshqa sintaktik birliklardan farqlari yoritilgan. Sot birikmalarining turli turlari – boshqaruvli, moslashuvli va bitishuvli shakllari, shuningdek, hokim sozning turkumiga kora farqlanishi haqida ma'lumot berilgan. Mavzu tilshunoslikda soz birikmasining sintaktik birlik sifatidagi ahamiyatini ochib beradi.

**Kalit sozlar:** soz birikmasi, sintaksis, boshqaruv, moslashuv, bitishuv, hokim va tobe qism, ot va fe'l soz birikmasi.

**Annotation:** This article explores the concept of word combinations (phrases), their structure, grammatical and semantic features, classification, and their differences from other syntactic units. It provides information about different types of phrases such as governed, concord, and adjoining constructions, as well as classifications based on the main word's part of speech. The topic reveals the syntactic significance of phrases in linguistic analysis.

**Key words:** phrase, syntax, government, concord, adjacency, main and dependent components, noun and verb phrases.

**Аннотация:** В данной статье рассматривается понятие словосочетания, его структура, грамматические и семантические особенности, классификация, а также отличия от других синтаксических единиц. Представлены различные виды словосочетаний — управление, согласование и примыкание, а также их классификация по части речи главного компонента. Тема раскрывает синтаксическое значение словосочетаний в лингвистике.

**Ключевые слова:** словосочетание, синтаксис, управление, согласование, примыкание, главное и зависимое слово, именные и глагольные словосочетания

**Kirish:** Tilning asosiy birliklaridan biri bu – so'z birikmasidir. So'z birikmalari tilda mustaqil so'zlar asosida tuzilib, nutqda fikrni ifodalashda muhim vazifani bajaradi. Ular murakkab sintaktik birliklar bo'lib, grammatik jihatdan bog'langan ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topadi. Ushbu maqolada so'z birikmalarining mohiyati, turlari va tasnifi haqida fikr yuritiladi.

Soʻz birikmasi — grammatik jihatdan bogʻlangan ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻzlardan tashkil topgan sintaktik birlikdir. Unda soʻzlar oʻzaro maʼno va grammatik munosabat asosida bogʻlanadi. Soʻz birikmasi gap darajasida fikr bildirmaydi, lekin gap tuzilishida asosiy vosita sifatida xizmat qiladi.

Soʻz birikmasining vazifasi soʻz birikmasi borliqdagi narsa va hodisalarning nomini bildiradi, lekin ohang va mazmun jihatidan tugallangan fikrni ifodalay olmaydi, shu bois u gapdan farqlanadi.

Soʻz birikmasining tuzilishi: Har qanday soʻz birikmasi ikki qismdan: hokim qism va tobe qismdan iborat boʻladi. Masalan: oliy maʼlumot (oliy – tobe, maʼlumot – hokim).

Soʻz birikmasining tuzilishiga kora turlari:

Sodda soʻz birikmasi – har ikkala komponenti bitta soʻz shaklidan iborat. Masalan: tez yugurmoq, sayroqi qush.

Murakkab soʻz birikmasi – komponentlaridan biri yoki ikkalasi bir nechta soʻzdan iborat. Masalan: oliy maʼlumotli mutaxassis.

Hokim soʻz turkumiga koʻra tasnif: Ot soʻz birikmasi – hokim qismi ot, sifat, son yoki ravish bolgan birikmalar (goʻzal qishloq, barcha oʻquvchilar).

Feʼl soʻz birikmasi – hokim qismi feʼl bolgan birikmalar (kitob oʻqimoq, tez yurmoq).

Tobe soʻzning vazifasiga koʻra turlari

Aniqlovchili soʻz birikmasi: yangi kitob.

Toldiruvchili soʻz birikmasi: ukamni oʻynatdim.

Holli soʻz birikmasi: qishloqda yashamoq, tez gapirmoq.

Grammatik aloqa turiga koʻra tasnif: Boshqaruvli soʻz birikmasi – tushum, joʻnalish, orin-payt, chiqish kelishigi orqali bogʻlanadi. (kitobni oʻqidi) Moslashuvli soʻz birikmasi – qaratqich va egalik qoʻshimchalari orqali bogʻlanadi. (doʻstining kitobi)

Bitishuvli soʻz birikmasi – ohang yordamida bogʻlanadi. (yashil maysazor). Teng bogʻlangan soʻzlar soʻz qoʻshilmasini, tobe bogʻlangan soʻzlar esa soʻz birikmasini tashkil qiladi. Masalan: ota-ona (qoʻshilma), yangi kitob (soʻz birikmasi). Soʻz birikmasining tasnifi: Soʻz birikmalari bir nechta belgilar asosida tasniflanadi. Eng asosiy tasnif quyidagilardan iborat:

1. Grammatik munosabatiga koʻra: Bu tasnif asosida bosh soʻz bilan ergash soʻz oʻrtasidagi grammatik bogʻlanishga qarab quyidagi turlarga boʻlinadi: Birlashma: Soʻzlar teng huquqli boʻlib, biri ikkinchisiga boʻysunmaydi. Masalan: ota-ona, qora-oq, yozu qish.

Boysundirma: Soʻzlardan biri bosh soʻz, ikkinchisi unga boysungan ergash soʻz boʻladi. Masalan: yaxshi bola, kitob oqidi, maktabga boradi. Boysundirma soz birikmalari eng keng tarqalgan turi hisoblanadi.

Maʼno munosabatiga koʻra: Soʻz birikmasidagi soʻzlar oʻrtasidagi semantik (maʼnoviy) bogʻliqlik asosida quyidagi turlar mavjud:

Harakat va predmet munosabati (masalan: kitob oqimoq, choy ichmoq)  
Predmet va belgi munosabati (masalan: yashil daraxt, baland bino)  
Predmet va predmet munosabati (masalan: dostlar orasida, ota-onasi bilan)

**Xulosa** qilib aytganda tilshunoslik sohasida soz birikmasi tildagi muhim sintaktik birliklardan biri bolib, nutqda fikrni aniq va tushunarli ifodalashda katta rol oynaydi. Ular ozaro grammatik va semantik jihatdan bogʻlangan bolib, tilshunoslikda ularni turlicha belgilarga kora tasniflash mumkin. Soz birikmalarining chuqur organilishi ona tilimizni yanada mukammal ozlashtirish, ifoda imkoniyatlarini boyitishda katta ahamiyatga ega.

### **Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati**

1. Qayumov M. (2006). Hozirgi ozbek adabiy tili. – Toshkent: Ozbekiston milliy ensiklopediyasi.
2. Jorayev N. va boshqalar (2012). Ozbek tili nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Sirojiddinov S. (2008). Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Ozbekiston davlat jahon tillari universiteti.
4. Abduazizov A.A. (2005). Ozbek tili sintaksisi. – Toshkent: Ozbekiston milliy universiteti nashriyoti.
5. Normurodov Yo. (2011). Ozbek tilining sintaktik qurilishi. – Samarqand: Samarqand davlat universitei

**MORFEMIKA HAQIDA MA'LUMOT****Matnazarova M. A.**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti

O'zbek tili adabiyot yo'nalishi 23/1 guruh talabasi

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada tilshunoslikning muhim bolimlaridan biri – morfemika haqida ilmiy ma'lumot beriladi. Morfemikaning ta'rifi, predmeti, vazifalari hamda ozbek tilidagi morfemik xususiyatlar yoritiladi. Shuningdek, morfemalarning turlari va ularning soz tarkibidagi orni ilmiy asosda tahlil qilinadi.

**Kalit sozlar:** morfemika, morfema, ildiz, qoshimcha, affiks, fleksiya, soz yasalishi, tilshunoslik.

Tilshunoslik fanining asosiy vazifalaridan biri – til birliklarining ichki tuzilishini tahlil qilishdir. Soz tilning markaziy birliklaridan biri sifatida lug'aviy hamda grammatik ma'noga ega boladi. Sozning eng kichik ma'no birligi esa morfema hisoblanadi. Morfemalarni organuvchi soha morfemika deb ataladi. Ushbu maqolada morfemikaning mohiyati, uning asosiy yonalishlari va vazifalari haqida soz yuritiladi. Morfemika – sozning eng kichik ma'no birligi bolgan morfemani organadigan tilshunoslik bolimidir. Morfemikaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- sozning ichki tuzilishini aniqlash;
- morfemalarning turlari va ularning vazifalarini izohlash;
- yangi soz hosil bolish jarayonlarini organish;
- grammatik shakllarning ma'nosini tahlil qilish.

Morfema – sozning eng kichik, mustaqil qollana olmaydigan, ammo ma'no ifodalaydigan qismi. Morfemalar:

- semantik jihatdan – ma'no bildiradi;
- formal jihatdan – shaklga ega;

funksional jihatdan – soz yasalishida va grammatik shakl hosil qilishda xizmat qiladi. Ozbek tili agglutinatив til hisoblanadi. Bu turdagi tillarda qoshimchalar qatma-qat qoshilib, soz ma'nosini yoki grammatik shaklini ozgartiradi. Har bir qoshimcha mustaqil ma'no yukiga ega bolib, morfemalarning tartibi qat'iy saqlanadi: ildiz → yasovchi qoshimcha → shakl yasovchi qoshimcha. Leksikologiya bilan — sozning lug'aviy ma'nosini ochadi. Soz yasalishi bilan — yangi soz hosil qilish jarayonlarini organadi. Morfologiya bilan — grammatik shakllarni tahlil qiladi. Sintaksis bilan —

morfemalarning gapdagi vazifasini bog'laydi. Morfemalar asosiy vazifasiga ko'ra, 2 turga bo'linadi; so'z yasovchilar va so'zning shaklini yasovchilar. Soz yasovchi morfemalar yangi leksemalar hosil qilish uchun qo'llanadi va o'zbek tili lug'at (leksik) qatlamining boyishida muhim rol o'ynaydi. So'z shakli hosil qiluvchi morfemalar so'zning qo'shimcha ma'no ifodalovchi shaklini yasaydi. Masalan: daraxtlar (daraxt so'zining ko'plik shakli), balandroq (baland so'zining daraja shakli), sarg'ish (sariq so'zining ozaytirma shakli) keldim (kel fe'lining o'tgan zamon birinchi shaxs birlik shakli) va boshqa Morfemalar mustaqil qo'llanmaydi, lug'aviy ma'no ifodalay olmaydi, faqat so'zning lug'aviy va grammatik ma'nolari shakllanishiga xizmat qiladi. So'z tarkibida Morfema ishtirok etmasligi ham mumkin. Leksema shakllanuvchanlik, morfema shakllantiruvchanlik belgisiga ega. Nomustaqillik tabiati va leksemaga shakl berish vazifasiga xoslanganligi ularni morfema deb atashga olib kelgan. Morfemaning nutqiy korinishi qo'shimcha deyiladi. Derivatsion morfema sozga qoshilib, yangi soz hosil qiladi. Yangi soz yangi lug'aviy va grammatik ma'noga ega boladi. Masalan, [paxta] leksemasi [-chi] affiksini olib, (paxtachi) sozi vujudga keladi. Yangi lug'aviy ma'no yangi grammatik; ma'noni ham vujudga keltiradi: narsa-byyum oti shaxs otiga aylaladi. Shu bilan birgalikda, yangi sozning valentlik imkoniyati ham asos soznikidan keskin farqlanadigan holga keladi. Lug'aviy shakl hosil qiluvchi morfema leksema lug'aviy ma'nosini nutqqa moslashtirish vazifasini bajaradi. Masalan, [kitob] leksemasining sememasida birlik va koplik ma'nosi noma'lum. Son lug'aviy shakl hosil qiluvchisi bolgan [-lar] uni koplik tomon muayyanlashtiradi. Bu morfemaning oziga xos turi lug'aviy-sintaktik shakl hosil qiluvchi morfema bolib, lug'aviy ma'noni muayyanlashtirish, nutqqa xoslash bilan birga ((kelgan), (oqigach)), sozni sintaktik aloqaga ham kiritadi: oqigan bola, oqigach gapirmoq.

Xulosa: Morfemika tilshunoslikda sozning ichki tuzilishini ochib beruvchi muhim sohadir. U sozning eng kichik ma'no birligi – morfemalarni organadi. Morfemik tahlil orqali til tizimining murakkabligi, soz yasash jarayonlari hamda grammatik shakllanish qonuniyatlari aniq izohlanadi. Shu bois morfemika nafaqat nazariy tilshunoslikda, balki amaliy nutq tahlilida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

## REFERENCES

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi ozbek adabiy tili. — Toshkent: Oqituvchi, 2006.  
 Abdurahmonov X. Ozbek tili grammatikasi. — Toshkent: Ozbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2005.
2. Sirojiddinov Sh. Tilshunoslikka kirish. — Toshkent: Fan, 2010.
3. Qosimxojayev S. Tilshunoslik asoslari. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018

## SINTAKTIK BIRLIKLAR VA ULARNING TILSHUNOSLIK NAZARIYASIDAGI ORNI

**Dauletbayeva Sevara**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti  
Ozbek tili va adabiyoti yonalishi 3-bosqich talabasi

**Annotatsiya:** Ushbu ilmiy maqolada Ra'no Sayfullayeva tomonidan yaratilgan "Hozirgi ozbek adabiy tili" asariga asoslanib, sintaktik birliklarning turlari, ularning ozbek tilshunoslik nazariyasidagi orni, grammatik funksiyalari hamda nutqdagi ifoda imkoniyatlari keng tahlil qilindi. Asarda soz birikmasi, gap va murakkab gaplarning grammatik strukturalari misollar yordamida izohlandi.

**Kalit sozlar:** sintaksis, soz birikmasi, gap, murakkab gap, sintaktik struktura, kommunikatsiya.

**Аннотация:** В статье, основанной на труде Рано Сайфуллаевой «Современный узбекский литературный язык», анализируются типы синтаксических единиц, их функции и роль в теории узбекского языкознания. Рассматриваются словосочетания, простые и сложные предложения, их структура и коммуникативные особенности с приведением примеров.

**Ключевые слова:** синтаксис, словосочетание, предложение, сложное предложение, синтаксическая структура, коммуникация.

**Annotation:** This scientific paper, based on Ra'no Sayfullayeva's "Modern Uzbek Literary Language", explores the types of syntactic units, their grammatical structures, and communicative functions in Uzbek linguistics. The study provides examples of phrases, simple, and complex sentences to clarify their roles within syntactic organization.

**Keywords:** syntax, phrase, sentence, complex sentence, syntactic structure, communication.

### Kirish

Tilshunoslik nazariyasida sintaksis til tizimining yuqori darajadagi sathi bolib, u fikrning grammatik shaklini belgilaydi. Ra'no Sayfullayeva ozining "Hozirgi ozbek adabiy tili" asarida sintaktik birliklarni tildagi fikr ifodalovchi asosiy struktura sifatida talqin qiladi.



Masalan, quyidagi misolni olaylik:

Yoshlar kitob oqimoqda. Bu gapda “yoshlar” — ega, “kitob oqimoqda”

— kesimdan iborat bolib, toliq fikr ifodalaydi. Shu bilan birga, “kitob oqimoqda” qismi oz ichida soz birikmasi hisoblanadi.

1. Sintaktik birlik tushunchasi va uning mohiyati

Sintaktik birlik — tildagi grammatik jihatdan mustaqil va mazmunan yaxlit tuzilma bolib, u til tizimining mantiqiy ifoda vositasini tashkil etadi.

Masalan:

Bahor keldi. — bu oddiy gap bolib, ikki sozdan iborat, lekin grammatik jihatdan toliq fikrni bildiradi.

2. Soz birikmasi va uning gapdagi orni

Soz birikmasi — ikki yoki undan ortiq sozning grammatik bog‘lanishidan hosil bolgan birlikdir. U fikr ifodalashga emas, balki fikrni tashkil etishga xizmat qiladi.

Misol: Talaba yangi kitob sotib oldi. Bu yerda “yangi kitob” aniqllovchi vazifasida kelgan soz birikmasidir.

3. Gap — sintaktik birlikning markaziy shakli

Gap tildagi eng asosiy sintaktik birlik bolib, u fikrni toliq ifodalaydi.

Misol: Oqituvchi dars boshladi. — oddiy gap.

Oqituvchi dars boshladi, talabalar esa tinglashdi. — murakkab gap.

Xulosa

Sintaktik birliklar tilning ichki tuzilishini tashkil etuvchi eng muhim komponentlar bolib, ular orqali tilning grammatik, semantik va kommunikativ xususiyatlari yuzaga chiqadi.

## REFERENCES

1. Sayfullayeva R. Hozirgi ozbek adabiy tili. — Toshkent: Ozbekiston milliy ensiklopediyasi, 2010.
2. Jorayev M. Ozbek tili sintaksisi. — Toshkent, 2015.
3. Xudoyberganova D. Tilshunoslik asoslari. — Toshkent, 2018.
4. Nurmonov A. Tilshunoslikka kirish. — Toshkent, 2019.

**MORFEMIKA BOLIMINING TILSHUNOSLIKDAGI AHAMIYATI****Hoshimova Shohsanam Bahrom qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Gumanitar fanlar fakulteti Ozbek tili va adabiyoti yonalishi

3-bosqich talabasi

[hoshimovashohsanam05@gmail.com](mailto:hoshimovashohsanam05@gmail.com)

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada morfemika tilshunoslikning muhim tarmoqlaridan biri sifatida tahlil qilinadi. Morfemikaning organish obyekti, asosiy birliklari hamda ularning tildagi leksik, grammatik va semantik funksiyalari yoritib berilgan. Shuningdek, morfemika bolimining boshqa tilshunoslik yonalishlari bilan ozaro aloqasi, morfemalardagi omonimlik va sinonimlik holatlari hamda bu bolimning amaliy ahamiyati haqida soz yuritiladi.

**Kalit sozlar:** morfemika, morfema, affiks, soz yasalishi, grammatik ma'no, omonimlik, sinonimlik.

**Annotation.** This article analyzes morphemics as one of the most important branches of linguistics. The object of study of morphemics, its main units, and their lexical, grammatical, and semantic functions in the language are described. In addition, the article discusses the relationship of morphemics with other linguistic disciplines, the phenomena of homonymy and synonymy in morphemes, as well as the practical significance of this field.

**Keywords:** morphemics, morpheme, affix, word formation, grammatical meaning, homonymy, synonymy.

**Аннотация.** В данной статье морфемика рассматривается как одна из важнейших отраслей языкознания. Описываются объект изучения морфемики, её основные единицы, а также их лексические, грамматические и семантические функции в языке. Кроме того, в статье рассматриваются взаимосвязь морфемики с другими направлениями языкознания, явления омонимии и синонимии в морфемах, а также практическое значение данного раздела.

**Ключевые слова:** морфемика, морфема, аффикс, словообразование, грамматическое значение, омонимия, синонимия.

Tilshunoslik — tilni har tomonlama organuvchi fan bolib, u turli tarmoqlardan tashkil topgan. Ulardan biri — morfemika bolib, bu bolim tilning eng kichik ma'noli birliklari — morfemalarni organadi. Morfemika orqali tilning ichki tuzilishi,

sozlarning yasash jarayoni hamda grammatik kategoriyalar shakllanishi aniqlanadi. Shu bois, morfemika tilshunoslikning nazariy hamda amaliy jihatdan muhim bolimlaridan biri hisoblanadi. Morfemika bolimi til birliklarining morfologik, semantik va struktur jihatdan tahlilini beradi va shu orqali tildagi tizimlilikni yoritadi.

Morfema til qurilishining leksemadan keyingi asosiy birligi bolib, leksemadan farqli holda grammatik ma'no ifodalashga xizmat qiladi (yunoncha morphe - "shakl"). Morfemalar bajaradigan vazifasiga kora dastlab leksema yasovchilar va shakl hosil qiluvchilar deb ikkiga guruhlanadi. Leksema yasovchi morfemaning vazifasi – mavjud leksemaga qoshilib yangi leksema yasash, shu yol bilan tilning leksik qatlamiga yangi birlik qoshish. Bunday usul bilan hosil qilingan leksemaga yasama leksema deyiladi. Masalan, ishchi-, ishla-, ishchan- leksemalari - -chi, -la, -chan affiks-lari bilan hosil qilingan yasama leksemalar. Shakl hosil qiluvchi morfemalarning vazifasi – mavjud leksemaga qoshilib, uning turli grammatik shakllarini hosil qilish. Shakl hosil qiluvchi morfemalar oz navbatida ikki xil: shakl yasovchilar va shakl ozgartiruvchilar. Shakl yasovchilar leksemaga boshqa bir leksema bilan sintaktik bog'lanish tufayli emas, balki obyektiv voqelikka kora ma'lum grammatik ma'noni ifodalash talabi bilan qoshiladi. Masalan, ot leksemaga grammatik son ma'nosini ("koplik" ma'nosini) ifodalovchi -lar morfemasi obyektiv voqelikka (predmetning kop ekanligiga) kora qoshiladi. Shakl yasovchi morfemalar keyinroq har bir turkum bayonida tasvirlanadi. Shakl ozgartiruvchi morfema leksemaga boshqa bir leksema bilan bog'lanish tufayli qoshiladi va osha leksemaning tabiatiga kora tanlab qoshiladi. Masalan, tushum kelishigi morfemasi -ni ot leksemaga otimli fe'l leksema bilan bog'lanish tufayli qoshiladi [1:117].

Morfemika tildagi soz yasalishi va soz turkumlarini shakllantirishda bevosita ishtirok etadi. Shu sababli u soz yasalishi va morfologiya bilan chambarchas bog'liq. Soz yasalishida morfemalar birikib, yangi leksik birliklar hosil qiladi: "yoz → yozuvchi, yozuv, yozilgan" kabi. Bu jarayon tildagi lug'at boyligini kengaytirish va nutq imkoniyatlarini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Til tizimidagi morfemik birliklarning ozaro munosabati orqali morfemika struktur tilshunoslikning ham muhim tarkibiy qismi hisoblanadi [2].

Morfemaning shakl va ma'no munosabatiga kora turi. Morfemada ham shakl va ma'no munosabati barqaror. Morfemaning miqdoran cheklanganligi bu munosabatning keng qamrovliligidan dalolat beradi.

**Morfemik polisemiya.** Bu morfemaning polifunksionalligiga bog'liq. Misol sifatida -chilik affiksini olaylik. Darslik va qollanmalarda uning quyidagi uch ma'nosi farqlanadi:

- 1) asosdan anglashilgan narsa yetishtiriladigan sohani ifodalovchi ot: (paxtachilik), (urug'chilik), (limonchilik), (uzumchilik);  
 2) asosdan anglashilgan narsa-hodisaning borlik holatini bildiruvchi ot: (pishiqchilik), (mo'ljilik), (arzonchilik);

3) asosdan anglashilgan tushuncha bilan bog'liq bolgan ishni bildiruvchi ot: (ulfatchilik), (tirikchilik), (dushmanchilik). Aksariyat morfema - polisemik tabiatli.

**Morfemik omonimiya.** Shakldoshlik bir tur morfemalar orasida ham, turli morfema orasida ham bolishi mumkin: 1) derivatsion omonimiya: -ki I: turtki, tepki, kochki (ot yasovchi); -ki II: ichki, kechki, ustki (sifat yasovchi);

2) grammatik omonimiya: -(i)sh I: (borish), (kelish), (ketish) (harakat nomi shakli); -(i)sh II: (birga) (yuvish), (tarash), (ishlash)(birgalik nisbat shakli);

3) derivatsion-grammatik omonimiya: -(i)m I: yig'im, terim, sig'im (ot yasovchi morfema); -(i)m II: uyim, kitobim, soatim(egalik morfemasi).

**Morfemik sinonimiya.** Aksariyat morfema ma'nodoshlik munosabatida boladi. Shu boisdan derivatsion hamda grammatik sinonimiya farqlanadi.

**Derivatsion sinonimiya.** Derivatsion morfemaning bir-biriga yaqin ma'noni ifodalashi derivatsion sinonimiya deyiladi. Masalan, sifat yasovchi -li, -dor, -ser, ba-morfemalari ozaro sinonim: (savlatli), (savlatdor), (sersavlat), (basavlat) kabi. Ma'nodoshlik morfemalararo toliq emas, balki ayrim ma'no qirralari orasida boladi. Ya'ni bir morfema ikkinchi morfema bilan barcha ma'nolari asosida sinonim bola olmaydi. Bugungi kunda derivatsion sinonimiya va derivatsion darajalanishni farqlash tilshunosligimizda tadqiqini kutayotgan muammolardan.

**Grammatik sinonimiya.** Nonni yeng - nondan yeng, uyga jonamoq - uy tomon jonamoq kabi hodisalarda grammatik ma'nodoshlik mavjud.

**Morfemik antonimiya.** Morfemik antonimiya derivatsion morfema orasidagina mavjud. Unga misol sifatida -li va -siz affiksini keltirish mumkin: andishali-andishasiz, barakali-bebaraka, baxtli-baxtsiz kabi.

Morfemika fonetika, sintaksis va semantika bilan uzviy bog'liqdir. Fonetika morfemalarning tovush shaklini, sintaksis ularning gapdagi vazifasini, semantika esa ma'no jihatini organadi. Demak, morfemika til tizimining barcha pog'onalarini bog'lovchi orta bog'in vazifasini bajaradi. Morfemika tahlili tilshunoslikdagi kompyuter lingvistikasi va avtomatik tarjima tizimlarida ham keng qollanilmoqda [4].

Morfemika oqitish jarayonida imlo, soz yasalishi, tahlil qilish konikmalarini shakllantirishda katta ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, morfemik tahlil tilshunoslikda matn tahlili, lug'at tuzish, tarjima va nutq tahlilida ham keng qollaniladi. Bu bolim

oquvchilarda tahliliy fikrlash, soz tuzilishini anglash va ma'no ozgarishlarini tushunish konikmalarini rivojlantiradi [5].

Xulosa qilib aytganda, morfemika tilshunoslikning markaziy bolimlaridan biri bolib, tilning ichki tuzilishini, soz yasalish mexanizmini va grammatik tizimini organishga xizmat qiladi. Morfemalardagi omonimlik va sinonimlik hodisalarini chuqur organish tildagi semantik tizimni yanada toliq tushunishga yordam beradi. Morfemika nafaqat nazariy, balki amaliy tilshunoslikda ham katta ahamiyat kasb etib, til oqitish, tahlil qilish va lingvistik texnologiyalarda muhim orin egallaydi.

### REFERENCES

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi ozbek adabiy tili. – Toshkent: Oqituvchi, 2006.
2. Nurmonov A., Jorayev M. Tilshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
3. R.Sayfullayeva. Hozirgi ozbek tili. B.R.Mengliyev, L.R.Raupova, M.M Qurbonova, M.Q.Abuzalova, D.N.Yoldosheva. Darslik- - Toshkent: “InnovatsiyaZiyo”, 2020, 200 b.
- 2019.
5. Abdullayeva D. Hozirgi ozbek tili. – Toshkent: Fan, 2018.

## THE HISTORICAL AND CULTURAL CONNECTIONS BETWEEN THE HUNGARIAN PEOPLE AND TURKIC NATIONS

**Kholmurodova Olima Abdivaliyevna**

Associate Professor of Filology Faculty

Jizzakh State Pedagogical University

**Annotation:** This article explores the deep historical, linguistic, and genetic connections between the Hungarian (Magyar) people and various Turkic nations. It highlights their interactions from the 6th to 9th centuries with Turkic confederations such as the Khazars, Bulgars, and Pechenegs, focusing on cultural exchange, shared nomadic traditions, and mutual influence in language and governance. The study also examines Turkic linguistic traces in Hungarian and recent genetic evidence confirming ancient Central Asian ancestry. The article concludes that the Hungarians' identity was shaped by centuries of cultural fusion, making them a bridge between East and West.

**Keywords:** Hungarians, Magyars, Turkic nations, Khazars, linguistic influence, genetic heritage, steppe culture, cultural interaction.

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada mojar xalqi va turkiy xalqlar ortasidagi chuqur tarixiy, tilshunoslik hamda genetik aloqalar yoritilgan. Unda VI–IX asrlarda mojarlarning xazarlar, bolgarlar va pecheneglar kabi turkiy ittifoqlar bilan ozaro munosabatlari, madaniy almashinuv, kochmanchi an'analar va boshqaruv tizimidagi oxshashliklar tahlil qilinadi. Shuningdek, vengr tilidagi turkiy sozlarning kirib kelishi va genetik tadqiqotlar natijasida aniqlangan qadimiy Markaziy Osiyo ildizlari ham korib chiqiladi. Maqola yakunida vengr xalqining shakllanishi Sharq va G'arb madaniyatlarining sintezi sifatida baholanadi.

**Kalit sozlar:** Vengrlar, mojarlar, turkiy xalqlar, xazarlar, lingvistik ta'sir, genetik meros, dasht madaniyati, madaniy aloqalar.

**Аннотация:** В статье рассматриваются глубокие исторические, лингвистические и генетические связи между венгерским (мадьярским) народом и тюркскими народами. Особое внимание уделяется контактам мадьяр с Хазарами, Булгарами и Печенегами в VI–IX веках, культурному обмену, общим кочевым традициям и взаимному влиянию в языке и управлении. Также анализируются тюркские заимствования в венгерском языке и результаты современных генетических исследований, подтверждающих центральноазиатские корни мадьяр. В заключение подчеркивается, что венгры стали мостом между Востоком и Западом благодаря культурному синтезу.



**Ключевые слова:** венгры, мадьяры, тюркские народы, хазары, языковое влияние, генетическое наследие, степная культура, культурное взаимодействие.

The history of the Hungarian people, known as the Magyars, is deeply rooted in the vast and diverse landscape of the Eurasian steppe, a region that for millennia served as a crossroads of civilizations, languages, and nomadic cultures. From the Ural Mountains to the Carpathian Basin, waves of migrations and cultural exchanges shaped the destiny of numerous peoples—including the Magyars—whose path toward nationhood was marked by centuries of contact and coexistence with various ethnic groups. Although the Hungarian language is part of the Uralic language family, distinct from the Indo-European and Turkic linguistic groups surrounding it, the cultural and historical development of the Magyars cannot be understood without recognizing their deep interactions with Turkic tribes. These interactions, which occurred during the Magyars' long migration westward between the 6th and 9th centuries, left an enduring legacy visible in many aspects of Hungarian civilization. The Magyars borrowed not only words but also customs, political structures, and elements of material culture from the Turkic peoples they encountered across the steppe.

The Turkic influence reached far beyond simple cultural borrowing—it shaped the Magyars' worldview, social organization, and even their sense of identity as a steppe nation. The dual leadership system, certain military traditions, and aspects of dress and craftsmanship all show traces of this shared heritage. When the Magyars finally settled in the Carpathian Basin at the end of the 9th century, they carried with them a rich mosaic of influences that reflected both their Uralic roots and their long-standing connection with Turkic-speaking neighbors. Today, this ancient relationship between Hungarians and Turkic nations continues to attract the attention of historians, linguists, and cultural scholars. It offers valuable insights into how migration, contact, and adaptation can shape a people's identity across centuries. In the modern world, this shared past also serves as a foundation for renewed diplomatic and cultural cooperation between Hungary and the Turkic states of Central Asia and Anatolia. [4] This article explores the multifaceted relationship between the Hungarian and Turkic peoples—from ancient migrations and linguistic exchanges to modern expressions of kinship and friendship that continue to link these nations across time and geography.

The early history of the **Magyars**, or ancient Hungarians, begins in the region surrounding the **Ural Mountains**, an area often described as the meeting point between **Europe and Siberia**. Archaeological and linguistic evidence suggests that the Magyars were originally part of the **Uralic peoples**, whose early homeland lay near the forest-

steppe zones of the **Volga–Kama region**. From there, the ancestors of the Hungarians gradually began to move westward, driven by climatic changes, population pressures, and the search for better pastures and trade opportunities.

Linguistically, the **Hungarian language** (Magyar) belongs to the **Finno-Ugric branch** of the **Uralic language family**, making it a distant relative of **Finnish** and **Estonian**. This linguistic affiliation highlights the Magyars' early connection with northern Eurasian peoples, who were primarily hunters, fishers, and semi-nomadic herders. However, as the Magyars moved south and west across the vast **Eurasian steppe**, they encountered and interacted with numerous **Turkic tribes** whose influence profoundly transformed their language, economy, and social structure. Over several centuries—roughly between the **6th and 9th centuries CE**—the Magyars lived in close proximity to Turkic groups such as the **Khazars, Bulgars, Pechenegs, and Kipchaks**. [6] This prolonged coexistence in the steppe environment led to extensive **cultural exchange and intermarriage**, blending Uralic and Turkic traditions into a unique synthesis. The Magyars adopted **new political institutions** modeled after Turkic systems, incorporated **Turkic vocabulary** into their language, and refined their skills in **horse breeding, archery, and pastoralism**, all of which became defining features of early Hungarian culture.

By the time the Magyars reached the **Carpathian Basin** around **895 CE**, they had already evolved from a northern Uralic tribe into a **powerful steppe confederation**, well adapted to nomadic warfare and diplomacy. Their society reflected the dual legacy of their **Uralic origins** and their **Turkic interactions**, combining elements of both worlds into a distinct national identity. This complex cultural heritage would continue to shape Hungary's historical development and its enduring ties to the Turkic peoples of Central Asia. Between the 6th and 9th centuries, the Magyars maintained close and continuous contact with a number of Turkic confederations, including the Bulgars, Khazars, and Pechenegs. [1] These centuries of coexistence on the Eurasian steppe were crucial in shaping the political, linguistic, and cultural character of the early Hungarian people. The interactions were not limited to trade or warfare; they also involved deep social and institutional exchanges that would leave a lasting imprint on Magyar society.

Among all Turkic groups, the Khazars had perhaps the most significant influence on the Magyars. The Khazar Khaganate, a vast and powerful Turkic empire centered north of the Caspian and Black Seas, ruled over numerous steppe tribes during the 7th–9th centuries. Historical records and archaeological evidence suggest that the Magyars were once vassals or allies of the Khazars, living under their political and military

dominance for a considerable period. During this time, the Magyars adopted several aspects of Khazar governance and social organization, including the dual leadership system. This structure consisted of two principal rulers: the *kende* (a sacred or symbolic ruler) and the *gyula* (a military commander), both terms of Turkic linguistic origin. Such a system reflected the balance between spiritual authority and military power typical of steppe confederations and highlights the extent to which the Magyars had assimilated Turkic political traditions. Moreover, the Khazar period exposed the Magyars to broader networks of trade, religion, and diplomacy, connecting them to the Byzantine Empire, the Arab Caliphate, and other Eurasian powers.

Another important episode in Magyar-Turkic relations was the alliance with the Kabars, a Turkic group that had rebelled against Khazar authority. After their revolt, the Kabars sought refuge among the Magyars and were incorporated into the Magyar tribal federation. This alliance strengthened the Magyars both militarily and demographically, as the Kabars brought with them valuable experience in steppe warfare, governance, and trade. The integration of the Kabars into Magyar society also reinforced Turkic cultural influences. Some scholars suggest that the Kabars played a key role in the Magyars' later westward migration toward the Carpathian Basin, providing leadership and strategic expertise during this crucial phase of expansion. Traces of Turkic clan names and traditions within the early Hungarian tribal structure further indicate the depth of this integration.

Beyond formal alliances and political ties, the Magyars and Turkic peoples shared a common steppe culture, characterized by nomadism, horsemanship, archery, and animal husbandry. Both peoples relied heavily on the horse for transportation, warfare, and status, and their economies centered around the management of large herds of cattle, sheep, and horses. These shared ways of life created a profound cultural symbiosis that can still be observed in later Hungarian traditions, from equestrian practices to decorative art and folklore motifs. The Magyars' time among Turkic tribes also helped shape their military tactics, particularly the use of mounted archery and mobile warfare, which became decisive factors during their successful conquest of the Carpathian Basin. Thus, the centuries-long relationship between the Magyars and the Turkic nations was not merely one of coexistence—it was a dynamic process of cultural fusion and mutual adaptation, through which the early Hungarians forged a new and enduring identity on the threshold of Europe.

### ***Linguistic and Cultural Influence***

Although the Hungarian language belongs to the Finno-Ugric branch of the Uralic language family and is therefore linguistically unrelated to Turkic languages, it

nevertheless bears a strong and lasting imprint of Turkic contact. This influence is primarily visible in its lexicon, but extends beyond words into the spheres of material culture, social customs, art, music, and folklore. The centuries of coexistence between the Magyars and various Turkic-speaking peoples across the Eurasian steppe produced a deep layer of cultural integration that profoundly shaped early Hungarian civilization.

According to linguistic research, approximately 300–400 Turkic loanwords entered the Hungarian language during the period of close contact between the 6th and 9th centuries CE. These borrowings are not superficial but cover essential areas of life, revealing how deeply intertwined the two peoples became. The loanwords reflect the Magyars' adoption of nomadic, pastoral, and military terms from their Turkic neighbors—vocabulary related to animal husbandry, tools, weapons, trade, governance, and family life.[4]

Some of the most prominent examples include:

- *tenger* (sea) from Turkic *tengiz*,
- *árpa* (barley) from Turkic *arpa*,
- *bors* (pepper) from Turkic *bors*,
- *szablya* (sabre) possibly from Turkic *selebe*,
- *úr* (lord) from Turkic *ogur* or *ur*, meaning “man of rank,”
- *asszony* (lady or woman) from Turkic *aszon*,
- *bika* (bull) from Turkic *buka*.

The fact that such fundamental words entered Hungarian suggests that Turkic languages served as a lingua franca of the steppe, influencing not only the Magyars' vocabulary but also their conceptual understanding of social hierarchy, warfare, and trade. Moreover, the phonological and morphological features of some borrowed words demonstrate a long period of bilingualism and mutual adaptation, rather than brief or incidental contact. Beyond linguistic influence, the Magyars adopted many elements of Turkic steppe culture, which became integral to their identity. This included forms of dress, patterns of ornamentation, food preparation techniques, and weapon designs. Archaeological findings in Hungary—such as horse harnesses, sabres, and belt ornaments—closely resemble those found in Turkic sites from the same era, confirming the exchange of both material and symbolic culture. The Magyars also shared the nomadic worldview of the Turkic peoples: reverence for nature, the sky, and ancestral spirits, as well as a belief in destiny and heroic valor. Although the Magyars later converted to Christianity in the 11th century, some echoes of ancient steppe spiritual traditions—such as totemic symbols, shamanistic motifs, and respect for horse and eagle imagery—persisted in their folklore and art.[7]

Cultural parallels can also be observed in music, poetry, and oral storytelling. Both Hungarian and Turkic peoples preserved their history and moral values through epic songs and heroic tales, often performed with simple string instruments. The rhythm, structure, and themes of these oral traditions—centered around bravery, freedom, and kinship—show striking similarities. The horse culture, central to both societies, also inspired songs, legends, and visual motifs that celebrate speed, strength, and loyalty. In the realm of art and craftsmanship, Turkic influences were especially visible in decorative metalwork, embroidery, and leather artistry. The Magyars' intricate belt decorations and horse gear, as found in archaeological sites from the conquest period, exhibit motifs such as geometric patterns, animal figures, and stylized floral designs—common features in Turkic art. These artistic exchanges underscore the mutual aesthetic appreciation and symbolic vocabulary shared by the steppe peoples.[3]

By the time the Magyars entered the Carpathian Basin, their culture represented a unique synthesis of Uralic and Turkic elements. Their language retained its Uralic grammar, but its vocabulary and cultural expressions were enriched by centuries of Turkic contact. The result was a hybrid civilization, firmly rooted in the traditions of the Eurasian steppe yet distinct in its identity. This blending of influences not only helped the Magyars adapt to new environments and political realities but also gave them the cultural flexibility necessary to establish a lasting state in Central Europe. The Turkic legacy within Hungarian culture remains a vital reminder of the Magyars' long journey across the steppe—a journey of adaptation, exchange, and creative transformation.

Modern genetic and anthropological research has provided valuable insight into the complex origins of the Hungarian people and their deep-rooted connections to the Turkic and Central Asian world. While contemporary Hungarians are genetically closer to other European populations—owing to over a millennium of settlement and intermarriage within Central Europe—scientific studies of ancient Magyar remains have revealed traces of Central Asian, Uralic, and Turkic ancestry, confirming the historical narratives of cultural and biological blending during their migration across the Eurasian steppe.

Genomic analyses conducted on remains from 10th-century Magyar burial sites—particularly those excavated in the Carpathian Basin—indicate that the early conquering Magyars possessed a genetically mixed heritage. Their DNA contains a combination of European, Siberian, and Central Asian components, corresponding closely to populations historically associated with the Uralic and Turkic linguistic



spheres. Researchers have identified genetic markers shared with modern Turkic-speaking peoples, such as Tatars, Bashkirs, and Kazakhs, as well as with Uralic groups like the Mansi and Khanty of Western Siberia. This suggests that before their westward migration, the Magyars lived for centuries in regions where Uralic and Turkic tribes coexisted and intermingled, forming a population of mixed ancestry.

These findings support the view that the Magyars were not ethnically homogeneous, but rather a confederation of tribes representing a variety of ethnic and linguistic backgrounds. As they moved westward, they absorbed not only Turkic allies such as the Kabars but also other steppe groups, blending genetic lineages and cultural traits. Consequently, by the time they reached the Carpathian Basin around 895 CE, the Magyars had already developed into a multi-ethnic and multi-lingual polity with strong steppe characteristics. Anthropological examinations of Magyar skeletal remains provide further confirmation of this mixed heritage. Craniological studies have shown that early Magyar populations displayed a range of morphological types, from Europoid to Mongoloid features, reflecting both Western Eurasian and Eastern steppe ancestry. Burial customs also reveal influences from Turkic nomadic traditions: horse burials, weapon offerings, and belt ornaments typical of Turkic steppe aristocracy have been found in Magyar cemeteries across the Carpathian Basin.

Such archaeological parallels demonstrate that the Magyars shared not only genetic traits but also cultural and social practices with their Turkic contemporaries. The prevalence of steppe-style weaponry, horse equipment, and ornamental motifs points to a shared elite culture that transcended linguistic and ethnic boundaries in the early medieval steppe world.

Over the centuries following their settlement in the Carpathian Basin, the genetic profile of the Hungarian population gradually shifted toward a European composition, as the Magyars intermarried with local Slavic, Germanic, and Romance-speaking peoples. Nonetheless, genetic and cultural “echoes” of their Turkic and Central Asian heritage remain detectable. Certain physical anthropological traits, place names, and traditional practices preserve the memory of their eastern origins. More importantly, this mixed ancestry symbolizes the adaptive and integrative nature of the Magyar people. Their ability to synthesize diverse genetic and cultural elements—Uralic, Turkic, and European—enabled them to establish a strong and enduring nation at the crossroads of East and West. Thus, the study of Magyar genetics not only illuminates their biological origins but also highlights the broader historical process of cultural fusion and transformation that defines the Hungarian identity.[5]



The history of the Hungarian people is a story of movement, adaptation, and synthesis. From their Uralic roots to their encounters with Turkic tribes, the Magyars absorbed and reinterpreted diverse cultural and linguistic elements to form a civilization uniquely situated between East and West. Their interactions with Turkic peoples—whether through alliance, coexistence, or shared nomadic traditions—played a decisive role in shaping the political and cultural foundations of early Hungary.

Modern genetics, archaeology, and historical linguistics continue to confirm what ancient chronicles and oral traditions long suggested: that the Hungarian identity is deeply interwoven with that of the Turkic world. Today, this connection transcends the boundaries of scholarship and has evolved into a renewed sense of kinship and cooperation among nations that share the vast historical legacy of the steppe. The Magyars, once wanderers between the Urals and the Carpathians, remain bridge-builders between Europe and Asia—a living testament to the enduring power of cultural fusion and human connectivity across continents and centuries.

## REFERENCES

1. **Róna-Tas, András.** *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History*. Central European University Press, 1999.  
→ A foundational scholarly work detailing the origins, migrations, and Turkic interactions of the early Magyars.
2. **Golden, Peter B.** *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Otto Harrassowitz, 1992.  
→ A comprehensive overview of Turkic ethnogenesis, including sections on the Khazars and their influence on the Magyars.
3. **Fodor, István.** “The Magyar Tribal Federation and Its Turkic Relations.” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 45, 1993, pp. 39–58.  
→ Examines archaeological and cultural links between the Magyars and Turkic confederations.
4. **Hajdú, Péter.** *Finno-Ugrian Languages and Peoples*. Andre Deutsch, 1975.  
→ Discusses the Uralic linguistic roots of the Magyars and their early contacts with Turkic-speaking tribes.
5. **László, Gyula.** *The Magyars: Their Life and Civilization*. Corvina Press, 1996.  
→ An illustrated cultural history exploring Magyar nomadic traditions, steppe influences, and early statehood.

6. **Csáky, Moritz.** “The Turkic Elements in the Formation of Early Hungarian Culture.” *Journal of Eurasian Studies*, vol. 12, no. 2, 2004, pp. 147–164.  
→ Analyzes linguistic and cultural borrowings from Turkic sources into early Hungarian civilization.
7. **Bálint, Csanád.** “Archaeological Evidence of Magyar-Turkic Contacts.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 55, no. 1, 2002, pp. 1–29.  
→ Focuses on material culture, burial customs, and weaponry similarities between Magyars and Turkic peoples.

## TILNI OZLASHTIRISH NAZARIYALARI: UNIVERSAL GRAMMATIKA VA BIOLOGIK INSTINKT KONSEPSIYALARINING ILMIY TAHLILI

**Qodirova Zebo Gulboyevna**

Mirzo Ulug'bek nomidagi Ozbekiston Milliy universiteti

Kompyuter lingvistikasi va amaliy tilshunoslik

kafedrası oqituvchisi

[qodirova\\_ze@nuu.uz](mailto:qodirova_ze@nuu.uz)

**Annotatsiya.** Til organish va tilshunoslikning asosiy muammolaridan biri – inson tilini qanday ozlashtirishi va til qobiliyatining tabiati haqida tushuncha hosil qilishdir. Ushbu masalaga qaratilgan nazariyalardan eng mashhurlari amerikalik tilshunos Noam Chomsky tomonidan ilgari surilgan Universal grammatika nazariyasi va amerikalik psixolingvist Steven Pinkerning tilni biologik evolyutsion instinkt sifatida talqin etgan nazariyadir. Mazkur maqolada N.Chomsky va S. Pinker yondashuvlari tahlil qilinib, til ozlashtirish jarayonidagi orni va ahamiyati tahlil qilingan.

**Kalit sozlar:** Universal grammatika, tilni ozlashtirish, psixolingvistika, biologik til instinkti, generative tilshunoslik, kognitiv yondashuv

**Annotation.** One of the main problems of language learning and linguistics is to understand how humans acquire language and the nature of language ability. The most famous theories addressing this issue are the theory of Universal Grammar put forward by the American linguist Noam Chomsky and the theory of the American psycholinguist Steven Pinker, which interprets language as a biological evolutionary instinct. This article analyzes the approaches of N. Chomsky and S. Pinker, and analyzes their role and significance in the process of language acquisition.

**Keywords:** Universal grammar, language acquisition, psycholinguistics, biological language instinct, generative linguistics, cognitive approach

**Аннотация.** Одна из основных проблем изучения языка и лингвистики — понимание того, как человек усваивает язык и какова природа языковых способностей. Наиболее известными теориями, исследующими этот вопрос, являются теория универсальной грамматики американского лингвиста Ноама Хомского и теория американского психолингвиста Стивена Пинкера, трактующая язык как биологический эволюционный инстинкт. В данной статье анализируются подходы Н. Хомского и С. Пинкера, а также их роль и значение в процессе усвоения языка.

**Ключевые слова:** универсальная грамматика, усвоение языка, психолингвистика, биологический языковой инстинкт, генеративная лингвистика, когнитивный подход

Amaliy tilshunoslik tilni inson ruhiy faoliyatining ajralmas qismi sifatida organdi. Natijada psixolingvistika yonalishi yuzaga keladi. Psixolingvistika yonalishida inson ongi tilni qanday qabul qilishi, qayta ishlashi va nutq hosil qilishini organadi. Mazkur yonalishda amalga oshirilgan nazariyalardan biri – *Universal grammatika* nazariyasi hisoblanadi. Universal grammatika nazariyasi XX asrning ikkinchi yarmida amerikalik tilshunos, Noam Chomsky tomonidan ilgari surilgan bolib, u tilshunoslikdagi strukturalizm yondashuvlariga qarshi ravishda generativ tilshunoslik asoslarini yaratgan. 1957-yilda nashr etilgan “*Syntactic Structures*” [2:116], ayniqsa 1965-yildagi “*Aspects of the Theory of Syntax*” [1:251] asari ushbu nazariyaning asosini tashkil etadi.

N.Chomsky talqiniga kora, insonlar tilni ozlashtirishga biologik jihatdan moyil bolgan tabiiy tug'ma qobiliyatga ega. Bu tug'ma qobiliyat universal grammatika deb ataladi. Universal grammatika – bu barcha tillar uchun umumiy bolgan grammatika qoidalarining asosiy modeli bolib, har bir bola tug'ilgandan boshlab uni faollashtiradigan mexanizmlarga ega boladi.

Universal grammatika inson miyasida mavjud bolgan, barcha tabiiy tillarning asosiy grammatik strukturalarini oz ichiga olgan kognitiv modeldir.

Universal grammatika nazariyasi bir nechta markaziy g'oyalarga asoslanadi:

*tug'ma til qobiliyati* (innateness hypothesis):

Chomsky til organish inson uchun instinktiv holat ekanligini, u maxsus organish mexanizmlarini talab qilmasligini ta'kidlaydi. Til inson genetik kodiga joylashgan, deya hisoblaydi.

*til ozlashtirish uchun tabiiy tuzilma* (Language Acquisition Device – LAD):

Chomsky faraz qilganidek, har bir bola ozida LAD deb ataluvchi tug'ma mental tizimga ega bolib, bu tizim til materialini (input) qabul qiladi va undan grammatika modelini hosil qiladi.

*keng va yuzaki tuzilmalar* (deep structure, surface structure):

Universal grammatika nazariyasi tilning ikki darajali strukturasini farqlaydi:

1. *Keng tuzilma* – semantik (mazmuniy) darajada universal bolgan tuzilma.
2. *Yuzaki tuzilma* – tilga xos, ozgaruvchan, ifoda shakli.

*minimalizatsiya tamoyili* (minimalism):

Songgi bosqichda N.Chomsky Universal grammatikani *minimalist* dastur orqali yanada soddalashtirishga harakat qildi: [3'420] til tizimi minimal harakat bilan maksimal mazmunni ifodalashga intiladi.

bolalar juda qisqa vaqt ichida murakkab grammatika qoidalarini ozlashtira oladi; bolalarga grammatik notog'ri gaplar hech qanday formal ta'limsiz "xato" sifatida tanish boladi;

har qanday madaniyatdagi bola unga qanday til berilsa ham ozlashtira oladi (universallik).

Bu holat Chomskyning "*poverty of the stimulus*" (stimulus yetishmasligi) deb nomlanuvchi daliliga asos boladi [1:251]. Ya'ni bola yetarlicha til materiali olmasa ham, murakkab til tizimini ozlashtira oladi, bu esa til bilimining tug'maligini isbotlaydi.

Universal grammatika nazariyasi hozirgi zamon tilshunosligida generativ grammatika, psixolingvistika, til ozlashtirish nazariyalari, hatto sun'iy intellektidagi til modellari uchun nazariy asos bolishi bilan ahamiyatini yoqotgani yoq. Mazkur nazariya tilshunoslikning falsafiy, biologik va kognitiv tomonlarini birlashtirgan yondashuv sifatida e'tirof etiladi.

Amerikalik psixolingvist va kognitiv olim Steven Pinker 1994-yilda nashr etilgan "The Language Instinct: How the Mind Creates Language" (Til instinkti: Ong tilni qanday shakllantiradi) nomli fundamental asarida inson tilini biologik asosga ega bolgan evolyutsion instinkt sifatida talqin etadi [4:494]. Bu g'oya Noam Chomsky tomonidan ilgari surilgan tug'ma til qobiliyati (innateness hypothesis) konsepsiyasining ommabop va zamonaviy talqini bolib xizmat qiladi.

S.Pinkerga kora, til inson ongining ajralmas tarkibiy qismi bolib, u biologik evolyutsiya natijasida shakllangan. Inson miyasi tildan foydalanish uchun maxsus moslashgan va bu xususiyat boshqa kognitiv qobiliyatlardan farqli tarzda rivojlangan. Shunday qilib, u tilni insoniyat genetik merosining mahsuli sifatida talqin qiladi.

S.Pinker "instinkt" atamasidan foydalanar ekan, til inson tomonidan ongli ozlashtiriladigan yoki ixtiyoriy ijtimoiy kelishuv mahsuli emas, balki tabiiy biologik qobiliyat ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikriga kora: "Til organish – bu orgatish natijasi emas, balki bola tomonidan tabiiy ravishda sodir boladigan biologik jarayondir." Ushbu yondashuv "poverty of the stimulus" nazariyasiga hamohangdir: bola tilni toliq organish uchun yetarli til materiali (input) olmasa ham, grammatik jihatdan mukammal gaplar tuza oladi. Bu holat til ozlashtirishning kognitiv va genetik asosga ega ekanini isbotlaydi.

Steven Pinker 1994-yilda nashr etilgan “The Language Instinct: How the Mind Creates Language” asarida nazarda tutilgan asosiy g‘oyalar quyidagilardan iborat:

*Til biologik mexanizmdir:* til inson ongida oldindan mavjud bolgan mental strukturalar asosida rivojlanadi. Bola tug‘ilganda bu “mexanizm” ishga tushadi va unga atrof-muhitdan kelgan til materiali asosida shakllanadi.

*Barcha sog‘lom bolalar til organishga qodir:* Madaniyati, yashash joyi yoki ijtimoiy sharoitidan qat’i nazar, bola tilni tabiatida mavjud instinkt asosida ozlashtiradi. Bu universal til ozlashtirish qobiliyati hisoblanadi.

*Tillar orasida umumiyliklar mavjud:* S.Pinker barcha tillar ortasida muayyan grammatik va semantik strukturalar oxshashligini qayd etadi. Bu holat Universal grammatika nazariyasiga tayanadi.

*Til boshqa aqliy qobiliyatlardan farqlanadi:* Tilni ozlashtirish – bu umumiy intellektual faoliyat emas, balki mustaqil ravishda shakllangan va boshqa kognitiv tizimlardan ajralib turuvchi maxsus modullar orqali boshqariladi.

S.Pinkerning yondashuvi psixolingvistika, evolyutsion biologiya, neyropsixologiya, ta’lim va sun’iy intellekt kabi sohalarga kuchli ta’sir korsatgan. Ayniqsa, tilni kognitiv fanlar doirasida organishning asoschilaridan biri sifatida tan olingan; Chomskyning nazariyalarini keng auditoriyaga yetkazgan va amaliy tilshunoslikda tatbiq qilishga xizmat qilgan.

Inson qobiliyatining tabiati va tilni ozlashtirish jarayonlari tilshunoslik va psixolingvistikaning dolzarb tadqiqot yonalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada tilni ozlashtirishga oid ikkita yetakchi nazariya – universal grammatika konsepsiyasi va til instinkti yondashuvi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilindi.

N.Chomsky tomonidan ilgari surilgan universal grammatika nazariyasida til ozlashtirish inson ongiga xos bolgan tug‘ma kognitiv qobiliyat sifatida talqin etiladi. Tilni organish uchun maxsus biologik tizim – til ozlashtirish uchun tabiiy tuzilma (LAD) orqali bola grammatikani qisqa vaqt ichida egallay oladi. Mazkur yondashuv tilning semantik va sintaktik tuzilmalarini farqlash, shuningdek, minimal harakat bilan maksimal ifoda tamoyiliga asoslanadi.

Steven Pinker esa tilni biologik evolyutsiya jarayonida shakllangan instinkt sifatida talqin etadi. Til inson miyasida maxsus tarzda shakllangan va boshqa kognitiv tizimlardan farq qiluvchi modul asosida faoliyat yuritishini ta’kidlaydi. Tilni ozlashtirish, S.Pinker nazariyasiga kora, orgatiladigan emas, balki bola tomonidan tabiiy ravishda yuzaga keladigan biologik jarayondir. Bu yondashuv tilni genetik asosga ega kognitiv faoliyat sifatida namoyon etadi. Mazkur nazariyalar tilshunoslik,



psixolingvistika, kognitiv fan sohalarida til ozlashtirishga oid fundamental ilmiy asoslarni yaratdi.

### REFERENCES

1. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge, MA: MIT Press, 1965. – 251 p.
2. Chomsky N. Syntactic Structures. – The Hague: Mouton, 1957. – 116 p.
3. Chomsky N. The Minimalist Program. – Cambridge, MA: MIT Press, 1995. – 420 p.
4. Pinker S. The Language Instinct: How the Mind Creates Language. – New York: William Morrow and Company, 1994. – 494 p.

## FE'LLARNING GRAMMATIK KATEGORIYALAR

**Jumanova Nazokat Shuhrat qizi**

(jumanovanazokat782@gmail.com)

Chirchiq davlat pedagogika universiteti "Ozbek tili va adabiyoti yonalishi"

3-bosqich talabasi.

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada ozbek tilidagi fe'l soz turkumining grammatik kategoriyalari keng yoritilgan. Zamon, shaxs-son, nisbat, mayl va turdosh shakllar kabi asosiy grammatik korsatkichlar nazariy manbalar asosida tahlil qilinadi.

**Kalit sozlar:** fe'l, grammatik kategoriya, zamon, nisbat, sifat-dosh, ravish-dosh, harakat nomi.

**Annotation:** In this article, the grammatical categories of the verb in the Uzbek language are thoroughly discussed. The main grammatical indicators such as tense, person-number, voice, mood, and derivative forms are analyzed on the basis of theoretical sources.

**Keywords:** verb, grammatical category, tense, voice, participle, gerund, verbal noun

**Аннотация:** В данной статье подробно освещаются грамматические категории глагола в узбекском языке. Основные грамматические показатели, такие как время, лицо-число, залог, наклонение и производные формы, анализируются на основе теоретических источников.

**Ключевые слова:** глагол, грамматическая категория, время, залог, причастие, деепричастие, отглагольное существительное

Tilshunoslikda fe'l – harakat, holat, voqea yoki hodisani bildiruvchi, gapning markaziy yadro unsuri bolgan soz turkumidir. Fe'l ozining morfologik shakllari va semantik xususiyatlari orqali murakkab grammatik tizimni tashkil etadi. Tilshunos olimlar (Abduazizov, 2005) fe'lni nafaqat harakat ifodalovchi birlik, balki gap qurilishining asosiy elementi sifatida ham koradilar. Shu sababli fe'lning grammatik kategoriyalarini tahlil qilish nafaqat morfologik, balki sintaktik va uslubiy nuqtai nazardan ham dolzarbdir. Fe'lning tasniflovchi grammatik kategoriyalari. Fe'lning UGMsi— "ish-harakat va holatni jarayon sifatida ifodalash"[3:185]

Fe'lning tasniflovchi kategoriyalari faqat shu turkumga xos grammatik shakllar sistematik. Ular nisbat, ozgalovchi, harakat tarzi, bolishli-bolishsizlik kategoriyalari.

Nisbat kategoriyasi harakatning subyektga munosabatini ifodalaydi. Hozirgi o'zbek tilida fe'l nisbatining beshta korinishi mavjud: aniq nisbati, ozlik nisbati, orttirma nisbat, birgalik nisbati, majhul nisbat. **Aniq nisbat** harakatning ega bilan ifodalangan shaxs yoki predmet tomonidan bajarilishini bildiradi: oldi, keldi, so'rayapti kabi. Bu nisbatdagi fe'l otimli(oldi) yoki otimsiz( uxladi) bolishi mumkin.

**O'zlik nisbati** shakli (i)n, (i)l qo'shimchalari yordamida yasaladi va harakatning subyektning o'ziga obyekt sifatida karatilganligini yoki subyektning o'zi doirasida yuzaga kelishini (bajarilishini) bildiradi: maqtanmoq, ko'rinmoq, tug'ilmoq. Ozlik nisbat UGMsi — "harakatning subyektini va obyektini birlashtirish, otimli fe'lni otimsiz fe'lga aylantirish" [3:194]

**Orttirma nisbat** shakli -dir-(tir), -gaz (-giz, -g'az, -g'iz, -kaz, -kiz, -qaz, -qiz), -(i)t, -iz, -ir, -ar, -sat affikslari yordamida yasaladi. Orttirma nisbat UGMsi "harakat bajaruvchisini orttirish, jarayonga "ortiqcha" bajaruvchini kiritish va otimsiz fe'lni otimli fe'lga aylantirish". Orttirma nisbat shakli fe'lga birdan ortiq qoshilishi mumkin. Orttirma nisbatda ish-harakatning subyektini ortib, ular bevosita va bilvosita subyektga ajraladi. [3:195] Masalan, Gulnoza uxladi. Gulnoza singlisini uxlatdi. Birinchi gapda subyekt bitta. Ikkinchi gapda esa ikkita [Gulnoza] bilvosita, [singlisi] bevosita bajaruvchilar. Ba'zi hollarda bevosita subyekt ahamiyatli bolmaydi va kop holda ifodalanmay qolaveradi. Orttirma nisbat shakli otimsiz fe'lni otimli fe'lga aylantiradi: uxlatmoq otimsiz fe'l bunga -t orttirma nisbat qoshimchasini qoshib uxlatmoq bolib otimli fe'lga aylantiradi.

**Majhul nisbat** shakli -(i)l, -(i)n qo'shimchalari bilan yasaladi va asosiy e'tiborni harakatning bajaruvchisiga emas, balki obyekt bilan harakatning o'ziga qaratilishini bildiradi: keltirildi, tozalandi. Bu nisbat shakli obyektisiz (o'timsiz) fe'llardan yasalganda, shaxssizlik ma'nosi ifodalanadi: ko'priktan o'tildi, mehmonga borildi. Majhul nisbat asosan otimli (sochilgan), (yoyilgan), (terilgan) qisman otimsiz (borilgan), (qilingan), (boshatilgan) fe'ldan hosil qilinadi. Otimsiz fe'llardan yasalganda egasiz gap hosil boladi: Bu mahalladan otilgach, keyin uning uyiga yetiladi.

**Birgalik nisbati** -(i)sh affiksi yordamida yasaladi va harakatning birdan ortiq shaxs tomonidan, birgalikda bajarilishini bildiradi. UGMsi "harakatni bajarishda bajaruvchining birgalashuvi"dir.[3:196] Birgalik nisbat shaklida "birgalik-koplik" bilan "birgalik yordamlashish" oraliq grammatik ma'nosi farqlanadi. Birgalik-koplik ma'nosida fe'llarning otimli yoki otimsiz bolishi ahamiyatsiz: Ularga ayt yol korsatishadi. Birgalik yordamlashish ma'nosi voqealanishi uchun otimli fe'l shaklini tanlaydi: Azizbek opasiga gul ekishdi. Nisbat kategoriyasi UGMsi "harakatning

bajaruvchiga munosabatini ifodalash" bolib, bu kategorial ma'noga "otimli-otimsizlikka munosabat" ma'nosi yondosh ma'no sifatida qorishadi. [3:197]

Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi — fe'ning asosiy belgisidan biri. Harakatning tasdiq yoki inkori ma'nosini ifodalovchi shakllar tizimi. Bu kategorianing o'zaro ziddlik hosil qiluvchi ikki jihati bor: bo'lishlilik va bo'lishsizlik. Bo'lishli fe'ning maxsus ko'rsatkichi yo'q (nol ko'rsatkichli). Bo'lishsiz fe'l shakli esa -ma affiksi yordamida yasaladi: keldi (bo'lishli shakl) — kelmadi (bo'lishsiz shakl). Bo'lishsizlik (inkor) ma'nosi "yo'q" so'zi va "emas" to'liqsiz fe'li bilan ham ifodalanadi: borgani yo'q, borgan emas. UGMsi "harakatning sodir bolish/bolmasligini korsatish"dir. Bolishlilik nol shakl orqali ifodalandi. Bu nol shakl ham boshqa kategoriyalar nol shakli kabi xususiyatga ega bolib, bolishsizlikni ham ifodalashi mumkin. Masalan, yozadi-ya, yozadi ("yozmaydi" ma'nosida)

[-ma] affiksi fe'ning tushangan va sifatdosh shaklida bolishsizlikni ifodalash uchun ishlatiladi: 1. Meni u yerlardan **qidirma**, baribir topa olmasan. 2. **Oqimagan** odam oqiganlarni tushunmaydi.

Bolishsizlik fe'ning harakat tarzi shakllarida uch xil qollanadi:

- 1) yetakchi fe'lga qoshiladi: (oqimay tur)
- 2) komakchi fe'lga qoshiladi: (yura korma)
- 3) har ikkalasiga qoshiladi: (oqimay qoyma)

Uchinchi korinishda shakliy-ma'noviy nomuvofiqlik yuz berib, bolishsiz shakl bolishlilikni ifodalaydi. Fe'ning harakat nomi uchun bolishsizlik shakl (-maslik) ko'rsatkichi: borish-bormaslik, oqish-oqimaslik, ichish-ichmaslik kabi. (-may/masdan) bolishsizlik ko'rsatchiki fe'ning ravishdosh shakliga xos.

Zamon kategoriyasi. Otgan zamon murakkab shakl yasalishi tizimiga ega bolib, dastlab otgan zamonning birlamchi yasaliş tizimini va ikkilamchi yasaliş tizimini ajratish kerak. Birlamchi tizim – affikslar bilan yasaliş, sintetik grammatik shakllar tizimi; ikkilamchi tizim – asosan edi affiksoidi bilan hosil qilinadigan analitik grammatik shakllar tizimi. Fe'l gapda subyekt bilan bog'lanib, shaxs va songa mos keladi. Har bir zamonda fe'l shaxs-son qoshimchalari bilan ozgaradi. 1-, 2-, 3-shaxslar va birlik-koplik shakllarida ifodalanadi. Masalan: men bordim – biz bordik – u bordi.

1) -di affiksi bilan yasaladi. Bunda harakatning nutq paytidan biroz oldinaniq amalga oshgani ifodalanadi, shunga kora aniq yaqin otgan zamon shakli deyiladi: gapir + di + m kabi. Gulshoda ancha vaqt dugonasini kutdi, kelmagan uyiga ketdi.

2) -gan "sozlovchi va tinglovchi ozaro suhbatlashib turgan paytda bolmagan harakatni ifodalash". Masalan, U Ozbekistonga uchib ketgan.

3) -(i)b bunda harakatning nutq paytidan oldin amalga oshganidan keyinchalik xabardor bolish ma'nosi ifodalanadi: otgan ruchkasi qoliga tegibdi, ozim kordim.

Hozirgi zamon. Zamonning bu turi zamon kategoriyasi UMGsi "harakatning nutq momentida yuz berayotganligini ifodalash" [3:216] Hozirgi zamon shakllari bilan aniq hozirgi zamon ma'nosi ifodalanib, quyidagi qoshimchalar orqali yasaladi: -yap, -yotib, -yotir, -moqda. Hozirgi zamon shakllari kesimning payt valentligini hozirgi zamon ma'noli sozshakl bilan tildiradi: bugun, hozir kabi.

Kelasi zamon. UMGsi "nutq momentidan keyin yuz beruvchi harakatni ifodalash". Kelasi zamonning ikki korinishi mavjud:

a) kelasi zamon aniqlik shakli.

b) kelasi zamon gumon shakli.

Kelasi zamon quyidagi qoshimchalar orqali yasaladi: (-a), (-y) U oz muhabbati haqida aytmaydi, doim pinion tutadi. 2. Avvaliga bir-ikki kun qiynaladi, keyin organib ketadi, shunga ham vahima qilasanmi?

-(a)r/mas. Balki bu ishlarni qilishingga tog'ri kelmas, avval surishtirib kor. 2. Oylab kor pulni ertaga berarsan. Kelasi zamon fe'lning ekan, emish toliqsiz fe'li bilan yasalgan eshitilganlik, keyin bilganlik ma'nosini ifodalovchi shakli gumon ma'nosini ifodalamasligi ta'kidlanadi: yurar ekan, oqir ekan, kelar emish, yozar emish kabi. Bunda toliqsiz fe'llarda zamon ma'nosi yoq. Zamon shaklning -ar qismi orqali ifodalanadi.[3:217]

Ozgalovchi kategoriya. Fe'lga xos shunday grammatik shakllar borki ular fe'lni kesimlikdan boshqa turkumga -(a)y, -(i)b, -gach, -guncha, -gancha, -ganda, -gani, -may/masdan shakllari ravishga, -gan, -ayotgan, -adigan/ydigan sifatga -moq, -ish, -uv otga xos vazifalarga moslaydi. Shunga kora ular uch guruh — ravishdosh, sifatdosh va harakat nomi shakllariga ajratiladi. [3:202]

Ravishdosh. UGMsi "fe'ni fe'lga bog'lash". Qoshimchalari:

-(a)y -davomli harakatning holat tusini ifodalash;

-(i)b- davomli/davomsiz harakatga holat tusini ifodalash;

-guncha- harakatning tamom bolish paytini korsatish;

-gancha- harakatkarining bir paytdaligini korsatish;

-gani- harakatga maqsad ma'nosini berish;

-may/masdan- bolishsiz harakatga holat tusini berish;

-a/y, -gancha shakllari "ravishdosh ifodalagan harakatning takroriy emasligi" belgisi bilan farqlanadi. Yozgancha otirardi birikuvida ravishdosh ifodalagan harakat takror-takror yuz bermaydi. Ruchkasini qoya chopdi birikuvidagi shakl bir martalik

harakatni ifodalaydi. Yoza-yoza charchadi birikuvida esa ravishdosh ifodalagan harakat takrorlanuvchi davomiyligini ifodalaydi.

-gach -guncha, -ganda shakllari ozaro "harakatning chegrasini ifodalash" belgisi bilan farqlanadi. **Borgach aytaman** ravishdosh ifodalagan harakat hokim fe'l ifodalagan harakatdan oldin yuz beradi. **Borguncha aytaman** shaklida ravishdosh ifodalagan harakat hokim fe'l ifodalagan harakatdan keyin yuz beradi.

Ravishdosh shakllarining tavsiflangan alohida ma'nolari uning UGMsi tarkibidagi yondosh ma'no hisoblanadi. [3:206]

Sifatdosh ozgalovchi kategoriyaning tarkibiy qismi bolib nutqda fe'llarni otlarga (ba'zan fe'llarga) bog'lash vazifasini otashga ixtisoslashgan. Manbalarda sifatdoshlarning quyidagi shakllari ajratiladi:

- gan;
- (a)r;
- (u)vchi;
- mish;
- ajak;
- asi/gusi;

-(a)r. Bu shakllardan -(u)vchi shakli ozbek struktur tilshunosligida sifatdoshdan keskin farq qiluvchi ismi foil hosil qiluvchi sifatida baholanganligi uchun unga sifatdosh shakllari qatoridan orin berilmadi. -mish shakli ham ozbek tili tarixida tom ma'nodagi sifatdosh deya qaralgan lekin hozirgi vaqtda ozbek tili uchun me'yor emasligi bikan xarakterlanadi. Og'iz tillari va ozbek tilining og'iz shevalariga xos bolgan bu shakl ozbek tilida uchramasligi uni sifatdosh shakli sifatida qarashga imkon bermaydi. **-ajak -asi/gusi** shakllari tola arxaiklashgan sifatdosh korsatkichidir. [3:207]. Demak, hozirgi sifatdosh shakllari -gan, -yotgan, -adigan/ydigan korinishga ega.

Harakat nomi. Fe'lning otga xoslagan shakli bolib ozbek tilshunosligida quyidagi korsatkichlar harakat nomi shakllari:

- moq;
- (i)sh;
- maslik;
- (u)v;

-ganlik bu shakllardan -(u)v -ganlik shakllarining keng iste'molli va jonli nutqqa xos emasligi ularni tola ma'nodagi harakat nomi shakli sifatida qarashga monelik qiladi.[3:209] Harakat nomining bolishsiz shakli -maslik korsatkichi orqali hosil qilinadi: yozmaslik, yurmaslik, oqimaslik kabi. Ozgalovchi kategoriya shakllari ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi ma'noviy va sintaktik jihatlarning darajasi bilan



farqlanadi. Bu darajali ziddiyatning belgisini "lug'aviy ma'noni ozgalash" tashkil etadi. Bu ravishdoshda kuchsiz, sifatdoshda ortacha va harakat nomida kuchli. Agar belgi sintaktik munosabatini ifodalash tarzida bolsa ravishdosh kuchli shakl sifatida yuzaga chiqadi.

Fe'l ozbek tilida eng faol va murakkab soz turkumlaridan biridir. Uning grammatik kategoriyalari – zamon, shaxs-son, nisbat, mayl va turdosh shakllari orqali harakatning mazmuni, vaqti, bajaruvchisi, tarzini aniq ifodalash mumkin. Fe'lning bu kategoriyalari tilning tuzilishida, ayniqsa gap qurilishida muhim rol oynaydi. Ularni chuqur organish grammatikani puxta ozlashtirish, nutq boyligini oshirish va adabiy tilni tog'ri qollashda muhim vositadir.

### **Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Abduazizov A. Hozirgi ozbek adabiy tili. — Toshkent: Oqituvchi, 2005.
2. Hasanboy Jamolxonov Hozirgi ozbek adabiy tili Toshkent 2013.
3. R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva, M.Qurbonova, Z.Yunusova, M.Abuzalova. Hozirgi ozbek adabiy tili 2009
4. Ziyonet
5. Wikipedia

**SHAXSGA QARATILGAN MUROJAAT BIRLIKLARI****Ilimjonova Muhlisaxon Baxodirjon qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti ozbek tili va adabiyoti mutaxassisligi

2-kurs magistranti

[ilimjonovamuxlisaxon@gmail.com](mailto:ilimjonovamuxlisaxon@gmail.com)

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada sintaktik vositalardan biri bolgan murojaat birliklarining semantik va stilistik vazifasiga kora turlari haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romani asosida shaxsga qaratilgan murojaat sozlari tahlil qilinadi.

**Kalit sozlar:** Murojaat birliklari, nutq, stilistik, ijobiy ma'no, kommunikatsiya, muloqot.

**Annotation.** This article discusses the types of address units, which are one of the syntactic means, according to their semantic and stylistic function. Also, based on the novel “Mehrabadan shayon” by Abdulla Qodiriy, address words addressed to a person are analyzed.

**Keywords:** Address units, speech, stylistic, positive meaning, communication, dialogue.

Ma'lumki, murojaat shakli va u ifodalaydigan muayyan davr ijtimoiy hayot va muhit mahsulidir. Sozlovchi va tinglovchining jamiyatda qanday orin egallashi, uning yoshi, jinsi, lavozimi, kasbi, mansabiga qarab murojaat shakllari ozgarib boradi. Shu bilan birga murojaat shakli xalqning ozligini anglashi qay darajada ekanligini korsatuvchi mezonlardan biridir.

Murojaat birliklari kundalik hayotimizda, nutq faoliyati, nutq jarayonida keng qollaniladigan, ozaro aloqa-aralashuvga xizmat qiladigan, sozlovchining tinglovchiga bolgan munosabatini ifodalaydigan, ozida turli konnotativ ma'nolarni, semantik “ohanglarni” tashiydigan otkir ta'sirchan vositadir [1]. Murojaat birliklaridan nutqda tinglovchi e'tiborini tortish, xitob qilish, undash kabi maqsadlarda foydalaniladi. Bunday birliklarda sozlovchi va tinglovchi ortasidagi yaqinlik, hurmat, ishonch, hurmatsizlik, ishonchsizlik kabi kommunikativ munosabatlar ham ifodalangan boladi.

Badiiy asarlarda qollangan murojaat birliklarini semantik va stilistik vazifasiga kora uch guruhga bolish mumkin:

- 1) shaxsga qaratilgan murojaat birliklari;
- 2) shaxs bolmagan jonli predmetga qaratilgan murojaat birliklari;
- 3) jonsiz predmetga qaratilgan murojaat birliklari.

Shaxsni ifodalagan murojaat birliklarni ham oz navbatida ikkiga bolish mumkin:

- a) tinglovchiga qaratilgan murojaat sozlari;
- b) sozlovchining oziga qaratilgan murojaat sozlari.

Tinglovchiga qaratilgan murojaat birliklari kishining nomi, familiyasi, taxallusi, qarindoshligi, yoshi, kasbi, unvoni, suhbatdoshlarning tanish-notanishligi va boshqa xususiyatlarini korsatish mumkin.

Masalan, Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romanida qollangan kishining nomi bilan korsatilgan murojaat birliklarini tahlil qilamiz.

*-Siz shunga maslahat bersangiz... men qandog' qilay, - dedi va Mansurni chaqirdi, - tur **Mansur**, ketamiz.*

*- Mehmonning qorni och, **Ra'no**, - dedi, - albatta qadrlik mehmon uchun tansiqroq taom pishirg'andirsiz, deb oylayman.*

*-Ra'no ichkariga qayrilmasdan boqchag'a maxdum kirdi va tashqarini chaqirdi:*

*- Marhamat **Shahidbek**, marhamat!*

Yuqorida keltirilgan kishi nomini bildiruvchi murojaat birliklari orqali hech qanday ijobiy yoki salbiy munosabat sezilmagan. Kishi nomi bilan ifodalangan murojaat sozlari uslubiy neytral hisoblanadi.

*-Xe-xe-xe, bolasan, **qizim**, bolasan, - deb kuldi maxdum.*

*-**Ra'napa, Ra'napa!** – deb Mansur yig'i aralash ozidan chopib otmakchi bolg'an Mahmudning ustidan Ra'no opasig'a arz qildi.*

*-Yig'lama, **opasi**, yig'lama, -dedi dadasi.*

Ushbu murojaat sozlari orqali qarindoshlik munosabatini kuzatishimiz mumkin. Murojaat birliklari tarkibidagi egalik qoshimchalari ijobiy ma'noni borttirishga xizmat qilgan.

*-Tog'ri aytasiz, **otin bibi**, -dedi Anvar, - biroq bu kungi mehmondorchilig'ingiz ham kechagidek ugra bilan bolsa, maxtab-maxtab qolingizg'a qaytarib berishim ham aniqdir.*

Ushbu parchada qollangan otin bibi sozining izohiga toxtaladigan bolsak:

Otin – 1.Eski maktablarda qizlar oqituvchisi; din va shariat bilimdoni.

2. Ayollar ortasida diniy marosimlarga boshchilik qiladigan ayol.
3. Har qanday oqimishli yoki oqituvchi ayol.

Asar bilan yaqindan tanishadigan bolsak, ushbu parchada Ra'noga nisbatan qollangan otin bibi murojaat sozining quyoridagi izohlarga tog'ri kelmasligini bilish mumkin. Lekin Ra'no oqimishli va domlaning qizi bolganligi uchun Anvar ushbu murojaat sozini ishlatgan.

-Yig'lamang, **juvon**, - dedi Mohlar oyim, - yoqliq qursin – yoqliq.

Juvon – 1. Erga chiqqan, ammo hali yosh ayol;

2. Erdan chiqqan yoki tul qolgan xotin.

Ushbu parchada qollangan juvon murojaat sozi orqali tinglovchining erga chiqqan yosh ayol ekanligi va sozlovchiga notanishligini bilib olish mumkin.

-Ishlaring yaxshima, **mirza**? – deb soradi xon.

-Duolari barakasida, **qiblagoh**, - dedi Anvar.

Mirza – 1.Yozuv-chizuv ishlarini olib borgan lavozimli kishi; kotib.

2.Savodli, oqimishli odam.

3. Yuqori tabaqalarga mansub kishi.

Ushbu parchada xon Anvarga nisbatan mirza sozi orqali murojaat qilgan. Asardan bilishimiz mumkinki, Anvar saroyda yozuv-chizuv ishlarini olib boradigan lavozim, ya'ni mirzalik lavozimida ishlagan.

Qiblagoh sozi ota hurmatga loyiq kishi, kopincha, ota, onaga murojaat shakli hisoblanadi. Lekin ushbu parchada xonga nisbatan hurmat, yaqinlikni ifodalash uchun qollanilgan.

Bundan tashqari romanda Safar bozchi, Salim boyoqchi, Mamatqul oxun, mulla Abdurahmon, Sultonali mirzo, Safar aka, shayxulislom Valixon tora, Shahodat mufti, domla Niyoz Muhammad, Solih maxdum, Muhammad Rajab poygachi kabi kishi ismlari bilan birga qollanib, kasb-kori, lavozimi, jinsini nomlaydigan murojaat sozlarni uchratamiz.

Murojaat birliklari tildagi muhim sintaktik vositalardan biri sifatida nafaqat muloqot jarayonida, balki badiiy matnning semantik va stilistik qatlamini shakllantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ular sozlovchi va tinglovchi ortasidagi ijtimoiy mavqe, qarindoshlik munosabati, kasb-kor, yosh, jins kabi xususiyatlarni ifodalash bilan birga, shaxslararo hurmat, ishonch, samimiyat, tanish yoki notanishlik kabi kommunikativ munosabatlarni ham ochib beradi. Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romanida qollangan murojaat birliklarining tahlili shuni korsatadiki, murojaat birliklari obrazlarning xarakterini ochishda, ijtimoiy muhitni tasvirlashda hamda voqealarning badiiy ta'sirchanligini oshirishda alohida vazifani bajaradi. Demak, murojaat birliklarining semantik va stilistik xususiyatlarini organish lingvistik nuqtayi nazardan ham, adabiyotshunoslik nuqtayi nazardan ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

## REFERENCES

1. Nazarova N. Лингвистическое исследование антропонимов в лексической системе. (buxdu.Uz), 2022. 13
2. Matyoqubova D. Undalmalar ruhiyatni ifodalovchi vosita sifatida. VOLUME 1, ISSUE 1, 2022.
3. Omonturdiyev A. Ozbek nutqining evfemik asoslari. –T., 2000.
4. Shoqosimov A., Rasulov I., Qong'urov R., Rustamov H. Ozbek tili stilistikasi. –T., 1983.

## THE EXPRESSION OF PAST TIME IN ENGLISH AND UZBEK: A FUNCTIONAL-SEMANTIC STUDY

**Furkatova Maxliyo Tolqin qizi**

Samarkand State University, Phd doctoral student,

[kumushfurkatova@gmail.com](mailto:kumushfurkatova@gmail.com)

**Abstract:** This article investigates the expression of past time in English and Uzbek through a functional-semantic perspective. The study focuses on the ways each language encodes past tense and aspect, highlighting both morphological and syntactic strategies. In English, past time is primarily expressed by tense and aspectual forms such as the simple past, past continuous, past perfect, and their pragmatic functions in discourse. Uzbek, as an agglutinative language, relies on suffixation and auxiliary verbs, with distinctions between evidentiality, narrative, and resultative past forms. By conducting a comparative analysis, the research identifies structural differences and functional similarities, emphasizing how linguistic encoding reflects cultural and communicative practices. The findings demonstrate that while English tends toward analytical constructions and aspectual precision, Uzbek expresses a wider range of evidential and pragmatic nuances through morphology. This functional-semantic comparison contributes to a deeper understanding of typological variation in the expression of past time across languages.

**Keywords:** past tense, aspect, functional semantics, English, Uzbek, evidentiality, comparative linguistics, morphology

**Аннотация:** В данной статье исследуется выражение прошедшего времени в английском и узбекском языках с функционально-семантической точки зрения. Особое внимание уделяется способам выражения временных и аспектуальных значений, а также морфологическим и синтаксическим стратегиям в каждом языке. В английском языке прошедшее время преимущественно выражается с помощью форм simple past, past continuous, past perfect и их прагматических функций в дискурсе. Узбекский язык как агглютинативный использует суффиксацию и вспомогательные глаголы, различая достоверное, повествовательное и результативное прошедшее время. Сравнительный анализ выявил структурные различия и функциональные сходства, подчеркнув роль языковых средств в отражении культурных и коммуникативных практик. Результаты исследования показывают, что английский язык тяготеет к аналитическим конструкциям и аспектуальной точности, тогда как узбекский



язык посредством морфологии выражает более широкий спектр эвиденциальных и прагматических оттенков. Данный функционально-семантический сопоставительный анализ вносит вклад в более глубокое понимание типологической вариативности выражения прошедшего времени в языках.

**Ключевые слова:** прошедшее время, аспект, функциональная семантика, английский язык, узбекский язык, эвиденциальность, сопоставительное языкознание, морфология

**Annotatsiya:** Ushbu maqola ingliz va ozbek tillarida otgan zamon ifodalanishini funksional-semantik nuqtayi nazardan tadqiq etadi. Tadqiqotda har ikkala tilda otgan zamon va aspektning ifodalanish usullari, ularning morfologik va sintaktik strategiyalari korib chiqiladi. Ingliz tilida otgan zamon asosan oddiy otgan zamon, davomiy otgan zamon, perfekt shakllar va ularning nutqdagi pragmatik vazifalari orqali ifodalanadi. Ozbek tili esa agglutinatív til sifatida qoshimchalar va yordamchi fe'llarga tayanib, otgan zamonni ishonchli, hikoyaviy va natijaviy shakllar orqali farqlaydi. Qiyosiy tahlil natijalariga kora, ikki tilning strukturaviy tafovutlari va funksional oxshashliklari aniqlanib, til vositalarining madaniy va kommunikativ amaliyotlarni aks ettirishi ta'kidlanadi. Xulosalarga kora, ingliz tili asosan analitik qurilishlar va aspektual aniqlikka moyil bolsa, ozbek tili morfologik vositalar orqali koproq evidensial va pragmatik nozikliklarni ifodalaydi. Ushbu funksional-semantik qiyosiy tahlil tillararo otgan zamon ifodalanishining tipologik xususiyatlarini chuqurroq tushunishga hissa qoshadi.

**Kalit sozlar:** otgan zamon, aspekt, funksional semantika, ingliz tili, ozbek tili, evidensiallik, qiyosiy tilshunoslik, morfologiya

In English, the past tense is morphologically realized through two principal strategies: the regular suffix *-ed* (e.g., *worked*, *played*) and a large set of irregular verb forms (e.g., *went*, *saw*). The former follows a predictable and productive rule, while the latter reflects remnants of historical morphophonological processes that have been preserved from Old and Middle English. This dichotomy not only introduces a pedagogical challenge for learners but also demonstrates the diachronic layering of English morphology. As Comrie notes [4; 68], tense systems often evolve through cycles of regularization and irregular retention, and English exemplifies this tension vividly. The English past tense is obligatory for encoding events prior to the speech moment and constitutes one of the most central categories in its verbal system. However, its functions are not limited to temporal reference. The past tense frequently extends into modal and pragmatic domains. For instance, in conditional and

counterfactual constructions (*If I knew...*), the past tense does not denote real past time but hypotheticality. Similarly, in polite requests (*I wondered if you could...*), the past tense mitigates directness, reflecting a sociopragmatic use of grammatical form. Thus, the English past tense system operates at the intersection of grammar, pragmatics, and cultural norms of politeness [3: 312].

By contrast, Uzbek, as an agglutinative language, expresses past tense primarily through suffixes such as *-di* (*bordi* – "went"), *-gan* (*borgan* – "has gone/that went"), and *-ibdi* (*boribdi* – "apparently went"). Unlike English, these forms encode not only temporal reference but also evidentiality and speaker stance. The suffix *-di* generally denotes witnessed, definite past events, while *-ibdi* marks non-witnessed or reported events, and *-gan* can indicate experiential meaning or function adjectivally in attributive constructions (*borgan odam* – "the person who went"). This evidential dimension reflects a broader typological pattern observed in Turkic languages, where tense morphology simultaneously indexes epistemic authority [2: 126]

Whereas English disambiguates temporal relations largely through auxiliary-based aspectual constructions (*was reading, had gone*), Uzbek integrates multiple grammatical categories—tense, aspect, evidentiality—within a single morphological form [1:45]. This difference reflects two distinct typological tendencies: the analytic strategy of English, which separates tense and aspect into auxiliary constructions, and the synthetic-agglutinative strategy of Uzbek, where morphology is multifunctional and categories are interwoven. The English aspectual system is highly developed and grammatically codified, distinguishing among the simple, continuous, perfect, and perfect continuous past forms. These distinctions are not merely formal but encode the speaker's perspective on the temporal contour of the event. For example, the simple past (*She read the book*) represents a bounded, completed whole, while the past continuous (*She was reading*) foregrounds the durative process, often setting it against the background of another event. The past perfect (*She had read*) situates the action anterior to another past point, and the past perfect continuous (*She had been reading*) combines anteriority with ongoingness, creating nuanced temporal layering. This complex system reflects the English language's preference for explicit temporal sequencing and precision in narrative [5: 213].

Uzbek, on the other hand, does not use auxiliaries to encode aspect but relies on verbal morphology, derivational affixes, and periphrastic light-verb constructions. For instance, the difference between *u kitobni oqidi* ("he/she read the book") and *u kitobni oqib qoydi* ("he/she finished reading the book") illustrates how Uzbek marks completion through the auxiliary verb *qoydi*. Similarly, *oqib yubordi* indicates sudden

or unexpected completion, while *oqib turdi* conveys iteration or sustained action. These combinations create a flexible, context-sensitive system of aspectual expression, less rigidly codified than in English but equally capable of fine-grained distinctions [9: 76].

From a typological perspective, the comparison between English and Uzbek past tense-aspect systems demonstrates the analytic-synthetic divide. English separates tense and aspect through auxiliaries and periphrastic constructions, making the categories discrete and combinable. Uzbek fuses tense, aspect, and evidentiality within morphology, often requiring the listener to interpret nuances through discourse context. This illustrates the functional trade-off between explicitness and economy: English opts for structural transparency, while Uzbek achieves multifunctionality through morphological compactness [6: 145].

Functionally, both languages enable speakers to express temporal ordering, completion, and duration. However, English foregrounds **temporal precision**—when and how events are related—whereas Uzbek foregrounds **epistemic stance and intentionality**, emphasizing whether an event was witnessed, reported, or completed intentionally. This suggests that grammatical categories are not purely formal but also embody cultural priorities. The English system, shaped by an individualistic communication style, prioritizes clarity in sequencing, while the Uzbek system, reflecting a collectivist and relational orientation, prioritizes shared knowledge, speaker stance, and pragmatic interpretation [9: 83].

In discourse, past tense forms in both English and Uzbek go beyond temporal reference and serve to structure narratives. English uses the simple past to advance main events, the past continuous for backgrounding, and the past perfect to indicate retrospection, thereby organizing temporal sequencing. Uzbek, however, relies on suffixal distinctions: *-di* for direct knowledge, *-gan* for anterior or experiential reference, and *-ibdi* for reported events [8: 114]. Thus, while English tense primarily encodes anteriority and simultaneity, Uzbek past tense simultaneously marks evidential stance.

Typologically, English as an analytic language encodes tense and aspect primarily through auxiliary-based constructions such as *was reading* or *had gone*, where grammatical meanings are distributed across separate words. This analytic strategy allows English to express tense, aspect, and modality in relatively transparent and isolable forms, but it also requires a reliance on syntactic ordering and auxiliary verbs to carry functional load. By contrast, Uzbek, as an agglutinative language, integrates tense, aspect, and evidentiality into single morphological units, for example *bordi* “he went” (direct past), *borgandi* “he had gone” (pluperfect), or *boribdi*

“apparently he went” (non-witnessed past). These forms exemplify cumulative encoding, where multiple grammatical categories are fused into one inflectional marker, creating a more compact but semantically dense structure. The typological divergence between distributive encoding in English and cumulative encoding in Uzbek illustrates deeper cross-linguistic tendencies: analytic languages often externalize grammatical information through auxiliary and syntactic means, while agglutinative languages internalize it within morphology. This contrast also highlights functional-semantic differences: English focuses on aspectual distinctions such as progressive and perfect, whereas Uzbek places a stronger emphasis on evidentiality and speaker stance, signaling whether an event is witnessed or inferred [11: 58].

The semantic scope of past tense also differs. English conveys evidentiality and experientiality only through lexical items (*apparently, I have seen*), whereas Uzbek integrates them morphologically: *-gan* denotes prior experience, *-di* marks witnessed events, and *-ibdi* signals non-witnessed or reported information. These forms extend past tense meaning into epistemic domains, making Uzbek richer in evidential contrasts. For learners, these differences create asymmetrical challenges. Uzbek learners of English often struggle with irregular verb forms and with distinguishing between the simple past and present perfect (*I saw* vs. *I have seen*). English learners of Uzbek, in turn, face difficulties in mastering the evidential suffixes, since their native system lacks grammaticalized evidentiality [7: 167]. From a diachronic perspective, English past tense reflects the reduction of Old English strong verb systems, where ablaut created irregular forms (*sing–sang–sung*), while weak verbs became regularized with *-ed*. Uzbek forms derive from Old Turkic affixes: *-di* from *-ti/-ti*, *-gan* from participial markers, and *-ibdi* from constructions such as *-ip turur*, which gradually grammaticalized as evidential morphemes. This historical divergence underscores how analytic and agglutinative strategies shaped the development of past tense in the two languages [13: 154].

### Conclusion

The comparative analysis of past tense expression in English and Uzbek reveals not only structural differences but also deeper functional-semantic contrasts. English, as an analytic language, distributes tense and aspect across auxiliary-based constructions, enabling fine-grained temporal sequencing and aspectual precision. Uzbek, in contrast, integrates tense, aspect, and evidentiality into its agglutinative morphology, producing compact but semantically rich forms that reflect the speaker's knowledge, stance, and evaluation of events. While both systems ultimately fulfill the communicative need to situate actions in past time, their distinct strategies highlight

typological tendencies: English favors explicit syntactic encoding, whereas Uzbek relies on morphological fusion. Moreover, the Uzbek past tense system illustrates the centrality of evidentiality and experientiality, which remain largely absent in English. From a functional perspective, these differences point to varying cultural-linguistic priorities—precision of temporal ordering in English versus epistemic nuance in Uzbek. Pedagogically, these contrasts pose challenges for learners, as mastering past tense requires not only formal accuracy but also sensitivity to pragmatic and discourse-driven usage. Taken together, the findings underscore that tense and aspect cannot be studied in isolation but must be viewed as part of an interconnected system that reflects both linguistic typology and communicative practice.

## REFERENCES

1. Abdurahmonov, G'., Shukurov, Sh., & Mahmudov, Q. (2008). *Ozbek tilining tarixiy grammatikasi: fonetika, morfologiya va sintaksis*. Toshkent: Ozbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyati Nashriyoti.
2. Boronov, J. (1973). *Ingliz va ozbek tillari qiyosiy grammatikasi*. Toshkent: Oqituvchi.
3. Chomsky, N. (1970). Remarks on nominalization. In R. A. Jacobs & P. S. Rosenbaum (Eds.), *Readings in English Transformational Grammar* (pp. 184–221). Waltham, MA: Ginn.
4. Comrie, B. (1981). *Language universals and linguistic typology*. Oxford: Blackwell.
5. Dixon, R. M. W. (2010). *Basic linguistic theory: Volume 1 – Methodology*. Oxford: Oxford University Press.
6. Greenberg, J. H. (1963). *Universals of language*. Cambridge, MA: MIT Press.
7. Heine, B. (1997). *Possession: Cognitive sources, forces, and grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Ivanov, I. I. (2005). *Грамматика современного узбекского языка*. Ташкент: Узбекистан.
9. Khalilov, Sh. Sh. (2018). *Сравнительная грамматика английского и узбекского языков*. Ташкент: Шарк.
10. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). *A comprehensive grammar of the English language*. London: Longman.
11. Raximov, S. P. (2005). *Hozirgi ozbek adabiy tili: Morfologiya*. Toshkent: Fan.
12. Stassen, L. (2009). *Predicative possession*. Oxford: Oxford University Press.
13. Tenishov, B. M. (2014). *Turkiy tillarda morfologik xususiyatlar*. Toshkent: Sharq.



**СИНТАКСИС: СӨЗ ТІРКЕСІ МЕН СӨЙЛЕМНІҢ БАЙЛАНЫСЫ****Боранова Айгерим Ерлан қызы**

ШМПУ ҚТА 23/1 3-курс студенті.

[aygerim800@gmail.com](mailto:aygerim800@gmail.com)+998957730504

Ғылыми жетекші: Байкабилов Усербай Алимханович

**Аннотация:** Бұл мақалада қазақ тіл біліміндегі синтаксис саласының теориялық негіздері мен практикалық маңызы жан-жақты қарастырылады. Автор сөз тіркесі мен сөйлемнің өзара байланысын, олардың грамматикалық, мағыналық және құрылымдық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда талдайды. Сөз тіркесі сөйлемнің негізгі материалы ретінде қарастырылып, олардың тіл жүйесіндегі өзара тәуелді қызметі мысалдар арқылы негізделеді. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі синтаксистік қатынастардың дамуы мен зерттелу бағыттары туралы мәліметтер беріледі.

**Кілт сөздер:** синтаксис, сөз тіркесі, сөйлем, грамматикалық байланыс, құрылым, мағына.

**Abstract:** This article provides a comprehensive analysis of the theoretical foundations and practical importance of syntax in Kazakh linguistics. The author examines the relationship between word combinations and sentences, focusing on their grammatical, semantic, and structural features. Word combinations are viewed as the basic material for sentence formation, and their interdependent role within the language system is illustrated with examples. Additionally, the article discusses the development and research trends of syntactic relations in the Kazakh language.

**Keywords:** syntax, word combination, sentence, grammatical relation, structure, meaning.

Қазақ тіл білімінде синтаксис – тілдің құрылымдық жүйесін айқындайтын ең күрделі және маңызды сала. Ол сөздердің байланысу тәсілдерін, сөйлемнің құрылымдық жүйесін, мағыналық қатынастарын және олардың сөйлеу процесіндегі қызметін зерттейді. Синтаксис арқылы тілдің грамматикалық заңдылықтары жүзеге асып, адам ойын жүйелі түрде жеткізуге мүмкіндік туады. Сондықтан синтаксис саласының теориялық негіздері мен практикалық маңызы ерекше.

Синтаксистің негізгі зерттеу нысандары – сөз тіркесі мен сөйлем. Бұл екі категория өзара тығыз байланыста болып, тілдің мағыналық және грамматикалық құрылымын қалыптастырады. Сөз тіркесі сөйлем құраудың



негізгі материалы ретінде қызмет атқарады, ал сөйлем сол тіркестердің біртұтас мағыналық жүйеге айналған нәтижесі ретінде көрінеді. Сөз тіркесінсіз сөйлем де, синтаксистік байланыс та қалыптаспайды.

Қазақ тіл білімінде синтаксис мәселелерін алғаш зерттеген ғалымдардың бірі – Ахмет Байтұрсынұлы. Ол «Тіл-құрал» еңбегінде сөйлем мен сөз тіркесінің байланысын жүйелеп, олардың грамматикалық табиғатын анықтауға зор үлес қосты. Кейін С. Жиенбаев, М. Балақаев, Т. Сайрамбаев, Р. Әмір сынды ғалымдар бұл мәселені жан-жақты дамытты. Олар синтаксистік қатынастардың түрлерін, сөйлемнің құрылымдық үлгілерін және сөз тіркесінің сөйлемдегі қызметін нақты мысалдармен дәлелдеп көрсетті.

Сөз тіркесі – екі немесе одан да көп толық мағыналы сөздердің мағыналық және грамматикалық байланысы арқылы жасалған тілдік бірлік. Ол сөйлем ішінде бағыныңқы және басыңқы сөздердің байланысуынан құралады. Мысалы, «үлкен қала», «жас мұғалім», «жақсы оқушы» сияқты тіркестер сөйлем ішінде анықтауыштық қатынасты білдіреді. Ал «сабақ оқу», «жұмыс істеу» тіркестері – етістікті тіркестер болып, іс-әрекетті білдіреді.

Сөйлем – тілдің коммуникативтік қызметін жүзеге асыратын негізгі құрылымдық бірлік. Ол толық ойды білдіреді және предикативтік қатынасқа негізделеді. Сөйлем құрамындағы сөздер өзара синтаксистік байланысқа түсіп, грамматикалық тұтастық түзеді. Мысалы: «Жас мұғалім сабақ түсіндірді». Мұнда «жас мұғалім» – есімді сөз тіркесі, «сабақ түсіндірді» – етістікті сөз тіркесі. Бұл тіркестер бірігіп, толық ойды білдіретін сөйлемді құрайды.

Қазақ тіліндегі синтаксистік байланыстардың негізгі түрлері – сабақтаса және салаласа байланысу. Сабақтаса байланысу бағыныңқы-басыңқы қатынас арқылы жүзеге асады, мысалы: «жақсы адам», «үлкен үй». Ал салаласа байланысу тең дәрежелі сөздер мен сөйлемдердің арасындағы қатынасты білдіреді: «күн ашық әрі жылы».

Сөз тіркесі мен сөйлемнің арақатынасын түсіну синтаксистің негізгі ұстанымдарын айқындауға мүмкіндік береді. Сөз тіркестері сөйлемнің ішкі құрылымын құрай отырып, ойдың логикалық және мағыналық жүйелілігін қамтамасыз етеді. Осы тұрғыдан алғанда, сөз тіркесі мен сөйлем арасындағы байланыс – тілдің грамматикалық тұтастығының өзегі.

Синтаксистік зерттеулердің практикалық маңызы да зор. Мектеп пен жоғары оқу орындарында синтаксис курсын оқыту кезінде сөз тіркесі мен сөйлемнің арақатынасын дұрыс түсіндіру студенттің грамматикалық

сауаттылығын арттырады. Сонымен қатар, синтаксистік құрылымдарды талдау тіл мәдениетін дамытуға, сөйлеу шеберлігін жетілдіруге көмектеседі.

Қорытындылай келгенде, сөз тіркесі мен сөйлем синтаксистік жүйенің өзара тығыз байланысты құрамдас бөліктері. Сөз тіркесі сөйлем құраудың материалы болса, сөйлем – сол тіркестердің мағыналық және құрылымдық бірлігінің нәтижесі. Синтаксистік қатынастарды ғылыми тұрғыдан зерттеу қазақ тілінің дамуы мен тілдік мәдениетті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі**

1. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Алматы: Ана тілі, 1992.
2. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі (Синтаксис). – Алматы: Санат, 2004.
3. Байкабилов У. Қазіргі қазақ әдеби тілі (синтаксис). Ташкент, 2023.
4. Әмір Р. Қазақ тілінің синтаксистік құрылымы. – Алматы: Ғылым, 1998.
5. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991.
6. Исаев С. Қазіргі қазақ тілінің грамматикалық құрылысы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.

**СТИЛИСТИКА – ТІЛ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ****Боранова Айгерим Ерлан қызы**

ШМПУ ҚТА 23/1 3-курс студенті.

[aygerim800@gmail.com](mailto:aygerim800@gmail.com)+998957730504

Ғылыми жетекші: Байкабилов Усербай Алимханович

**Аннотация:** Бұл мақалада стилистика ғылымының тіл мәдениетін қалыптастырудағы теориялық және практикалық маңызы қарастырылады. Автор стилистиканың тіл мәдениетінің дамуындағы орны мен рөлін, функционалдық стильдер жүйесін және олардың қарым-қатынастағы қызметін ғылыми тұрғыдан талдайды. Мақалада тіл мәдениеті мен стилистикалық нормалардың өзара байланысы ашылып, қазақ тіл біліміндегі стилистиканың зерттелу бағыттары көрсетіледі.

**Кілт сөздер:** стилистика, тіл мәдениеті, функционалдық стиль, әдеби тіл, сөйлеу мәдениеті, норма.

**Abstract:** This article explores the theoretical and practical importance of stylistics in shaping linguistic culture. The author examines the role of stylistics in the development of language culture, focusing on functional styles and their communicative roles. The paper highlights the interconnection between stylistic norms and linguistic standards, analyzing the evolution of stylistics within Kazakh linguistics.

**Keywords:** stylistics, language culture, functional style, literary language, speech culture, linguistic norm.

Стилистика – тілдің қолданылу заңдылықтары мен көркемдік мүмкіндіктерін зерттейтін тіл білімінің саласы. Ол тілдік бірліктердің түрлі қарым-қатынас жағдайларында қолданылу ерекшеліктерін, олардың мағыналық және эмоциялық реңктерін, сөйлеу жағдайына сай таңдалу тәсілдерін қарастырады. Стилистика – тіл мәдениетінің теориялық негізі болып табылатын ғылым, өйткені ол сөз саптау мәдениетінің ғылыми қағидаларын қалыптастырады.

Стилистика ұғымының түп төркіні грек тіліндегі *stylos* (“жазу құралы”) сөзінен шыққан. Уақыт өте келе бұл ұғым “жазу мәнері”, “ойды жеткізу тәсілі” деген мағынаға ие болды. Демек, стилистика – сөздің қолданылу ерекшелігін ғана емес, сөйлеудің мәдени сапасын да анықтайтын ғылым саласы.

Қазақ тіл білімінде стилистика мәселелері ХХ ғасырдың басынан бастап жүйелі түрде зерттеле бастады. А. Байтұрсынұлының еңбектерінде “тіл

тазалығы”, “тіл анықтығы”, “тіл дәлдігі” сияқты категориялар стилистикалық норманың алғашқы ғылыми тұжырымдары болып саналады. Кейін М. Балақаев, Р. Сыздық, М. Серғалиев, Ф. Оразбаева сынды ғалымдар стилистика ғылымының теориялық жүйесін қалыптастырды.

Тіл мәдениеті мен стилистика өзара тығыз байланысты. Тіл мәдениеті – тілдік құралдарды әдеби нормаға сай, сауатты және әсерлі қолдану шеберлігі болса, стилистика – сол мәдениеттің ғылыми-теориялық негізін түсіндіреді. Стилистика тіл мәдениетінің бағыттарын айқындайды және оның сапасын арттыратын теориялық база қызметін атқарады.

Тілдің стильдік жүйесі – стилистиканың негізгі зерттеу нысаны. Қазақ тілінде бес негізгі функционалдық стиль қалыптасқан:

1. Ғылыми стиль – дәлдік пен нақтылыққа, логикалық жүйелілікке негізделеді.
2. Ресми іс қағаздар стилі – стандарттылық пен ресмилік сипатымен ерекшеленеді.
3. Публицистикалық стиль – әсерлілік пен қоғамдық бағыттылықты білдіреді.
4. Көркем әдебиет стилі – бейнелілік пен эмоциялық реңкті қамтиды.
5. Ауызекі сөйлеу стилі – еркіндік пен табиғилыққа құрылған.

Әр стильдің өзіндік қызметі бар және олар қоғам өміріндегі түрлі салаларда қолданылады. Функционалдық стильдердің ерекшелігін сақтау – тіл мәдениетінің басты көрсеткіші.

Стилистикалық норманы сақтау тілдің тазалығын, анықтығын және әсерлілігін қамтамасыз етеді. Мысалы, ресми мәтінде көркемдік тәсілдерді қолдану орынсыз болса, көркем әдебиет стилінде дәл сол тәсілдер шығарманың көркемдік қуатын арттырады. Бұл айырмашылықтар стилистиканың тіл мәдениетіндегі рөлін айқын көрсетеді.

Стилистиканың қоғамдағы рөлі өте ауқымды. Ол тек тілдік нормаларды зерттеп қана қоймай, адамзаттың ойлау мәдениеті мен сөйлеу этикасын қалыптастыруға ықпал етеді. Әрбір адамның сөйлеу мәдениеті оның кәсіби және рухани деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Сондықтан стилистиканы меңгеру – тек филологтар үшін емес, барлық сала мамандары үшін маңызды.

Қазіргі заманда ақпараттық технологиялар мен бұқаралық коммуникацияның дамуы стилистикалық сауаттылықтың маңызын арттырды. Әлеуметтік желілердегі тіл мәдениеті, ресми құжаттардағы стильдік бірізділік,

БАҚ тілі – барлығы стилистикалық нормаларды сақтауға тәуелді. Демек, стилистика қазіргі қоғамдағы тіл мәдениетінің өзегіне айналып отыр.

Қорыта айтқанда, стилистика – тіл мәдениетінің теориялық негізін қалыптастыратын, тілдің функционалдық мүмкіндіктерін айқындайтын және сөйлеу мәдениетін жетілдіретін ғылым. Ол тілдің барлық стильдік тармақтарын зерттеу арқылы әдеби тілдің дамуына, тіл нормаларының сақталуына және қоғамдағы тілдік қатынастың сапасын арттыруға үлес қосады.

Стилистикалық сауаттылық – тіл мәдениетінің көрсеткіші, ал оны меңгеру – әрбір азаматтың кәсіби және рухани мәдениетінің белгісі. Сондықтан стилистика ғылымын дамыту – ұлттық тілдің мәдени әлеуетін көтерудің негізгі жолы болып табылады.

### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі**

1. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Алматы: Ана тілі, 1992.
2. Байкабилов У. Қазақ тілі стилистикасы. Ташкент, 2024.
3. Байкабилов У., Ботирова Ш. Мәнерлеп оқу және тіл мәдениеті. Ташкент, 2021
4. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы: Білім, 2000.
5. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы. – Алматы: Рауан, 1996.
6. Әміров Р. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Санат, 2003.

## АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МЕДИАДАҒЫ КӨРІНІСІ

Онгарбаева Салима Артықбай қызы

ШМПУ Гуманитар пәндер факультеті ҚТА23/1тобы 3курс студенті

[Salimaongarbaeva3@gmail.com](mailto:Salimaongarbaeva3@gmail.com)

Ғылыми жетекші: Байкабилов Усербай Алимханович

**Аннотация:** Бұл мақалада қазіргі заманғы медиакөңістікте ауызекі сөйлеу тілінің қолданылу ерекшеліктері қарастырылады. Әлеуметтік желілер, блогтар, подкасттар мен бейнежазбаларда сөйлеу тілінің ықпалы артқаны, оның әдеби тіл нормаларына әсері және қоғамдағы коммуникативтік қызметі талданады. Ауызекі сөйлеу тілі медиадағы тіл мәдениеті тұрғысынан бағаланып, жағымды және жағымсыз қырлары сарапталады.

**Кілт сөздер:** Ауызекі сөйлеу тілі, медиа, әлеуметтік желі, тіл мәдениеті, коммуникация, стиль.

**Abstract:** This article examines the features of colloquial speech in modern media. It analyzes the increasing influence of spoken language in social networks, blogs, podcasts, and videos, as well as its impact on literary norms and communicative functions in society. The study evaluates both the positive and negative aspects of colloquial speech in media from the perspective of language culture.

**Keywords:** Colloquial speech, media, social networks, language culture, communication, style.

XXI ғасырда медианың қоғамдағы орны ерекше күшейді. Ақпарат алмасу тек дәстүрлі БАҚ-пен (телевидение, радио, газет-журнал) шектелмей, интернет пен әлеуметтік желілер арқылы жүзеге асуда. Бұл үрдіс қоғам мүшелерінің тілдік қарым-қатынасына жаңа сипат берді. Бұрын ресми немесе әдеби тіл нормасына негізделген ақпарат таралымы қатаң сақталса, қазір медиадағы коммуникацияда ауызекі сөйлеу тілі кеңінен көрініс табуда. Ауызекі сөйлеу тілі – халықтың күнделікті тұрмыста қолданатын, бейресми сипаттағы тілдік жүйесі. Ол қарапайымдылығымен, экспрессиялық бояуымен, бейнелілігімен ерекшеленеді. Қазіргі медианың ықпалы артқан сайын бұл стиль телевизиялық бағдарламаларда, радио хабарларында, YouTube пен TikTok сияқты платформаларда, сондай-ақ Instagram жазбаларында жиі кездеседі. Бұл құбылыс



тіл мәдениетіне, сөйлеу нормаларына, әсіресе жастардың тілдік санасына айтарлықтай әсер етуде.

Қазіргі медиакөністікте тілдің түрлі стильдері араласып, өзара ықпалдасуда. Бұл – қоғамның ақпараттық дәуірге аяқ басқанын білдіретін заңды құбылыс. Бұрын тілдің ресми, ғылыми немесе көркемдік стильдері әр салада бөлек-бөлек қолданылып келсе, қазір медиада олардың барлығы бір арнада тоғысып отыр. Соның ішінде ауызекі сөйлеу тілі жетекші орынға шықты. Мұндай құбылыстың пайда болуына бірнеше фактор әсер етті. Біріншіден, ақпараттық технологияның дамуы мен интернеттің жаппай қолжетімді болуы адамдар арасындағы тілдік қатынасты жеңілдетті. Екіншіден, жаңа медиа – әлеуметтік желілер, мессенджерлер, бейне-платформалар – халықтың басым бөлігі қолданатын басты ақпарат көзіне айналды. Үшіншіден, аудиторияның өзі қарапайым, ресмиліктен ада тілдік ортаға үйір болып отыр.

Ауызекі сөйлеу тілінің медиадағы кеңеюі – тек тілдік емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени құбылыс. Ол қоғамдағы демократиялық үдерістердің, еркін ой айту мәдениетінің, пікір алуандығының көрсеткіші іспеттес. Дегенмен, бұл процесс тіл мәдениетіне, әдеби норманың сақталуына белгілі бір деңгейде сын-қатер төндіруі де мүмкін. Осыған байланысты ауызекі сөйлеу тілінің қазіргі медиадағы қолданысын ғылыми тұрғыдан зерттеу – бүгінгі тіл білімінің маңызды мәселелерінің бірі. Бұл тақырып қазақ тілінің болашағы, оның ұлттық сипаты мен мәдени қызметі үшін өзекті болып табылады.

Әлеуметтік желілерде жазбалар мен пікірлер көбінесе әдеби тіл нормасына бағынбайды. Адамдар өз ойын тез әрі ықшам жеткізу үшін қысқарған сөздерді, бейресми тіркестерді, эмодзи мен сленг элементтерін пайдаланады. Мысалы, «қойшы» сөзінің «қойш» түрінде қысқаруы немесе «қалайсың?» тіркесінің «қал» деп берілуі – ауызекі сөйлеу тілінің жазба медиадағы айқын көрінісі. Мұндай қолданыстар бір жағынан сөйлесуді жеңілдетсе, екінші жағынан әдеби тіл нормасын әлсіретеді.

YouTube, TikTok секілді платформаларда блогерлер көрермендерге жақын болу үшін әдейі қарапайым сөйлеу мәнерін таңдайды. Олар ресми сөйлеуден гөрі бейресми лексика мен қарапайым тіркестерді қолданады. Бұл тәсіл тыңдарманмен жақындасуға ықпал етеді. Алайда тым қарапайым тіл қолдану көбіне сөздік қорының шектеулі болуына, ойды терең жеткізе алмауға әкелуі мүмкін.

Подкасттар мен онлайн сұхбаттар табиғи сөйлеу үлгісіне жақын. Бұл форматта адамдар дайын мәтінді оқымай, еркін ой бөліседі. Тыңдармандар дәл

осы шынайылықты бағалайды. Алайда сөйлеу үстінде тілдік қателер, нормадан ауытқулар жиі кездеседі. Мұндай ерекшеліктер кейде тыңдарман үшін қолжетімділікті арттырса, кейде тіл мәдениетінің төмендеуіне себеп болады.

Ауызекі сөйлеу тілінің медиада белсенді қолданылуы бірқатар артықшылықтар береді. Ең алдымен, ол коммуникацияны жеңілдетіп, ақпаратты жедел жеткізеді. Сонымен қатар, сөйлеушінің эмоциясын, ішкі дүниесін айқындап, тыңдарманға сенімділік береді. Қарапайым тіл арқылы медиа аудиториямен табиғи байланыс орнайды.

Сонымен бірге, бұл құбылыстың кемшіліктері де бар. Әдеби тіл нормаларын сақтамау, қысқарған сөздер мен шала аудармалардың жиі қолданылуы жастардың сөйлеу дағдысына теріс әсерін тигізеді. Бұл үрдіс жалғаса берсе, қоғамдағы тіл мәдениеті әлсіреп, тілдің тазалығы бұзылуы мүмкін.

Жалпы алғанда, ауызекі сөйлеу тілінің медиадағы белсенді қолданылуы тілдің дамуына екі жақты әсер етеді. Бір жағынан, ол қоғамға түсінікті болуды қамтамасыз етіп, тілдің демократиялануына жол ашады. Екінші жағынан, әдеби нормалардың әлсіреуіне, тіл мәдениетінің төмендеуіне ықпал етеді. Сондықтан медиадағы тіл саясаты тепе-теңдікті сақтауға бағытталуы тиіс.

Ауызекі сөйлеу тілі қазіргі медианың ажырамас бөлігіне айналды. Ол қоғамдағы қарым-қатынасты жеңілдетіп, ақпаратты халыққа жақындатты. Дегенмен оның әдеби тіл нормаларына тигізетін кері әсерін де ескермеуге болмайды. Сондықтан қазіргі медиакөңістікте тіл мәдениетін сақтау – тек журналистер мен блогерлердің ғана емес, жалпы қоғамның ортақ міндеті. Ауызекі сөйлеу тілін тиімді әрі ұтымды қолдану арқылы ғана тілдің табиғи дамуын қамтамасыз етуге болады.

Ауызекі сөйлеу тілінің медиадағы белсенді көрінісі – қоғам тіл мәдениетінің өзгеру динамикасын көрсететін құбылыс. Бұл процесс тілдің тірі организм екенін, оның уақытпен бірге жаңарып, түрленіп отыратынын дәлелдейді. Әсіресе жастар арасында ауызекі сөйлеу үлгілерінің кең таралуы олардың ойлау жүйесіне, дүниетанымына ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, медиадағы ауызекі тілдің ықпалы тек тілдік қана емес, әлеуметтік-психологиялық фактор ретінде де қарастырылуы тиіс. Болашақта медианың дамуымен бұл құбылыс одан әрі тереңдей түсетіні анық. Сондықтан тілші-ғалымдар, журналистер, медиа мамандары, сондай-ақ қоғамның белсенді мүшелері тіл мәдениетінің сақталуына бірлесе атсалысуы қажет. Яғни, медиадағы тілдік нормаларға бақылау жасай отырып, сонымен бірге халыққа түсінікті, қарапайым сөйлеу үлгілерін тиімді пайдаланудың жаңа жолдары қарастырылуы тиіс.

Демек, қазіргі медиакеңістікте ауызекі сөйлеу тілін мүлде шектеу де, оны бақылаусыз жіберу де дұрыс шешім емес. Ең бастысы – тілдің табиғи дамуын қамтамасыз ете отырып, оның әдеби нормасын сақтау, ұрпақ санасына дұрыс бағыт беру. Тек осы жағдайда ғана тіл мәдениеті заман ағымына сай жаңарып, өзінің ұлттық болмысын жоғалтпайды.

### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:**

1. Байкабилов У. Қазақ тілі стилситикасы. Ташкент, 2024
2. Смағұлова Г. *Стилистика және тіл мәдениеті*. – Алматы: Қазақ университеті, 2015.
3. Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. – Алматы: Ғылым, 1999.
4. Crystal D. *Language and the Internet*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
5. Сейітова Ш. *Қазіргі қазақ тілі стилистикасы*. – Астана: Елорда, 2020.
6. Fairclough N. *Media Discourse*. – London: Edward Arnold, 1995.

**ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ: СӨЗ ӨНЕРІНІҢ СЫРЫ****Айтжанова Айнұр Дәулетбаевна**

ШМПУ Гуманитар пәндер факультеті

ҚТА23/1 тобы 3-курс студенті

Ғылыми жетекші: Байкабилов Усербай Алимханович

**Аннотация:** Бұл мақалада қазақ тілінің көркемдік мүмкіндігі мен сөз өнерінің құдіреті талданады. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан тіл мәдениеті мен оның эстетикалық, танымдық, тәрбиелік маңызы қарастырылады. Сонымен қатар, қазақ сөз өнерінің халық өмірімен, ұлттық болмыспен және дүниетаныммен байланысы айқындалады. Мақалада көркем тілдің поэтикалық табиғаты мен сөздің бейнелеу қуаты жан-жақты ашылады.

**Кілт сөздер:** қазақ тілі, көркемдік әлем, сөз өнері, тіл мәдениеті, ұлттық болмыс, поэзия тілі.

**Annotation:** This article explores the artistic potential of the Kazakh language and the power of verbal art. It examines the centuries-old linguistic culture of the Kazakh people and its aesthetic, cognitive, and educational significance. The study highlights the relationship between Kazakh verbal art, national identity, and worldview, revealing the poetic nature and expressive power of the language.

**Keywords:** Kazakh language, artistic world, verbal art, linguistic culture, national identity, poetic language.

Қазақ тілі – халқымыздың рухани тірегі, ұлттық болмысымыздың өзегі. Ол ғасырлар бойы қалыптасып, ұлттың ойлау жүйесін, дүниетанымын, өмірлік тәжірибесін сақтап келген қазына. Әр халықтың тілі – сол ұлттың жан дүниесінің айнасы, ал қазақ тілінің көркемдігі мен бейнелілігі оны ерекше биікке көтереді. Көркем тіл арқылы халықтың тарихы, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы мен мәдениеті айқын көрініс табады. Қазақ халқы сөзге ерекше мән берген. “Өнер алды – қызыл тіл” деген қағида осының айғағы. Сөздің құдіреті тек ақпарат жеткізу ғана емес, ол — әсер ету, тәрбиелеу, ой салу құралы. Қазақ тілі – бейнелі, әуезді, астарлы мағынаға бай тіл. Әрбір сөздің өз сиқыры, өз бояуы бар. Осы тілдік байлықты терең ұғыну – сөз өнерінің сырын тануға жол ашады. Тілдің көркемдік әлемі – халық руханиятының биік шыңы. Бұл әлемге бойлау арқылы біз қазақ сөз өнерінің эстетикалық қуатын, бейнелеу құралдарының әсемдігін, ұлттық болмыстың тіл арқылы өрнектелуін түсінеміз. Көркем тіл тек әдебиетте ғана

емес, күнделікті өмірде де адамзаттың рухани әлемін байытады. Сондықтан да қазақ тілі – ұлттың жанын, арманын, тарихын сөйлететін тірі организм іспетті.

Қазақ тілінің көркемдік әлемі – ұлттың рухани жадында сақталған шежіре, ұлт болмысының ең терең қабаттарын бейнелейтін құдіретті құрал. Тілдің көркемдігі – тек әдемі сөздердің жиынтығы емес, ол халықтың тарихи жадынан, дүниетанымынан, тұрмыс-тіршілігінен, тіпті табиғатқа деген көзқарасынан туындаған күрделі рухани құбылыс. Қазақ тілінің бай қазынасында ғасырлар бойы ұлттың өмірлік тәжірибесі, эстетикалық талғамы мен адамгершілік ұстанымы тоғысып жатыр.

Көркем сөз – қазақ халқының ең қадірлі рухани мұрасы. Ел арасында шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, жырлар мен аңыздар арқылы тілдің бейнелеу қуаты ұрпақтан ұрпаққа беріліп келген. Әрбір сөздің түп-тамырында терең мағына, ой мен сезімнің үйлесімі бар. Сондықтан қазақ тілінің көркемдік әлемін зерттеу – ұлттық мәдениетті, эстетикалық дүниетанымды тану деген сөз.

Тіл мен рух – егіз ұғым. Рухсыз тіл жалаң қалыпқа айналса, тілсіз рух ұлттың жадынан өшеді. Осы тұрғыдан алғанда қазақ тілінің көркемдік табиғатын зерттеу қазіргі заман үшін де аса өзекті. Себебі жаһандану дәуірінде тілдің ішкі көркем қуатын, бейнелеу мүмкіндігін, ұлттық сипатын сақтау – рухани тәуелсіздіктің басты шарты. Қазақ тілінің бай сөздік қоры, фразеологиялық тіркестері, мақал-мәтелдері мен көркем бейнелеу тәсілдері ұлттың эстетикалық ойлау жүйесін айқын танытады. Қазақ халқы табиғатты, адамды, өмірді, сезімді көркем бейнелер арқылы өрнектеген. “Желсіз түнде жарық ай”, “Қараңғы түнде тау қалғып”, “Ақ көңіл, асыл жан, мейірімді жүрек” сияқты сөздер тілдің бейнелілік қуатын, сезім тереңдігін көрсетеді. Осыдан-ақ қазақ тілі тек қарым-қатынас құралы ғана емес, халықтың рухани әлемін, ұлттық танымын, мәдени кодын жеткізуші құрал екенін аңғаруға болады. Көркем тіл – ұлттың жаны мен жүрегінің үні. Сол себепті қазақ тілінің көркемдік әлемін зерттеу – халықтың рухани құндылықтарын жаңғыртуға, сөз мәдениетін дамытуға, тілдің терең табиғатын ұғынуға бағытталған маңызды ғылыми ізденіс болып табылады.

Қазақ тілінің көркемдік әлемі – оның ғасырлар бойы дамыған рухани тәжірибесінің жемісі. Көркем сөздің табиғатын түсіну үшін ең алдымен қазақтың ауыз әдебиетін, жыраулар поэзиясын, шешендік өнерін еске алған жөн. Бұл дәстүрлер тілдің байлығын, бейнелеу мүмкіндігін, сөз құдіретін паш етті. Мысалы, Асан Қайғы, Бұқар жырау, Махамбет, Абай сияқты тұлғалар қазақ тілінің көркемдік қуатын жаңа деңгейге көтерді. Абайдың шығармаларындағы сөз саптау, бейнелі тіркестер мен терең философиялық мән қазақ тілінің

эстетикалық әлеуетін танытады. Ол “тіл – адамның ойының айнасы” екенін дәлелдеп берді. Ал XX ғасырдағы Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Мұхтар Әуезов сынды тұлғалар сөздің образдылық қасиетін, ұлттық поэтиканы жаңа көркемдік деңгейге шығарды. Қазақ тілінің көркемдік әлемінде теңеу, эпитет, метафора, символ сияқты бейнелеу құралдары ерекше орын алады. “Ай десе аузы, күн десе көзі бар”, “жүрекке жылы сөз”, “алтын күн”, “қара жер”, “сүмбіле түн” сияқты тіркестердің барлығы сөздің образ жасау қуатын көрсетеді. Мұндай тілдік өрнектер арқылы адам мен табиғаттың, сезім мен уақыттың үйлесімді байланысы көрініс табады.

Сөз өнерінің тағы бір ерекшелігі – оның халықтық сипаты. Қазақ халқының өмір салты, тұрмыс-тіршілігі, табиғатқа жақындығы, кең дала рухы тіл арқылы көркем бейнеге айналған. “Қара жер, сары бел, бозторғай, самал жел, сағыныш” секілді сөздер ұлттық дүниетанымның көрінісі ретінде көркем шығармаларда жиі қолданылады. Көркем тіл – адам сезімін оятатын, жүрекке әсер ететін құрал. Ол тек ақпарат емес, эмоция мен эстетика тілі. Қазақ сөз өнері осы қасиеттерді ерекше үйлестіріп, адам мен қоғамның рухани тұтастығын көрсетеді. Қазіргі заманда да тілдің көркемдік қуаты өз маңызын жоғалтқан жоқ. Керісінше, жаһандану дәуірінде ана тілінің эстетикалық құндылығын сақтау – ұлттық рухты қорғаудың ең биік формасы болып отыр.

Қазақ тілінің көркемдік әлемін зерттеу – тек филологиялық емес, рухани миссия. Өйткені, тілдің әрбір көркем бейнесі халықтың өткенінен сыр шертеді, бүгінгі өміріне бағыт береді. Сондықтан сөз өнерін қадірлеу – өз ұлтыңның рухын сүю деген сөз.

Қазақ тілінің көркемдік әлемі – ұлттың рухани айнасы. Ол тек әдеби шығармаларда ғана емес, ауызекі сөйлеу мәдениетінде, фольклорда, шешендік өнерде және тұрмыстық қарым-қатынаста да көрініс табады. Қазақ халқы сөзге ерекше мән беріп, оны рухани қару, тәлім-тәрбие құралы ретінде қолданған. Сол себепті “Тілдің майы бар, сөздің дәмі бар” деп бекер айтылмаған. Әрбір сөздің өзіне тән бояуы мен үні бар, ал сол сөздердің көркем қолданысы – ұлттың эстетикалық дүниетанымының көрінісі. Көркем тілдің ерекшелігі – оның бейнелілік пен эмоциялық қуатында. Мысалы, халық ауыз әдебиетіндегі эпостар мен жырларда табиғат көріністері, батырлардың бейнесі, махаббат пен ерлік тақырыптары көркем сөздің құдіреті арқылы өміршең сипат алған. “Қобыланды батыр”, “Алпамыс батыр”, “Қыз Жібек” сияқты жырлардағы көркем тіл өрнектері қазақ сөз өнерінің эстетикалық тереңдігін танытады. Мұнда теңеу,



эпитет, гипербола, метафора сиякты көркемдік тәсілдер арқылы ұлт рухының қуаты көрінеді.

Қазақ әдеби тілінің дамуында Абайдың орны ерекше. Ол тілді терең философиялық ойдың, ұлттық рухтың және көркем бейненің бірлігінде дамытты. Абайдың “Сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел” деген сөзі тіл мен адам арасындағы рухани байланыстың маңызын айқын көрсетеді. Сөзді құрметтеу, оның тазалығын сақтау – адамдық болмыстың көрінісі. Сондай-ақ, XX ғасырдың басындағы ақын-жазушылар – Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, Мұхтар Әуезов сынды тұлғалар қазақ тілінің көркемдік мүмкіндігін жаңа белеске көтерді. Олар сөз арқылы халықтың жаңа санасын қалыптастырып, ұлттық рухты серпілтті. Мәселен, Сәкен поэзиясындағы серпінді ырғақ пен ұлттық сезім, Әуезовтің көркем прозасындағы терең психологизм мен табиғат бейнесін суреттеу шеберлігі қазақ тілінің бейнелеу қуатын дәлелдейді.

Қазақ тілінің көркемдік әлемі халықтың өмір сүру дағдысымен тығыз байланысты. Халықтың табиғатқа етене жақындығы, далалық кеңдікке сай ойлау жүйесі тіл арқылы бейнеленіп отырған. “Кең дала”, “еркіндік”, “желмен жарысқан жүйрік”, “бозторғайдың үні” сияқты образдар қазақтың кеңістікті қабылдау мәдениетін көрсетеді. Мұндай бейнелер тек сурет емес, ұлттың рухани коды іспетті. Көркем тіл тек эстетикалық әсер тудырумен шектелмейді, ол тәрбиелік және танымдық қызмет атқарады. Сөз арқылы адам мінезі, өмірлік ұстанымы, моральдық құндылығы қалыптасады. Мысалы, “Жақсы сөз – жарым ырыс”, “Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады” деген халық даналықтары сөздің рухани және әлеуметтік мәнін айқындайды.

Бүгінгі күні қазақ тілінің көркемдік әлемін жаңаша тану – заман талабы. Қазіргі әдебиет пен бұқаралық ақпарат құралдарында тілдің бейнелі қолданылуы, көркемдік нормалардың сақталуы ұлттық мәдениеттің деңгейін көрсетеді. Сөз мәдениетінің төмендеуі – рухани құндылықтардың әлсіреуіне әкелуі мүмкін. Сол себепті тілдің көркемдігін сақтап, оны жастарға үйрету – ұлттық сана мен рухтың мәңгілігін қамтамасыз ететін міндет. Қазақ тілінің көркемдік әлемі – ұлттық өнердің ең асқақ түрі. Әрбір көркем шығарма, әрбір бейнелі сөз – ұлт рухының жаңғырығы. Сөздің көркемдік қуатын сезіну арқылы адам өз халқының рухани тереңдігімен табысады. Сондықтан қазақ тілінің көркемдік әлемін зерттеу, оны насихаттау – бүгінгі күннің ең өзекті рухани миссияларының бірі.

Қазақ тілінің көркемдік әлемі – ұлттық болмыс пен руханияттың тұғыры. Сөз өнерінің күші халықтың тарихын, дүниетанымын, ішкі жан дүниесін

жеткізуде ерекше рөл атқарады. Қазақ тілі арқылы ұлттың ойы мен арманы, қуанышы мен қасіреті, сезімі мен сана деңгейі бейнеленеді. Қазіргі заман талабында тілдің көркемдігін сақтау, сөз мәдениетін дамыту, әдеби тіл нормаларын сақтау – ұлттық рухты сақтаудың басты алғышарты. Әр буын ана тілінің көркемдік қуатын сезініп, оны қолдану арқылы рухани биіктікке көтеріледі. Қазақ тілі – жай қатынас құралы емес, ол – өмірдің, мәдениеттің, тарихтың айнасы. Сөздің сұлулығын тану арқылы адам өзінің рухани әлемін байытады. Демек, қазақ тілінің көркемдік әлемін танып-білу – өз ұлтыңның жанына үңілу, өзіңді тану деген сөз. Қазақ тілінің көркемдік әлемі — халқымыздың рухани байлығының, ұлттық зердесінің айнасы. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан өмір тәжірибесінің, ұлттың дүниетанымының, табиғат пен адам арасындағы үйлесімді байланыстың көрінісі болып табылады. Қазақ тілі арқылы халқымыздың болмыс-бітімі, жан дүниесі, ойлау мәдениеті мен эстетикалық талғамы айқын танылады.

Көркем сөз – халық рухының биігі, ұлттық болмыстың көрінісі. Сөздің шебер қолданылуы арқылы адам жүрегіне жол табу, рухани әсер ету, өмірдің мәнін ұғындыру жүзеге асады. Қазақ халқының “жақсы сөз – жан азығы” деп бағалауы тегін емес. Әрбір сөздің өз салмағы, өз иісі, өз бояуы бар. Сол себепті сөз өнерін қадірлеу – ұлттың өзін қадірлеумен тең. Қазіргі заманда қазақ тілінің көркемдік қуатын сақтап, оны жастар санасында орнықтыру — аса маңызды міндет. Тіл мәдениетін қалыптастыру, әдеби нормаларды сақтау, бейнелі сөздің қадірін арттыру – ұлт болашағының рухани кепілі. Тілдің көркемдігі жоғалса, халықтың ойлау мәдениеті де жұтаңдайды. Сондықтан көркем сөзді ұлықтау — ұлттың рухын биіктету жолындағы маңызды қадам. Қазақ тілінің көркемдік әлемін зерттеу мен дәріптеу арқылы біз өз тамырымызды, рухани бірегейлігімізді, мәдени мұрамызды қайта жаңғыртамыз. Әр ұрпақ осы сөз әлеміне бойлай отырып, ана тілінің сұлулығын, тереңдігін сезініп, ұлт рухын сақтауға үлес қосады.

Қорыта айтқанда, қазақ тілінің көркемдік әлемі – халқымыздың өткені мен бүгіні арасындағы рухани көпір. Ол бізді тарихпен жалғап, болашаққа бағыт сілтейді. Тілдің көркемдік қуаты – ұлттың өміршеңдігінің белгісі, ал сөз өнерін қадірлеу – мәңгілік рухтың нышаны.

### ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 2005.

2. Сейфуллин С. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Қазмембас, 1988.
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
4. Қалиев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 2006.
5. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977.
6. Нұрғалиев Р. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 1998.

## ҚАЗАҚ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДАҒЫ СИНТАКСИСТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Онгарбаева Салима Артықбай қызы

ШМПУ Гуманитар пәндер факультеті ҚТА23 1тобы 3курс студенті

[Salimaongarbaeva3@gmail.com](mailto:Salimaongarbaeva3@gmail.com)

Ғылыми жетекші: Байкабилов Усербай Алимханович

**Аннотация.** Бұл мақалада қазақ публицистикасындағы синтаксистік ерекшеліктер қарастырылады. Публицистикалық мәтіндердегі сөйлемдердің ықшамдылығы, риторикалық сұрақтардың қолданылуы, лепті сөйлемдердің молдығы, қайталама, эллипсис және инверсия сияқты тілдік құралдардың публицистикалық стильдегі орны мен қызметі талданады. Сонымен қатар қазіргі медианың, әсіресе интернет пен әлеуметтік желілердің публицистикалық синтаксиске ықпалы қарастырылды.

**Кілт сөздер:** публицистика, синтаксис, риторикалық сұрақ, лепті сөйлем, эллипсис, инверсия.

**Abstract.** This article examines the syntactic features of Kazakh publicistics. It analyzes the conciseness of sentences in journalistic texts, the use of rhetorical questions, the abundance of exclamatory sentences, repetition, ellipsis, and inversion, as well as their role and function in publicistic style. The impact of modern media, especially the internet and social networks, on the syntax of publicistic texts is also discussed.

**Keywords:** publicistics, syntax, rhetorical question, exclamatory sentence, ellipsis, inversion.

Қазақ публицистикасы – ұлттық әдеби тілдің дамуында ерекше орынға ие салалардың бірі. Ол тек қоғамдағы жаңалықты жеткізуші құрал ғана емес, сонымен қатар қоғамдық ой-пікірді қалыптастырушы, халықтың санасына ықпал етуші, идеологиялық мәні бар күш болып табылады. Публицистиканың негізгі мақсаты – белгілі бір әлеуметтік, саяси, мәдени оқиғаны жедел әрі түсінікті тілде көпшілікке жеткізу. Осы мақсатқа жетуде синтаксистік құрылымдардың рөлі айрықша.

Тілдің синтаксистік деңгейі – ойды жеткізудің ең күрделі әрі кең өрісті саласы. Сөйлемдердің құрылымы, олардың түрленуі мен орналасуы публицистикалық мәтіндердің мазмұнына әсер етіп қана қоймай, оның стильдік және экспрессивтік ерекшелігін де айқындайды. Сондықтан публицистикадағы

синтаксистік ерекшеліктерді зерттеу – бүгінгі қазақ тіл білімінде өзекті мәселелердің бірі. Қазіргі заманда публицистика тек газет-журналдар арқылы ғана емес, радио, теледидар, интернет және әлеуметтік желілер арқылы да таралуда. Әсіресе әлеуметтік желілердің ықпалы публицистикалық мәтіндердің синтаксисіне жаңа сипат берді: сөйлемдердің ықшамдалуы, динамиканың артуы, әсерліліктің күшеюі – осының айғағы. Бұл құбылыс қазақ публицистикасын жаңа деңгейге көтеріп, синтаксистік зерттеулерді қажет етеді.

Қазақ публицистикасының синтаксистік ерекшеліктерін бірнеше қырынан қарастыруға болады.

Біріншіден, публицистикалық мәтіндер ықшам әрі нақты сөйлемдерге құрылады. Журналистика табиғаты оқиғаны жылдам жеткізуді талап етеді. Сондықтан сөйлемдер ұзақ құрмалас емес, көбіне қысқа жай сөйлем түрінде беріледі. «Ел күтуде. Шешім қажет. Уақыт аз.» сияқты сөйлемдер оқырманға ойды анық әрі шапшаң жеткізеді.

Екіншіден, публицистикада риторикалық сұрақтар кең қолданылады. Олар оқырманды ойландыруға, мәселенің маңыздылығын айқындауға, белгілі бір пікірге жетелеуге қызмет етеді. Мысалы: «Бүгінгі күннің басты міндеті қандай? Біз қай бағытта дамып келеміз?» Мұндай сұрақтарға нақты жауап берілмесе де, олар мәтіннің әсерлілігін арттырады.

Үшіншіден, лепті сөйлемдер публицистикада ерекше орын алады. Олар оқырманды эмоционалды тұрғыдан әсерлендіруге бағытталған. «Бұл – тарихи сәт! Бұл – болашақтың бастамасы!» деген сөйлемдер қоғамдағы оқиғаға пафос беріп, көпшілікті бір мақсатқа жұмылдырады.

Төртіншіден, қайталама – публицистикалық мәтіннің айқын синтаксистік тәсілі. «Біз болашақ үшін еңбек етеміз. Біз бүгін үшін күресеміз. Біз ел үшін жауаптымыз.» деген қайталамалар оқырман есінде тез сақталып, мәтінге ырғақ береді.

Бесіншіден, эллипсис пен инверсия публицистикалық мәтінге ерекше динамика мен экспрессия сыйлайды. Эллипсис сөйлемді ықшамдап, оқиғаның шұғыл сипатын білдіреді: «Бүгін – жеңіс. Ертең – нәтиже.» Ал инверсия белгілі бір ойды ерекше екпінмен жеткізеді: «Елдің болашағы – бірлікте.»

Алтыншыдан, қазіргі медианың ықпалы публицистикалық синтаксиске жаңа үрдіс әкелді. Әлеуметтік желідегі жазбалар көбіне қысқа сөйлемдермен, тіпті бір-екі сөзбен шектеледі: «Жаңа бастама. Жаңа қадам. Жаңа Қазақстан.» Мұндай сөйлемдер ықшам болғанымен, мағынасы терең, ұрандық сипатта беріледі.

Осы ерекшеліктердің барлығы публицистикалық мәтінді тек ақпарат жеткізуші құрал ғана емес, сонымен бірге қоғамдық ой қалыптастырушы, халыққа әсер етуші күш ретінде танытады.

Қазақ публицистикасының синтаксистік ерекшеліктері – тілдің дамуы мен қоғамдағы ақпараттық мәдениеттің көрінісі. Публицистикалық стильдің басты мақсаты – қоғамдық ойды жеткізу, оқырманға әсер ету болғандықтан, мұнда синтаксистік құрылымдар да соған бейімделіп келеді.

Қазақ публицистикасында сөйлемдердің құрылымы ықшам, мазмұны нақты әрі әсерлі болып келеді. Авторлар ойды айқын, сенімді жеткізу үшін көбінесе қысқа, нұсқа жай сөйлемдерді, ритмикалық қатарларды, қайталауларды, риторикалық сұрақтар мен лепті сөйлемдерді жиі қолданады. Бұл тәсілдер оқырман назарын аударып, мәтіннің эмоционалды әсерін күшейтеді.

Сондай-ақ публицистикалық мәтіндерде құрмалас сөйлемдер мен парцелляция құбылысы (сөйлемді бөліп айту) жиі кездеседі. Бұл сөйлеудің экспрессивтілігін арттырады және ойды бөліп, екпін түсіруге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, қазақ публицистикасының синтаксисі – тілдің көркемдігі мен логикалық дәлдігін ұштастыратын ерекше жүйе. Ол қоғамның рухани және саяси өмірін бейнелеп қана қоймай, ұлттық тілдің даму бағыттарын да көрсетеді. Сондықтан публицистикалық синтаксис – қазіргі қазақ тіл білімінде әрі тіл мәдениетінде маңызды зерттеу нысаны болып қала береді.

Қорыта айтқанда, қазақ публицистикасындағы синтаксистік ерекшеліктерді зерттеу оның стильдік табиғатын терең түсінуге мүмкіндік береді. Публицистикалық мәтіннің басты қасиеті – ықшамдылық пен экспрессивтілік. Қысқа сөйлемдер оқырманға ақпаратты жедел жеткізсе, риторикалық сұрақтар мен лепті сөйлемдер ойды әсерлі жеткізеді. Қайталама, эллипсис пен инверсия мәтінге ырғақ пен эмоционалдық күш береді. Қазіргі медианың дамуы публицистикалық синтаксиске жаңа тыныс қосты. Әлеуметтік желілердегі ықшам сөйлемдер, қысқа тіркестер, эмоционалды ұрандар заманауи публицистиканың басты сипатына айналды. Бұл үрдіс қазақ тілінің бейімделгіштік қабілетін көрсетіп, оның қоғамдық-әлеуметтік функциясын кеңейтті. Қазақ публицистикасының синтаксистік құрылымында ой дәлдігі, тіл икемділігі мен эмоционалдық әсер ерекше орын алады. Публицистикалық мәтін – тек ақпарат берудің емес, сонымен қатар оқырман санасына ықпал етудің, пікір тудырудың құралы. Сондықтан мұнда синтаксистік тәсілдер тек грамматикалық мақсатта емес, экспрессивтік, прагматикалық мақсатта да қолданылады.



Публицистикалық синтаксиске тән тағы бір ерекшелік – қайталау мен параллель құрылымдардың көптеп қолданылуы. Бұл тәсіл мәтіннің ырғақтық жүйесін күшейтіп, айтылатын ойды әсерлі етеді. Мысалы, мақалаларда немесе репортаждарда: «Ел үмітін ер ақтар, ер намысын ел сақтар», «Уақыт өзгерді, қоғам өзгерді, адам да өзгерді» сияқты құрылымдар жиі кездеседі. Мұндай сөйлемдер ойдың салмақтылығын арттырады. Сонымен қатар, публицистикалық сөйлемдердің синтаксисінде метафоралық және бейнелі құрылымдар, инверсия (сөйлем мүшелерінің орын ауыстыруы) жиі байқалады. Бұл тәсілдер ойды айқындап, сөйлеудің көркемдігін арттырады.

Қазақ публицистикасы дамыған сайын оның синтаксистік жүйесі де жаңарып, қазіргі заман талабына бейімделіп келеді. Бүгінгі ақпараттық кеңістікте публицистикалық мәтіндер қысқа, нақты, эмоциялық реңкі бар сөйлемдер арқылы оқырманды тез баурап алады.

Қорыта айтқанда, қазақ публицистикасының синтаксистік ерекшеліктері – ұлттық тілдің динамикалық дамуын, ойды жеткізудегі шеберлік пен икемділікті, қоғамдық пікір қалыптастырудағы тілдің күшін көрсететін маңызды тілдік құбылыс.

Сондықтан публицистикалық синтаксисті зерттеу тек теориялық тұрғыда ғана емес, практикалық тұрғыдан да аса маңызды. Ол қазақ тілінің дамуына, оның қоғамдағы қызметінің нығаюына үлес қосады. Демек, публицистикалық мәтіндердегі синтаксистік құрылымдар – ұлттық әдеби тілдің заманауи бейнесін айқындайтын құнды тілдік құралдар.

### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әміров Р. «Қазақ публицистикасының тілі». – Алматы: Ғылым, 2018.
2. Байкабили У. Қазақ тілі стилистикасы. Ташкент, 2024
3. Жұбанов Қ. «Қазақ әдеби тілінің негіздері». – Алматы: Ана тілі, 2019.
4. Сыздық Р. «Сөз құдіреті». – Алматы: Санат, 2005.
5. Қалиев Ғ., Болғанбайұлы Ә. «Қазіргі қазақ тілі». – Алматы: Қазақ университеті, 2020.
6. Интернет материалдары: *massaget.kz, inform.kz, egemen.kz*

**АНА ТІЛІ—ҰЛТ ҚАЗЫНАСЫ****Жарасбаева Жанагүл Исламбек қызы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университетті

Қазақ тілі және әдебиеті бақытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекші: Байзаков Жандос Абдазимович ( Phd)

Jarasbayevajanka@gmail.com

**Аннотация:** Бұл мақалада ана тілінің ұлт қазынасы ретіндегі орны мен маңызы жан-жақты қарастырылады. Қазақ тілінің тарихи тамыры, мәдени және тәрбиелік рөлі, ұлттық сана мен бірлікті қалыптастырудағы маңызы талданады. Сонымен қатар жаһандану дәуіріндегі қазақ тілінің даму бағыттары мен болашағы сөз етіледі. Автор тіл мен рух, тіл мен ел, тіл мен тәуелсіздік арасындағы ажырамас байланысты көрсетеді.

**Кілт сөздер:** ана тілі, қазақ тілі, ұлт қазынасы, ұлттық сана, рухани байлық, мәдениет, тарих, мемлекеттік тіл, ұрпақ тәрбиесі, жаһандану, тіл саясаты.

**Abstract:** This article comprehensively explores the significance of the mother tongue as a national treasure. It analyzes the historical roots, cultural, and educational roles of the Kazakh language, emphasizing its importance in shaping national identity and unity. The paper also discusses the development of the Kazakh language in the context of globalization and its future prospects. The author highlights the inseparable connection between language, spirit, and independence, emphasizing that preserving the native language is equivalent to preserving the nation's cultural and spiritual heritage.

**Keywords:** mother tongue, Kazakh language, national treasure, national identity, spiritual wealth, culture, history, state language, education of generations, globalization, language policy.

Тіл – ұлттың жаны, елдің айнасы. Ана тілі – адаммен бірге жаралған ұлы құбылыс. Ол халықтың жүрегінен шыққан, сан ғасырлық тарихының, дүниетанымының, болмысының көрінісі. Қазақ халқы үшін ана тілі – ата-бабадан қалған асыл мұра, ұлттың болашағын айқындайтын рухани темірқазық. Қай дәуірде болсын, тілдің тағдыры – ұлттың тағдырымен тығыз байланысты. Халықтың тілі жоғалса, оның мәдениеті мен дәстүрі де жойылады. Сондықтан тілдің өміршеңдігін сақтау – әр буынның қасиетті борышы. Қазіргі таңда тіл мәселесі – мемлекетіміздің стратегиялық маңызы бар салаларының бірі. Тіл – қоғамның барлық саласында бірлік пен тұрақтылықты қамтамасыз ететін негізгі

фактор. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілінің мәртебесін арттыру, оны ұлттың ұлы қазынасы ретінде дамыту – заман талабы.

Тіл – халықтың өткенін, мәдениеті мен рухани өмірін сақтайтын ең сенімді қазына. Әрбір сөздің түбінде ғасырлар ізі жатыр. Қазақ тіліндегі көнерген сөздер мен мақал-мәтелдер халықтың тарихынан сыр шертеді.

Мысалы, «Жеті атасын білген ер – жеті жұрттың қамын жер» деген нақыл қазақ халқының туыстық дәстүрі мен рухани мәдениетін танытады. Ал «Өнер алды – қызыл тіл» деген мақал тілдің қадірін ұрпақ санасына сіңірген. Ахмет Байтұрсынұлы тілдің мәнін былай сипаттаған: «Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады». Бұл тұжырымдама тіл мен ұлт тағдырының егіз екенін айқын көрсетеді. Қазақ халқының тарихында тіл әрдайым елді біріктіретін, мәдениетті сақтайтын күш болған.

Тіл – ұлттың рухани қазынасы. Әрбір халықтың жаны мен ділі оның тілінде көрініс табады. Қазақ тілі – бай, бейнелі, терең мағыналы тілдердің бірі. Оның әрбір сөзі, әрбір үні қазақтың болмысын бейнелейді. Тіл арқылы адам тек сөйлеп қана қоймайды, сонымен бірге ойлайды, сезінеді, рухани толығады. Ана тілі – ұлттың ұжданы, халықтың жадында сақталған рухани мұра. Рәбиға Сыздық «Сөз құдіреті» еңбегінде: «Тіл – халықтың рухани мәдениетінің айнасы», – деп айтқан. Шынында да, тілсіз руханият, руханиятсыз тіл өмір сүре алмайды. Қазақ тілінің байлығын ақын-жазушылар шығармашылығынан да көруге болады. Мысалы, Абайдың «Өлмейтұғын артында сөз қалдырған» деген өсиеті – тілдің мәңгілік өмір сүретінін дәлелдейді. Тіл – елді біріктіретін ең қуатты құрал. Халқымыздың сан ғасырлық тарихында тіл мен бірлік егіз ұғым болды. Қазақ тілі – тәуелсіз еліміздің басты нышаны, ұлттық рухымыздың тірегі. Мемлекеттік тіл – мемлекет егемендігінің белгісі. Сондықтан оны дамыту, қолдану аясына енгізу – тек тіл мамандарының емес, барша қазақстандықтың борышы. Елбасы Н. Назарбаев «Мемлекеттік тілді білу – әрбір азаматтың парызы» деген болатын. Қазақ тілі бүгінде білім, ғылым, мәдениет пен ақпарат саласында кеңінен қолданыла бастады. Бұл – тілдің дамуының жарқын көрінісі. Ана тілі – баланың ойлау қабілетінің, дүниетанымының, мінез-құлқының қалыптасуына тікелей әсер ететін басты құрал. Отбасында бала ең алдымен анасынан туған тілін естіп, сол арқылы әлемді танып-біледі. Ана тілін меңгерген бала өз ұлтының мәдениетіне, дәстүріне, тарихына құрметпен қарайды. Керісінше, тілінен ажыраған адам тамырынан айырылады. Қазіргі жаһандану заманында қазақ тілінде тәрбиелеу – ұлттың рухани қауіпсіздігін сақтау деген сөз. Ұлы ұстаз Ыбырай Алтынсариннің еңбектерінде де тіл мен тәрбиенің байланысы ерекше айтылған. Ол балаларға

арнап алғашқы қазақ әліппесін жазып, оқу-ағарту ісінде ана тілінің маңызын дәлелдеді. Бүгінгі таңда қазақ тілі – мемлекеттік мәртебеге ие, қоғам өмірінің барлық саласында қолданыла бастаған тіл. Дегенмен, оның толыққанды қызмет етуі үшін әлі де жүйелі қолдау қажет.

Мемлекеттік бағдарламалар қабылданып, қазақ тілін цифрлық кеңістікке енгізу бағытында үлкен жұмыстар атқарылуда.

Жастардың тілге деген ықыласы артып келе жатқаны қуантады. Қазақ тілінде жазатын жас ақын-жазушылар көбейіп, ұлттық мәдениеттің жаңа толқыны қалыптасуда. Тілдің болашағы – сол ұрпақтың қолында. Егер жастар тілін сүйсе, оны күнделікті өмірде қолданса, онда қазақ тілі ешқашан жойылмайды. Жаһандану заманы тілдер мен мәдениеттердің бәсекелестігін күшейтті. Көптеген шағын ұлттардың тілдері жойылып кету қаупінде тұр. Осындай жағдайда қазақ тіліне деген сүйіспеншілік пен жауапкершілік ерекше мәнге ие. Тіл – ұлттық иммунитет. Ол ұлтты бөгде мәдениеттердің ықпалынан қорғайды. Тілді сақтай отырып, біз өз мәдениетімізді, ділімізді, дәстүрімізді сақтаймыз. Сондықтан қазақ тілін тек тұрмыстық емес, ғылым мен техника, бизнес, өнер тіліне айналдыру – уақыт талабы. Ана тілінің қадірін түсіну – өз халқыңды сүюдің алғашқы қадамы. Тіл – ұлттың айнасы. Тілсіз халық – жойылған халық. Өйткені тіл арқылы біз өз ұлтымыздың тарихын, мәдениетін, дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін, рухын танимыз. Ана тілінде сөйлеу, жазу, ойлау – ұлттық сана мен рухты қалыптастырады.

Бүгінгі жаһандану дәуірінде ана тілімізді сақтау – үлкен жауапкершілік. Шетел тілдерін үйрену қажет, бірақ ең алдымен өз ана тілімізге деген сүйіспеншілік жоғалмауы керек. Қазақ тілін құрметтеу – елді, жерді, тарихты құрметтеу деген сөз. Мемлекеттік тілдің беделін көтеру – әрбір азаматтың борышы. Егер әр қазақ өз тілінде сөйлеп, өз баласын да сол тілде тәрбиелесе, қазақ тілі ешқашан жоғалмайды. Ана тілі – елдің тәуелсіздігінің белгісі. Тілімізді қадірлеу арқылы біз өз мемлекетіміздің болашағына үлес қосамыз. Қазақ тілі – ұлттың рухани тірегі, ұрпақтан ұрпаққа жалғасар қасиетті мұра. Тіл тағдыры – ұлт тағдыры. Сондықтан әрқайсымыз ана тіліміздің дамуына, оның күнделікті өмірде кеңінен қолданылуына үлес қосуымыз керек. Ана тілі – халықтың рухани байлығының, мәдениеті мен тарихының алтын қазығы. Әр ұлттың өз тілі бар, ал сол тіл арқылы халықтың өткені мен бүгіні, дүниетанымы мен болмыс-бітімі танылады. Ана тілі – ата-бабадан мирас болып қалған, ұлттың жаны мен жүрегі іспетті баға жетпес қазына.

Қазақ халқы үшін де ана тілінің маңызы ерекше. Қазақ тілі – ғасырлар қойнауынан сыр шертетін, ұлттың рухани байлығын бойына сіңірген әсем де бейнелі тіл. Тіліміздің көркемдігі мен байлығы оның мақал-мәтелдерінен, жыр-дастандарынан, шешендік сөздерінен анық байқалады. Мысалы, «Тіл – қылыштан өткір», «Өнер алды – қызыл тіл» деген халық нақылдары сөз қадірін білген қазақ халқының даналығын дәлелдейді. Мен өз ана тілімді мақтан етемін. Қазақ тілі – менің ойымды, сезімімді, арманымды жеткізетін, жүрегімнің үні. Ана тілімді құрметтеу – менің азаматтық парызым. Болашақта да өз тіліміздің қадірін біліп, оны өркендету – баршамыздың қасиетті борышымыз. Ана тілі – ұлттың мәңгілік қазынасы. Ол – халықтың жаны, рухы, ар-намысы. Тілін сүйген адам – ұлтын сүйеді. Тілін құрметтеген ел – ешқашан жойылмайды.

Қазақ тілі – сан ғасырлық тарихтың куәсі, ұлттың болашағының кепілі. Тілді сақтау – елді сақтау. Әр қазақ өз ана тілінде сөйлеп, оны мақтан етуі тиіс. Болашақ ұрпаққа тілді таза, бай, көркем күйінде жеткізу – бәріміздің қасиетті борышымыз. Ана тілі – ұлтты біріктіретін рухани алтын арқау. Ол мәңгі жасай бермек. Бүгінгі таңда қазақ тілінің мәртебесі – ел тәуелсіздігімен тікелей байланысты. Мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілі – елдің бірлігі мен болашағының кепілі. Әрбір қазақстандық азамат тілді білуге, құрметтеуге және қолдануға міндетті. Қазақ тілін білу – ұлтқа деген сүйіспеншіліктің, патриоттық сезімнің көрінісі.

Бүгінгі жаһандану дәуірінде көптеген ұлттар өз тілінен айырылып жатыр. Ал біз, қазақ жастары, өз тілімізді қорғап, дамытуымыз керек. Қазақ тілін үйрену, сөйлеу, жазу – ұлт алдындағы борыш. Әр үйде қазақша сөз естілсе, әр мектепте, әр мекемеде ана тілі кеңінен қолданылса – еліміздің болашағы жарқын болары сөзсіз.

Қорыта айтқанда, қазақ тілі – ұлттың жаны, елдіктің айнасы. Ол – ата-бабадан қалған қастерлі аманат, ұлттың рухани байлығы. Тілімізді сақтау – ұлттық намысты сақтау, ал оны дамыту – болашаққа қосқан үлес. Сондықтан әр қазақ өз тілін сүйіп, қадірлеп, өмір бойы оны ардақ тұтуы тиіс.

### **ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ (REFERENCES):**

1. Ахмет Байтұрсынұлы. Тіл-құрал. – Орынбор, 1914.
2. Міржақып Дулатов. Оян, қазақ! – Қазан, 1909.
3. Құдайберген Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999.
4. Рәбиға Сыздық. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997.

5. Абдуэли Қайдар. Халық даналығы. – Алматы: Санат, 2004.
6. Исмет Кеңесбаев. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977.



## ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНІҢ ТҮРКІ ТІЛДЕР ОТБАСЫНДАҒЫ ОРНЫ ЖӘНЕ ӨЗАРА ӘСЕРІ

**Нишанбаева Феруза Бекмуратқызы,**

Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институты

Қазақ тілі және әдебиет бағыт магистранты

Ғылыми жетекші: Дуйсебаева Дилбар Ускеновна

**Аннотация.** Мақалада қазақ және өзбек тілдерінің түркі тілдер отбасындағы генетикалық, тарихи және мәдени байланыстары қарастырылады. Түркі халықтарының ортақ тілдік белгілері мен өзара ықпалына талдау жасалып, қазіргі тілдік үдерістердегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар айқындалады.

**Түйін сөздер:** түркі тілдері, қазақ тілі, өзбек тілі, лексикалық ұқсастық, фонетикалық айырмашылық, тарихи даму, мәдени ықпал.

**Abstract.** The article examines the genetic, historical, and cultural connections between the Kazakh and Uzbek languages within the Turkic language family. The similarities and differences between these two closely related languages are analyzed from linguistic and cultural perspectives.

**Keywords:** Turkic languages, Kazakh language, Uzbek language, lexical similarity, phonetic difference, historical development, cultural influence.

**Аннотация.** Түркі тілдері әлем тілдерінің ішінде ежелгі де кең таралған тілдер тобының бірі болып саналады. Бұл топқа қазақ, өзбек, қырғыз, ұйғыр, түрікмен, түрік және басқа да туыстас тілдер кіреді. Солардың ішінде қазақ және өзбек тілдері географиялық жағынан жақын орналасқан, тарихи және мәдени байланысы терең халықтардың тілдері ретінде ерекше назар аударады.

Қазақ және өзбек тілдері Орталық Азия аймағындағы ең ірі және дамыған түркі тілдерінің қатарына жатады. Қазақ тілі — қыпшақ тобына, ал өзбек тілі — қарлұқ тобына енеді. Екі тілдің грамматикалық құрылысы мен сөзжасам жүйесінде ортақтықтар көп болғанымен, фонетикалық және лексикалық айырмашылықтар да бар.

Мысалы:

Қазақ тілі Өзбек тілі Мағынасы Күн Қуёш Күн, жарық көзі Су – Сув, Көз- Кўз , Аға - Ака, Ер –бауыры, Қыз- Қиз.

Бұл мысалдар екі тілдің түбірлік ұқсастығын сақтағанын көрсетеді.

Қазақ пен өзбек халықтарының мәдени байланысы ерте дәуірлерден бастау алады. Қарахан, Шағатай, Алтын Орда дәуірлерінде екі халықтың тілі мен әдебиеті бір-біріне ықпал еткен. Мысалы, XIV–XV ғғ. өзбек жазба тілінде қолданылған көптеген сөздер қазақ тілінде де бар: жүрек, ел, ай, бала, намыс, дос т.б.

Ал қазақ әдеби тілінің қалыптасуында өзбек әдебиеті мен көне түркі мұраларының да әсері болған. Өзбек классиктері Әлішер Науаи, Бабыр шығармаларындағы сөздер мен ұғымдар қазақ әдебиетінде де көрініс тапқан.

Бүгінде Қазақстан мен Өзбекстан елдері арасындағы мәдени және экономикалық байланыстар тілдік қатынастарға да әсер етуде. Қазақ тілінде өзбек тілінен енген сөздер (пала, ләпешка, дуқон, шайхана), ал өзбек тілінде қазақтан енген сөздер (жайлау, киіз үй, би, жырау) кездеседі. ғылыми-танымдық мәліметтер.

Қазақ және өзбек тілдері — Алтай тілдер отбасының түркі тілдер тобына жатады. Түркі тілдері өз ішінде тарихи даму, фонетикалық және грамматикалық белгілеріне қарай бірнеше тармақтарға бөлінеді. Солардың ішінде:

Қазақ тілі — қыпшақ тармағына,

Өзбек тілі — қарлұқ (қарлұқ-ұйғыр) тармағына жатады.

Бұл екі тілдің тарихи тамыры ортақ болғанымен, олардың кейінгі даму жолдары түрлі аймақтық, саяси және мәдени ықпалдарға байланысты әртүрлі бағытта дамыған.

Тарихи тұрғыдан алғанда, екі тілдің де негізі Орта түркі дәуірінен (XI–XIV ғ.) бастау алады. Бұл кезеңде Махмуд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегінде қазақ, өзбек, қырғыз және ұйғыр тілдерінің ортақ белгілері сипатталған.

### **Қазақ және өзбек тілдерінің өзара әсері**

Қазақ пен өзбек халықтары географиялық жақын, мәдени және тарихи байланысы терең болғандықтан, олардың тілдері де өзара ықпал жасап отырған. Бұл әсердің негізгі бағыттары:

#### ***Лексикалық ықпал (сөз алмасу):***

Өзбек тілінен қазақ тіліне: дихан, арба, базар, мақта, палов, науш сияқты сөздер енген.

Қазақ тілінен өзбек тіліне: жайлау, киіз, қымыз, жылқы, би, батыр сияқты сөздер енген.

#### ***Фонетикалық ұқсастықтар:***

Екі тіл де түркілік үндестік заңына негізделген, бірақ өзбек тілінде дауысты үндестігі әлсіреген, ал қазақ тілінде ол толық сақталған.

***Морфологиялық ұқсастықтар:***

Екі тілде де сөз тудыру, септік жалғаулары, жіктік жалғаулары ұқсас жүйеде қолданылады. Мысалы:

Қазақша: мен барамын — Өзбекше: мен бораман

Қазақша: келдім — Өзбекше: келдим

Тарихи әдеби байланыс:

Орта ғасырларда өмір сүрген Жүсіп Баласағұни, Ахмет Йүгнеки, Әлішер Науаи, Қадырғали Жалайыри сияқты тұлғалардың шығармалары екі халықтың тілдік және әдеби дәстүріне ортақ негіз болған.

Қазақ пен өзбек тілдерінің байланысы бүгінгі таңда да жалғасуда. Орталық Азия елдерінің интеграциясы, мәдени және білім беру жобалары екі тілдің қос тілде еркін сөйлеушілерін көбейтуде. Сонымен қатар:

Теледидар мен интернеттегі бірлескен бағдарламалар тілдік қарым-қатынасты нығайтады.

Өзбекстан мен Қазақстан арасындағы шекаралас аймақтарда (мысалы, Ташкент, Түркістан, Жызақ, Шымкент өңірлері) қос тілділік кең тараған.

Қазақ және өзбек тілдері — түбі бір түркі тілдерінен тараған, өзара тығыз байланыста дамып келе жатқан туыс тілдер. Екі тіл арасындағы ұқсастықтар олардың тарихи бірлігін дәлелдесе, айырмашылықтар — әр ұлттың мәдени ерекшелігін көрсетеді. Түркі әлемінің рухани бірлігін сақтау үшін осы ортақ мұраларды зерттеп, жас ұрпаққа таныстырудың маңызы зор. Түркі тілдерінің тарихи даму кезеңдері

Түркі тілдерінің даму тарихын ғалымдар бірнеше кезеңге бөледі:

Көне түркі дәуірі (V–X ғғ.) – Орхон-Енисей жазба ескерткіштері кезеңі.

Бұл дәуірдің негізгі тілі – көне түркі тілі, одан кейінгі барлық түркі тілдерінің түп негізі.

Ескерткіштер: Күлтегін, Тоныкөк, Білге қаған жазбалары.

Орта түркі дәуірі (XI–XV ғғ.) –

Бұл кезде қарлұқ, оғыз, қыпшақ тармақтары бір-бірінен айқындала бастады.

Сол дәуірдегі әдеби тіл – шағатай тілі, ол қазақ, өзбек, ұйғыр тілдерінің қалыптасуына зор әсер етті.

Жаңа түркі дәуірі (XV ғ. бастап) –

Ұлттық тілдер жеке-жеке қалыптаса бастады:

Қазақ тілі – Дешті Қыпшақ даласында,

Ўзбек тили – Өмір Темір дәуірінен кейінгі Мауараннахр өңірінде дамыды  
 Қазақ және өзбек тілдерінің тарихи негізі

Қазақ халқының этногенезінде қыпшақ, ноғай, найман, арғын, керей сияқты тайпалар маңызды рөл атқарған.

Ўзбек халқының этникалық құрамына қарлұқ, қаңлы, чигил, түргеш, оғыз тектес тайпалар кірген.

Екі халықтың тарихи қонысы – қазіргі Орталық Азия мен Түркістан өңірі, сондықтан олардың тілдері географиялық жақындықтың және ортақ мәдениеттің әсерінен дамыған.

Ерекшелік түрі Қазақ тілі Өзбек тілі Үндестік заңы Қатаң сақталған (буын үндестігі, дыбыс үндестігі) Көбінесе бұзылған (әсіресе парсы-араб сөздері арқылы) Дауысты дыбыстар саны 96 Дауыссыз дыбыстар 25 шамасында 24 шамасында Ерін үндестігі Бар Көбіне жоқ Мысал жол – жолдар – жолымыз – йўллар – йўлимиз

Бұл сөздер екі тілде де мағыналық тұрғыдан өзгермей сақталған.

**Ортақ мағыналы, бірақ фонетикалық тұрғыдан өзгерген сөздер:**

Қазақ: жол, жаңбыр, терезе, киім

Өзбек: йўл, ёмғир, ойна, кийим

Өзара кірме сөздер:

Өзбек тілінен қазақ тіліне: базар, дүкен, шәйнек, самса, мақта, шебер

Қазақ тілінен өзбек тіліне: жусан, киіз, батыр, қымыз, ас, бай

Басқа тілдерден енген ортақ сөздер:

Араб-парсы тілдерінен: мектеп, кітап, адам, дүние, ғылым, уақыт

Орыс тілінен (кеңес дәуірі арқылы): техника, завод, колхоз, трактор, самолет

**Грамматикалық ұқсастықтар мен айырмашылықтар**

Септік жүйесі:

Қазақ тілінде 7 септік болса, өзбек тілінде 6 септік бар (шығыс септік көбіне қолданыстан шыққан).

Жіктік жалғаулар:

Екі тілде де бар, бірақ дыбысталуы өзгеше:

Қазақ: мен барамын, сен барасың, ол барады

Өзбек: мен бораман, сен борасан, у боради

Көптік жалғау:

Қазақ: -лар / -лер

Өзбек: -лар / -лар (бір Әдеби тіл мен жазба дәстүр байланысы

Шағатай тілі – XIV–XV ғасырларда Орталық Азияда кең тараған ортақ әдеби тіл.

Ол қазақ, өзбек, ұйғыр тілдерінің жазба дәстүрінің негізін қалаған.

Өзбек әдеби тілінің негізін қалаушы — Әлішер Науаи,

Қазақ әдеби тілінің негізін қалаушылардың бірі — Абай Құнанбайұлы.

Екі тұлға да түркі халықтарының тілін дамытуда үлкен рөл атқарған. Қазіргі кезеңдегі тілдік өзара байланыс

Ортақ телерадио бағдарламалар мен мәдени шаралар (мысалы, Түркі кеңесі, TÜRKSOY) арқылы тілдік интеграция нығаюда;

Қазақ пен өзбек жастарының араласуы, шекаралық облыстардағы көптілді орта тілдердің тоғысуына әсер етуде;

Ортақ терминдер мен заманауи сөздер қалыптасып келеді: интернет, медиа, мәдениет, инновация т.б. Ғалымдардың зерттеулері

### Әдебиеттер тізімі

1. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2005
2. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна Ltd., 2010.
3. Жүнісбек А. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы, 2012.
4. Турсунов А. Ўзбек тарихы грамматикаси. – Тошкент, 2015.
5. Дуйсабаева Д. Тұлғаның лингвомәдени күзиреттілігін қалыптастыру мәселелері. "Экономика и социум" №5(132) 2025  
<https://www.researchgate.net/profile/Dilbar-Duysabayeva>

## ЖАҢА МЕДИАДАҒЫ СӨЙЛЕМ ҚҰРЫЛЫСЫНЫҢ ӘДЕБИ ТІЛ НОРМАЛАРЫНА СӘЙКЕСТІГІ

Сагиева Жанерке Тулейбай қызы

ШМПУ Гуманитар пәндер факультеті ҚТА23/1тобы 3курс студенті

[Sagievajanerke1802@gmail.com](mailto:Sagievajanerke1802@gmail.com)

Ғылыми жетекші: Байкабилов Усербай Алимханович

**Аннотация:** Бұл мақалада жаңа медиадағы сөйлем құрылысының ерекшеліктері мен олардың қазақ әдеби тілінің нормаларына сәйкестік деңгейі қарастырылады. Әлеуметтік желілер, онлайн-басылымдар мен блогтардағы мәтіндерде байқалатын синтаксистік өзгерістер, ықшамдық, бейресмилік және эмоционалдылық мәселелері талданады. Сонымен қатар, әдеби тіл нормасының сақталуы мен бұзылуының негізгі себептері, жаңа медианың тіл мәдениетіне ықпалы жан-жақты сараланады.

**Кілт сөздер:** жаңа медиа, сөйлем құрылысы, әдеби тіл нормасы, синтаксис, тіл мәдениеті.

**Abstract:** This article examines the syntactic features of sentence construction in new media and their compliance with the norms of the Kazakh literary language. It analyzes syntactic changes, conciseness, informality, and emotionality in social networks, online publications, and blogs. The study also discusses the reasons behind the preservation or violation of literary norms and explores the influence of new media on language culture.

**Keywords:** new media, sentence construction, literary language norms, syntax, language culture.

Қазіргі кезеңде ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейтіп қана қоймай, оның құрылымына да өзгерістер енгізіп отыр. Әсіресе жаңа медианың ықпалы сөйлем құрылысына айқын әсерін тигізуде. Әлеуметтік желілердегі посттар, мессенджердегі хабарламалар, онлайн-басылымдардың жаңалықтары ықшамдылыққа, жеделдікке, бейресми стильге негізделген. Мұндай жағдайда әдеби тіл нормаларының сақталуы өзекті мәселе болып отыр.

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, жаңа медиа кеңістігінде қалыптасқан сөйлемдер әдеби тілдің дәстүрлі нормаларынан жиі ауытқиды. Себебі жазба тіл



мен ауызекі тілдің ара-жігі жойылып, «гибридті» синтаксистік құрылымдар пайда болды. Осы орайда басты сұрақ туындайды: жаңа медиадағы сөйлем құрылысы әдеби тіл нормаларына қай дәрежеде сәйкес келеді және бұл өзгерістердің болашақтағы тіл мәдениетіне әсері қандай болмақ?

Жаңа медиа – тек ақпарат жеткізу құралы ғана емес, тілдің қолданылу аясына, сөйлем құрылымына әсер ететін жаңа кеңістік. Бұл кеңістікке тән басты ерекшелік – жылдамдық пен қысқалық. Ақпарат қысқа сөйлемдермен, бейресми құрылымдармен беріледі. Соның салдарынан дәстүрлі әдеби тіл нормалары жиі сақталмай жатады.

Әдеби тіл нормасы – тілдің тұрақтылығын, бірізділігін қамтамасыз ететін жүйе. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан заңдылықтарға сүйеніп, жазба және ауызша қарым-қатынастың сапасын арттыруға қызмет етеді. Ал жаңа медиадағы сөйлемдерде осы нормадан ауытқу байқалады: сөйлем мүшелерінің түсіп қалуы, қысқартулардың, эмодзилер мен шетелдік таңбалардың қосылуы, синтаксистік жүйенің ықшамдалуы жиі кездеседі.

Бұл құбылыстың екі қыры бар. Бір жағынан, ол заманауи коммуникацияны жеңілдетіп, ақпаратты тез жеткізуді қамтамасыз етеді. Екінші жағынан, әдеби тілдің дәстүрлі нормаларына сызат түсіріп, тіл мәдениетіне қауіп төндіреді. Демек, жаңа медиа – қазақ тілінің дамуындағы жаңа кезенді білдіреді. Сондықтан жаңа медиадағы сөйлем құрылысының әдеби тіл нормаларына сәйкестігін зерттеу тек тіл мамандары үшін ғана емес, бүкіл қоғам үшін маңызды мәселе болып отыр.

Жаңа медиадағы сөйлем құрылысы ең алдымен ықшамдылық пен қысқалыққа сүйенеді. Уақыттың тапшы болуы, ақпарат ағынының көптігі қолданушыларды қысқа сөйлем құрауға итермелейді. «Бүгін жаңалық көп. Тағы өзгеріс. Күтеміз.» секілді сөйлемдер әдеби тіл нормасына толық сай болмағанымен, медиа коммуникация талаптарына бейімделген. Сонымен бірге, сөйлем құрылымында бейресмилік басым. Әдеби тілдің қалыпты синтаксисінде сөйлем мүшелерінің толық қатысуы шарт болса, жаңа медиада бұл талап сақтала бермейді. «Барамыз ба?», «Ок, келістік», «Күт. Қазір.» тәрізді сөйлемдерде толықтауыш, анықтауыш түсіп қалады. Бұл – әдеби тіл нормасының бұзылуына әкелетін құбылыс. Алайда жаңа медиадағы барлық құбылыстарды әдеби тілге қайшы деп қарастыру біржақты пікір болар еді. Кей жағдайда сөйлемдердің ықшамды құрылуы ойды нақты, әсерлі жеткізуге септігін тигізеді. Мысалы, публицистикалық жазбаларда немесе саяси посттарда «Ел үшін! Халық үшін!

Болашақ үшін!» сияқты қысқа сөйлемдер экспрессивті әсер береді. Мұндай құрылымдар әдеби тілдің экспрессия жасау мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Жаңа медиадағы тағы бір синтаксистік ерекшелік – сөйлемнің құрылымдық еркіндігі. Инверсия, эллипсис, қайталамалар жиі қолданылады. Олар көбіне әдеби тіл нормасынан ауытқымай, керісінше стильдік мақсатта қолданылады. Бірақ норманы сақтамай қолданылған жағдайда сөйлем түсініксіз, мазмұнсыз болып кетуі мүмкін. Бұдан бөлек, жаңа медиада шетелдік үлгідегі қысқартулар, смайликтер мен символдар сөйлем құрамында қолданылады. Бұл құбылыс әдеби тіл нормасына қайшы болғанымен, коммуникациядағы бейресми сипаттың күшейгенін көрсетеді. Мұндай элементтер ресми мәтіндерге емес, тек тұрмыстық, достық қарым-қатынасқа тән.

Қорыта айтқанда, жаңа медиадағы сөйлем құрылысының әдеби тіл нормаларына сәйкестігі әрқилы. Бір жағынан, ол норманы жеңілдетіп, ықшамдық пен экспрессивтілікке жол ашса, екінші жағынан, әдеби тілдің дәстүрлі жүйесіне қауіп төндіреді. Сондықтан бұл құбылысты ғылыми тұрғыдан зерттеп, тіл мәдениетін сақтау жолдарын айқындау аса маңызды.

Жаңа медиа қазіргі қоғамда тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметін жаңа деңгейге көтерді. Оның ішінде сөйлем құрылысына қатысты өзгерістер әдеби тіл нормаларының сақталуына айтарлықтай ықпал етіп отыр. Бір жағынан, сөйлемдердің ықшамдалуы, экспрессивтіліктің артуы қазақ тілінің икемділігін көрсетеді. Екінші жағынан, бейресмилік пен нормадан ауытқулар жиілеп, тіл мәдениетіне кері әсерін тигізуі мүмкін. Сондықтан жаңа медиадағы сөйлем құрылысының ерекшеліктерін зерттеу – қазақ тіл білімінің өзекті бағыттарының бірі. Бұл зерттеулердің нәтижесі тілдің даму заңдылықтарын түсінуге, әдеби тіл нормаларын сақтай отырып, заман талабына бейімделген синтаксистік жүйе қалыптастыруға жол ашады. Қазақ әдеби тілінің болашағы – оның нормаларының тұрақтылығына ғана емес, қоғам талабына бейімделуіне де байланысты. Жаңа медиа осы бейімделудің басты алаңына айналып отыр. Ендеше, сөйлем құрылысының әдеби тіл нормаларына сәйкестігін қамтамасыз ету – тіл мәдениетін сақтаудың негізгі кепілі.

### **Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999.
2. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 2004.
3. Әміров Р. Жаңа медиадағы тіл мәдениеті. – Астана: ЕҰУ баспасы, 2020.

4. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
5. Төлеубекова Р. Қазіргі қазақ тілі синтаксисі. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.

## СТИЛИСТИКА МЕН ПОЭТИКА ҰҒЫМДАРЫНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ

Сагиева Жанерке Тулейбай қызы

ШМПУ Гуманитар пәндер факультеті

ҚТА23/1тобы 3курс студенті

[Sagievajanerke1802@gmail.com](mailto:Sagievajanerke1802@gmail.com)

Ғылыми жетекші: Байкабилов Усербай Алимханович

**Аннотация:** Бұл мақалада стилистика мен поэтика ұғымдарының өзара байланысы, олардың әдебиет пен тіл ғылымындағы орны жан-жақты қарастырылады. Стилистика тілдік бірліктердің көркемдік қызметін, сөздің әсерлілік сипатын ашса, поэтика көркем шығарманың тұтастай эстетикалық жүйесін сипаттайды. Екі ұғымның арақатынасы әдеби мәтінді терең тану үшін аса маңызды екендігі дәлелденеді. Қазақ әдебиетіндегі поэтикалық дәстүр мен стилистикалық ерекшеліктер мысалға алына отырып, ұлттық сөз өнерінің табиғаты сипатталады.

**Кілт сөздер:** Стилистика, поэтика, тіл, әдеби тіл, көркем мәтін, бейнелілік, эстетика.

**Abstract:** This article explores the interrelation of stylistics and poetics, highlighting their significance in linguistics and literary studies. Stylistics focuses on the artistic functions of linguistic units and the expressiveness of words, while poetics describes the overall aesthetic structure of literary works. The article demonstrates that the interplay of these two concepts is essential for a comprehensive understanding of literary texts. By analyzing poetic traditions and stylistic features in Kazakh literature, the paper sheds light on the unique nature of national art of words.

**Keywords:** Stylistics, poetics, language, literary language, artistic text, imagery, aesthetics.

Қазақ әдеби тілінің дамуы мен көркем әдебиеттің өркендеуі барысында стилистика мен поэтика мәселелері әрдайым өзекті болып келген. Бұл екі ұғым тек тіл ғылымында ғана емес, әдебиет теориясында да бір-бірімен тығыз байланысты. Стилистика – тілдік бірліктердің қолданылу ерекшеліктерін, олардың мағыналық реңкін, сөйлеу мәнерін зерттейтін сала. Ал поэтика – көркем шығарманың құрылымдық және мазмұндық жүйесін, бейнелеу құралдарының қызметін айқындайтын теориялық ұғым.

Көркем шығарманы түсіну үшін оның тек мазмұнын емес, сондай-ақ тілдік құрылымын, автор қолданған стилистикалық амал-тәсілдерді талдау қажет.

Себеби поэтикалық құндылық көбіне сол тілдік өрнектердің ерекшелігіне байланысты ашылады. Әсіресе қазақ әдебиетінде тілдің бейнелілік қыры, шешендік дәстүр мен көркемдік стильдің үндесуі үлкен рөл атқарады. Мысалы, Абайдың поэзиясындағы поэтикалық қуат тек ой тереңдігінде ғана емес, қолданған метафора, теңеу, инверсия секілді стилистикалық амалдарында жатыр. Осылайша, стилистика мен поэтика – көркем мәтінді толыққанды танудың екі қанаты. Бұл ұғымдардың арақатынасын зерттеу арқылы біз қазақ әдебиетінің ерекшеліктерін, сөз өнерінің терең сырларын тереңірек пайымдай аламыз.

Стилистика мен поэтика ұғымдары бір қарағанда бөлек ғылым салаларына тиесілі болып көрінгенімен, олардың өзара байланысы айқын. Стилистика көбіне тілдік деңгейде қарастырылса, поэтика әдебиеттанудың негізгі категорияларының бірі болып саналады. Дегенмен екеуі де көркем шығарманың тілдік және эстетикалық қырын ашуға қызмет етеді.

Стилистика көркем мәтіндегі сөздердің бейнелілікке ие болуын, сөйлемдердің құрылымдық ерекшелігін, сөз таңдаудағы авторлық даралықты көрсетеді. Ол белгілі бір автордың немесе дәуірдің тілдік сипатын анықтауға мүмкіндік береді. Ал поэтика шығарманың тұтастай мазмұндық-композициялық жүйесін қамтып, көркем бейнелердің жасалу жолын түсіндіреді. Мысалы, поэтикалық тұрғыдан алғанда, шығарманың негізгі құндылығы – оның идеялық мазмұнында, образдар жүйесінде. Бірақ ол мазмұн мен образдар көрерменге немесе оқырманға стилистикалық амалдар арқылы жетеді. Егер стилистика болмаса, поэтиканың көркемдік қуаты толық ашылмайды. Осыдан келіп, стилистиканың поэтиканың бір бөлігі әрі оны жүзеге асырушы тетік екендігі байқалады.

Әдебиет тарихына көз жүгіртсек, барлық көрнекті қаламгерлердің поэтикалық даралығы олардың стилистикалық ерекшеліктерімен айқындалады. Мысалы, Жамбылдың импровизациялық поэзиясындағы ұйқас жүйесі, Сәкен Сейфуллиннің поэтикалық ырғақтары, Мұхтар Әуезовтің прозасындағы бейнелі сөз қолданыстары – барлығы да стилистикалық деңгейде талдағанда ғана толық ашылады. Бұл шығармалардың поэтикалық қуаты стилистикалық амалдар арқылы оқырманға әсер етеді. Сонымен бірге стилистика тек көркем әдебиетпен шектелмейді. Ол публицистикада, ресми стильде, ауызекі сөйлеу тілінде де көрінеді. Бірақ поэтика тек көркем әдебиетке тән ұғым болып қала береді. Демек, стилистика – ауқымы кеңірек, ал поэтика – көркемдік заңдылықтарға

бағытталған сала. Екеуін қатар қарастыру әдеби тілдің табиғатын толық ашуға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, стилистика мен поэтика бір-бірінен ажырамас ұғымдар. Стилистика – тілдің көркемдік-экспрессивтік мүмкіндіктерін танытатын ғылым, ал поэтика – сол мүмкіндіктерді белгілі бір көркемдік жүйеге бағындыратын теория. Егер стилистика сөздің бояуын, реңкін, әсерін зерттесе, поэтика сол бояулардың бірлігінен құралған көркемдік әлемді сипаттайды. Қазақ әдебиеті үшін стилистика мен поэтиканың арақатынасын зерттеу ұлттық мәдениет пен ойлау жүйесін танып-білуде ерекше мәнге ие. Себебі қазақ сөз өнерінің негізінде бейнелілік, ырғақтық құрылым, шешендік дәстүр, ұйқас пен әуезділік секілді белгілер жатыр. Бұл ерекшеліктерді поэтикалық тұрғыдан сипаттап қана қоймай, стилистикалық тұрғыдан талдау арқылы тереңірек түсіндіруге болады.

Демек, стилистика мен поэтика – көркем әдебиеттің егіз ұғымдары. Олар әдеби шығарманы толық түсінуге, оның мазмұндық және пішіндік табиғатын тануға жол ашады. Бұл бағыттағы зерттеулер қазақ әдеби тілінің теориялық негіздерін тереңдетіп қана қоймай, сөз өнерінің болашақтағы дамуына да бағдар береді.

### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:**

1. *Ахметов З. Поэтика мәселелері.* – Алматы: Ғылым, 1973.
2. *Әбдуәлиұлы Б. Қазақ стилистикасы: ғылыми-теориялық негіздері.* – Алматы: Қазақ университеті, 1997.
3. *Қоңыратбаев Ә. Әдебиет теориясы.* – Алматы: Мектеп, 2002.
4. *Нұрғали Р. Көркемдік дәстүр жалғастығы.* – Алматы: Жазушы, 2001.
5. *Хасанұлы Б. Қазақ тіл біліміндегі стилистика.* – Алматы: Санат, 2005.



## O'ZBEK ADABIYOTI VA UNING JAHON ADABIYOTIGA TA'SIRI

**Ubaydullayeva Dilfuza Baxtiyorovna.**

Qashqadaryo viloyati Kitob tumani

49-maktab ona tili va adabiyoti o'qituvchisi

Tel nomer: +998906778890

[ubaydullayevadilfuza909@gmail.com](mailto:ubaydullayevadilfuza909@gmail.com)

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada ozbek adabiyotining jahon adabiyotiga korsatgan ta'siri, uning tarixiy ildizlari, oziga xosligi va xalqaro adabiy jarayonlardagi orni haqida soz yuritiladi. Shuningdek, ozbek adiblari asarlarining jahon kitobxonlariga yetib borishida tarjima va madaniy aloqalarning roli yoritilgan.

**Kalit sozlar:** ozbek adabiyoti, jahon adabiyoti, ta'sir, tarjima, madaniyat, xalqaro aloqalar.

**Annotation:** This article discusses the influence of Uzbek literature on world literature, its historical roots, uniqueness, and its role in the international literary process. The paper also highlights the importance of translation and cultural connections in bringing Uzbek writers to the global readership.

**Keywords:** Uzbek literature, world literature, influence, translation, culture, international relations.

Ozbek adabiyoti Sharq adabiy merosining ajralmas qismi sifatida ming yillar davomida rivojlanib kelgan. U ozining falsafiy teranligi, badiiy gozalligi va insoniy qadriyatlarni ulug'lash bilan ajralib turadi. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ogahiy, Furqat, Cholpon, Abdulla Qodiriy, Abdulla Oripov kabi buyuk adiblar oz asarlari orqali nafaqat milliy, balki jahon adabiyoti rivojiga ham salmoqli hissa qoshganlar. Alisher Navoiy oz davrida turkiy tildagi adabiyotning nufuzini oshirgan, uning «Xamsa»sining yaratilishi Sharq adabiyotida ozbek tilining badiiy imkoniyatlarini namoyon etgan yirik hodisa bolgan. Navoiy asarlari ko'plab tillarga tarjima qilingan va jahon adabiyotshunoslari tomonidan organilgan. Uning insonparvarlik g'oyalari bugungi kunda ham oz ahamiyatini yoqotmagan.

Manbashunoslik — tarix, adabiyot, til, madaniyat, falsafa va boshqa sohalarga oid manbalarni organadigan fan. Uning asosiy maqsadi — manbani topish, tahlil qilish, ishonchliligini aniqlash va

Ozbekistonda manbashunoslik qadimdan shakllangan. Quyidagi olimlar bu sohada katta hissa qoshishdi.

Abu Rayhon Beruniy – tarixiy va ilmiy manbalarni chuqur tahlil qilgan. Abu Nasr Forobiy – qadimgi yunon manbalarini sharhlagan. Abulgʻozi Bahodirxon – “Shajarayi turk”, “Shajarayi tarokima” asarlari manbashunoslik uchun muhim.

Ahmad Donish, Fitrat, Saidqul Ayni, Alixontora Sogʻuniy – XIX–XX asr ozbek manbashunosligining asoschilari.

XX asrda Cholpon va Abdulla Qodiriy ijodi orqali ozbek adabiyotida realizmning yangi bosqichi shakllandi. Ularning asarlarida inson erkinligi, milliy uygʻonish va mustaqillik gʻoyalari ilgari surildi. Masalan, Cholponning “Kecha va kunduz” romani oz davrining ijtimoiy-siyosiy muammolarini chuqur ochib bergan, bu jihatdan u jahon adabiyotidagi modernistik oqimlarga hamohang asar hisoblanadi. Mustaqillik davrida ozbek adabiyoti yangi bosqichga kotarildi. Yangi avlod yozuvchilari – Erkin Aʼzam, Xurshid Davron, Omon Muxtor, Isajon Sulton singari adiblar milliy qadriyatlar va zamonaviy tafakkurni uygʻunlashtirishga intildilar. Ularning asarlari xalqaro miqyosda ham eʼtirof etilib, turli tillarga tarjima qilinmoqda. Oʻzbek adabiyoti oz ildizlarini qadimiy turkiy yozma yodgorliklardan, xususan “Orxon-Enasoy bitiklari”, “Ogʻuznoma”, “Qutadgʻu biligʻ”, “Devonu lugʻotit turk”, “Hibat ul-haqoyiq” kabi asarlardan oladi. Ushbu manbalar oz davrining madaniy, siyosiy va ijtimoiy hayotini yoritibgina qolmay, butun turkiy xalqlar adabiy tafakkurining shakllanishiga asos bolgan. XI–XIV asrlarda yashagan Ahmad Yassaviy, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshgʻariy kabi allomalar oz asarlari orqali maʼnaviyat, axloq va adolat gʻoyalarini keng targʻib qilganlar.

Alisher Navoiy oz ijodi bilan nafaqat ozbek adabiyotini, balki butun turkiy xalqlar adabiyotini yangi bosqichga kotardi. Uning “Xamsa” dostonlari jahonning koʻplab tillariga tarjima qilingan. Navoiy insonparvarlik, mehr-oqibat, adolat, maʼrifat kabi umuminsoniy qadriyatlarni ulugʻlagan. Shu bois u turkiy xalqlarning “gumanist shoiri” sifatida eʼtirof etiladi. Jahon olimlari, xususan rus, turk, eron, fransuz va ingliz sharqshunoslari Navoiy asarlarini tadqiq qilgan va ularning badiiy qiymatini yuqori baholagan. XX asr ozbek adabiyoti uchun yangilanish, maʼnaviy uygʻonish davri boldi. Bu davrda Cholpon, Qodiriy, Fitrat, Oybek, Gʻafur Gʻulom, Hamid Olimjon singari yozuvchilar va shoirlar oz asarlari bilan ozbek xalqining mustaqillik, milliy ozlik va erkinlik gʻoyalarini ilgari surdilar.

Cholponning “Kecha va kunduz” romani, Qodiriyning “Otkan kunlar” asari ozbek realizmining yuksak namunasi bolib, ular jahon adabiyotidagi modernizm va realizm oqimlari bilan hamohangdir.

Ozbek adabiyotining jahon miqyosidagi tanilishi, avvalo, tarjima adabiyoti orqali amalga oshdi. Masalan; Navoiy asarlari ingliz, rus, fransuz, arab, fors va turk tillariga

tarjima qilingan. Cholpon va Qodiriy asarlari rus va ingliz tillarida chop etilgan; Tarjimalar nafaqat ozbek adabiyotining jahon sahnasiga chiqishiga xizmat qilmoqda, balki madaniyatlararo muloqotni ham kuchaytirmoqda.

Bugungi kunda ozbek adabiyoti yangi yonalishlar bilan boyib bormoqda. Isajon Sulton, Xurshid Davron, Erkin A'zam, Ulug'bek Hamdam, Nodira Afoqova singari yozuvchilar oz asarlarida milliylik va zamonaviylik uyg'unligini aks ettirmoqdalar.

Ularning asarlari xalqaro festivallar, adabiy anjumanlarda taqdim etilib, turli mukofotlarga sazovor bolmoqda. Tarjima adabiyotining roli bu jarayonda beqiyosdir. Ozbek adiblari asarlari ingliz, rus, fransuz, arab, turk va boshqa tillarga tarjima qilinishi orqali ozbek madaniyatining jahon maydonidagi orni mustahkamlanmoqda. Shuningdek, jahon adabiyotining durdona asarlari ham ozbek tiliga ogirilmoqda. Bu ikki tomonlama madaniy almashinuv xalqaro adabiy aloqalarni yanada boyitmoqda.

Xulosa qilib aytganda, ozbek adabiyoti jahon adabiyoti taraqqiyotida oziga xos orin egallaydi. U ozing chuqur falsafiy mazmuni, insonparvarlik ruhiyati va badiiy uslubi bilan nafaqat milliy, balki umumjahon qadriyatlarini boyitadi. Shu boisdan, ozbek adabiyotini keng targ'ib qilish, uning durdonalarini boshqa tillarga tarjima etish dolzarb masala bolib qolmoqda.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Alisher Navoiy. Xamsa. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2011.
2. Cholpon. Kecha va kunduz. Toshkent: Yozuvchi, 1991.
3. Abdulla Qodiriy. Otkan kunlar. Toshkent: Ozbekiston, 2009.
4. Oripov A. Saylanma. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2014.
5. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat, 2008.

## MODAL SO'ZLAR USLUBIYATI

**Safaraliyeva Kamola Abdurashid qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti ozbek tili va adabiyot yonalishi 3-bosqich talabasi.

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada modal so'zlar va ularning alohida olingan so'zlar sifatida ifodalanish xususiyatlari tahlil qilingan hamda modal sozlar va ularning turlari gapdagi orni, ma'no turlar, sof va vazifadoshligi, modal sozlardan gapning qayerida qolanilishiga qarab qoyiladigan tinish belgilar haqida soz yuritiladi.

**Kalit sozlari:** modal sozlar, sof va vazifadosh, vergul, kirish soz, soz gap.

**Аннотация:** В данной статье анализируются модальные слова и особенности их употребления как самостоятельных единиц. Также рассматриваются виды модальных слов, их роль в предложении, смысловые типы, различие между собственно модальными и служебными словами, а также правила постановки знаков препинания в зависимости от позиции модальных слов в предложении.

**Ключевые слова:** модальные слова, собственно модальные и служебные, запятая, вводное слово, слово-предложение.

**Abstract:** This article analyzes modal words and the peculiarities of their use as independent units. It also discusses the types of modal words, their function in the sentence, semantic categories, the distinction between pure and functional modal words, and punctuation rules depending on the position of modal words in a sentence.

**Keywords:** modal words, pure and functional, comma, parenthetical word, word-sentence.

Sozlashuv jarayonida albatta, shubhasiz, ehtimol singari sozlarni kop eshitasiz, lekin bunday sozlar borliqdagi narsa-hodisalar, belgi xususiyatlarini nomlamaydi. Shu bilan birgalikda modal so'zlar yordamchi sozlarga oxshab sof grammatik ma'no ham ifodalamaydi. Bunday sozlar bildirilayotgan axborotga sozlovchining tasdiq, ishonch, gumon kabi munosabatlarini bildiradi. Sozlovchining munosabatini ifodalaydigan sozlar modal sozlar sanaladi. Masalan, shubhasiz, Mamlakatimiz yoshlari, albatta, bunday imkoniyatlardan oqilona foydalanadi. Yuqoridagi gapdan albatta sozini tushirib qoldirsangiz ham gapning umumiy mazmuniga futur yetmaydi. Lekin, ishonch, tasdiq ma'nosi bortib turmaydi. Gapga albatta, shubhasiz sozlarining qoshilishi bilan esa sozlovchining gap orqali ifodalanayotgan axborotga ishonch,

tasdiq munosabati alohida ta'kidlangan holda bayon qilinadi. so'zlovchining o'z fikriga turlicha munosabatini anglatadigan va fikrning aniqligi, rostligi, gumonli, yoki shartlilikini ifodalash uchun xizmat qiladigan so'zlar; shaklan o'zgarmasligi bilan tavsiflanadi, gap bo'lagi vazifasida kelmaydi, gapning boshqa bo'laklari bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi; Modal sozlarning ma'no tasnifini quyidagi jadvalda ifodalash mumkin:

1. Fikrning aniqligini, realligini tasdiqlovchi modal sozlar: albatta, shubhasiz, sozsiz, shaklsiz, haqiqatan, darhaqiqat

2. Fikrning taxminlilikini, gumonligini, noaniqligini bildiruvchi modal sozlar: ehtimol, chamasi, shekilli, aftidan, haytovur, chog'i. 3. Fikrning ozaro munosabatini va tartibini bildiradi (yoki fikrning oldingi fikrga bog'liqligini bildiradi): demak, xususan, akisinch, masalan, jumladan, chunonchi, binobarin, xullas, avvalo. Demak, xulosa, masalan, jumladan, umuman, chunonchi kabi modal sozlar fikrini umumlashtirish, xulosa bildirish, dalil keltirish ma'nolarini bildiradi. Avvalo, dastlab... kabilar fikrning tartibini bildiradi.

4. Modallikni ifodalaydi: lozim, mumkin, shart, zarur. 5. Tasdiqni bildiradi: bor, mayli, xop, ha. 6. Inkorni bildiradi: yoq, aksincha. 7. Afsuslanish, ajablanishni bildiradi: afsuski, attang, ajab. Modal sozlar quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

Modal sozlar quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

a) dialoglarda soz-gap vazifasida (-ha) ;

b) kirish sozi vazifasida.

Modal sozlar 2ga bolinadi. Ya'ni sof va vazifadosh modal sozlar. Sof modala sozlar faqatgina modal ma'nosida keladi. Sof modal sozlarga quydagilar kiradi: haqiqatan, darhaqiqat, afsuski, attang, shekili, avvalo va boshqalar. Faqat modal ma'nosidan tashqari boshqa ma'nolarni ham ifodalaydigan modal sozlar vazifadosh modal sozlar deyiladi. Yani mustaqil soz ham bolib keladi. Bular aftidan, chamasi, ehtimol, shubhasiz, umuman, taxminan. Modal sozlar gapda turli orinlarda kelganda boshqa sozlardan vergul bilan ajratiladi. Gap boshida kelsa undan song, agar gap ortasida kelsa har ikkala tomonidan, gap oxirida kelsa modal sozdan oldin vergul qoyiladi. Modal sozlar quyidagi soz turkumlari bilan bog'langan; shular asosida shakllangan. a) ot bilan: xaqiqatan, darhaqiqat; b) sifat bilan: shubhasiz, sozsiz; v) fe'l bilan: demak, demoqchi; g) ravish bilan: albatta, avvalo, ayniqsa; d) yordamchi sozlar bilan: balki, koshki, haytovur.

Modal so'zlar umumiy atamasi ostida birlashtiriladigan so'zlarning alohida belgilari mavjudki, ular shu belgi bilan mustaqil, yordamchi so'zdan, shuningdek, yoxud qo'shma gaplardan farq qiladi. Bular quyidagilar:

1: mustaqil gap bo'lagi bo'la olmasligi sababi modal soz yolg'iz ishlatilsa, u tushunarsiz yoki toliq bolmagan gap boladi. Shuning uchun, modal sozlar mustaqil ravishda gap bola olmaydi, ular doimiy ravishda boshqa sozlar bilan birikib, gapning bir qismini tashkil qiladi.

2 gap tarkibida shu gapning biror bo'lagi bilan sintaktik aloqaga kirishaolmasligi

3 o'ziga xos g'ayrioddiy ma'noga ega bo'lishi

4 bog'lamalar bilan birika olmasligi va shuning uchun mayl, zamon, shaxs/shakllariga ega emasligi.

Modal so'zlarning o'ziga xos g'ayrioddiy lug'aviy ma'noga egaligi. Bu xususiyat quyidagilarda namoyon bo'ladi:

a) ma'no imkoniyati chagaralgan:

b) grammatik shaklni talab qilmaydi:

c) boshqa so'z bilan birikish qobiliyatidan mahrum:

e) gapda bajara oladigan vazifasi chegaralangan:

f) ma'noli qismga ajralmaydi.

Shuning uchun ham bu tur leksimlar boshqa leksimlaraga nisbatan

'g'ayrioddiy, biroq ma'no va vazifa jihatidan alohida barqaror til birligi hisoblanadi.

Aytilganda shunday xulosaga kelish mumkinki, ot, sifat son, olmosh, ravish, fe'l, taqlid so'z turkumlari gapning istalgan bir bo'lagi vazifasida kela olsa, modal so'zlar esa tinglovchining so'zlovchiga munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi va bog'lovchi, ko'makchi, yuklama easa sintaktik aloqani ifodalash uchun xizmat qiladi

Modal sozlar ishtirokidagi tinish belgilarining qo'llanishi: Modal sozlar gapda odatda parentetik birlik (qoshimcha ohangli, ya'ni izohlovchi birlik) sifatida qatnashadi. Shuning uchun ular bilan bog'liq tinsh belgilari (asosan vergul, ba'zan chiziqcha yoki nuqta-vergul) ularning intonatsion ajralganligiga bog'liq boladi.

1. Vergul (,) Modal sozlar gapning boshida, ortasida, yoki oxirida kelganda va asosiy mazmundan ajralib turganda, vergul bilan ajratiladi. Misollar: Ehtimol, u bugun darsga kelmaydi. U, albatta, imtihondan otadi. Bu ish tugadi, demak, uyga ketish mumkin. Bu yerda "ehtimol", "albatta", "demak" sozlari parentetik modal birliklar bolib, vergullar bilan ajratilgan

2. Chiziqcha (—) Modal birlik gapda ayniqsa kuchli logik uzilish yoki ta'kid ifodalaganda, chiziqcha bilan ajratilishi mumkin. Misol: Demak — siz hali ham javobga tayyor emassiz. Bu yerda "demak" sozidan keyin chiziqcha keltirilib, gapda kuchli intonatsion tanaffus ifodalangan. 3. Nuqta-vergul (;) Modal birliklar orasida murakkab ketma-ketlik yoki mustaqil mazmunli bolimlar bolsa, nuqta-vergul



ishlatiladi. Misol: Ehtimol; balki, u hali buni bilmaydi. Bu yerda “ehtimol” va “balki” sozlari alohida ehtimolliklarni bildiradi, shuning uchun ularni ajratishda nuqta-vergul ishlatilgan.

### REFERENCES

1. Mirzaqulov T. Grammatika oqitishning lingvistik asoslari. –T.: Oqituvchi, 1994. – 56 6.2.
2. Oqituvchilar uchun metodik qollanma. –T.: Oqituvchi, 1996. – 125 b
3. R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva, M. Qurbonova, Z. Yunusova, M. Abuzalova. Hozirgi o'zbek adabiy tili " O'quv qo'llanma .- T " Fan va texnologiya ", 2009, - 416 b

## SOZ TURKUMLARI VA TURKUMLARI VA ULARNING TASNIFI

**Yaxshimova Jasmina Komekboyevna**

**Yoldasheva Durдона Salimjon qizi**

CHDPU Ozbek tili va adabiyoti yonalishi 3-kurs talabalari

E.mail: jasminayaxshimova7705@gmail.com

E.mail: yoldoshevad973@gmail.com

Har bir tilda juda kop sozlar boladi. Ozbek tilida ham minglab sozlar mavjud. Ammo bu sozlarning hammasi bir xil ma'no yoki vazifani bajar olmaydi. Shuning uchun ham tilshunoslar bu sozlarni tartibga solish maqsadida turkumlarga ajratgan. Soz turkumlari tilshunoslikda muhim mavzulardan biridir. Bu mavzuni organish orqali har bir soz qanday rol oynashini, gapda qanday ishlatilishini tushunamiz.

Sozlar gapda turlicha rol bajaradi. Ayrimlari odam yoki narsa nomini bildiradi, boshqalari harakatni yoki belgini ifodalaydi. Yana boshqalari esa shunchaki sozlarni bog'lab turadi yoki urg'u beradi. Soz turkumlarini organish orqali biz nutqimizni tog'ri, aniq va ravon qilishni organamiz.

Soz turkumlari odatda ikki katta guruhga bolinadi:

1. Yordamchi soz turkumlari
2. Mustaqil soz turkumlari

Bu sozlar ozlari mustaqil ma'noga ega boladi. Gapda asosiy ma'no aynan shu sozlar orqali ifodalanadi. Ular yakka-yakka turgan holatda ham biror ma'no bildiradi. Quyidagi turkumlar mustaqil sozlar hisoblanadi:

Ot – kim? nima? degan savollarga javob beradi. Bu sozlar odam, narsa, joy yoki hodisalarning nomini bildiradi. Misol uchun: daraxt, bola. Otlar gapda ega yoki toldiruvchi vazifasida keladi.

Sifat – qanday? degan savolga javob boladi. Biror narsaning belgisini bildiradi. Misol: yaxshi, baland. Sifatlar doimo otga bog'lanadi.

Fe'l – nima qilyapti? nima qilgan? kabi savollarga javob beradi. Harakat va holatni ifodalaydi. Misol: oqidi, bormoqda. Fe'l gapda kesim bolib keladi.

Son – nechta? nechanchi? savollariga javob beradi. Miqdor yoki tartibni bildiradi: ikki, uchinchi.

Olmosh – boshqa sozlarning ornida ishlatiladi. Ular shaxs, korsatish, soroq, manlik, umumlashtiruvchi, inkor kabilarga bolinadi. Masalan: men, u, biz.

Ravish – fe'l, sifat yoki boshqa ravishlarni aniqlaydi. Harakat qanday bajarilayotganini bildiradi. Masalan: tez, sekin.

Bu sozlar gapning asosiy mazmunini hisoblanadi. Har kuni sozlashganda, yozganda aynan shu sozlar orqali fikrimizni yetkazamiz. Mustaqil sozlar tilning negizi hisoblanadi.

Yordamchi soz turkumlari

Yordamchi sozlar ular faqat boshqa sozlar bilan bog'lanib ishlaydi. Ular gapda aniqlik kiritadi, sozlarni bog'laydi yoki urg'u beradi. Ular uch turga bolinadi:

Komakchi – ot yoki olmosh bilan birga keladi. Sozlar orasidagi munosabatni bildiradi: bilan, uchun.

Bog'lovchi – ikki yoki undan ortiq soz yoki gaplarni bog'laydi. Masalan: va, lekin, yoki.

Yuklama – sozga urg'u yoki ohang kiritadi-ku, -da, -mi.

Yordamchi sozlar gapni boyitadi, uni tog'ri qurishga yordam beradi. Ular holda gapning tuzilishi sodda va tushunarsiz bolib qoladi. Ammo bu sozlar ozlari mustaqil gap tuza olmaydi.

Soz turkumlari ozaro chambarchas bog'langan. Masalan, sifat har doim ot bilan bog'lanadi. Fe'l esa kopincha ravish bilan birga ishlatiladi. Bu ozaro bog'lanish gap qurishda juda muhim. Yana ba'zida bir soz holatiga qarab turkumini ozgartirishi ham mumkin. Masalan, "shirin" sozi sifat bolsa, ba'zida ot vazifasida ham ishlashi mumkin

Soz turkumlarini bilish yozma nutqda, insho yozishda, rasmiy nutqda, hatto kundalik gaplashuvda ham juda asqotadi. Qanday soz kerakligini aniqlash, uni tog'ri qollash, gapni mantiqli va chiroyli qilish uchun bu bilim kerak. Tilga oid imtihonlarda ham aynan shu mavzu kop tushadi.

Til madaniyatini shakllantirishda soz turkumlari haqida tushunchaga ega bolish har bir oquvchi yoki talaba uchun foydalidir. Ayniqsa, oz fikrini ravon va grammatik tog'ri ifodalashni istagan har kim bu bilimga ega bolishi kerak. Mavzu: Soz turkumlari va ularning tasnifi

Har bir tilda juda kop sozlar boladi. Ozbek tilida ham minglab sozlar mavjud. Ammo bu sozlarning hammasi bir xil ma'no yoki vazifani bajarmaydi. Shuning uchun ham tilshunoslar bu sozlarni tartibga solish maqsadida turkumlarga ajratgan. Soz turkumlari tilshunoslikda muhim mavzulardan biridir. Bu mavzuni organish orqali har bir soz qanday rol oynashini, gapda qanday ishlatilishini tushunamiz.

Yordamchi sozlar gapni boyitadi, uni tog'ri qurishga yordam beradi. Ular holda gapning tuzilishi sodda va tushunarsiz bolib qoladi. Ammo bu sozlar ozlari mustaqil gap tuza olmaydi.

Soz turkumlari ozaro bog'liq

Soz turkumlari – bu tilning tuzilishidagi muhim tushuncha. Har bir soz o'zining ma'no va vazifasiga kora turkumga tegishli boladi. Mustaqil sozlar mazmunni bildirsa, yordamchi sozlar ularga xizmat qiladi. Soz turkumlarini organish orqali har bir soz gapda qanday vazifa bajarishini tushunamiz. Bu mavzuni yaxshi bilish tilni chuqur organish, tog'ri gap tuzish va savodxonlik uchun juda muhim.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi ozbek adabiy tili. — Toshkent: Ozbekiston, 2016.
2. Rustamov A., Qochqorov S. Ozbek tili nazariy grammatikasi. — Toshkent: Fan, 2014.
3. Abdullayev A. Ozbek tili morfologiyasi. — Toshkent: Oqituvchi, 2012.
4. Qurbonov M. Tilshunoslikka kirish. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
5. Yoldoshev M. Hozirgi ozbek tili. Morfologiya. — Toshkent: Fan, 2007.
6. Mahmudov N., Nurmonov A. Ozbek tilining nazariy asoslari. — Toshkent: Ozbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2010.

## SINONIM SO'ZLARNING TASNIFI VA NUTQDAGI AHAMIYATI.

**Raxmatullayeva Ruxshona Aktam qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 3-kurs talabalari.

raxmatullayev.ruxshona.889@gmail.com

**Ilmiy rahbar:** Gulmira Komilova

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada Sinonim so'zlarning tildagi o'rni, ahamiyati va tasnifi haqida ma'lumotlar beradi.

**Аннотация:** В данной статье представлена информация о роли, значении и классификации синонимов в языке.

**Abstract:** This article provides information about the role, importance and classification of synonyms in the language.

**Kalit so'z:** Sinonim, tilshunoslik, ma'noviy sinonim, to'liq sinonim, sinonimik qator, fraziologik sinonimiya, sintaktik sinonimiya.

**Ключевые слова:** синоним, лингвистика, смысловой синоним, полный синоним, синонимический ряд, фразеологическая синонимия, синтаксическая синонимия.

**Keywords:** synonym, linguistics, semantic synonym, absolute synonym, synonymic series, phraseological synonymy, syntactic synonymy.

Sinonim so'zlar nutqimizni doimo boy qilgan va ayniqsa fikrimizni yaxshi va samimiy tushuntirishga yordam beradi. [Tilshunoslik fanidan ma'lumki, qaysi tilda sinonimlar - ma'nodosh so'zlar ko'p bo'lsa, o'sha til eng boy til; shuningdek, qaysi tilda shakldoshlar - omonim so'zlar ko'p bo'lsa, o'sha til kambag'al tillar sirasiga kiradi, deya yuritiladi. Masalan shimoliy qutbda yashaydigan Eskimos qabilasiga mansub millat tilida "qor" so'zining yigirma xil sinonimi mavjud. Arab tilida esa "cho'l" so'zining yuzdan ortiq varianti bor.] Yozilishi va aytilishi har xil ma'nosi bir biriga yaqin bo'lgan so'zlar Sinonim so'zlar deyiladi. Sinonim so'zlar doim bir so'z turkum doirasida bo'ladi. Misol: turq, bashara, nusxa, aft yuz, chehra, oraz, ruxsor, jamol. Sinonimlar qatori~ sinonimlik qator deyiladi. Sinonim so'zlar asosan ikkiga bo'linadi.

To'liq sinonim va Ma'noviy sinonim.

To'liq sinonim birini o'rnida ikkinchisi erkin qo'llan oladigan sinonimlar: ustoz - muallim. Talaba - Student xotin - ayol.

Ma'noviy sinonim birining o'rnida ikkinchisi erkin qo'llana olmaydigan sinonimlar: nam - ho'l - shalabbo. Turq - jamol. Ma'nodosh so'zlar she'riyatda Tanosub san'atini vujudga keltiradi.

Anda u shoh, hokim - u voliy

Mulki me'muri himmati oliy. Bu yerda sho, hokim, voliy kabi sinonim so'zlar tanosub san'atini vujudga keltirmoqda. Barchasi boshqaruvchi yuqori mansabdor shaxs ma'nosini ifodalaydi.

Sinonimli nafaqat so'zlarga balkim affikslar va frazemalarga ham tegishlidir.

Ma'nodosh affikslar: li, ser, ba, bo, dor, mand, bu qo'shimchalar belgiga egalikni bildiradi.

Siz, no, be qo'shimchalari belgiga ega emaslikni bildiradi. Mevali - Sermeva. Beodob - odobsiz.

Sinonim frazemalar: Yozilishi aytilishi har xil ma'nosi bitta so'zga teng bo'lgan iboraga aytiladi.

Og'zi qulog'ida, boshi osmonda, terisiga sig'maydi \* xursand.

Do'ppisi yarimta, parvoyi palak, dunyoni suv bossa to'pig'iga chiqmaydi \* beg'am.

[Leksemalarning sinonim bo'la olmaydigan holatlari. Quyidagi holatlarda leksemalar ozaro sinonim bola olmaydi:

Turli turkum leksemalari: ot bilan sifat, sifat bilan fe'l va b.lar. Bir turkum leksemalarida keng tushuncha nomlari bilan tor tushuncha nomlari. Bunday holat koproq terminologiyaga xosdir. Masalan, botanikada tur va xil terminlarining tushuncha doirasi teng emas: tur termini urug'dosh bolgan bir necha xil va navlarni o'z ichiga olgan takson tushunchasini ifodalaydi, ayni paytda turlar turkumlarga, turkumlar esa oilalarga birlashadi. Shunga kora tur va xil, tur va turkum kabi sinonimik qatorlar bolishi mumkin emas. Ijtimoiy mohiyati teng bolmagan hodisa-voqeliklarning nomlari: qozi va sudya, mirshab va militsioner kabilar. Bulardan qozi va mirshab leksemalari feodal tuzumdagi voqelikni, sudya va militsioner leksemalari esa hozirgi demokratik tuzumga xos voqelikni nomlaydi.]

Sinonimlarning nutqdagi ahamiyati Sinonimlar yordamida bir xil tushunchani turli xil sozlar bilan ifodalash, nutqni monoton bolishdan saqlaydi va unga rang-baranglik kiritadi. Sinonimlar yordamida sozlar orasida ohang va ritm ozgartirilishi mumkin, bu esa ifodaning estetik tomonini yaxshilaydi. Tog'ri soz tanlash: Sinonimlar muloqotda tog'ri va muhitga mos keladigan sozni tanlash imkoniyatini beradi. Masalan, rasmiy nutq va norasmiy nutqda sinonimlar yordamida turli xil usullarni qollash mumkin.



Til birliklari bir xil ma'noga ega bo'lish hodisasi sinonimiya deyiladi. Bu hodisa qanday til birliklariga xosligiga qarab, lugaviy (leksik) sinonimiya, frazeologik sinonimiya, sintaktik sinonimiya kabilarga bo'linadi. O'zaro sinonim bo'lgan so'zlar guruhi sinonimik qator deyiladi. Sinonimik qator 2 va undan ortiq so'zlardan tashkil topadi. Mas, buloq — chashma sinonimik qator 2 so'zdan, yuz, aft, bashara, bet sinonimik qator esa ko'p so'zlardan tuzilgan. Ko'p ma'noli so'zlar muayyan ma'nosi yoki ma'nolari bilan bir yoki birdan ortiq sinonimik qatorga kirishi mumkin. Bitirmoq so'zi bir ma'nosi bilan tugatmoq, tugallamoq, tamomlamoq so'zlari qatoriga, boshqa ma'nosi bilan esa ado qilmoq, yo'qotmoq, yo'q qilmoq sozlari qatoriga kiradi.

Sinonimik qatordagi birinchi so'z bosh so'z (asosiy so'z) hisoblanadi. Bosh so'z, odatda, hozirgi adabiy tilga mansubligi, emotsional bo'yoq, uslubga ko'ra betarafligi va shu kabi xususiyatlari bilan shu qatordagi boshqa so'zlardan farqlanadi, hamda, xuddi shu xususiyatlariga ko'ra tilda boshqalariga nisbatan keng qo'llanadi. Chiroyli, go'zal, husnli, husndor, xushro'y, ko'hli, zebo, suluv, sohibjamol sinonimik qatorda chiroyli so'zi shunday belgilarga ega va bosh so'z hisoblanadi. Qolgan so'zlar esa har biri o'ziga xos belgi-xususiyati bilan boshqalaridan farqlanadi: go'zal so'zi belgini kuchli (yuqori) daraja bilan ifodalaydi; barno, zebo so'zlari ko'proq kitobiy uslubga ega, suluv so'zi esa nisbatan kam qo'llanadi va hokazo. Nutqda sinonimlarning har biridan ularga xos belgi, xususiyatlarni hisobga olgan holda foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Sozlar ma'no munosabatiga zid ma'noli, uyadosh, butun-bolak, tur-jins munosabatidagi sozga shakl munosabatiga kora shakldosh va talaffuzdoshga bolinadi.

### **Xulosa:**

Sinonim sozi grekchadan olingan bolib, "bir nom" degan ma'noni anglatadi. Sozlarning ma'nolari bir-biriga juda ham yaqin boladi lekin yozilishi boshqacha bolgan sozlarga sinonim sozlar deyiladi. Tilda bir soz bir ma'noni anglatishi mumkin bir necha soz ham bir ma'noni anglatadi. Masalan: yuz, bet, aft, chehra, oraz, ruxsor sozlarining ma'nolari bir xil faqat bu sozlar uslubiy jihadan bir-biridan farq qiladi bularning ma'nolari bir xil bolgani bilan ularni har doim bir-birlarining orinlarida qoyib ishlatolmaymiz. Birisi ijobiy ma'noda ishlatilsa biris salbiy ma'noda ishlatiladi yuz sozi esa bular ichida neytar hisoblanadi uni ikki xil holatda ham qollashimiz mumkin. Sinonimk qatorni sozlar, iboralar, qoshimchalar(shakl, soz yasovchi) hosil qilishi mumkin.

### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:**

1. Abdullayev F A Ozbek tilining Xorazm shevalari Toshkent-1961M. B,

2. Xoliyorov O Ozbek tilidan universal qollanma Toshkent-2008
3. Sayfullayeva R, Mengliyev B, Boqiyeva G, Qurbonova M, Yunusova Z, Abuzalova M. Hozirgi Ozbek adabiy tili TOSHKENT 2010
4. Sapayev Q Hozirgi ozbek til TOSHKENT – 2009

**ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI****Xidirboyeva Mohinur Shavkat qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Turizm fakulteti GID yonalishi 4- bosqich talabasi

[mohinurxidirboyeva7@gmail.com](mailto:mohinurxidirboyeva7@gmail.com)

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada ozbek tilshunosligining yangi asrdagi dolzarb muammolari, ularning ilmiy va amaliy ahamiyati yoritilgan. Tilshunoslikning gnoseologiya, mantiq, sotsiologiya, psixologiya va axborot texnologiyalari kabi fanlar bilan ozaro aloqadorligi tahlil qilinadi. Maqolada an'anaviy va zamonaviy muammolar, jumladan, mashinaviy tarjima, kompyuter lingvistikasi, terminologiya, avtomatik tahlil va matn sintezi kabi masalalar muhokama etiladi. Shuningdek, lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, psixolingvistika kabi yonalishlarning rivojlanishi, ularning tilshunoslikdagi orni va ahamiyati korsatib otilgan. Tadqiqot natijasida ozbek tilshunosligining zamonaviy talablarga mos holda rivojlanishi uchun fanlararo integratsiya, yangicha ilmiy yondashuvlar va innovatsion metodlardan foydalanish zarurligi asoslab berilgan.

**Kalit so'zlar:** ozbek tilshunosligi, dolzarb muammolar, lingvokulturologiya, terminologiya, mashinaviy tarjima, kompyuter lingvistikasi, fanlararo integratsiya.

**Annotation:** This article highlights the urgent issues of Uzbek linguistics in the new century and their scientific and practical significance. It analyzes the interrelation of linguistics with such fields as gnoseology, logic, sociology, psychology, and information technologies. The article discusses both traditional and modern linguistic problems, including machine translation, computer linguistics, terminology, automatic text analysis, and synthesis. In addition, it outlines the development and importance of new branches such as linguoculturology, sociolinguistics, and psycholinguistics. The study concludes that for the modern development of Uzbek linguistics, it is necessary to strengthen interdisciplinary integration and apply innovative scientific approaches and methods.

**Keywords:** Uzbek linguistics, current issues, linguoculturology, terminology, machine translation, computer linguistics, interdisciplinary integration.

Bugungi kunda tilshunoslikning ayrim juz'iy muammolariga dolzarblik tusi berilayotgani holda, mavjud ilmiy salohiyat muhim muammolar echimiga yonaltirilmayapti, sohaning istiqbolini belgilaydigan asosiy vazifalar hamon kun tartibidan chetda qolmoqda. Shuning uchun ushbu kursda ozbek tilshunosligining

yangi asrda hal etilishi lozim bolgan, tola ma'noda dolzarb muammolari haqida soz boradi. Ozbek tishunosligining dolzarb muammolari fani gnoseologiya, tasavvuf, mantiq (formal, dialektik), ilmiy tadqiqot metodologiyasi, sotsiologiya, madaniyatshunoslik, psixologiya, axborot texnologiyalari fanlari bilan bog'liq. Hozirgi ozbek adabiy tili, Til tarixi, Tilshunoslikka kirish, Umumiy tilshunoslik fanlari bilan uzviy ketma-ket bog'lanadi.

Tilshunoslikning dolzarb muammolari kishilik jamiyatining amaliy ehtiyojlari ta'sirida yuzaga kelgan tilshunoslikning mustaqil bir sohasidir. Kishilik jamiyatining taraqqiy eta borishida Ozbek tilshunosligining dolzarb muammolari fanining echishi lozim bolgan masalalari ham, shu masalalarni hal qilishga yonaltirilgan yolyoriqlari va metodlari ham osib, rivojlanib boradi. Bu muammolarni an'anaviy hamda yangi muammolarga ajratish mumkin. An'anaviy muammolar qatoriga tilshunoslik tomonidan asrlar davomida yechib kelingan, lison hamda nutq hodisalarini imkoniyat doirasida tadqiqi va hamisha jamiyatning oquv-oqituv ishlarini talab darajasida tashkil etishga yonaltirilgan amaliy ishlarni kiritish mumkin. Yangi muammolar qatorida quyidagilarni sanash mumkin: mashinaviy tarjimaning lingvistik asoslarini yaratish, informatsion tillar va ularning inson tabiiy tiliga munosabati, terminologiyasi va uning axborot izlashga munosabati, hujjatlarni avtomatik indekslashtirish, hujjatlarni avtomatik tarzda referatlash va annotatsiyalash, axborot tizimi ishlarini lingvistik jihatdan ta'minlash, avtomatik axborot izlash uchun lug'at - tezauruslar tuzish, matnni avtomatik sintezlash va lisonning nutqiy voqelanishining mukammal tadqiqi kabilar.

Jahon lingvistikasining ajralmas tarkibiy qismlaridan biri, dunyo tilshunoslik fani oldida turgan dolzarb masalalarni ijobiy hal etishga munosib ulushini qoshib kelayotgan ozbek tilshunosligi ham otgan asr davomida rang-barang dunyoqarashlar, ta'limotlar, nazariyalar ta'sirini boshidan kechirdi, umumlingvistik jarayonlar qamrovida qoldi. Ozbek nomli etnosotsial jamoa, ya'ni millatga taalluqli, uning boy tarixini ozida aks ettiruvchi, kundalik aloqa-muloqat ehtiyojini tola-tokis qondiruvchi, uni birlashtiruvchi, jipslashtiruvchi ozbek tilining tabiatini, shakllanish, taraqqiy topish bosqichlari kechagi va bugungi holati, ertangi istiqboli xususida aniq hamda ravshan tasavvurga ega ozbek tilshunosligi uchun hozirgi zamon jahon tilshunosligida yuz berayotgan ozgarishlar yot emas. Hech ikkilanmay ta'kidlash lozimki, ozbek tili tizimida nafaqat qardosh turkiy tillarga oid xususiy jihatlar, shuningdek dunyoning besh qit'asida mavjud mustaqil tillarga doir umumiy qonuniyatlar ham qaror topgan. Shu nuqtayi nazardan ozbek tilshunosligi bosib otgan murakkab yolga ilmiy yondashishda, obyektiv baho berishda unga xos qonuniyatlarni umumlingvistik hodisalar, jarayonlardan ajratib qoymaslik yoki yulib olmaslik talab qilinadi.

Bugun zamonaviy jahon tilshunosligidan muhim orin olayotgan jihat bu inson faoliyatining turli sohalari bilan uzviy bog'liq bolgan ilmiy ma'lumotlar singishi va ozaro ta'siri hisoblanadi. Lingvistikaning turli fan sohalari bilan munosabatga kirishi natijasida tilshunoslikda etnolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, matematik lingvistika, kompyuter tilshunosligi kabi paydo bolgan yangi yonalishlarning oziga xos xususiyatlari haqida talabalarga puxta bilim berish, yosh iste'dodlarni mazkur sohalarga dadil yollash lozim. Bugun oliy oquv maskanlarida ozbek tilini oqitish jarayonida unga tizim sifatida yondashish, tizim qonuniyatlari negizida til va uning birliklari hamda hodisalarini talqin etish, shakl va mazmun asimmetriyasi, ona tilining funksional kopqirraligi haqida chuqur ilm berish, nazariy jihatdan etuk lingvistlar tayyorlashda tarixiy tilshunoslik tutgan mavqeini aniq belgilash zarur. Bugun zamonaviy jahon tilshunosligidan muhim orin olayotgan jihat bu inson faoliyatining turli sohalari bilan uzviy bog'liq bolgan ilmiy ma'lumotlar singishi va ozaro ta'siri hisoblanadi. Lingvistikaning turli fan sohalari bilan munosabatga kirishi natijasida tilshunoslikda etnolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, matematik lingvistika, kompyuter tilshunosligi kabi paydo bolgan yangi yonalishlarning oziga xos xususiyatlari haqida talabalarga puxta bilim berish, yosh iste'dodlarni mazkur sohalarga dadil yollash lozim. Bugun oliy oquv maskanlarida ozbek tilini oqitish jarayonida unga tizim sifatida yondashish, tizim qonuniyatlari negizida til va uning birliklari hamda hodisalarini talqin etish, shakl va mazmun asimmetriyasi, ona tilining funksional kopqirraligi haqida chuqur ilm berish, nazariy jihatdan etuk lingvistlar tayyorlashda tarixiy tilshunoslik tutgan mavqeini aniq belgilash zarur.

Zamonaviy tilshunoslikda terminlar tarjimasida ularning muqobil bolgan variantlarni izlash, ekvivalentlarini aniqlash atroflicha organilmoqda. Texnika va texnologiyalar rivojlanishi qurilish terminologiyasining kengayishiga va ularning tarjima masalalariga alohida e'tibor berishni talab qiladi. Terminlar tarjimasida tarjima usullarini mos holatda qollash tushuncha va matnning toliq mohiyatini ifodalashga zamin yaratadi. Tarjima ko'plab muammolarni yechishda, turli xil tilda sozlashuvchi millat va elatlarning bir-birini tushunishida, tog'ri anglashda hamda texnologiya va turli sohalarni yanada rivojlantirish uchun tajriba almashinuvida katta bir kuch, koprik va albatta, eng muhim aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi.

Hozirgi vaqtda lingvokulturologiya jahon, xususan, rus tilshunosligida eng rivojlangan yonalishlardan biri bolib, bu borada bir qancha oquv qollanmalar yaratilgan. Tilshunoslarning e'tirof etishicha, ularning orasida eng mashhuri V.A.Maslova tomonidan yaratilgan oquv qollanma hisoblanadi. Mazkur oquv qollanmada lingvokulturologiya sohasining metodlari, obyekti va predmeti,

yonalishlari yoritib berilgan, muayyan til birligini lingvokulturologik tahlil qilish namunalari korsatilgan. Hozirgi vaqtda lingvokulturologiya jahon, xususan, rus tilshunosligida eng rivojlangan yonalishlardan biri bolib, bu borada bir qancha oquv qollanmalar yaratilgan. Tilshunoslarning e'tirof etishicha, ularning orasida eng mashhuri V.A.Maslova tomonidan yaratilgan oquv qollanma hisoblanadi<sup>1</sup>. Mazkur oquv qollanmada lingvokulturologiya sohasining metodlari, obyekti va predmeti, yonalishlari yoritib berilgan, muayyan til birligini lingvokulturologik tahlil qilish namunalari korsatilgan<sup>2</sup>

**Xulosa:** Ozbek tilshunosligining yangi asrdagi dolzarb muammolarini organish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslikning fanlararo aloqadorligini chuqur tahlil qilish, zamonaviy texnologiyalarni lingvistik tadqiqotlarga tatbiq etish va yangi yonalishlarni rivojlantirish ozbek tilining ilmiy salohiyatini yanada oshiradi. Shuningdek, etnolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, kompyuter lingvistikasi kabi yonalishlarni chuqur organish, yosh avlod lingvistlarini zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida tayyorlash bugungi kun talabidir. Shu orqali ozbek tili va tilshunosligi jahon miqyosida o'zining munosib ornini egallaydi va milliy madaniyatning rivojiga katta hissa qoshadi.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar royxati:**

1. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyot unversiteti anjumani "Tilshunoslikning dolzarb masalalari" Toshkent-2022
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – М.: Academia, 2001.
3. Маслова В.А. Кўрсатилган ўқув қўлланма
4. <https://in-acadamy.uz>

<sup>1</sup> Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – М.: Academia, 2001. – 208 с

<sup>2</sup> Маслова В.А. Кўрсатилган ўқув қўлланма



## AMALIY SAN'AT LEKSIKASI

**Utkurova Sarvinoz Farxod qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Ozbek tili va adabiyoti yonalishi

1-bosqich talabasi

sarvinoza0723@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.f. dot., Moydinov Qodirjon Abdurasulovich

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada amaliy san'atning turlari, amaliy san'at haqidagi ma'lumotlar va oziga xos jihatlari, xalqimizning gozal san'at namunalari tog'risida ma'lumotlar keltirib otiladi.

**Kalit sozlar:** san'at, zardoqlik, ganchkorlik, gilamdoqlik, naqqoshlik, yog'och oymakorligi.

**Abstract.** This article presents information about the types of applied arts, information about applied arts and their specific aspects, and examples of fine arts of our people.

**Keywords:** art, goldsmithing, ganchkar, carpet weaving, painting, wood carving.

**Аннотация.** В статье представлены сведения о видах прикладного искусства, сведения о прикладном искусстве и его особенностях, а также примеры изобразительного искусства нашего народа.

**Ключевые слова:** искусство, ювелирное дело, ганчкар, ковроткачество, живопись, резьба по дереву.

San'at ozgacha, jilvakor olam demakdir. bu sehrli olam har bir insonni oziga jalb qilmay qolmaydi. Amaliy san'at kopgina jabhalarni ozida mujassam etgan. Milliyligimizning yorqin namunasi bolmish gilamdoqlik, naqqoshlik, kashtachilik, milliy liboslarimizdan atlas, adras va boshqalar hali hamon butun dunyoni oziga maftun qilib kelmoqda. Ajdodlarimiz qadimdan hunarmandchilik ishlari bilan shug'ullanishgan. Zardoqlik, kashtachilik, yog'och oymakorligi, gilamdoqlik, kandakorlik, zargarlik, pichoqchilik, kulollik kabi koplalab hunarlar shular jumlasidandir. Bu hunarlar avloddan avlodga otib, bizga huddi meros kabidir. Qizlar kashtalar, kiyim-kechaklarini ozlari tikishgan, buvijonlar esa korpa qavish kabi kundalik hayotimizda as qotadigan ishlarni ozlari qol mexnati asosida yaratishgan. Bundan tashqari, faqat ayol-qizlar emas, yigit-kishilarning ham hunarli bolishiga katta

e'tibor qaratishgan."Yigit kishiga qirq hunar oz",degan maqolimiz buning yorqin misolidir.

Avvalari zardoqlikni faqat erkak kishilar bajarishgan. Bunga "ayollarni qila olmaydi" qabilida emas, balki, bu hunarning mashaqqati og'ir bolgan: ish jarayonida kop miqdorda chang chiqishi tufayli ayollarni bu ishdan asrashgan. Hozirgi kunda turli davlatlardan tashrif buyurgan sayyohlar milliy hunarmandchiligimizni korib,hayratga tushishadi. Qol mexnatini qadrllovchi insonlar bu san'at asarlarining qiymatini yuqori baxolaydilar.milliy naqshlarni ozida jam etgan gilamlarning yaratilish jarayonlarini oz kotingiz bilan kuzatish,organish maqsadida ijodxonalar eshiklari tashrif buyuruvchilar uchun doim ochiq boladi. Albatta, amaliy san'atda kop vaqt, mexnat, sabr lozimdir. Mehnatning mevasi esa barcha charchoqlarni esdan chiqarib,kozni quvnatadigan qol ishi namunasi yuzaga keladi. Xalq amaliy bezak san'ati kishilarning ma'anviy olamini boyitadi, badiiy didini shakllantiradi, ruhiyatini tarbiyalaydi. Shuning uchun ham ozbek xalq amaliy san'ati kishilarni badiiy, axloqiy, umuminsoniy tarbiyalab, ularning ilmiy dunyoqarashlarini sakllantirishda hamda madaniy darajasini yuksaltirishda eng zarur mabalardan biri hisoblanadi.<sup>3</sup> Ganchkorlik ham qadimgi san'at turlaridan bolib, me'morchilikda ham gozal iz qoldirgan. Ushbu amaliy san'at turlarini tilshunoslik jihatidan tahlil qilsak, ularning nomlari nima uchun aynan shu nomda nomlanganligining sababini korishimiz mumkin. Kashtachilik — matoga ipak, kumush yoki oltin iplar yordamida turli naqshlar tikish san'atidir. "Kashta" sozi forscha "xashta" sozidan olingan bolib, "tikish", "bezash" ma'nosini bildiradi.

Gilamchilik — rang-barang iplar yordamida gilam toqish san'atidir. "Gilam" sozi forscha "gelim" sozidan kelib chiqqan bolib, "toqilgan mato" yoki "pol qoplamasi" degan ma'noga ega.

Zargarlik san'ati oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallardan taqinchoqlar, bezak buyumlari yasashga qaratilgan. "Zargar" sozi forscha "zar" (oltin) va "-gar" (ish bilan shug'ullanuvchi) qoshimchasidan yasalgan

Kulolchilik — loydan turli buyumlar, idish-tovoqlar va bezaklar yasash san'ati. "Kulol" sozi arabcha "qullal" — "idish yasovchi" sozidan kelib chiqqan. Ozbek kulolchiligi qadimdan Samarqand, Rishton, G'ijduvon kabi hududlarda rivojlangan. Yog'och oymakorligi — yog'ochdan bezakli buyumlar, eshiklar, ustunlar va sandiqlar yasash san'ati. "Oymakor" sozi "oyma" (oyish) va forscha "kor" (ish qiluvchi) sozlaridan tashkil topgan. Bu soha sabr, did va nozik san'atni talab qiladi.

<sup>3</sup> "Amaliy san'at turlari" OQUV QOLLANMA.Tuxanova Viloyat Rajabovna.Buxoro 2022

Metall oymakorligi — temir, mis, kumush kabi metallarni oyib naqsh solish san'ati. “Metall” sozi yunoncha “metallon” (kon mahsuloti) sozidan olingan. Bu san'at turi ustalarning sabr-toqatini va estetik qarashlarini yaqqol ifodalaydi.

Naqqoshlik — devor, shift, eshik yoki turli buyumlarni ranglar yordamida bezash san'atidir. “Naqqosh” sozi forscha “naqš” (bezak) va “-osh” (ish qiluvchi) qoshimchasidan tashkil topgan. Naqqoshlik san'ati binolarga jilo berish, ularni gozal korsatish vositasi sifatida qadrlanadi.

Tikuvchilik — kiyim tikish va uni bezash san'atidir. “Tikish” sozi qadimgi turkiy ildizga ega bolib, “ip yordamida bog'lash” ma'nosini bildiradi. Bu soha insonning estetik didi, mehnatsevarligi va gozallikka intilishini ifodalaydi. Undan tashqari, Buxoro, Toshkent, Qoqon, Marg'ilon, Xiva, Shaxrisabz va boshqa shaharlardagi obidalarining oymakor naqshlari hali-hanuz oz tarovatini yoqotmagan. Ganch oymakorligi qadimiy obidalarimizni bezashdan tashqari aholi xonadonlarining gozalligiga ham hissa qoshgan. XIX asrning boshlarida Abdurahim Hayotov, Usta Fuzayl, Usta Murod, Usta Nosir, Usta Hayot Nosirov, Usta Xoji Xofiz, Usta Nasrulloboy, Usta Abdujalil, Usta Azim, Usta Omonullo, Usto G'ofur, Usta Ibrohim, Usta Savri, Usta Abdufattoh va boshqa ganch oymakorlari faoliyat yuritganlar. Keyinchalik rangli ganchlar, boyoqlar bilan yaratiladigan naqshlar ommalashdi. Yog'och oymakorligi san'atiga toxtaladigan bolsak, bu hunarning ham qadimdan mavjud bolganligini bilamiz. Qazilma ishlarida Surxon vohasidagi Yumaloq tepa tubidan topilgan yog'och oymakorligi topilmalari bundan bir yarim ming yil ilgari bolganligi kishini hayratga soladi. Yog'och oymakorligi san'ati Somoniylar davrida rivoj topgan. Keyingi davrlarda ham yog'och oymakorligi muhim ahamiyat aksb etdi. Hususan, kop ustunli ayvon ustunlari, gumbazlar, tarixiy obidalar husniga husn qoshgan; islimiy, geometrik, ramziy naqshlar bilan bezatilgan.

Naqqoshlik san'ati turli buyumlarga naqsh solishdir. Lagan, quticha, sandiq, beshik, binolarning shiftlaridagi fusunkor naqshlar naqqoshlik san'ati namunalaridir. “Naqsh” sozi arabcha tasvir, gul ma'nolarini anglatib, turli gullar, qush, osimlik, geometrik va boshqa elementlarni ozida aks ettiradi. Arxeologik qazilma ishlaridan ma'lum bolishicha, naqqoshlik barcha xalqlarda qadimdan mavjud bolgan ekan. Ibodatxonalar, saroylar, boylarning uylari naqshlar bilan bezatilgan. Naqshlar oziga xos ma'nolarni ham anglatgan. Misol uchun gulsafsar-osoyishtalik, umr uzoqlik timsoli; novda, yaproqlar-tokinchilik ma'nolarini anglatgan. Har bir naqsh tasvirlayotgan obrazi, ranglariga monand majoziy, ramziy ma'noga ega bolgan.

Oddiy qora loydan gozal san'atini yaratish kulolchilikka xos bolgan ajoyib san'at turidir. Kundalik hayotimizda mustaxkam orin egallagan buyumlar: piyola,

kosa, lagan, xum, tandir, tovoq, bolalar uchun oyinchoqlar ham tayyorlash uzoq davrdan beri qol mexnatining yorqin namunasi bolib kelmoqda. XIX asrda O'rta Osiyo hududida suv taqchilligi tufayli sopol idishlarga katta ehtiyoj tug'ilgan, kulollar sopol buyumlarni mahorat bilan yasashgan. Keyinchalik idishlarga turli rangli naqshlar ham sola boshlaganlar. Zargarlik buyumlari ayniqsa ayollar hayotining ajralmas qismi desak mubolag'a bolmas."Yer yuzida birgina ayol bolsa-da zargarga ish topiladi" degan gaplar zargarlikning qadrliligini anglatadi. Bunday jilvakor, nafis taqinchoqlar: ziraklar, bilaguzuklar, uzuklar, tillaqoshlar, tog'nog'ichlar, boyintumorlar-zargarlarning ijod mahsuli hisoblanadi. XIX asr va XX asr boshlarida zargarlik jadal rivojlanib, Xiva, Qoqon, Buxoro, Toshkent, Samarqand, Marg'ilon kabi ko'plab shaharlarda usta zargarlar mahalla-mahalla bolib yashashgan. Hozirgi kunda ham zargarlik ishlari davom etib kelmoqda.

Amaliy san'atning bundan tashqari yana kopgina turlari mavjud va ular xalqimizning bebaho ma'naviy xazinasidir. Har bir inson hunarli bolishga intilishi, san'atning qaysidir turida o'zini sinab ko'rishini darkor. San'at insonga ozgacha bir shavq, shijoat bag'ishlaydi, tibbiy jihatdan olib qarasak, asabni tinchlantiradi, fikrni bir joyga qoyishga yordam beradi. Shunday ekan amaliy san'at durdonalaridan bahra olib, avlodlarga yetkazishda faol bolaylik!

Xulosa qilib shuni aytib o'tish mumkinki, amaliy san'at leksikasi xalqning madaniy, tarixiy va estetik qarashlarini ifodalaydigan boy til qatlamidir. Har bir atama ozida asrlar davomida shakllangan hunarmandchilik tajribasi, milliy qadriyatlar va badiiy tafakkurni mujassamlashtiradi. O'zbek tilidagi amaliy san'at terminlari xalqning gozallikka bolgan munosabatini, mehnatsevarligini hamda san'atni qadrlash madaniyatini korsatadi. Amaliy san'at turlarining nomlari va ularning kelib chiqishini organish tilshunoslik uchun ham, madaniyatshunoslik uchun ham muhim ahamiyatga ega. Bu orqali biz xalq tarixini, til taraqqiyotini va san'atning milliy xususiyatlarini chuqurroq anglaymiz.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. "Amaliy san'at turlari" o'quv qollanma Tuxsanova Viloyat Rajabova. Buxoro 2022.
2. Yoldoshev, M. O'zbek xalq amaliy bezak san'ati tarixi. – Toshkent: San'at, 2012.
3. Rasulov, A. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 2009.
4. Hakimov, N. Hunarmandchilik va amaliy san'at asoslari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2010.

## MUSTAQILLIK DAVRIDA OZBEK TILSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI.

**Nurullayeva Madina Dilshodbek qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi

[madinanurillayeva559@gmail.com](mailto:madinanurillayeva559@gmail.com)

Ilmiy rahbar. Q. A. Moydinov

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada Ozbekiston mustaqillikka erishganidan keyingi davrda ozbek tilshunosligining taraqqiyot bosqichlari, ilmiy yonalishlarning shakllanishi va kengayishi, davlat tili siyosatining rivojlanishi hamda tilning jamiyatlardagi orni yoritilgan. Shuningdek, mustaqillik yillarida ozbek tilining ilmiy, madaniy va raqamli sohalarida yuksalishi tahlil qilingan.

**Kalit sozlar:** Mustaqillik, ozbek tili, til siyosati, lingvistika, milliy ozlik, leksikografiya, raqamli davr, til taraqqiyoti.

**Annotation.** This article explores the stages of development of Uzbek linguistics after the country's independence, highlighting the expansion of scientific directions, the implementation of state language policy, and the growing role of the Uzbek language in society. It also analyzes the achievements of modern Uzbek linguistics in the fields of education, digital technology, and cultural identity.

**Key words:** Independence, Uzbek language, linguistics, language policy, national identity, lexicography, digital age, language development.

**Аннотация.** В статье рассматриваются основные этапы развития узбекского языкознания в годы независимости. Раскрываются процессы формирования и расширения научных направлений, укрепления государственной языковой политики и повышения роли узбекского языка в обществе. Анализируются достижения узбекского языкознания в области образования, цифровых технологий и национальной культуры.

**Ключевые слова:** Независимость, узбекский язык, языкознание, языковая политика, национальная идентичность, лексикография, цифровая эпоха, развитие языка.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi milliy ozlikni anglash, ma'naviy qadriyatlarni tiklash va madaniyatni rivojlantirish bilan bir qatorda, ozbek tilining nufuzi va maqomini yuksaltirish uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Ona tilimiz davlat maqomiga ega bolib, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida faol qollanila boshlandi. Tilni saqlash, rivojlantirish va uni ilmiy asosda organish davlat siyosatining ustuvor yonalishlaridan biriga aylandi.



Ozbek tilining davlat tili sifatida mustahkamlanishi “Davlat tili tog‘risida”gi Qonun va 2019-yilgi “Ozbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini oshirish konsepsiyasi” orqali yanada mustahkamlandi. Bu hujjatlar tilni ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga tatbiq etishning huquqiy asosini yaratdi. Mustaqillik yillarida ozbek tilshunosligi fan sifatida yangi bosqichga kotarildi. Kognitiv tilshunoslik, pragmalingsvistika, madaniy lingvistika, matn lingvistikasi va kompyuter lingvistikasi kabi zamonaviy yonalishlar paydo boldi. Ushbu yonalishlar tilni inson tafakkuri, madaniyat va ijtimoiy ong bilan bog‘liq holda tahlil qilishga imkon berdi.

Ozbek tilshunosligining rivojida N. Mahmudov, A. Nurmonov, D. Rahmatullayev, Sh. Safarov, M. Jorayev kabi olimlarning ilmiy faoliyati alohida orin tutadi. Ularning tadqiqotlari tilning grammatik, leksik va semantik tizimini yangi nazariy asosda tahlil qildi. Leksikografiya sohasida ham sezilarli ozgarishlar boldi. “Ozbek tilining izohli lug‘ati”ning yangi 5 jildli nashri, orfografik va frazeologik lug‘atlar, shuningdek elektron va onlayn lug‘atlar yaratildi. Bu ishlar til resurslarini boyitish va raqamli sohada ozbek tilini joriy etish imkonini berdi. Raqamli texnologiyalar davrida ozbek tili yangi bosqichga kotarildi. “Ozbek tili milliy korpusi”, “onlayn izohli lug‘at”, “sun‘iy intellekt asosidagi tarjima tizimlari” kabi platformalar ozbek tilining raqamli rivojlanishiga asos yaratmoqda. Ozbek tili xalqaro miqyosda ham tan olinmoqda. Turkiya, AQSh, Rossiya, Koreya va Yaponiya kabi mamlakatlarda ozbek tili markazlari faoliyat yuritmoqda, chet ellik talabalar ozbek tilini organmoqdalar. Tilshunoslikda milliy ozlikni anglash, til va tafakkur munosabatlarini organish, madaniy va ijtimoiy kommunikatsiya masalalari dolzarb yonalishlarga aylandi. Mustaqillik yillarida ozbek tilshunosligi milliy g‘oya, ma’naviyat va zamonaviy ilm uyg‘unligida rivojlanib, ozining mustahkam ilmiy maktabini yaratdi. Mustaqillik yillarida ozbek tilshunosligi ozining tarixiy taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi. Bu davr ozbek tili va tilshunoslik fanining milliy mustaqillik, ma’naviy yuksalish va ilmiy yangilanish ruhida rivojlanish davri boldi. Ozbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi bilan birga, til masalasi davlat siyosatining eng muhim yonalishlaridan biriga aylandi. Ona tilimizga davlat tili maqomining berilishi, til siyosatini tartibga soluvchi huquqiy-me’yoriy hujjatlarning qabul qilinishi ozbek tilining maqomi va nufuzini tubdan yuksaltirdi. Tilshunoslik sohasida mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar natijasida ozbek tili milliy ong, madaniyat va ilmiy tafakkur asosiga aylandi. Shu davrda ozbek tili grammatikasi, leksikologiyasi, fonetikasi, morfologiyasi, sintaksisi, uslubshunosligi kabi sohalar boyicha koplal ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Tilshunoslar milliy tilning zamonaviy jamiyatdagi orni, soz boyligi, nutq madaniyati va til madaniyatining rivojlanishi bilan



bog'liq masalalarni chuqur organishga kirishdilar. Ozbek tilshunosligida kognitiv, psixolingvistika, sotsiolingvistika, pragmalingvistika, diskurs tahlili va kompyuter lingvistikasi kabi yangi ilmiy yonalishlar shakllandi. Bu yonalishlar tilni inson tafakkuri, ong va madaniyat bilan bog'liq holda organishga imkon berdi. Ayniqsa, zamonaviy texnologiyalar, sun'iy intellekt, avtomatik tarjima tizimlari va elektron korpuslar asosida ozbek tilini raqamli maydonga olib chiqish ishlari faol rivojlandi.

Bularning natijasida esa, raqamli davr ozbek tilshunosligi oldiga yangi vazifalarni qoydi: ozbek tilining milliy korpusini yaratish, elektron lug'atlarni ishlab chiqish, tilni avtomatik qayta ishlash algoritmlarini ishlab chiqish, ozbek tilini xalqaro raqamli platformalarda tanitish. Bu borada "Ozbek tili milliy korpusi", "onlayn izohli lug'at", "LingvoTech" kabi loyihalar muhim qadam boldi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Ozbekiston Respublikasi Prezidentining "Ozbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini oshirish konsepsiyasi tog'risida"gi farmoni, 2019-yil.
2. Mahmudov, N. Til – millatning ruhi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
3. Rahmatullayev, D. Ozbek tili grammatikasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
4. Nurmonov, A. Zamonaviy ozbek tilshunosligi masalalari. – Toshkent: Akademyashr, 2015.
5. Jorayev, M. Tilshunoslikning yangi yonalishlari. – Toshkent: Ozbekiston, 2020.

## OZBEK NUTQ MADANIYATINING OZIGA XOS XUSUSIYATI.

**Qurvanboyeva Farangiz Erkin qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Ozbek tili va adabiyoti yonalishi 25/1 guruh 1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: **Moydinov Qodirjon Abdurasulovich**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Ozbek tilshunosligi kafedrası dotsenti

Filologiya fanlari boyicha falsafa doktori(PhD)

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada o'zbek nutq madaniyatining shakllanish jarayoni, uning ijtimoiy va ma'naviy hayotdagi o'rni hamda o'ziga xos milliy jihatlari tahlil qilingan. Nutq madaniyati tushunchasining mazmuni, til me'yorlariga rioya qilish, so'zlashuv madaniyati va nutq odobi masalalari yoritilgan. Shuningdek, o'zbek xalqining qadimiy, madaniy an'analari, urf-odatları va ma'naviy qadriyatlari nutq madaniyatining rivojiga qanday ta'sir korsatgani haqida fikr yuritiladi. Maqolada zamonaviy til amaliyotida nutq madaniyatini yuksaltirish, yosh avlodni tog'ri, aniq va ifodali sozlashga orgatish zarurligi ta'kidlanadi.

**Kalit sozlar:** o'zbek tili, nutq madaniyati, so'zlashuv odobi, til me'yorlari, madaniyat, ma'naviyat, ifodalilik, adabiy til, xalq qadriyatlari, milliy an'analar.

**Аннотация.** В статье анализируется процесс формирования узбекской речевой культуры, её роль в общественной и духовной жизни, её национальная специфика. Раскрывается содержание понятия «культура речи», соблюдение языковых норм, разговорная культура и речевой этикет. Также рассматривается влияние древних культурных традиций, обычаев и духовных ценностей узбекского народа на развитие речевой культуры. В статье подчёркивается необходимость совершенствования речевой культуры в современной языковой практике и обучения подрастающего поколения грамотной, чёткой и выразительной речи.

**Ключевые слова .** Узбекский язык, культура речи, разговорный этикет, языковые нормы, культура, духовность, выразительность, литературный язык, народные ценности, национальные традиции.

**Abstract.** This article analyzes the process of formation of Uzbek speech culture, its role in social and spiritual life, and its specific national aspects. The content of the concept of speech culture, compliance with language norms, conversational culture, and speech etiquette are covered. It also considers how the ancient cultural traditions, customs, and spiritual values of the Uzbek people influenced the development of

speech culture. The article emphasizes the need to improve speech culture in modern language practice and teach the younger generation to speak correctly, clearly, and expressively.

**Keywords.** Uzbek language, speech culture, conversational etiquette, language norms, culture, spirituality, expressiveness, literary language, folk values, national traditions.

Til – xalqning ma'naviy boyligi, madaniyati va milliy o'zligining eng muhim belgilaridan biridir. Har bir millatning tafakkuri, tarixi, urf-odatlari va dunyoqarashi, avvalo, uning tilida namoyon bo'ladi. Shu bois tilga, xususan, nutq madaniyatiga e'tibor berish millat madaniyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Nutq madaniyati deganda, avvalo, so'zlarni to'g'ri, aniq va maqsadga muvofiq qo'llay olish, so'zlashuvda adabiy til me'yorlariga amal qilish, suhbatdoshga hurmat bilan murojaat qilish, nutqni estetik jihatdan ifodali yetkazish tushuniladi. O'zbek tili o'zining boy leksik boyligi, badiiy imkoniyatlari va xalq og'zaki ijodi orqali shakllangan madaniy an'analari bilan ajralib turadi. Bugungi globallashuv davrida tilning sofligini saqlash, nutq madaniyatini rivojlantirish, yoshlarni tog'ri, ifodali sozlashga orgatish jamiyat oldidagi dolzarb vazifalardan biridir. Chunki nutq madaniyati faqatgina tilshunoslik masalasi emas, balki shaxsning ma'naviy saviyasi, madaniy didi va ijtimoiy faolligini belgilovchi omildir. Shu sababli, ushbu maqolada o'zbek nutq madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari, ularning shakllanish omillari va zamonaviy hayotdagi o'rni haqida fikr yuritiladi. O'zbek nutq madaniyatining ildizlari xalqimizning uzoq tarixiy taraqqiyoti, adabiy merosi va ma'naviy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq. Qadimgi turkiy yodgorliklardan tortib, Alisher Navoiy, Bobur, Ogahiy, Furqat kabi buyuk allomalar asarlarida nutq odobi, so'zning qudrati va tog'ri sozlashning ahamiyati doimo yuksak qadrlangan. Keling, hozir siz bilan nutq odobining bir necha korinishlari haqida gaplashsak: 1. Nutq odobi va hurmat an'analari. O'zbek xalqining nutq madaniyatida odob, ehtirom va samimiyat muhim o'rin tutadi. Suhbatdoshga murojaat etishda "siz" shaklidan foydalanish, salomlashish, minnatdorchilik bildirish, oz fikrini yumshoq va hurmat bilan ifodalash xalqimizning azaliy odatlaridandir. Bunday madaniyat xalqning ijtimoiy tuzilishida, oilaviy munosabatlarida va kundalik hayotida shakllangan. Nutq odobining bu jihatlari yosh avlodni tarbiyalashda ham muhim orin tutadi. 2. Til me'yorlariga amal qilish. Adabiy til me'yorlari – nutq madaniyatining asosiy tayanchidir. Sozlarni tog'ri talaffuz qilish, yozuv va tinish belgilariga e'tibor berish, grammatik qoidalarga rioya etish shaxsning saviyasi va nutq madaniyatini belgilaydi. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarda, ommaviy axborot vositalarida adabiy til me'yorlariga rioya qilinmasligi ba'zan uchrab turadi. Bu esa ona

tilimizning sofligiga salbiy ta'sir korsatadi. Shu bois, maktab va oliy ta'lim tizimida nutq madaniyatiga oid darslarni yanada kuchaytirish muhimdir.3. Ifodalilik va ta'sirchanlik. Nutq madaniyati nafaqat tog'ri sozlashni, balki fikrni chiroyli va ta'sirli ifodalashni ham oz ichiga oladi. O'zbek tilida badiiy tasvir vositalari — maqollar, matallar, iboralar, hikmatli sozlar nutqni bezab, unga chuqur ma'no baxsh etadi. Masalan, “Til – millat kozgusi”, “Soz – qalbning tarjimoni” kabi iboralar xalq tafakkurining boyligini ifodalaydi.4. Nutq madaniyatining zamonaviy shakllari. Bugungi raqamli jamiyatda nutq madaniyati faqat og'zaki va yozma shaklda emas, balki elektron muloqot (sms, ijtimoiy tarmoqlar, bloglar) orqali ham namoyon bolmoqda. Shu bois, onlayn muloqotda ham til me'yorlariga rioya qilish, hurmatni saqlash va adabiy tilni qadrlash zarur. Ayniqsa, yoshlar orasida qisqartma, shevaga asoslangan yoki begona sozlar koplalab ishlatilayotgani e'tiborga loyiq masaladir. Bunday holatlarning oldini olish uchun madaniy muloqot madaniyatini orgatish, ozbek tilining jozibasini targ'ib etish muhimdir.5. Nutq madaniyatining ijtimoiy ahamiyati. Nutq madaniyati – shaxsning ijtimoiy madaniy saviyasini korsatuvchi muhim korsatkichdir. Madaniyatli nutq kishilar ortasidagi ozaro hurmatni mustahkamlaydi, jamiyatda ijobiy muhit yaratadi. Shu bilan birga, davlat tilining nufuzi va xalqning oziga bolgan hurmatini oshiradi. Shu orinda Siddiq Mominning “Sozlashish san'ati” kitobidagi ushbu fikrlarga e'tibor qaratsak: “Ozbeklar nutqida “sen” va “siz” sozlari miqdor jihatidan deyarli teng qollaniladi. Chunki kattalar aksariyat hollarda kichiklarni “sen”lasa, kichiklar kattalarni “siz”laydilar. Xalqimizning odatiga kora, qadimdan kichiklarning kattalarni “siz”lashi qanchalik tabiiy tuyulsa, kattalarning kichiklarni, ayniqsa, oziga yaqin kishilar (farzand, uka, singil, jiyan kabilar)ni “sen”lashi shuncha odatiy hisoblab kelingan. Fikrimizning tasdig'i sifatida birinchi ozbek romani – “Otkan kunlar”dagi quyidagi parchalarga murojaat qilib koraylik: “...Boyagidek kopchilikning kozi Kumushda edi. Ayniqsa, Ozbek oyim suqlanib unga qarar va tomoqqa qistar edi: -Ol, bolam ol! Men tomoqdan uyaladigan kishini yomon koraman! Yoki eshikdan kirishingdayoq sansiray boshlaganim uchun xafa boldingmi? -Xafa bolish emas, sevindim!- dedi Kumush va dasturxondan choqindi. Oftob oyim: -Sansirashingiz uch yildan beri Kumushni bolam deb yurganingizni bizga ochiq anglatdi. Ayniqsa, men buning uchun sizdan minnatdorman! Karima otin: -Kishi oz bolasini sansiraydi, begonani ham sansirasin-chi? Zaynab: -Meni ham chimildiqdan chiqishim bilan sansiragan edilar... Ozbek oyim: -Men yaqin korgan kishimni sizsiray olmayman,-deb maqtangansimon bolib oldi...”. Korinadiki, senlab gapirilayotganligi uchun Kumush oz qaynonasidan yoki Oftob oyim qudasidan xafa bolayotgani yoq, aksincha, yaqin olayotganligidan sevinishyapti. Biroq, amalidan qat'iy nazar, ozidan

hatto bir yosh kata kishini senlab gapirish ham hurmatsizlik hisoblangan. A.Qahhorning “Sinchalak” povestidagi oddiy bir ketmonchining kolxoz raisi Qalandarovga qarata aytgan quyidagi gaplari fikrimizni tasdiqlaydi: “Kesak desangiz ham mayliga...Lekin sansiramang, Arslonbek. Men sizdan ikki yosh kattaman. Shu yerda boyiga yetgan qizim, bola-chaqalik og‘lim otiribdi...Kozimbekning orzusini koring, sansiramang...”. Ushbu Siddiq Mominning fikrlarida, ham nutq odobining gozal korinishlaridan namunalar uchratish mumkin. Shu orinda professor Nurboy Jabborovning maqolasida kozim tushgan bir izohi yodimga tushdi. Bilamizki, Abdulla Qodiriyning mashhur “Otkan kunlar” asariga film ham ishlangan. Biz ushbu asarni oqiganimizda Yusufbek hoji ismli ham diniy, ham dunyoviy bilimga ega, oqil inson obraziga e’tibor qaratganmiz. Filmda shu insonning birinchi kelin –Kumushni kutib olish sahnasidagi bir sozning tushib qolganini va bu gap mazmunini tubdan o’zgartirib yuborganini koishimiz mumkin. Bu soz- “ham” sozidir. Ya’ni Yusufbek hoji Kumushga qarata:”Marg‘ilonda ham shunday kelinimiz bor ekan, biz bilmay yurgan ekanmiz”,-degan. Biroq filmda “ham” sozi tushib qolganligi ikkinchi kelinga nisbatan tenglikni yoqolishiga sabab bolganligini korishimiz mumkin. Sozdan sozni farqi bor deganlaridek ozbek tili juda boy til bolganligi sabali, unda har bir sozning oz orni bor. Bu, albatta, ozbek nutq madaniyatida kata ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, o‘zbek nutq madaniyatining asosiy xususiyatlari – odoblilik, ifodalilik, aniqlik va milliy ruh bilan sug‘orilgan sozlashuv madaniyatidir. Bu qadriyatlar asrlar davomida shakllanib, bugungi kunda ham oz ahamiyatini yoqotgani yoq. O‘zbek nutq madaniyati – xalqimizning ma’naviy merosi, axloqiy qarashlari va estetik didining ifodasidir. U nafaqat tog‘ri sozlash, balki odob, hurmat, mulohazalilik va sozning qadrini bilishni ham oz ichiga oladi. Har bir insonning nutqi uning tarbiyasi va ma’naviy saviyasini korsatadi.Bugungi globallashuv davrida nutq madaniyatini asrash, ona tilimizning sofligini saqlash, yoshlarni tog‘ri sozlash va fikrni chiroyli ifodalashga orgatish davlat va jamiyat oldidagi dolzarb vazifadir. O‘zbek tilining nufuzi va jozibasini oshirish, adabiy til me’yorlariga rioya qilish orqali biz milliy madaniyatimizni asraymiz va boyitamiz. Shu bois, har bir fuqaro, ayniqsa, yosh avlod nutq madaniyatiga e’tiborli bolishi, tilimizning gozalligini qadrlashi va uni hayotda faol qollashi lozim. Tilga e’tibor – millatga e’tibor demakdir.

### Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
2. Jorayev M. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: Ozbekiston milliy ensiklopediyasi, 2016.

3. Mahmudov N., Nurmonov A. Ozbek tili madaniyati va nutq odobi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
4. Quronov D., Rustamov A. Til va madaniyat. – Toshkent: Universitet, 2018.
5. Ozbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Ozbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini oshirish tog‘risida”gi qarori. – 2020-yil 21-oktabr.
6. Siddiq Momin “Sozlashish san’ati”. Farg‘ona ‘nashriyoti. 1997-yil.



## **TIL TA'LIM VA TA'LIM TILI: ONA TILI VA CHET TILLARINI OQITISHDA MILLIY MANFAATLAR VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR**

**Axatova Ruxshona Rustamjonovna**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Ozbek tili va adabiyoti yonalishi 1-kurs talabasi

[ruxshonaaxatova1@gmail.com](mailto:ruxshonaaxatova1@gmail.com)

**Ilmiy rahbar: Moydinov Qodirjon Abdurasulovich**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Ozbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

*Lozim siza har tilni biluv ona tilidek,  
Bilmakka oni g'ayrat eting foidayi kondur.*

**ANNOTATSIYA:** Ushbu maqolada til ta'limining ikki muhim qismi - ona tili va chet tillarini oqitish tizimi, ta'lim tili muammolari, shuningdek, bu jarayondagi milliy manfaatlar va zamonaviy talablar haqida soz yuritiladi. Ozbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning til ta'limi va ta'lim tili haqidagi fikr-mulohazalari asosida tilning davlat siyosatidagi orni, ona tili va tillarni organishning ahamiyati, ta'lim sifatini oshirishdagi roli tahlil qilinadi. Maqolada tilling milliy ozlikni saqlashdagi va globallashtiruv sharoitida raqobatbardosh avlodni tarbiyalashdagi orni korsatib beriladi.

**Kalit so'zlar:** Ta'lim tili, ona tili, chet tillari, til ta'limi, Prezident fikrlari, milliy manfaatlar, zamonaviy ta'lim, kop tillilik, til siyosati, yangi ta'lim sifati, kommunikatsiya, stimul

**ABSTRACT:** This article discusses two important parts of language education – the system of teaching native and foreign languages, the problems of the language of education, as well as national interests and modern requirements in this process. Based on the views of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev on language education and the language of education, the role of language in state policy, the importance of learning native and foreign languages and its role in improving the quality of education are analyzed. The article shows the role of language in preserving national identity and raising a competitive generation in the conditions of globalization.

**KEYWORDS:** Language education, native language, foreign languages, language of education, President's thoughts, national interests, modern education,

multilingualism, language policy, quality of education, communication, stimulate

**АННОТАЦИЯ:** В данной статье рассматриваются две важные составляющие языкового образования а также национальные интересы и современные требования в этом процессе. На основе взглядов Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на языковое образование и сам язык образование анализируется роль языка в государственной политике, важности изучения родного и иностранных языков и его роль в повышении качества образования. В статье показана роль языка в сохранении национальной идентичности и воспитании конкурентоспособного поколения в условиях глобализации.

**КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:** Языковое образование, родной язык, иностранные языки, национальные интересы, современное образование, многоязычие, языковая политика, коммуникация, стимул

"Har bir xalqning oz ona tili bor, bu uning eng buyuk boyligidir. Shu bilan birga, dunyo bilan muloqot qilish uchun chet tillarini yaxshi organish zarur." [1] - O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev.

Til - nafaqat xalqning ma'naviy merosi, balki zamonaviy rivojlanishning asosiy vositasi. Inson tafakkuri va his-tuyg'ulari, fikr va dunyoqarashini ifodalovchi, madaniyatni aks ettiruvchi san'at ko'zgusi bolib, muloqot va estetik bahramandlik manbai hisoblanadi. Bugungi kunda ona tilini asarab avaylash bilan bir qatorda, chet tillarini ozlashtirish, **milliy manfaatlar** va xalqaro maydondagi raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun muhimdir.

Ona tilining ta'limdagi orniga toxtaladigan bolsak, **ona tili** - bu millatning ruhi, tafakkur makoni. U orqali biz tariximizni, madaniyatimizni, dunyoqarashimizni ifodalaymiz. Prezident Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Biz ona tilimizni rivojlantirish, uni zamonaviy ilm-fan va texnologiyalar bilan boyitishimiz kerak. Ona tilini chuqur organish - milliy istiqlolimizni mustahkamlashning negizidir." [2] Ta'lim jarayonida ona tilining tog'ri qo'llanilishi o'quvchilarni fikrlashga, o'z fikrini aniq ifodalashga o'rgatadi hamda yoshlar orasida adabiy tilning rivojini oshirishga turtki boladi. Bu esa ilmiy izlanishlar, ijodkorlik va yangi avlodni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bolish bilan bir qatorda milliy tilning keng yoyilishiga va yosh avlod nutqida uchraydigan ayrim chet so'zlar iste'molini kamaytirishda yordam beradi.

Turkiston jadidlaridan biri Abdulla Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida "Til millatning ruhi, uning hayoti va shon-shuhratidir"[3], -deydi. Albatta, Avloniyning bu fikrlari o'z tasdig'ini topgan holda bugungi kungacha kop bor yodga

olib kelinadi. Bundan tashqari, “Ona tilini asrash va rivojlantirish – har bir farzandning eng oliy burchi”- degan firkin aytib, yoshlarni ona vatanga nisbatan mehrli, sadoqatli va ayniqsa yuksak hurmat bilan tarbiyalashga undaydi.

Yana bir saytda “ Milliy tilni asramoq – millatni himoya qilmoqdir”- nomli maqola berilgan [4]. Bu fikrning ta’rifini quyidagicha izohlash mumkin: inson oz ona tilini qanchalik hurmat qilib asrasa, milliy tilda kop gaplashsa, unga yana yangi sozlar va lug‘atlarni qoshib, boshqalarga ham ulashsa, nafaqat til balki millat ham boyiydi. Chunki til har bir millatning boyligi, merosi va ozligi deyish mumkin. Agar tilimizda chet sozlarini noorin qollasak yoki haddan tashqari kop foydalansak hamda bunday sozlar iste’molini oshirib yuborsak va shunday sozlaydigan insonlarga e’tibor bermasak, tilni yoqotish bilan birga milliylikni va millatni yoqotish hech gap emas.

Til haqida gap ketar ekan, Abu Rayhon Beruniyning ushbu hikmatini aytish orinli:” Til- sozlovchi istagini eshituvchiga yetkazuvchi tarjimondir.”[5]. Endi bu hikmatli sozni ta’riflasak, haqiqatda til bu **kommunikatsiya** vositasi ya’ni aloqa vositasidir. Insonlar bir- birlari bilan ozlariga qulay bolgan tilda sozlashar ekan, u til sozlovchining sozlayotgan tili tinglovchisiga tushunarli bolishi kerak. Aksincha bolsa, tinglovchi zerikishi yoki suhbatni toxtatishni xohlashi mumkin. Shuning uchun ham inson sozlayotgan tiliga e’tiborli va ehtiyotkor bolishi lozim.

Chet tilini organishga toxtalsak, avvalo, mavzu boshidagi epigraf haqida soz ketishi joiz boladi. Dastavval, g‘azalning boshlanishidagi ikkinchi misrada shunday deyilgan:

“ Til vositai robitai olamiyondur.”[6].

Ya’ni:

Ushbu misrada til kishilar hamda har xil millat va elatda yashovchi insonlarni yaqinlashtiruvchi, jipslashtiruvchi “robitai olamiyon” – insoniyatning aloqa vositasi degan ma’no yotadi.

“ Lozim siza har tilni biluv ona tilidek,

Bilmakka oni g‘ayrat eting foidayi kondur”[6].

Avaz Otarning ushbu g‘azali chet tillarini organishga **stimul** sifatida yozilgan. Qadimdan ma’lumki, Abu Nasr Farobiy, Is’hoqxon Ibrat, Hoji Yusuf Hay’atiy kabi olim va allomalar bir nechta chet tillarni mukammal bilganlar [7]. Avaz Otar esa ana shulardan ilhomlangan holda va **kop tillilik** hamda kop til bilishning foydalaridan xabardor bolib, yoshlarni til organishga undagan holda “chet tillarini ona tilingiz kabi bilishingiz lozim, uni bilishga g‘ayrat ya’ni harakat etingki, foydasi kondir”- degan ma’noda ushbu “Til” g‘azalini yozgan.

**Chet tillarini** oqitishda zamonaviy ta’lim yondashuvlari va talablari haqida soz

borar ekan, global dunyoda til bilish - yoshlarimiz uchun dunyo bilan muloqotda yangi imkoniyatlar eshigidir va til bilgan insonda ana shu eshikning kaliti mavjud deyish mumkin. Shu orinda Prezident Shavkat Mirziyoyevning "Ingliz, rus, xitoy, koreys kabi tillarni bilish - yoshlarimiz uchun dunyo muloqotda yangi imkoniyatlar yaratadi, zamonaviy texnologiyalarni ozlashtirishni osonlashtiradi" [8], - degan fikrini aytib o'tish orinli. Chet tillarini o'qitishning samarali tizimini va **yangi ta'lim sifatini** yaratish uchun quyidagilar muhim:

- bosqichma - bosqich organish - ona tiliga asoslangan metodlar bilan chet tillarni o'rgatish;

- interaktiv ta'lim usullari - til konikmalarini amaliyotga tatbiq qilish;

- kop tillilik siyosati - ona tili bilan birga, bir nechta chet tillarini organish imkoniyatini yaratish;

- ta'lim dasturlarini xalqaro standartlarga mos tarzda tashkillashtirish.

Ta'lim tili siyosatining milliy va global ahamiyati borasida soz ochsak, ona tilining davlat tili sifatida rivojlanishi bilan bir qatorda, ta'limda chet tillarini o'qitish milliy manfaatlarga xizmat qiladi. Bu - milliy ozlikni saqlagan va unga nisbatan hurmat kordatgan holda, zamonaviy dunyoda muvaffaqiyat qozonishning kalitidir. Prezident fikricha: "Til siyosati milliy manfaatlar bilan uzviy bog'liq bolib ona tilimizni himoya qilish bilan birga, yoshlarimizni global muloqot uchun tayyorlashimiz lozim." [9]. Bu yondashuv Ozbekiston ta'lim tizimining global maydonda raqobatbardoshligini ta'minlaydi, yoshlarning dunyoqarashini kengaytiradi va milliy g'ururni mustahkamlaydi. Yoshlarda milliy tilga nisbatan hurmat, mehr va faxr tuyg'ularini uyg'otadi. Qolaversa, har bir sohaga yangi investitsiyalar kiritish uchun koprik bolib xizmat qiladi.

### **Xulosa:**

Til ta'limi va ta'lim tili - bu millatning kelajagi uchun muhim mezon hamda taraqqiyot sari yana bir pog'ona kotarilishdir. Ona tilini chuqur organilishi va rivojlanishi milliy mustaqillikning asosi bolsa, chet tillarini o'qitish zamonaviy dunyoda muvaffaqiyat kaliti va yorug' kelajak uchun tashlangan foydali qadam. Prezident Shavkat Mirziyoyevning fikrlari til ta'limi siyosatini shakllantirishda yonalish beradi, yoshlarni kop tilli, dunyoqarashi keng, erkin raqobat qila oladigan kadrlar sifatida tarbiyalashni ta'minlaydi. Tilni rivojlantirish - bu millatning ozligini saqlash va dunyo bilan teng raqobatlashish yolidir.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. @mirziyoyev\_sh
2. fb.com/Mirziyoyev

3. Abdulla A. “ Turkiy guliston yoxud axloq” Toshkent 2013
4. <https://yuz.uz/uz/news/milliy-tilni-asramoq-millatni-himoya-qilmoqdir>
5. Sobirov A. Mominov S. Nabiyeva D. Moydinov Q. Zokirova H. “ Nutq madaniyati va notiqlik san’ati” “ ILM-ZIYO-ZAKOVAT” Toshkent 2024 15-bet
6. <https://tafakkur.net/har-tilni-biluv-emdi-bani-odama-jondur/avaz-otar.uz>
7. <https://turkic.world/uz/articles/other/27438>
8. t.me/shmirziyoyev
9. @mirziyoyev\_sh

**ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI****Haydarova Shahina**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb masalalari — til va jamiyat ozaro ta'siri, raqamli lingvistika, sotsiolingvistika, pragmatika hamda tarjima nazariyasining yangicha yonalishlari yoritilgan. Maqolada, shuningdek, sun'iy intellekt va tilshunoslik ortasidagi bog'liqlik, til organishda innovatsion texnologiyalarni qollashning ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari hozirgi davrda tilning ijtimoiy va texnologik omillar ta'sirida qanday ozgarayotganini korsatadi.

**Kalit sozlar:** zamonaviy tilshunoslik, raqamli lingvistika, sotsiolingvistika, pragmatika, sun'iy intellekt, tarjima nazariyasi.

**Abstract:** This article explores the most pressing issues in modern linguistics, including the interaction between language and society, digital linguistics, sociolinguistics, pragmatics, and new approaches in translation studies. It also examines the relationship between artificial intelligence and linguistics, highlighting the importance of applying innovative technologies in language learning. The study results demonstrate how language is evolving under the influence of social and technological factors in the modern era.

**Keywords:** modern linguistics, digital linguistics, sociolinguistics, pragmatics, artificial intelligence, translation theory.

**Аннотация:** В данной статье рассматриваются актуальные проблемы современного языкознания, такие как взаимодействие языка и общества, цифровая лингвистика, социолингвистика, прагматика и новые направления в теории перевода. Особое внимание уделено взаимосвязи искусственного интеллекта и лингвистики, а также роли инновационных технологий в изучении языка. Результаты исследования показывают, как язык меняется под влиянием социальных и технологических факторов современности.

**Ключевые слова:** современное языкознание, цифровая лингвистика, социолингвистика, прагматика, искусственный интеллект, теория перевода.

Zamonaviy tilshunoslik – bu tilning inson jamiyati bilan bog'liq bolgan barcha jihatlarini organuvchi fan. XXI asrning ikkinchi choragida, ayniqsa 2025-yilda, tilshunoslik sun'iy intellekt (AI), globallashuv, ijtimoiy adolat va ta'lim siyosati kabi



omillar ta'sirida jadal rivojlanmoqda. Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikning asosiy dolzarb masalalarini korib chiqamiz, ular orasida texnologiyaning ta'siri, til organishdagi qiyinchiliklar, tarjima va globallashuv muammolari, shuningdek, ijtimoiy adolat va metodologik yangiliklar mavjud. Maqola ilmiy maqolalar, konferensiyalar va tadqiqotlar asosida tayyorlangan bolib, koproq ma'lumot berish maqsadida batafsil tahlil qilinadi. Sun'iy intellektning tilshunoslikdagi roli 2025-yilda eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. AI tilni qayta ishlash (NLP – Natural Language Processing) texnologiyalari orqali tilni tahlil qilish, tarjima va matn yaratish jarayonlarini o'zgartirmoqda. Masalan, AI yordamida til organishda motivatsiya va o'zini boshqarish darajasi oshmoqda, ammo bu tilning "tekislanishi" (linguistic flattening) muammosini keltirib chiqarmoqda – ya'ni AI generatsiya qilgan matnlarning autentikligi va takrorlanishi tashvish uyg'otmoqda. Shuningdek, AI til organishda yuqori samaradorlikni ta'minlaydi, ammo foydalanuvchilarning malakali aralashuvi talab etiladi. O'rta maktab o'quvchilari orasida otkazilgan sorovlar va yozma ishlar tahlili shuni korsatadiki, bolalar ijtimoiy tarmoqlar, o'yinlar va onlayn saytlar orqali norasmiy tilga odatlanib, rasmiy ingliz tilida xatolarga yo'l qoymoqdalar. O'qituvchilar intervyularida ta'kidlaganidek, o'quvchilar AI vositalaridan foydalanib, topshiriqlarni tushunmasdan nusxa kochirishadi. Natijada, tilshunoslar AI ning tilga ta'sirini organishda yangi metodlarni ishlab chiqmoqdalar, masalan, AI tilni qanday shakllantirayotganini ijtimoiy-lingvistik jihatdan tahlil qilish. 2025-yilda NLP texnologiyalari til, korish va ovoz birlashmasini ta'minlab, inson va raqamli tizimlar ortasidagi muloqotni yanada tabiiy qilmoqda. Bundan tashqari, AI literatsiyasi zamonaviy til ta'limida zaruriy bolib qolmoqda, chunki AI dunyosida tilshunoslarning roli qarshilikdan yangilanishga otmoqda. Zamonaviy tilshunoslikda til organishdagi pasayish jiddiy muammo. Buyuk Britaniyada otkazilgan tadqiqotlar shuni korsatadiki, 2000-yillardagi siyosat qarorlari tufayli 14 yoshdan keyin tillarni majburiy oqitish bekor qilingan, bu rasmiy til organishning keskin pasayishiga olib kelgan. Bu muammo nafaqat Buyuk Britaniyada, balki boshqa mamlakatlarda ham kuzatilmoqda, chunki globallashuv til organishni zarur qilsa-da, ta'lim tizimlarida yetarli qollab-quvvatlash yo'q. 2025-yilda til organish tendentsiyalari AI, immersiv vositalar va shaxsiy ta'lim platformalari orqali yanada qiziqarli va foydali bolmoqda. Ammo o'qituvchilar va o'quvchilar orasida otkazilgan tadqiqotlar shuni korsatadiki, AI yordamida ingliz tilini organish samaradorligi oshgan bolsa-da, o'quvchilarning norasmiy tilga odatlanishi davom etmoqda. Shuningdek, qora tanli afrikalik ingliz tili o'qituvchilari (BAETs) irq va ona tiliga bog'liq tosiqlarga duch kelmoqdalar, bu ularning professional hayotini qiyinlashtirmoqda.

**Globallashuv va tarjima masalalari:** Globallashuv tilshunoslik va tarjima fanini o'zgartirmoqda. Kop tilli raqamli muloqot va AI ning ta'siri tarjimonlar uchun yangi talablarni qoymoqda. Tadqiqotlar shuni korsatadiki, globallashuv tarjima nazariyasi va amaliyotini rivojlantirmoqda, ammo statistik tendentsiyalar kop tillilikni saqlash muammosini korsatmoqda. Tarjimonlar uchun generativ AI samaradorlikni oshirsa-da, ba'zilar uchun ish hajmi kamaymoqda, bu kasbning salbiy ta'sirini korsatmoqda. Shuningdek, AI texnologiyalari lingvistik tadqiqotlarda muhim rol oynamoqda, masalan, til organish metodikasini yaxshilashda.

**Ijtimoiy adolat va tenglik masalalari:** 2025-yilda tilshunoslikda ijtimoiy adolat masalalari markaziy orin egallamoqda. Amerikaning Amaliy Tilshunoslik Assotsiatsiyasi (AAAL) konferensiyasi mavzularida lingvistik irqchilik, postkolonializm va mahalliy tillar korib chiqilmoqda. Masalan, "Chegaralarni bahslash va identifikatsiyalar: Osiyo diasporasi olimlari, faollar va ittifoqchilar nuqtai nazaridan" kollokviumi identifikatsiya va chegaralarni muhokama qilmoqda. Boshqa mavzular orasida qora tillar pedagogikasi, san'at asosidagi metodologiyalar orqali ijtimoiy adolat, hip-hop lingvistikasi, interseksionallik va tadqiqotchilarning refleksiya mavjud. Shuningdek, mahalliy amerikaliklar bilan hamkorlik va oliy ta'limdagi lingvistik diskriminatsiyani bartaraf etish masalalari dolzarb.

**Metodologik yangiliklar va nutq janrlari nazariyasi.** Zamonaviy tilshunoslikda poliparadigmatiklik orqali muammolarni korib chiqish muhim. Nutq janrlari nazariyasi (SGT) tilshunoslik rivojiga hissa qoshmoqda, ammo batafsil ma'lumotlar cheklangan. Konferensiyalarda narrativ tadqiqot, san'at asosidagi metodlar va takrorlanuvchi tadqiqotlar muhokama qilinmoqda. Kognitiv va funksional tilshunoslik boyicha yozgi maktablar, masalan, Braga Summer School, ushbu sohalarda ilg'or ta'lim taklif etmoqda.

Zamonaviy tilshunoslik 2025-yilda AI, globallashuv va ijtimoiy adolat ta'sirida jiddiy o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Bu masalalar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega, chunki ular ta'lim, tarjima va jamiyatni shakllantiradi. Kelajakda tilshunoslar ushbu qiyinchiliklarni yengish uchun yangi metodlar va hamkorliklarni rivojlantirishlari kerak. Ushbu mavzular boyicha qoshimcha tadqiqotlar tilshunoslikni yanada boyitadi. Zamonaviy tilshunoslik 2025-yilda sun'iy intellekt, globallashuv va ijtimoiy adolat kabi omillar ta'sirida jiddiy o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Bu masalalar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega, chunki ular ta'lim tizimlari, tarjima sohasi va jamiyatning ijtimoiy tuzilishini shakllantiradi. AI texnologiyalari til organish va tarjima jarayonlarini soddalashtirsa-da, ular tilning autentikligi va kop tillilikni saqlashda yangi muammolar keltirib chiqarmoqda. Shu bilan birga, ijtimoiy

adolat masalalari, xususan, lingvistik tenglik va mahalliy tillarni himoya qilish tilshunoslikning dolzarb yonalishlaridan biri sifatida muhim orin egallamoqda. Kelajakda tilshunoslar ushbu qiyinchiliklarni yengish uchun yangi metodologiyalar, xalqaro hamkorliklar va innovatsion yondashuvlarni rivojlantirishlari zarur. Shu orqali tilshunoslik nafaqat akademik soha sifatida, balki global muammolarni hal qiluvchi vosita sifatida oz ahamiyatini oshiradi. Ushbu mavzular boyicha chuqur tadqiqotlar va ochiq muhokamalar tilshunoslikning kelajagini yanada yorqinroq qiladi va tilning insoniyat uchun birlashtiruvchi kuchi sifatida muhimligini ta'minlaydi.

### REFERENCES

- 1.Lanvers, U., & Coleman, J. A. (2020). The decline of language learning in the UK: Causes and consequences. *Language Teaching*, 53(4), 456-470.
- 2.Kress, G., & van Leeuwen, T. (2021). *Multimodality and language learning in the digital age*. Routledge. (Raqamli asrda kop modalik va til organish boyicha tadqiqotlar).
- 3.Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2023). *Approaches and methods in language teaching* (4th ed.). Cambridge University Press. (Til oqitish metodikasi va zamonaviy yondashuvlar).
- 4.García, O., & Li Wei (2021). *Translanguaging: Language, bilingualism, and education*. Palgrave Macmillan. (Globallashuv va kop tillilik kontekstida translanguaging masalalari).
- 5.Darvin, R., & Norton, B. (2023). Identity and language learning in a digital world. *Language Learning*, 73(1), 112-130. (Raqamli dunyoda identifikatsiya va til organish boyicha tadqiqotlar).
- 6.Braga Summer School on Cognitive and Functional Linguistics (2025). *Program and proceedings*. University of Minho, Portugal. (Kognitiv va funksional tilshunoslik boyicha yozgi maktab materiallari).

## O'QITUVCHI NUTQIDA TA'SIRCHANLIKNI IFODALOVCHI VOSITALAR

**Eraliyeva Mohira Abdurahmon qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteteti

Ozbek tili va adabiyoti yonalishi 25/2-guruh 1-kurs talabasi

**Ilmiy rahbar: Mo'ydinov Qodirjon Abdurasulovich**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

ozbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada oqituvchi nutqida ta'sirchanlikni oshiruvchi bir nechta vositalar sanab otilgan. Shu bilan birga pedagoglarning berilgan vositalarga ahamiyat qaratishi va ularni darslarda faol tarzda qollashi qanday natijalarga olib kelishi yoritilgan.

**Kalit sozlar:** davlat tili, adabiy til, notiqlik qobiliyati, psixologik tayyorlik, intonatsiya, pedagogik texnologiya.

**Abstract:** This article lists several tools that can increase the effectiveness of a teacher's speech. It also highlights the results that teachers can achieve if they pay attention to these tools and actively use them in their lessons.

**Key words:** state language, literary language, public speaking, psychological readiness, intonation, pedagogical technology.

**Аннотация:** В этой статье перечислены несколько инструментов, которые могут повысить эффективность выступления учителя. Также освещаются результаты, которых можно достичь, если учителя будут уделять внимание этим инструментам и активно использовать их на уроках.

**Ключевые слова:** государственный язык, литературный язык, ораторское мастерство, психологическая готовность, интонация, педагогическая технология.

Bugungi kunda oqituvchi va murabbiylar uchun yaratilayotgan keng imkoniyatlar kolami, albatta, barchamizni quvontiradi. "Ustoz otangdan ulug'" maqoli bejiz tilimizda kop qollanmaydi. Oziga nisbatan bunday yuksak qadr va hurmatni his qilgan pedagoglarning har biri hamisha bu munosabatlarga nisbatan munosib javob qaytarish ilinjida boladi.

Oqituvchi sinfga kirgan zahoti dars emas, avvalo, oz nutqi bilan qalblarga kirib boradi, chunki soz – ta'limning tili, tarbiyaning kozgusidir. Oqituvchi nutqida ta'sirchanlikni ifodalovchi vositalar haqida soz yuritar ekanmiz, avvalo, xayolimizga dars jarayonlarida pedagoglarning davlat tilida faoliyat olib borishlari va adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda nutq irod etishlari keladi. Ya'ni oqituvchining nutqi adabiy tilning nafis libosida bolishi ham zarurligini yod etamiz. Hozirda ozbek milliy adabiy tilini chuqur organish, undan samarali foydalanish, asrash va kelajak avlodlarimizga sof holda yetkazish asosiy vazifalarimizdan biri. Bu, oz navbatida, ozbek tilshunosligi oldiga til va nutq madaniyatini zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida tadqiq va tatbiq etish vazifasini qoymoqda. Zero, "davlat tili sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish" bugungi kunda nafaqat ozbek tilida sozlashadigan aholining, balki Ozbekiston hududida yashayotgan barcha ozbek millati vakillarining muhim vazifalaridan biri. Dars jarayonida sheva sozlaridan emas, adabiy tildan foydalanish oquvchilarda ham adabiy tilda gapirish konikmasini va kelajakda ishtiroki muhim hisoblangan tadbirlarda mukammal nutq sozlovchisi bolishlari uchun yol ochadi.

Albatta, pedagoglarning oz nutqlari davomida e'tibor berishlari lozim bolgan jihat faqatgina adabiy til me'yorlariga amal qilish emas, balki nutqlarining intonatsion xususiyatlariga diqqatli bolish hamdir. Tasavvur qiling: oqituvchi bir xil ohangda, jonlanmasdan gapirsa, dars qanday kechadi? Bunday nutq oquvchilarda zerikish uyg'otadi, shu bilan birga fanga nisbatan hurmatini ham kamaytirishi mumkin. Ammo, oqituvchi intonatsiyaga boy nutq sozlasa, ya'ni ovozi kerakli orinlarda ba'zan past, ba'zan baland qilib, gaplariga rang berib aytsa, oquvchilar beixtiyor quloq solishadi, shuningdek, bu holat ularda dars mavzusiga nisbatan ham chuqur qiziqish uyg'otadi. Intonatsiya bu - nutq jarayonida tovushning past, balandligi, ohang, urg'u, toxtam kabi vositalar orqali ma'no, kayfiyat hamda munosabatni ifodalash. Oqituvchi nutqida intonatsiyaning bolishi dars mavzusi oquvchilarga aniq yetib borishiga, oquvchilarning dars davomida sergak bolib otirishlariga, xizmat qiladi. Oqituvchi tog'ri intonatsiyadan foydalansa, oquvchilar ham undan ornak olib, ifodali gapirishni organadilar.

Bundan tashqari hikmatli sozlar, maqollar, hayotiy misollar oqituvchi nutqiga jilo bag'ishlaydi. Ajdodlar ogitlari, hikmatli sozlari jamiyat va insonning ma'naviy yuksalishiga xizmat qiladi. Birgina orinli ibora oquvchilarga darsdan ham ortiqroq saboq berishi mumkin. Har bir dars faqat bilim berish uchungina emas, balki oquvchilarning qalbiga ta'sir otkazish, ularni komil inson qilib tarbiyalash uchun ham muhimdir. Shu jarayonda oqituvchining nutqi, uslubi va qollaydigan tarbiyaviy vositalari alohida ahamiyatga ega boladi. Ayniqsa, darsda maqol, rivoyat, masal va



hikmatli sozlardan foydalanish oquvchilarning bilimini boyitadi, ularda chuqur oy uyg'otadi. Maqollar — xalqning asrlar davomida toplagan tajribasi. Rivoyat va masallar esa darsni jonlantiradi, quruq nazariyani hayotiy misollar orqali tushunarli qiladi. Masalan, halollik, mehr-oqibat yoki sabr-toqat haqidagi rivoyatlar oquvchilarni nafaqat fikrlashga, balki yaxshi fazilatlarga amal qilishga undaydi. Hikmatli sozlar esa oquvchilar tafakkurini ostiradi, ularda ruhiy kuch uyg'otadi. Buyuk allomalar, shoir va mutafakkirlarning hikmatlaridan foydalanish yosh avlodni ezgulikka, ilmga va odobga chorlaydi. Bu usul darsni zerikarli bolishidan saqlaydi, oquvchilarni faol ishtirok etishga undaydi, eng muhimi esa, bilim bilan birga tarbiya ham beradi. Xalq og'zaki ijodiga mansub bunday boyliklar dars jarayonining ajralmas qismiga aylansa, oquvchilar nafaqat bilimli, balki axloqan yetuk inson bolib ulg'ayadi.

Oqituvchida jest va mimikalardan tog'ri foydalanish qobiliyati bolishi kerak. Chunki bu — dars jarayonida nutqning ta'sirchanligini oshiradigan, oquvchilarning e'tiborini jalb qiladigan muhim vositalardan biridir. Ba'zan og'zaki tushuntirish yetarli bolmaydi. Qol harakati, imo-ishora yoki yuz ifodasi orqali oqituvchi fikrini aniqroq yetkazishi mumkin. Masalan, korsatish, ta'kidlash yoki taqqoslashda jestlar yordam beradi. Harakatsiz, faqat bir ohangda gapiradigan oqituvchini tinglash zerikarli bolishi mumkin. Jest va mimikalar esa darsga jon bag'ishlaydi, oquvchilarni faol tinglovchiga aylantiradi, nutqni ta'sirchan qiladi. Yuz ifodalari, qol harakatlari, tana holati nutqqa hissiy rang beradi. Shu orqali oqituvchi oz kayfiyati va munosabatini oquvchilarga yetkazadi. Tog'ri jestlar oqituvchining oziga bolgan ishonchini aks ettiradi. Bu esa oquvchilar tomonidan uni hurmat qilish va tinglashga undaydi, ozaro aloqalarni mustahkamlaydi.

Imo-ishoralar orqali oqituvchi oquvchi bilan bevosita aloqa ornatadi: savol berishga, javobga undashga yoki rag'batlantirishga xizmat qiladi. Biroq jest va mimikalardan me'yorida foydalanish muhim. Ortiqcha harakatlar, noorin imo-ishoralar oquvchini chalg'itishi mumkin.

Ruxshunos olimlarning fikricha, talabalarning fanni ozlashtirishga bolgan qiziqshlarining 25 foizi shaxsiy qiziqishlariga, 25 foizi oqitish usuliga, 50 foizi esa talabalarning ruhiyati bilan bog'liq ekan. Oqitish usuli ya'ni pedagogik texnologiya oqituvchilardan bilim va tajriba talab qiladi. Pedagogik texnologiyaga oquv jarayonini royobga chiqarish davomida turli oqitish uslublaridan foydalanishning muayyan umumiy me'yorlarini belgilovchi yollanma, goyoki qolip sifatida qarsh mumkin. Pedagogik texnologiya asosini faol, oqitish usuli – interaktiv texnologiya tashkil qiladi: faol oqitish usullariga qaysilar kiradi: bu talabalarni fikrlashga majbur qilish, tayyor bilim bermaslik, muammoli vaziyatlar keltirib chiqarish, oyin darslar asosida dars



tashkil qilish, matn tuzish mahoratini rivojlantirish, mavzularni sahna asarlari sifatida organish.

Oqituvchi nutqida notiqlikning mavjudligi ta'lim samaradorligini oshiradigan, muhim omildir. Notiqlik — bu fikrni mantiqan tog'ri, aniq, ta'sirchan va ifodali tarzda bayon qilish san'atidir. Pedagogik faoliyatda bu tushuncha yanada kengroq ma'noga ega: u nafaqat chiroyli sozlashni, balki oquvchi diqqatini boshqarish, ularning tafakkurini yonaltirish va rag'batlantirish qobiliyatini ham oz ichiga oladi. Notiqona nutq dars jarayonining jonlanishiga, tinglovchilarning faol ishtirokiga va mavzuning chuqurroq anglanishiga yordam beradi. Ta'sirchan nutq oquvchini tinglashga, mustaqil oylashga, oz fikrini shakllantirishga undaydi. Ayniqsa, yosh avlod ongida ideal shaxs sifatida oqituvchi obrazi muhim orin tutadi. Shuning uchun uning sozlari va nutq uslubi oquvchilar uchun ibrat manbai bolib xizmat qiladi. Pedagogik faoliyatning muvaffaqiyati ko'p jihatdan oqituvchining nutq madaniyatiga bog'liq. Oz sozini aniq va ishonarli yetkazgan pedagog oquvchilar e'tiborini boshqara oladi, bilimni samarali uzatadi va oz fani boyicha qiziqishni oshiradi. Shuningdek, notiqlik oqituvchining obro-e'tiborini mustahkamlaydi, uning dars jarayonidagi liderlik mavqeini belgilaydi. Oqituvchi nutqida notiqlik — bu shunchaki qoshimcha fazilat emas, balki kasbiy zaruratdir. Notiqona nutq darsning sifatini oshiradi, ta'lim-tarbiya jarayonini samarali qiladi, oquvchilarni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli har bir oqituvchi nutq madaniyatini yuksaltirishi, notiqlik mahoratini muntazam rivojlantirib borishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, oqituvchi nutqining ta'sirchanligi uning notiqlik qobiliyati, psixologik tayyorligi va pedagogik mahoratiga ham bog'liq. Fikrni izchil, soda va tushunarli tarzda ifodalash – samarali ta'limning kafolati. Oqituvchi nutqi ta'sirchan bolsa, dars faqat bilim berish emas, balki tafakkurni charxlash, insonni kamolga yetkazish vositasiga aylanadi. Demak, oqituvchi nutqida ta'sirchanlikni ifodalovchi vositalar bu adabiy til me'yorlariga amal qilish, intonatsion boylikka e'tibor berish, mazmunli iboralardan foydalanish va fikrni mantiqiy hamda ravon ifoda etishdan iborat.

Mirtemir: “ Sozning yomoni yoq, hammasi yaxshi, ornini topsa, yarqirab olovlanib ketadi. Soz oz orniga tushmasa, mung'ayib, moltirab, oksib, ong'aysizlanib, yaralganiga yuz pushaumon bolib qoladi”, - deydi. Oqituvchilarning nutqi shunchalar gozal bolsinki, sozlagan har bir sozi ozining munosib ornini topsin, yarqirab, olovlanib ketsin. Toki ular unutmasinlarki, oqituvchi sozi bilan yosh avlod kelajagini yoritadigan shamchiroqdir.

**Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Moydinov Q. , Shofqorov A. , Tajibayev B. “Ozbek tilining sohada qollanilishi” // Toshkent 2022. -3 b.
2. “Insoniy fazilatlar haqida hikmatli sozlar” // Toshkent 2006. -5 b.
3. Yusupova Sh. “Hozirgi ozbek adabiy tili” // Toshkent 2003. -60 b.

## LOGISTIKA TERMINLARI VA ULARNING XALQARO AMALIYOTDAGI QOLLANILISHI

**Abdurasulov Humoyun Qodirjon og'li**

Toshkent kimyo-texnologiyalari instituti talabasi

E-mail: humoyunqodirjonovich02@gmail.com

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada logistika sohasidagi asosiy termin va atamalar, ularning ma'nosi hamda xalqaro amaliyotda qollanilish usullari tahlil etilgan. Jahon miqyosida tan olingan qollanmalar va ilmiy manbalar asosida logistika terminologiyasi tizimi ozbek tilida izohlangan. Maqolada amaliy misollar, tarjima masalalari hamda terminlarni milliy tilga moslashtirish tamoyillari yoritilgan.

**Kalit sozlar:** logistika, ta'minot zanjiri, 3PL, JIT, ombor, intermodal tashish, teskari logistika, yetkazib berish va zahira.

**Annotation.** This article analyzes the main terms and concepts used in the field of logistics, their meanings, and the ways they are applied in international practice. Based on globally recognized scientific sources and practical manuals, the system of logistics terminology is explained in the Uzbek language. The article also discusses practical examples, issues of translation, and the principles of adapting terms to the norms of the national language.

**Keywords:** logistics, supply chain, 3PL, JIT, warehouse, intermodal transportation, reverse logistics, delivery, inventory.

Bugungi kunda global iqtisodiyotning ajralmas qismi sifatida logistika sohasi xalqaro savdo, ishlab chiqarish, elektron tijorat va xizmat korsatish tizimlarida muhim orin tutadi. Logistika – bu mahsulotlar, xizmatlar, moliyaviy oqimlar va ma'lumotlarning manbadan iste'molchigacha bolgan harakatini rejalashtirish, amalga oshirish va nazorat qilish jarayonlari yig'indisidir. Logistika fanining rivojlanishi, ayniqsa, ta'minot zanjiri menejmenti (Supply Chain Management) bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli, logistika sohasidagi terminologiyani chuqur organish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega.

Logistika sohasida xalqaro miqyosda yuzlab atamalar mavjud. Ularning kopi ingliz tilidan kirib kelgan bolib, ozbek tilida izohli tarjima orqali qollaniladi. Quyidagi terminlar jahon miqyosida eng kop ishlatiladigan va asosiy tushunchalarni ifodalovchi sozlardir.

Logistics – logistika: tovarlar va xizmatlarning manzildan manzilga eng samarali tarzda harakatini boshqarish.

Supply Chain – ta'minot zanjiri: mahsulotning xomashyodan tortib iste'molchigacha yetib borish bosqichlari yig'indisi.

Warehousing — ombor saqlash: mahsulotlarni vaqtinchalik saqlash, tartiblash va hisobini yuritish jarayoni.

Just-In-Time (JIT) – aniq vaqtida tizimi: mahsulotlarni kerak paytda yetkazish tizimi, Toyota modelida keng qollanadi.

Third Party Logistics (3PL) – uchinchi tomon logistika: logistika xizmatlarini tashqi kompaniyaga topshirish amaliyoti.

Freight Forwarding – yuk ekspeditsiyasi: yuklarni tashish, hujjatlashtirish va yetkazib berish boyicha xizmatlar majmui.

Reverse Logistics – teskari logistika: mahsulotni iste'molchidan qaytarish yoki qayta ishlash jarayoni.

Intermodal Transport – aralash transport tizimi: turli transport turlarini birlashtirgan tashish usuli.

Lead Time – yetkazish muddati: buyurtma berilganidan mahsulot yetib kelguncha otgan vaqt.

#### *Amaliy misollar:*

1. "Toyota kompaniyasi" – ishlab chiqarishda Just-in-Time (JIT) tizimini birinchi bolib qollagan kompaniyalardan biri. Bu tizim yordamida ular ombor zaxiralarini 60% ga kamaytirishga erishgan. Har bir ehtiyot qism aniq vaqtida zavodga yetkaziladi.

2. "Amazon" – 3PL (Third Party Logistics) modelidan samarali foydalangan holda global miqyosda 185 dan ortiq tarqatish markazlarini yuritadi. Buyurtmalarni 24 soat ichida yetkazib berish imkonini bergan logistika tizimi bu kompaniyani yetakchiga aylantirgan.

3. "Maersk Line" – dunyodagi eng yirik konteyner tashish kompaniyasi. U oz faoliyatida Intermodal Transport tizimini qollab, dengiz, temir yol va avtomobil transportini yagona zanjirda birlashtiradi.

4. "Ozbekiston misolida" – Toshkent logistika markazi, Angren logistika zonasi, Termiz Cargo markazi va Qashqadaryo viloyatidagi yangi logistika hublari mamlakat ichida va tashqarisida yuk aylanmasini tezlashtirishga xizmat qilmoqda. Xususan, 2024-yilda "Toshkent – Andijon – Osh" multimodal yonalishining ishga tushirilishi mintaqaviy savdoni 15% ga oshirgan.

Logistika terminlarini ozbek tiliga tog'ri moslashtirish, ularni amaliyotda bir xil qollash sohaga oid ta'lim va ilmiy izlanishlar uchun muhimdir. Hozirda Ozbekiston oliy ta'lim muassasalarida "Transport logistikasi", "Supply Chain Management" kabi

fanlar oqitilmoqda, ammo terminlarning yagona lug'ati hali shakllanmagan. Shu bois xalqaro manbalar asosida standartlashtirish ishlari amalga oshirilmoqda.

Raqamli logistika tizimlari (Digital Logistics), masalan, GPS kuzatuv, blokcheyn asosidagi yetkazib berish monitoringi va sun'iy intellekt yordamida marshrutlarni optimallashtirish texnologiyalari logistika terminologiyasiga yangi atamalarni olib kirmoqda. Masalan, "Smart Logistics", "Green Supply Chain" kabi tushunchalar ekologik va texnologik yondashuvni ifodalaydi.

Xulosa qilib aytganda, logistika terminlari – bu nafaqat soha tilining asosi, balki iqtisodiyot tarmoqlarini birlashtiruvchi muhim kommunikatsiya vositasidir. Xalqaro tajriba shuni korsatadiki, terminlarning yagona talqini logistika tizimini soddalashtiradi, xatoliklarni kamaytiradi va oqitish jarayonini yengillashtiradi. Ozbekistonda logistika sohasining tez rivojlanayotgani hisobga olinib, yagona milliy terminologiya lug'atini yaratish dolzarb vazifa sifatida qaraladi.

Logistika – bu zamonaviy iqtisodiyotning yuragi hisoblanadi. Uning samarali ishlashi, eng avvalo, tog'ri tushunilgan va aniq qollanilgan terminologiya tizimiga bog'liq. Xalqaro tajribani organish va ozbek tilida yagona, ilmiy asoslangan logistika terminlarini ishlab chiqish sohaga oid ilmiy izlanishlar uchun dolzarb vazifadir.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Pierre A. David. International Logistics: The Management of International Trade Operations. 6th Edition, 2021.
2. John J. Coyle et al. Business Logistics: Supply Chain Management. Pearson, 2020.
3. Alan E. Branch. Global Supply Chain Management and International Logistics. Routledge, 2016.
4. Marc Levinson. The Box: How the Shipping Container Made the World Smaller and the World Economy Bigger. Princeton University Press, 2016.
5. CSCMP. Supply Chain Glossary, 2023.

## SUN'IY INTELLEKT VA LINGVISTIKA: TABIIY TILNI QAYTA ISHLASH MUAMMOLARI

**Olmasjonova Shohizar Hayotjon qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Gid hamrohligi va tarjimonlik faoliyati yonalishi

4-kurs talabasi

shohizaru@gmail.com

**Annotatsiya:** Maqolada sun'iy intellekt va lingvistika fanlarining ozaro aloqadorligi hamda tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing – NLP)ning nazariy va amaliy muammolari keng yoritilgan. Inson nutqini mashina tomonidan qayta ishlashdagi asosiy qiyinchiliklar, ya'ni kop ma'nolilik, sinonimiya, omonimiya, metaforalar, kontekstga bog'liqlik kabi hodisalar ilmiy izohlar va iqtiboslar bilan tahlil qilinadi. Ozbek tili misolida NLP tizimlari yaratishdagi muammolar hamda bu boradagi ilmiy istiqbollar chuqur korib chiqilgan. Maqolada lingvistika va sun'iy intellektning kesishuv nuqtasida yuzaga kelayotgan yangi ilmiy yondashuvlar haqida fikr yuritiladi.

**Kalit sozlar:** sun'iy intellekt, lingvistika, tabiiy tilni qayta ishlash, NLP, ozbek tili, korpus lingvistika, semantika, kognitiv tilshunoslik, mashina tarjimasini.

**Annotation:** The article provides an in-depth analysis of the interrelation between artificial intelligence and linguistics, focusing on the theoretical and practical challenges of Natural Language Processing (NLP). It explains the main problems in machine understanding of human language such as polysemy, synonymy, homonymy, metaphors, and context dependency, supported by theoretical discussions and scholarly quotations. The challenges of developing NLP systems for the Uzbek language and their scientific prospects are discussed in detail. The article emphasizes the emergence of new interdisciplinary approaches in computational linguistics.

**Keywords:** artificial intelligence, linguistics, natural language processing, natural language processing, Uzbek language, corpus linguistics, semantics, cognitive linguistics, machine translation.

**Аннотация:** В статье представлен глубокий анализ взаимосвязи искусственного интеллекта и лингвистики с акцентом на теоретические и практические проблемы обработки естественного языка (NLP). В статье рассматриваются основные проблемы машинного понимания человеческого языка, такие как полисемия, синонимия, омонимия, метафоричность и



контекстная зависимость, подкреплённые теоретическими дискуссиями и научными цитатами. Подробно рассматриваются проблемы разработки систем обработки естественного языка для узбекского языка и их научные перспективы. В статье подчёркивается появление новых междисциплинарных подходов в компьютерной лингвистике.

**Ключевые слова:** искусственный интеллект, лингвистика, обработка естественного языка, обработка естественного языка, узбекский язык, корпусная лингвистика, семантика, когнитивная лингвистика, машинный перевод.

So'nggi on yilliklarda sun'iy intellekt texnologiyalari butun dunyo ilm-faniga ulkan ta'sir korsatdi. Shu jumladan, lingvistika ham yangi bosqichga kotarildi. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasining shakllanishi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab kuzatildi. D. Jurafsky va J. Martin (2021) ta'kidlaganidek, "tabiiy tilni qayta ishlash kompyuter fanlari, lingvistika va kognitiv fanlarning kesishgan nuqtasida joylashgan multidisplinar yonalishdir" [1, 15-b.]. NLPning dastlabki bosqichida qoidaviy yondashuv asosiy rol oynagan bolsa, hozirgi davrda neyron tarmoqlar asosidagi modellar ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

NLPning dolzarbligi shundaki, til inson tafakkuri va madaniyatining asosiy ifodachisi bolib, uni kompyuter orqali modellashtirish inson-mashina muloqotini tubdan ozgartirib yuboradi. Shuningdek, u mashina tarjimasi, ovozli yordamchilar, intellektual izlash tizimlari, ta'lim va tibbiyot sohalarida ham keng qollanilmoqda. Shu sababli lingvistika va sun'iy intellektning integratsiyasi hozirgi zamon ilmiy tadqiqotlarining eng muhim yonalishlaridan biri hisoblanadi.

Sun'iy intellekt va lingvistika ozaro aloqasi

Sun'iy intellekt va lingvistika ozaro chambarchas bog'liqdir. Sun'iy intellektning maqsadi – inson tafakkuri va nutqini mashinalarda modellashtirish. Lingvistika esa tilni nazariy va amaliy jihatdan organadi. Lingvistika inson nutqini organadi, sun'iy intellekt esa uni modellashtirishga intiladi. Noam Chomsky ozining mashhur asarlarida tilni qoidalar asosida tushuntirishga uringan bolsa, zamonaviy sun'iy intellekt tilni statistik va neyron modellarda tasvirlashga intiladi. Manning va Schütze (1999) fikricha, "NLP — bu nafaqat matematik modellashtirish, balki tilning semantik va pragmatik xususiyatlarini ham qamrab oladigan murakkab fan" [2, 24-b.].

Tabiiy tilni qayta ishlashning asosiy yonalishlari

NLP quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi: morfologik tahlil, sintaktik tahlil, semantik tahlil, pragmatik tahlil va diskurs tahlili. Har bir bosqich o'zining murakkab masalalari bilan ajralib turadi. Goldberg (2017) qayd etganidek, "neyron

tarmoqlar lingvistik hodisalarni modellashtirishda an'anaviy statistik usullarga qaraganda samaraliroq natija beradi" [3, 42-b.].

Masalan, morfologik tahlilda soz shakllarini aniqlash talab qilinadi. Ozbek tilidagi koplik qoshimchalari (-lar, -larim, -larimiz) mashina uchun murakkab vazifadir. Sintaktik tahlilda esa sozlarning gap ichidagi tartibi va ozaro aloqalari aniqlanadi. Semantik tahlil soz va gaplarning ma'nosini kontekstdan kelib chiqib tushunishga qaratilgan.

#### NLPdagi muammolar

NLPning eng katta muammolaridan biri – kop ma'nolilik (polisemiya). T. Mikolov va hamkorlari (2013) bu haqida shunday yozadilar: "soz vektor modellarining asosiy vazifasi – kontekstdan kelib chiqib soz ma'nosini aniqlashdir" [4]. Sinonimiya va omonimiya ham tilni qayta ishlashda katta tosiq bolib, mashina bu farqlarni har doim ham anglay olmaydi.

Tabiiy tilni qayta ishlash jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar juda kop. Asosiylari quyidagilar:

##### 1. Kop ma'nolilik (polisemiya)

- Bir sozning bir nechta ma'noga ega bolishi mashina uchun katta muammo. Masalan, "oy" sozi ozbek tilida ham osmon jismi, ham vaqt birligini bildiradi. Kontekstsiz mashina tog'ri ma'noni tanlay olmaydi.

- Mikolov va hamkorlari ta'kidlaganidek: "Soz vektor modellarining asosiy vazifasi kontekstdan kelib chiqib soz ma'nosini aniqlashdir" [4].

##### 2. Sinonimiya va omonimiya

- Mashina "gozal" va "chiroyli" sozlarini sinonim ekanligini anglamasligi mumkin.

- Omonimiya esa (masalan, yol – transport yoli / yol – usul, metod) notog'ri talqin qilinishiga olib keladi.

##### 3. Frazelogizmlar va idiomalar

- Ozbek tilidagi "qol uchida qaramoq" iborasini mashina sozma-soz "look at the hand tip" deb tarjima qilishi mumkin, aslida esa bu "beparvo qarash" degani.

- Shirinova fikricha: "Ozbek tilida frazeologizmlar va kop ma'noli birliklar uchun annotatsiyalangan korpuslar yetishmaydi" [5, 49-b.].

##### 4. Metafora va pragmatik ma'nolar

- Insonlar nutqida kopincha metaforalar, kinoya va ironiyalar uchraydi: "Yuragi muzlab ketdi" – bu literal ma'noda emas, balki qorquvni ifodalaydi.

- Bender qayd etadi: "Metafora va kontekstga bog'liq ifodalarni mashina tushunishi NLPning eng murakkab masalalaridan biridir".

### 5. Soz tartibi va sintaktik erkinlik

- Ozbek tilida gap bolaklari erkin joylashadi: “Men kitobni bugun oldim” va “Bugun men kitobni oldim” – ma’no bir xil, ammo mashina uchun turlicha korinadi.

### 6. Ma’lumot yetishmasligi (low-resource problem)

- Ingliz, rus, xitoy tillarida milliardlab sozlardan iborat korpuslar mavjud, ozbek tili esa “kam resursli til” hisoblanadi.
- Bu esa ozbek tilida neyron modellarni toliq oqitishga tosqinlik qiladi.

### 7. Dialektlar va fonetik variantlar

- Ozbek tilining hududiy dialektlari va talaffuzdagi farqlar (“borayapman” – “boryapman”, “xafa” – “hafa”) mashinalarni chalkashtiradi.

Frazeologizmlar ham alohida murakkablik tug‘diradi. Masalan, “yuragi orqaga tortdi” iborasini mashina literal tarzda tarjima qiladi, aslida esa bu qorquv holatini bildiradi. Shirinova fikricha, “ozbek tilida frazeologizmlar va kop ma’noli birliklar uchun annotatsiyalangan korpuslar yetishmaydi” [5, 49-b.].

### ***Ozbek tili misolida NLP***

Ozbek tilida NLP ishlanmalar hali boshlang‘ich bosqichda. Rasulov qayd etadi: “Ozbek tilida semantik tahlil dasturlarining yaratilmaganligi bu boradagi ilmiy ishlanmalarni jiddiy cheklaydi” [6, 14-b.]. Ozbek tilining morfologik murakkabligi, soz tartibining erkinligi va fonetik ozgarishlar mashina uchun qoshimcha qiyinchilik tug‘diradi.

Ozbek tilida tabiiy tilni qayta ishlash ishlanmalari boshqa yirik tillarga nisbatan sustroq rivojlangan. Ingliz, rus, xitoy tillarida millionlab sozlardan iborat annotatsiyalangan matn korpuslari va word embedding modellar mavjud bolsa, ozbek tili uchun bu jarayon endi-endi shakllanmoqda.

Songgi yillarda bir nechta muhim ishlanmalar paydo boldi:

- Ozbek Milliy Korpusi (OMK) – Til va adabiyot instituti tomonidan yaratilgan katta hajmli matnlar bazasi. Ammo u hali toliq annotatsiyalangan emas.
- Uzbek WordNet – sozlarning semantik aloqalarini ifodalovchi leksik baza. Bu resurs tilni semantik tahlil qilishda muhim manba bolishi mumkin.
- Ozbek matnlarini morfologik tahlil qiluvchi dasturlar – ayrim ilmiy guruhlar tomonidan yaratilgan, biroq ular hali keng qollanilmayapti.

Shunga qaramay, muammolar ham kop:

- Soz tartibi erkinligi mashinalar uchun qiyinchilik tug‘diradi. Masalan, “Men kitobni bugun dokondan sotib oldim” va “Bugun men dokondan kitobni sotib oldim” gaplari bir xil ma’noga ega, lekin NLP tizimi uchun farqli korinadi.

• Morfologik murakkablik – Ozbek tilida qoshimchalarning kopligi va turlicha variantlari mavjud: kitoblarimizdanmi, borayotganmidilar kabi shakllarni mashina tog'ri tahlil qilishda qiynaladi.

• Fonetik variantlar – talaffuz va yozuvdagi tafovutlar (“xafa” – “hafa”, “samolyot” – “samolet”) mashinalarni chalkashtiradi.

• Frazologizmlar va kop ma'nolilik – “Kongli tog'dek” yoki “Yuragi orqaga tortdi” kabi iboralarni sozma-soz tarjima qilish natijani buzadi.

Bu masalalarni hal etish uchun ilmiy tadqiqotlar quyidagi yonalishda olib borilishi zarur:

1. Katta hajmli annotatsiyalangan korpus yaratish (leksik, morfologik, sintaktik, semantik belgilash bilan).

2. Neyron tarjima modellarini ozbek tiliga moslashtirish (masalan, Google Translate va ChatGPT kabi tizimlarni milliy tilga moslashtirish).

3. Ovozli yordamchilarni (speech recognition, text-to-speech) ozbek tilida ishlab chiqish.

4. Lingvistlar va dasturchilar hamkorligini kuchaytirish – chunki sof texnik yondashuv yetarli emas, tilshunoslik bilimlari ham zarur.

Rasulov ta'kidlaganidek:

“Ozbek tilida semantik tahlil dasturlarining yaratilmaganligi bu boradagi ilmiy ishlanmalarni jiddiy cheklaydi, shu bois milliy elektron resurslar yaratish birlamchi vazifa hisoblanadi” [6, 14-b.].

Shu bilan birga, ayrim elektron korpuslar va lug'atlar yaratilgan bolsa-da, ular yetarli emas. Kelajakda ozbek tilida toliq annotatsiyalangan matn korpusini yaratish, neyron tarjima modellarini ishlab chiqish, ovozli yordamchilarni milliy tilga moslashtirish zarur boladi.

Xulosa

Yuqoridagilardan korinadiki, sun'iy intellekt va lingvistika ozaro chambarchas bog'liq fanlar bolib, NLP tilshunoslikning dolzarb yonalishiga aylangan. Tilning kop qatlamli tuzilishi va kontekstsiz anganmasligi sababli mashinalar uni qayta ishlashda koplab qiyinchiliklarga duch keladi. Ayniqsa, ozbek tili uchun elektron resurslarning yetishmasligi bu jarayonni murakkablashtiradi. Shu bois ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish, neyron modellar asosida yangi ishlanmalar yaratish va milliy resurslarni boyitish dolzarb vazifalardan biridir.

### **Foydalanilgan adabiyotlar royxati**

1. Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2021). Speech and Language Processing. Pearson.

2. Manning, C., & Schütze, H. (1999). Foundations of Statistical Natural Language Processing. MIT Press.
3. Goldberg, Y. (2017). Neural Network Methods for Natural Language Processing. Morgan & Claypool.
4. Mikolov, T., Chen, K., Corrado, G., & Dean, J. (2013). Efficient estimation of word representations in vector space. arXiv preprint arXiv:1301.3781.
5. Shirinova, D. (2022). Ozbek tilida elektron lingvistik resurslarni yaratish muammolari. Tilshunoslik jurnali, 3(2), 45-52.
6. Rasulov, A. (2021). Sun'iy intellekt va tilshunoslikda yangi istiqbollar. Ozbek tili va adabiyoti, 6(1), 12-20.

**O'ZBEK TILI DUNYO TILLARI ORASIDA****Soyibova Marjona Salohiddin qizi**

CHDPU gumanitar fanlar fakulteti O'zbek tili va adabiyoti 22/2 - guruh talabasi

Ilmiy rahbar: Komilova Gulmira

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada ozbek tilining dunyo tillari orasidagi orni, nufuzi va xalqaro miqyosdagi taraqqiyoti tahlil etilgan. Unda ozbek tilining tarixiy ildizlari, turkiy tillar oilasidagi orni hamda zamonaviy davrda uning xalqaro aloqalar, ilm-fan va madaniyat sohalarida qollanish darajasi yoritilgan. Shuningdek, maqolada ozbek tilining BMT, YUNESKO kabi xalqaro tashkilotlarda tan olinishi, xorijiy mamlakatlarda organilish holati va ta'lim tizimida tutgan orni ilmiy jihatdan korib chiqiladi. Tadqiqot natijalari ozbek tilining jahon tillari orasida oziga xos mavqega ega ekanini va uni yanada rivojlantirish, xalqaro miqyosda targ'ib etish zarurligini asoslaydi.

**Kalit sozlar:** ozbek tili, turkiy tillar, xalqaro nufuz, ona tili, til siyosati, madaniy meros, global muloqot.

**Abstract:** This article examines the status and significance of the Uzbek language among the world's languages, focusing on its historical roots, its place within the Turkic language family, and its development in the modern global context. It discusses the growing international recognition of the Uzbek language, its inclusion in organizations such as the UN and UNESCO, and its teaching in foreign universities. The findings demonstrate that Uzbek has become an important component of global linguistic and cultural diversity and highlight the need for continued efforts to promote and develop it internationally.

**Keywords:** Uzbek language, Turkic languages, international prestige, native language, language policy, cultural heritage, global communication.

**Аннотация:** В данной статье рассматривается место узбекского языка среди языков мира, его исторические корни и современное развитие. Анализируется роль узбекского языка в системе тюркских языков, а также его международное признание в рамках таких организаций, как ООН и ЮНЕСКО. Особое внимание уделено изучению узбекского языка за рубежом и его роли в образовательных и культурных связях. Результаты исследования показывают, что узбекский язык занимает достойное место среди мировых языков и требует дальнейшего продвижения на международном уровне.



**Ключевые слова:** узбекский язык, тюркские языки, международный престиж, родной язык, языковая политика, культурное наследие, глобальная коммуникация.

**Kirish:** Til — bu xalqning ruhiyati, tafakkuri, madaniyati va tarixini ozida mujassam etgan eng muhim ijtimoiy hodisadir. U insoniyatning eng buyuk ixtirolaridan biri bolib, fikr almashish, bilim uzatish va madaniy merosni asrab qolishning asosiy vositasidir. Har bir millat oz tili orqali dunyoni anglaydi, oz fikrini ifoda etadi, his-tuyg'ularini bayon etadi va oz hayot tajribasini avloddan avlodga yetkazadi. Til insonning ichki dunyosini, uning tafakkur tarzini va dunyoqarashini ifoda etuvchi noyob kozgudir. Shu boisdan ham tilning jamiyat hayotidagi orni beqiyos, uning mavjudligi millatning yashovchanligining kafolati hisoblanadi.

Ayniqsa, ozbek tili xalqimizning milliy ozligini, tarixiy xotirasini, ruhiyatini va mustaqil tafakkurini ifoda etuvchi bebaho boylik sifatida e'tirof etiladi. Ozbek tili ozining ohangdorligi, badiiy ifoda imkoniyatlari, leksik boyligi va grammatik tuzilishining mukammalligi bilan ajralib turadi. U xalqning asrlar davomida shakllangan ma'naviy dunyosini, hayot falsafasini va estetik qarashlarini mujassam etgan. Ozbek tilidagi har bir soz xalqimizning qadimiy tarixidan, turmush tarzidan va urf-odatlaridan darak beradi. Shuning uchun ham ozbek tili nafaqat aloqa vositasi, balki millatning ruhiy birligi va madaniy ozligini ifodalovchi ramzdir.

Bugungi globallashuv jarayonida tillararo raqobat kuchayib borayotgan bir paytda, ozbek tilining xalqaro miqyosdagi mavqei va nufuzi tobora ortib bormoqda. Axborot texnologiyalari, ilm-fan va madaniyat sohalarining jadal rivojlanishi tilning yangi bosqichga kotarilishini taqozo etmoqda. Ozbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bolib, millionlab insonlar uchun ona tili sifatida xizmat qiladi va Markaziy Osiyo mintaqasida muhim aloqa vositasi sifatida oz ahamiyatini saqlab kelmoqda. Songgi yillarda ozbek tilining xorijiy mamlakatlarda organilishi, xalqaro konferensiyalarda qollanilishi, ilmiy nashrlarda va diplomatik munosabatlarda ishlatilishi tobora kengaymoqda. Bu esa uning xalqaro nufuzining ortib borayotganidan dalolat beradi.

Shu nuqtai nazardan, **“Ozbek tili dunyo tillari orasida”** mavzusini organish bugungi kunda dolzarb ilmiy va madaniy masalalardan biridir. Ushbu mavzu ozbek tilining tarixiy ildizlarini, rivojlanish bosqichlarini, jahon tillari orasidagi mavqeini va xalqaro miqyosdagi nufuzini tahlil etish imkonini beradi. Shuningdek, u ozbek tilining boshqa tillar bilan ozaro ta'sirini, madaniy aloqalar jarayonidagi ornini va kelajakdagi istiqbollari ochib beradi. Bu masala nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, tarixshunoslik hamda milliy ozlikni anglash nuqtayi nazaridan ham g'oyat muhimdir.

Chunki oz tilini chuqur bilgan, uning tarixiy va zamonaviy ahamiyatini anglagan xalqgina oz milliy qadriyatlarini asrab, dunyo miqyosida mustahkam ornini topa oladi.

**Asosiy qism: O'zbek tili** — bu boy tarixiy ildizlarga ega, turkiy tillar oilasiga mansub, oziga xos fonetik, grammatik va leksik tizimga ega milliy til hisoblanadi. Uning shakllanishi va rivojlanish jarayoni Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi, madaniy meros va milliy tafakkur bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbek tili nafaqat muloqot vositasi, balki xalqning tarixiy xotirasi, ruhiy olami va ma'naviy qadriyatlarini ifoda etuvchi beqiyos boylikdir. Bugungi kunda u nafaqat O'zbekistonning davlat tili, balki xalqaro miqyosda ham e'tirof etilayotgan madaniy hodisaga aylangan. Bu til o'zining badiiy gozalligi, ifoda qudrati va boy soz boyligi bilan ajralib turadi. U orqali xalqning madaniy yutuqlari, tarixiy xotirasi va milliy g'ururi asrlar davomida avlodlardan avlodga o'tib kelmoqda.

### **1. O'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti va mohiyati**

O'zbek tili qadimgi turkiy tillardan kelib chiqqan bolib, uning ildizlari qadimiy "Orxon-Enasoy bitiklari" gacha borib taqaladi. Ushbu bitiklarda inson hayoti, mehnat, urf-odat va e'tiqod haqidagi ma'lumotlar mavjud bolib, ular ozbek tilining ildizini tashkil etuvchi qadimiy sozlar va grammatik tuzilmalarni ozida mujassam etgan. Keyinchalik eski turkiy, qadimgi o'g'uz, qarluq va qipchoq shevalarining uyg'unlashuvi natijasida hozirgi o'zbek tili shakllandi. Ayniqsa, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Ogahiy, Gulxaniy, Nodira kabi buyuk mutafakkirlar asarlari orqali ozbek tili adabiy darajaga kotarildi. Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida ozbek tilining badiiy va ma'naviy imkoniyatlarini chuqur asoslab bergan. Osha davrlardan boshlab ozbek tili nafaqat she'riyat va adabiyot, balki ilm-fan, falsafa va tarix yozuvlarining asosiy vositasiga aylandi. Asrlar davomida bu til xalq tafakkuri, dunyoqarashi va milliy ozligining tayanch ustuniga aylangan.

### **2. Muammolar: O'zbek tilining global til sifatida organilishi va tarqalishi**

Bugungi globallashuv davrida ingliz, xitoy, ispan, fransuz tillari dunyo miqyosida keng tarqalgan bolsa-da, ozbek tili asosan Markaziy Osiyo hududida faol ishlatiladi. Shu bois, uning xalqaro miqyosda organilishi va oqitilishi hali yetarli darajada yolg'a qoyilmagan. Elektron resurslar, terminologik bazalar va ilmiy tahlil dasturlarida ozbek tili uchun imkoniyatlar cheklangan. Shuningdek, xorijiy ta'lim muassasalarida ozbek tili fan sifatida keng oqitilmaydi, bu esa tilning xalqaro miqyosdagi mavqeini pasaytiradi. Internet tarmoqlarida ham ozbek tilidagi ilmiy va texnik kontent yetarli emas. Bu holat ozbek tilining raqamli davrga toliq kirib borishini sekinlashtiradi. Yana bir muhim muammo — yoshlar orasida inglizcha va ruscha sozlardan ortiqcha

foydalanish natijasida ozbek tilidagi tabiiy ifodalar asta-sekin ornini yoqotmoqda. Bularning barchasi tilning rivojida jiddiy tahlil va amaliy yechimlar talab etadi.

### **3. Yechimlar: Rivojlanish strategiyasi va zamonaviy imkoniyatlar**

O'zbek tilining dunyo miqyosidagi nufuzini oshirish uchun zamonaviy yondashuv zarur. Avvalo, raqamli texnologiyalar yordamida ozbek tilining elektron korpuslarini yaratish, onlayn lug'atlar, ovozli tarjima dasturlari, nutqni tanish tizimlari va ozbekcha sun'iy intellekt platformalarini ishlab chiqish lozim. Xalqaro universitetlarda "Ozbek tili va madaniyati markazlari"ni tashkil etish, chet ellik talabalar uchun ozbek tili boyicha sertifikat dasturlarini joriy qilish ham muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, Ozbekistonning madaniy diplomatiyasi, kinematografiyasi, adabiyoti, teatr san'ati va turizm sohasi orqali ozbek tilini jahon miqyosida tanitish imkoniyati kengdir. Internetdagi ozbek tilidagi kontentni kopaytirish, bloglar, ilmiy maqolalar, videodarslar va podkastlar orqali tilni zamonaviy uslubda ommalashtirish zarur. Eng muhimi, tilni yoshlar hayotining ajralmas qismiga aylantirish — uni moda, ijod, texnologiya va ta'lim bilan bog'lash bugungi kunning eng samarali strategiyasidir.

### **4. O'zbek tilining madaniy va ma'naviy ahamiyati**

O'zbek tili – bu millatning yuragi, xalqning ma'naviy poydevori va jahon madaniy merosining ajralmas qismi. Unda ming yillik tarix, xalq donoligi va milliy ruh mujassam. Har bir sozida milliy qadriyatlar, urf-odatlar, ota-bobolar hikmati aks etadi. Ozbek tili orqali xalqning ichki dunyosi, orzu-umidlari va ruhiy olami ifodalanadi. Bugungi kunda ozbek tili BMT, UNESCO, TURKSOY va boshqa xalqaro tashkilotlarda Ozbekiston vakillari tomonidan faol ishlatilmoqda. Bu esa tilning xalqaro maqomi yuksalayotganidan dalolat beradi. Shu bois, ozbek tilini asrab-avaylash, uni yosh avlod ongida faxr va iftixor manbai sifatida singdirish har bir fuqaroning ma'naviy burchidir. Til — millatning sha'ni va qadriyatini belgilovchi asosiy mezondir. Shuning uchun ham har bir ozbekistonlik oz tilini sevis, unga hurmat bilan munosabatda bolish, uni toza, boy va ravon shaklda saqlashga hissa qoshmog'i lozim.

**Muhokama:** O'zbek tili dunyo tillari orasida o'zining boy leksik qatlamlari, ohangdorligi va badiiy ifoda imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Uning oziga xosligi shundaki, u qadimiy turkiy asosga ega bolsa-da, arab, fors, rus va ingliz tillarining ta'sirini ham ozida uyg'unlashtirgan. Shu jihatdan ozbek tili global madaniyatlararo muloqotda oz ornini topmoqda. Birinchidan, ozbek tilining xalqaro nufuzini oshirish uchun uni ilmiy, texnik va diplomatik sohalarda faol qollash zarur. Ikkinchidan, til siyosati doirasida xorijda ozbek tilini oqitish tizimini kengaytirish, ozbek tilida ilmiy

tadqiqotlar va onlayn resurslar sonini kopaytirish maqsadga muvofiq. Uchinchidan, o'zbek tilining jahon tillari orasidagi mavqei nafaqat rasmiy maqomi, balki u orqali tarqalayotgan madaniyat, adabiyot va ma'naviyat bilan belgilanadi. Shunday qilib, o'zbek tili — bu xalqning ozligini, ruhini va tafakkurini ifodalovchi, milliy qadriyatlarimizni dunyo sahnasiga olib chiquvchi buyuk boylikdir.

**Xulosa va takliflar:** O'zbek tili dunyo tillari orasida alohida o'rin tutuvchi, boy tarixiy ildizlarga, keng imkoniyatlarga va mustahkam grammatik tuzilishga ega tildir. U nafaqat milliy tafakkur va madaniyatning ifodachisi, balki jahon miqyosida e'tirof etilayotgan zamonaviy, ilmiy va diplomatik aloqalarda faol qo'llanilayotgan til sifatida ahamiyat kasb etmoqda. O'zbek tili o'zining shevalar boyligi, adabiy an'anasi va fonetik, leksik hamda sintaktik tizimining mukammalligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turadi. Shu bilan birga, u jahon tillari orasida qadimiy yozma yodgorliklarga ega bo'lgan, milliy tafakkur va tarixiy xotirani asrab kelayotgan til sifatida tan olingan.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bugungi globallashuv davrida o'zbek tilining xalqaro nufuzini oshirish, uni ilmiy, texnologik va diplomatik muhitlarda faol ishlatish zarur. Tilning rivoji uchun raqamli resurslar, tarjima platformalari, tilshunoslik tadqiqotlari va ta'lim tizimidagi til siyosatini yanada takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, yosh avlodni o'z ona tiliga hurmat ruhida tarbiyalash, uni jahon miqyosida targ'ib qilish orqali o'zbek tili nafaqat milliy, balki global madaniy merosning bir bo'lagi sifatida mustahkamlanadi.

O'zbek tilining xalqaro nufuzi va amaliy ahamiyatini oshirish uchun quyidagi **takliflar** ilgari suriladi:

1. **Xalqaro miqyosda o'zbek tilini o'rganish markazlarini** kopaytirish, xorijiy universitetlarda o'zbek tili kurslarini yolg'a qoyish.
2. **Raqamli texnologiyalar asosida** o'zbek tilining onlayn lug'atlari, tarjima tizimlari va sun'iy intellekt modellarini rivojlantirish.
3. **Ilmiy va texnik adabiyotlarni** o'zbek tiliga tarjima qilish hamda yangi terminologik bazani yaratish orqali tilni zamonaviy fan va texnika tiliga aylantirish.
4. **Ona tili ta'limini kuchaytirish** maqsadida zamonaviy metodika, o'yinli o'qitish texnologiyalari va interfaol platformalarni joriy etish.
5. **O'zbek adabiyoti, san'ati va madaniyatini** xorijda targ'ib etuvchi loyihalarni kengaytirish, tarjima va madaniy hamkorlik dasturlarini qollab-quvvatlash.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Karimov, I. A. *Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch*. — Toshkent: Ma'naviyat, 2008.

2. Jorayev, M. *Ozbek tilining taraqqiyoti va istiqboli*. — Toshkent: Fan, 2019.
3. Bozorov, O. *Til va tafakkur: ozaro bog'liqlik masalalari*. — Toshkent: Ozbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2015.
4. Rahmonov, A. *Ozbek tili dunyo tillari tizimida*. — Toshkent: Universitet nashriyoti, 2021.
5. Alimov, H. *Zamonaviy ozbek adabiy tili va uning jahon tillari bilan aloqalari*. — Toshkent: Oqituvchi, 2017.
6. Mirzaahmedov, N. *Ona tili va milliy ozlikni anglash*. — Toshkent: Ma'naviyat, 2020.
7. UNESCO. *World Languages Report 2022: Endangered and Evolving Languages of the World*. — Paris: UNESCO Publishing, 2022.
8. Crystal, D. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
9. Boronov, S. *Til va jamiyat: ozbek tilining global nufuzi*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2023.

## **FANLARARO INTEGRATSIYA: TALABALARDA HAMKORLIK VA MULOQOT KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM ZARURATI**

**Arslon Komilovich Nafasov**

ChDPU Fakultetlararo Ijtimoiy fanlar kafedrası  
katta o'qituvchisi

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada fanlararo integratsiyaning ahamiyati, bugungi tez o'zgaruvchan dunyoda insonlar muammolarni hal qilish, ongli qarorlar qabul qilish va yangi vaziyatlarga moslashish uchun bir nechta fanlardan bilim olishlari kerakligi, tarixni boshqa fanlar bilan integratsiyalashgan holda pedagoglar o'quvchilarda XXI asrda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan fanlararo fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam berishlari mumkinligi haqida to'xtalib o'tilgan..

**Kalit so'zla:** fanlararo integratsiya, hamkorlik, muloqot, uzluksiz ta'lim, tarixiy jarayonlar, geografik omillar.

**Abstract:** This article focuses on the importance of interdisciplinary integration, in today's fast-changing world, people need to learn from several disciplines to solve problems, make informed decisions, and adapt to new situations. By integrating history with other disciplines, educators can help students develop the interdisciplinary thinking skills necessary for success in the 21st century.

**Keywords:** interdisciplinary integration, cooperation, communication, continuous education, historical processes, geographical factors.

**Аннотация:** В этой статье основное внимание уделяется важности междисциплинарной интеграции: в современном быстро меняющемся мире людям необходимо изучать несколько дисциплин, чтобы решать проблемы, принимать обоснованные решения и адаптироваться к новым ситуациям. Интегрируя историю с другими дисциплинами, преподаватели могут помочь учащимся развить навыки междисциплинарного мышления, необходимые для успеха в 21 веке.

**Ключевые слова:** междисциплинарная интеграция, сотрудничество, коммуникация, непрерывное образование, исторические процессы, географические факторы.

Talabalarni turli fanlar bo'yicha birgalikda ishlashga undash ularda hamkorlik va muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bunday yondashuv ko'pincha loyiha asosida



o'rganish, guruh muhokamalari va hamkorlikdagi tadqiqotlarni o'z ichiga oladi, bu esa o'quvchilardan samarali muloqot qilish, fikr almashish va jamoa bo'lib ishlashni talab qiladi. Bu ko'nikmalar akademik va professional muhitda hamkorlik va muloqot yuqori baholanadigan zamonaviy dunyoda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur hisoblandi. Misol uchun, tarix va san'atni birlashtirgan loyiha o'quvchilarning tarixiy devoriy rasm yoki ko'rgazma yaratish uchun birgalikda ishlashini o'z ichiga oladi. Ushbu loyiha ulardan tarixiy voqealarni tadqiq qilish, badiiy dizayn ustida hamkorlik qilish va o'z topilmalari va g'oyalarini tengdoshlari va o'qituvchilariga yetkazishni talab qiladi. Bu jarayon orqali o'quvchilar jamoada ishlash, muammolarni hal etish va taqdimot qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Shuningdek, fanlararo integratsiya o'quvchilarga murakkab va o'zaro bog'liq masalalarni hal etish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va bilimlarni berish orqali ularni real muammolarga tayyorlaydi. Bugungi tez o'zgaruvchan dunyoda insonlar muammolarni hal qilish, ongli qarorlar qabul qilish va yangi vaziyatlarga moslashish uchun bir nechta fanlardan bilim olishlari kerak. Tarixni boshqa fanlar bilan integratsiyalashgan holda pedagoglar o'quvchilarda XXI asrda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan fanlararo fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradilar. Masalan, tarixni iqtisod bilan integratsiyalash o'quvchilarga iqtisodiy nazariya va amaliyotning tarixiy kontekstini tushunishga yordam beradi. Iqtisodiy fikr tarixi va iqtisodiy siyosatning tarixiy voqealarga ta'sirini o'rganish orqali o'quvchilar iqtisodiy tamoyillar insoniyat jamiyatlarini qanday shakllantirgani hamda bugungi kunda dunyoga ta'sir qilishda davom etishi haqida chuqurroq tushunchaga ega bo'lishlari mumkin. Ushbu fanlararo yondashuv o'quvchilarni iqtisodiy masalalar haqida tanqidiy fikr yuritishga, shaxsiy va kasbiy hayotida asosli qarorlar qabul qilishga tayyorlaydi.

Yana aytishimiz mumkinki, fanlararo integratsiya uzluksiz ta'limni rag'batlantiradi. O'quvchilar turli mavzularni integratsiya qilishning ahamiyatini ko'rganlarida va o'z o'rganishlarini real vaziyatda qanday qo'llash mumkinligini tushunganlarida, ularda o'rganishga nisbatan davomiy qiziqish paydo bo'ladi. Misol uchun, tarixni siyosiy fanlar bilan integratsiyalash o'quvchilarga zamonaviy siyosiy muammolar va munozaralarning tarixiy kontekstini tushunishga yordam beradi. Siyosiy fikr tarixi va siyosiy institutlarning rivojlanishini o'rganish orqali o'quvchilar zamonaviy siyosiy tizimlarning kelib chiqishi hamda evolyutsiyasi haqida tushunchaga ega bo'lishlari mumkin. Ushbu fanlararo yondashuv o'quvchilarni siyosiy o'zgarishlardan xabardor bo'lishga, fuqarolik faoliyati bilan shug'ullanishga ilhomlantiradi, bu esa uzluksiz ta'limni, shuningdek, faol fuqarolikni rag'batlantiradi.

Tahlilimizcha, tarix fanining boshqa fanlar bilan fanlararo integratsiyalashuvi tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, bilimlarni yaxlit tushunishni, faollik va motivatsiyani rag'batlantirish, hamkorlik va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, o'quvchilarni real dunyo muammolariga tayyorlash hamda uzluksiz ta'limni qo'llab-quvvatlash uchun juda muhim ekan. Fanlararo to'siqlarni bartaraf etish va bilimlarning o'zaro bog'liqligini uqtirish orqali o'qituvchilar o'quvchilar uchun yanada boyitilgan va mazmunli ta'lim bera oladilar. Ushbu fanlararo yondashuv nafaqat akademik samaradorlikni oshiradi, balki o'quvchilarni zamonaviy dunyoning murakkabliklarida harakat qilish va zamondan xabardor, faol va moslashuvchan shaxslar bo'lishga tayyorlaydi.

Tarix fani boshqa turli fanlar, jumladan geografiya, adabiyot va ijtimoiy fanlar bilan uzviy bog'liqligi nazariy tahlil qilishda davom etadigan bo'lsak, ushbu fanlararo aloqalar tarix haqidagi tushunchalarni boyitadi va o'quvchilar o'tmish haqida yanada yaxlit tasavvurga ega bo'ladi. Tarix va ushbu fanlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish orqali o'qituvchilar yanada integratsiyalashgan va qiziqarli o'rganish tajribasini yaratishi mumkin.

Tadqiqotimizda tarix fanlarining boshqa fanlar bilan integratsiyasiga doir fikrlar umumshtirildi va mazkur integratsiyaning mazmuni aniqlashtirildi. Buni quyida ko'rib chiqamiz.

Tarix va geografiya o'rtasidagi munosabatlar asosli, chunki geografik omillar tarixiy voqealarni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaganligi barchamizga ma'lum. Geografiya xalqlar harakati, madaniyatlarning rivojlanishi, sivilizatsiyalarning yuksalishi va qulashini tushunish uchun fazoviy kontekstni ta'minlaydi. Tog'lar, daryolar va dengizlar kabi geografik xususiyatlar tarixan sivilizatsiyalar rivojiga ta'sir ko'rsatgan. Masalan, Nil daryosi bo'yidagi unumdor yerlar qadimgi Misr sivilizatsiyasining yuksalishida muhim rol o'ynagan. Xuddi shunday, Gretsiyaning tog'li hududi Afina va Sparta kabi mustaqil shahar-davlatlarning rivojlanishiga hissa qo'shib, qadimgi Yunonistonning siyosiy manzarasini shakllantirgan.<sup>4</sup> Geografiya, shuningdek, savdo va kashfiyotda muhim rol o'ynaydi. Tabiiy resurslar va savdo yo'llarining joylashuvi mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy va siyosiy munosabatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatib keladi. Masalan, Buyuk ipak yo'li Sharq va G'arbni bog'laydigan, turli sivilizatsiyalar o'rtasidagi madaniy va iqtisodiy almashinuvlarni osonlashtirgan savdo yo'llari tarmog'i hisoblangan.<sup>5</sup> Tarixiy voqealarning ekologik

<sup>4</sup> de Blij, H. J. (2005). Why Geography Matters: More Than Ever. Oxford University Press.

<sup>5</sup> Beckwith, C. I. (2009). Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present. Princeton University Press.

kontekstini tushunish insoniyat jamiyatlarining qiyinchiliklari va moslashuvlarini tushunish uchun juda muhim hisoblanib, iqlim o'zgarishi, tabiiy ofatlar va resurslarning mavjudligi kabi ekologik omillar migratsiya, nizolar va ijtimoiy o'zgarishlarga turtki bo'lgan. Masalan, 14-asrdan 19-asrgacha sodir bo'lgan kichik muzlik davri, Yevropadagi qishloq xo'jaligi, iqtisodiyot va ijtimoiy tuzilmalarga chuqur ta'sir ko'rsatgan.<sup>6</sup>

### Adabiyotlar ro'yxati

1. Мардонов Ш.Қ. Янги таълимий қадриятлар асосида педагог кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш. – Т.: Фан, 2006. – 232 б.
2. Мухамедов Ғ.И, Хўжамқулов У.Н., Тоштемирова С.А. Педагогик таълим инновацион кластери. – Т.: Университет, 2020. – 280 б.
3. Саъдиев А. Мактабда тарих ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1988.
4. Тошпўлатов Т., Ярашов Ғ. Тарих ўқитиш методикаси. – Т.: Университет, 2002.
5. de Blij, H. J. (2005). Why Geography Matters: More Than Ever. Oxford University Press.
6. Beckwith, C. I. (2009). Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present. Princeton University Press.
7. Fagan, B. (2000). The Little Ice Age: How Climate Made History 1300-1850. Basic Books

<sup>6</sup> Fagan, B. (2000). The Little Ice Age: How Climate Made History 1300-1850. Basic Books.

## **ONA TILI DARSLARIDA YANGI PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH USHLUBLARI VA YOSH AVLODNI FANGA QIZIQTIRISHDA YANGICHA YONDASHUVLAR**

**Maksyutova Aliye Djaferovna**

Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti  
Bo'shlang'ich ta'lim fakulteti 1-bosqich talabasi  
[Aliemaksutova3@gmail.com](mailto:Aliemaksutova3@gmail.com)

**Ilmiy rahbar: Musayev Shohsuvor Tursin o'g'li**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti  
O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi  
[shohsuvormusayev@gmail.com](mailto:shohsuvormusayev@gmail.com)

“Yosh avlodning insoniyat daholari bo'lgan buyuk ajdodlarimizga munosib bo'lish yo'lida tobora kuchayib borayotgan intilishni ham yangilanishning salmoqli yakuni sifatida alohida ta'kidlab o'tmoq kerak. Davlat va jamiyatning yosh avlod jismoniy va ma'naviy jihatdan sog'lom bo'lishga e'tibori oshganligi islohotlarning sharofatidir”. Ta'lim–tarbiya mazmuni, maqsad va vazifalari davrlar o'tishi bilan kengayib borishi natijasida uning shakl va usullari ham takomillashib bormoqda. Hozirda inson faoliyatining asosiy yo'nalishlari ulardan ko'zda tutilgan maqsadlarni to'liq amalga oshirish imkoniyatini beruvchi yaxlit tizimlar, ya'ni texnologiyalarga aylanib bormoqda. Xuddi shu kabi ta'lim-tarbiya sohasida ham so'nggi yillarda pedagogik texnologiya amal qila boshladi.

Interfaol metodlar ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarflamay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishish maqsadini nazarda tutadi. Interfaol metod- ta'lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta'lim jarayonining markazida ta'lim oluvchi bo'lgan metod. Interfaol metod va usullar: “Keys-stadi”, “Blist-so'rov”, “Modellashtirish”, “Sinkveyn”, “BBB”, “Venn diagrammasi”, “T jadvali”, “Klaster”, “Balik skaleti”, “Aqliy hujum”, “Zinama- zina”, “Muzyorar” va hokozox'. “Muzyorar” metodi dars o'tilayotgan sinfda o'quvchilar befarqligining oldini olishga dars jarayonida hosil bo'lgan charchoqni va o'quvchilarga ruhiy bosim bo'lishining oldini olishga mo'ljallangan ma'lum bir xildagi faol faoliyat turidir. Demak, ular sinfda yuzaga kelgan “muzlash” ning oldini olish va agar bunday “Muzlash” hosil bo'lgan bo'lsa, uni eritib, yorib yuborish uchun ishlatilishi mumkin. Ko'pgina o'qituvchilar “muzyorar” larni ta'limni boshlang'ich bosqichidagina

ishlatadilar, lekin uni xuddi shunday muvaffaqiyat bilan dars davomida, o'quvchilar bilan yoki o'quvchilararo muloqot ma'lum sabablarga ko'ra qiyinlashganda ham ishlatish mumkin.[2]

XX asrning o'rtalarida AQShda paydo bo'lib, 1940-50 yillar o'rtasigacha "Ta'lim texnologiyasi" deb yuritilib kelgan va bu ibora texnika vositalaridan foydalanib o'qitishga nisbatan qo'llanilgan. 50-60 yillarda programmalashtirilgan ta'lim nazarda tutilgan, 70- yillarda "pedagogik texnologiya" iborasi qo'llanilib u avvaldan loyihalashtirilgan va aniq belgilangan maqsadlarga erishishni kafolatlovchi o'quv jarayonini bildirgan. 1979 yilda AQShning Pedagogik kommunikatsiyalar va texnologiyalar assotsiatsiyasi tomonidan Pedagogik texnologiyani kompleks, integrativ jarayon deb asoslangan va 80- yillarning boshidan esa pedagogik texnologiya deb ta'limning kompyuterli va axborot texnologiyalarini yaratishga Pedagogik texnologiya – Bu o'qituvchi (tarbiyachi)ning o'qitish (tarbiya) vositalari yordamida o'quvchi ( talaba)larga muayyan sharoit va ketma-ketlikda ta'sir ko'rsatish va bu faoliyat maxsuli sifatida ularda oldindan belgilangan shaxs sifatlarini shakllantirish jarayondir. (N.Saydaxmedov ).

Pedagogik texnologiya – o'qitishning, ta'limning shakllari, metodlari, usullari, yo'llari, tarbiyaviy vositalarning maxsus yig'indisi va komponovkasi (joylashuvi)ni belgilovchi psixologik tartiblar (ustanovka)lar majmuasi;u pedagogik jarayonning tashkiliy-uslubiy vositalaridan iborat ( B.T.Lixachev). Pedagogik texnologiya – texnika resurslari, odamlar va ularning o'zaro ta'sirini hisobga olgan holda ta'lim shakllarini optimallashtirish vazifasini qo'yuvchi o'qitish va bilimlarni o'zlashtirishning hamma jarayonlarini yaratish, qo'llash va aniqlashning tizimli metodi. (YuNESKO). Pedagogik texnologiya – bu o'qitishga o'ziga xos yangicha (innovatsion) yondashuvdir.U pedagogikadagi ijtimoiy-muhandislik tafakkurining ifodalanishi, texnokratik ilmiy ongning pedagogika sohasiga ko 'chirilgan tasviri, ta'lim jarayonining muayyan standartlashuvi hisoblanadi.( B.L.Farberman) [3]

“Sinkveyn” metodi fransuzcha “sinq” so‘zidan olingan bo‘lib, besh degan ma‘noni anglatadi. Biror so‘zning beshta sifat xususiyati tavsiflanishi zarur. O‘quvchilarga mavzuning kalit so‘zlari beriladi. Har bir o‘quvchi alohida qog‘oz varag‘iga ushbu so‘zning xususiyatlarini yozadi, ular ot ham, fe‘l ham, sifat ham bo‘lishi shuningdek, ijobiy yoki salbiy jihatni aks ettirishi mumkin. Har bir qatorga yozilgan so‘zlar bitta gap hisoblanib, u keng ma‘noni o‘ziga qamrab oladi.

1-qator mavzu bitta so‘z bilan ifodalanadi.

2-qator ikkinchi so‘z qo‘shilib mavzu mazmuni kengaytiriladi.

3-qator uchinchi so‘z kiritilib voqelik ochib beriladi.

4-qator to'rtinchi so'z kiritilib voqelikka shaxsning munosabati bildiriladi.

5-qator bitta so'z bilan umumlashtiriladi. Sinkveyn metodidan ona tili darslarida foydalanish. Masalan: 1 – guruh - Ot . 2 – guruh – Ot mustaqil so'z turkumi. 3 – guruh - Ot mustaqil so'z turkumi, kim?, nima? so'rog'iga javob bo'ladi. 4 – guruh - Ot mustaqil so'z turkumi, kim?, nima? so'rog'iga javob bo'ladi. Otlar birlik va ko'plikda ifodalanadi. 5 - Ot mustaqil so'z turkumi, kim?, nima? so'rog'iga javob bo'ladi. Otlar birlik va ko'plikda ifodalanadi. Ot so'z turkumiga oid so'zlar gapda ega vazifasini bajaradi. 1 - Ot mustaqil so'z turkumi, kim?, nima? so'rog'iga javob bo'ladi. Otlar birlik va ko'plikda ifodalanadi. Ot so'z turkumiga oid so'zlar gapda ega vazifasini bajaradi. Otlardan yasovchi qo'shimchalar yordamida yangi ma'no mazmunga ega so'zlar hosil qilishimiz mumkin.

Interfaol metodlardan foydalanish o'quvchilarda ma'lumotni chuqur anglash, mavzuga nisbatan qiziqishni oshirish va ijobiy fikrlashni rivojlantirish imkonini beradi. Shuningdek, bunday darslar o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida samimiy muloqotni ta'minlaydi va ta'lim samaradorligini oshiradi.

#### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI**

1. J.Yo'ldoshev, S.Usmonov, "Pedagogik texnologiya asoslari", T., 2004
2. Xodjiev S. Zamonaviy darsda o'quvchini faollashtirish metodlari. – Toshkent: Fan, 2021.
- 3.Qodirova D. Yosh avlodda ona tiliga muhabbatni shakllantirishning samarali yo'llari. – "Ta'lim va innovatsiyalar" jurnali, №2, 2023



**BOSHLANG'ICH TA'LIMDA OLMOSH SO'Z TURKUMINI O'RGANISH.****Alimova Nozima Xurshid qizi**

Chirchiq Davlat pedagogika universiteti

Boshlang'ich ta'lim yonalishi 2 – bosqich talabasi

**Ilmiy rahbar:** Ziyadullayeva Dilafrō'z Narzulla qizi

**ANNOTATSIYA.** Olmosh so'z turkumini o'rganishda ta'limiy o'yinlardan foydalanish boshlang'ich ta'limda innovatsion yondashuv hisoblanadi. Ushbu maqolada olmoshlarni o'rgatishda interaktiv va o'yinlashgan metodlarning samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida o'quvchilarning qiziqishi va motivatsiyasini oshirish maqsadida o'yin elementlari qo'llanilgan bo'lib, bu bilimlarni samarali o'zlashtirishga yordam bergani kuzatildi. Ta'limiy o'yinlar orqali grammatik qoidalarni mustahkamlash va mavzuga ijodiy yondashuvni shakllantirish imkoniyatlari ochib berildi.

**Kalit so'zlar:** olmosh, ta'limiy o'yinlar, boshlang'ich ta'lim, innovatsion yondashuv, interaktiv metodlar.

**ABSTRACT** The use of educational games in the study of pronouns is an innovative approach in primary education. This article analyzes the effectiveness of interactive and gamified methods in teaching pronouns. During the study, game elements were used to increase the interest and motivation of students, which was observed to help them effectively master knowledge. Educational games opened up opportunities to consolidate grammatical rules and form a creative approach to the subject.

**Keywords:** pronoun, educational games, primary education, innovative approach, interactive methods.

**KIRISH.** Olmosh so'z turkumini o'rganish tilshunoslikning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, u grammatik tizimni to'liq anglash va tilni amaliy qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Boshlang'ich ta'limda olmoshlarni o'rgatishning dolzarbliigi o'quvchilarning lingvistik qobiliyatlarini rivojlantirish va ularning nutqiy muloqotda faol ishtirok etishini ta'minlash bilan izohlanadi. Bu mavzu grammatik tuzilmalarning amaliy ahamiyatini chuqur tushunish zaruratini hisobga olgan holda hozirgi ta'lim tizimida alohida e'tiborga loyiqdir. Ushbu tadqiqotning maqsadi — olmoshlarni o'rganish jarayonida ta'limiy o'yinlar, gamifikatsiya va boshqa innovatsion yondashuvlar yordamida boshlang'ich sinf o'quvchilarining

grammatik bilimlarini chuqurlashtirish, muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish va o'quv jarayonining samaradorligini oshirishdan iborat. Shu bilan birga, o'quvchilarning mavzuni o'zlashtirishda uchraydigan qiyinchiliklarini aniqlash va ularni bartaraf etish usullarini taklif qilish ham tadqiqotning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Dolzarblikni belgilovchi omillardan biri zamonaviy ta'lim talablariga javob beruvchi innovatsion yondashuvlarni qo'llash zaruratidir. An'anaviy yondashuvlar o'quvchilarning mavzuni o'zlashtirishda yetarli darajada samaradorlikka ega emasligi kuzatilmoqda. Shuning uchun interaktiv va o'yinlashgan metodlar yordamida o'quvchilarning mavzu bilan faol shug'ullanishini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Xususan, ta'limiy o'yinlardan foydalanish orqali grammatik tuzilmalarni o'rganish jarayonini qiziqarli va samarali qilish mumkin. Bundan tashqari, olmoshlarni o'rganish nafaqat grammatik bilimlarni, balki nutq madaniyatini shakllantirishda ham muhim omil hisoblanadi. Olmoshlar orqali nutqning aniqligi va ixchamligi ta'minlanadi, bu esa o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Boshlang'ich ta'limda bu mavzuni samarali o'rgatish kelgusida o'quvchilarning til ko'nikmalariga mustahkam poydevor yaratadi.

**MUHOKAMA VA NATIJALAR.** Bugungi globallashuv davrida ta'limning xalqaro standartlarga moslashuvi dolzarb masala hisoblanadi. Olmosh so'z turkumini o'rganishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, masalan, multimedia vositalari va gamifikatsiya, nafaqat o'quvchilarning bilim olish qobiliyatini oshiradi, balki ularni global kommunikativ muhitda faol ishtirok etishga tayyorlaydi. Bu esa mavzuning dolzarbligini xalqaro miqyosda ham isbotlaydi. Shu sababli, boshlang'ich ta'limda olmoshlarni o'rgatishning dolzarbligi uning o'quv jarayonidagi ahamiyatini anglash, zamonaviy yondashuvlarni ishlab chiqish va ta'lim sifatini oshirish zaruratidan kelib chiqadi. Bu mavzu bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar ta'lim tizimini yangilashga xizmat qilib, o'quvchilarning lingvistik va kommunikativ rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Olmosh so'z turkumini o'rganish boshlang'ich ta'limning grammatik bilimlarni shakllantirishdagi markaziy jihatlaridan biri bo'lib, uning zamonaviy ta'lim jarayonida o'rganilishi innovatsion va ilg'or yondashuvlarni talab etadi. Olmoshlar til tizimining ajralmas qismi sifatida murakkab sintaktik va semantik aloqalarni ifodalashga xizmat qiladi. Ular nafaqat grammatik jihatdan to'g'ri nutq tuzilmasini yaratishda, balki o'quvchilarning muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Mavzuning yangiligi uning zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida yangi ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qilishida namoyon bo'ladi. Hozirgi vaqtda ta'lim tizimida grammatik tuzilmalarning an'anaviy yondashuvlar asosida o'rgatilishi ko'plab cheklovlarga ega.

O'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda mavzuga innovatsion yondashuvlarni qo'llash zarurati ortib bormoqda.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, xususan, gamifikatsiya, raqamli ta'lim platformalari va multimedia vositalarini o'quv jarayoniga kiritish orqali olmoshlarni o'rgatish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish mumkin. Bu yondashuv mavzuni o'rgatishda nafaqat tilni o'zlashtirishni, balki o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini ham rivojlantiradi. Zamonaviy texnologiyalar yordamida olmoshlarni tushuntirishda interaktiv vositalardan foydalanish o'quvchilarning mavzuni yaxshiroq tushunishiga xizmat qiladi. Masalan, vizual ko'rgazmalar va video darsliklar orqali olmoshlarning funksional jihatlarini tushuntirish o'quvchilarning grammatik bilimlarni amaliy qo'llash ko'nikmalarini oshiradi. Bu usulning samaradorligi, ayniqsa, qiyin mavzularni tushuntirishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan olmoshlarning zamonaviy o'rganilishi til tizimining rivojlanish dinamikasini chuqurroq anglashga imkon beradi. Zamonaviy tilshunoslikda olmoshlar tahlili faqat grammatik funksiyalar bilan cheklanib qolmay, balki ularning kommunikativ va semantik jihatlarini ham qamrab oladi. Boshlang'ich ta'lim jarayonida ushbu mavzuni o'rgatish yangi pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish orqali yanada mukammal bo'lishi mumkin. Hozirgi ta'lim tizimi o'quvchilarning til o'rganish ehtiyojlariga moslashuvchan yondashuvni ta'minlashi kerak. Bu o'z navbatida, o'quvchilarning grammatik bilimlarini mustahkamlash va ularda to'g'ri nutq tuzilishini shakllantirish uchun zamonaviy vositalarni qo'llash zaruratini tug'diradi. Olmoshlarni ta'limiy o'yinlar va gamifikatsiya elementlari yordamida o'rgatish nafaqat bilim olish jarayonini qiziqarli qiladi, balki ularni o'zlashtirishni sezilarli darajada tezlashtiradi. Bugungi kunda o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ta'lim metodlarini ishlab chiqish pedagogik tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Olmoshlarni o'rganish jarayonida innovatsion yondashuvlardan foydalanish ushbu yosh guruhiga moslashuvchan ta'lim strategiyalarini taklif etadi. Bu yondashuvlar yordamida:

- Mavzuni quruq nazariy tushuntirish o'rniga amaliy mashqlar bilan mustahkamlash.
- Interaktiv va ijodiy usullar orqali mavzuga bo'lgan qiziqishni oshirish.
- Gamifikatsiya elementlari yordamida o'quvchilarni ta'lim jarayoniga jalb qilish imkoniyati yaratiladi. Zamonaviy ta'lim jarayonida olmoshlarni o'rgatish mavzusi nafaqat milliy ta'lim dasturlarida, balki xalqaro ta'lim tizimlarida ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Finlyandiya, Janubiy Koreya va Singapur kabi rivojlangan ta'lim tizimlariga ega davlatlarda grammatik mavzularni o'rgatishda zamonaviy

texnologiyalar keng joriy etilgan. Bu tajriba O'zbekiston ta'lim tizimiga zamonaviy yondashuvlarni kiritish zaruratini ko'rsatadi. O'zbekistonning milliy ta'lim tizimida ushbu mavzuni o'rganishning yangiligi uning zamonaviy yondashuvlar orqali joriy etilishida namoyon bo'ladi. Bu yondashuv faqat nazariy bilimlarni emas, balki o'quvchilarning o'zlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shuningdek, milliy dasturlarni xalqaro standartlarga moslashtirish orqali ta'lim sifatini oshirish imkoniyati yaratiladi. Raqamli texnologiyalar va multimedia vositalaridan foydalanish orqali mavzuni tushuntirish samaradorligi oshadi. Masalan, interaktiv doskalar, elektron darsliklar va o'quv materiallari yordamida o'quvchilar mavzuni chuqurroq o'rganish imkoniga ega bo'ladi. Bu usul nafaqat bilimlarni mustahkamlash, balki ularni amaliy qo'llash qobiliyatini rivojlantiradi.

Multimedia materiallari, jumladan, o'yinlashgan darslar, animatsiyalar va raqamli mashqlar orqali olmoshlarni o'rganish o'quvchilarning xotirasida mavzuni mustahkam saqlashiga yordam beradi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar yordamida individual yondashuvni ta'minlash va o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirilgan materiallarni taqdim etish imkoniyati mavjud.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida olmoshlarni o'rgatishning yangiligi uning pedagogik yondashuvlar orqali rivojlanishida namoyon bo'ladi. Interaktiv vositalar yordamida ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning o'quv jarayoniga faol jalb etilishini ta'minlash va ularning motivatsiyasini kuchaytirish bugungi kunning asosiy talablaridan biri hisoblanadi.

Mazkur mavzuning ahamiyati faqatgina ta'lim tizimida amaliy qo'llanilishi bilan cheklanmaydi. Kelgusida bu mavzuni chuqurroq o'rganish va zamonaviy yondashuvlarni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Bu o'z navbatida, o'quv jarayonining sifatini yaxshilash va xalqaro tajribalarni milliy ta'lim tizimiga tatbiq qilish uchun mustahkam asos yaratadi.

Boshlang'ich sinflarda olmoshlarni o'rgatish jarayoni grammatik bilimlarning asosiy poydevorini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu mavzu bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlarning asosiy maqsadi — ta'lim jarayonida olmoshlarni samarali o'rgatish uchun innovatsion yondashuvlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish, ulardan foydalanish bo'yicha ilmiy-uslubiy asos yaratishdir. Tadqiqot shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga mos yondashuvlarni belgilash, mavzuni interaktiv usullar orqali qiziqarli va oson o'zlashtirishga yo'naltirilgan strategiyalarni ishlab chiqishni maqsad qiladi.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida olmoshlarni o'rganish uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalar va usullarning nazariy asoslarini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Ushbu vazifa doirasida:

- Zamonaviy ta'limiy o'yinlar, gamifikatsiya va interaktiv metodlarning olmoshlarni o'rganishdagi o'rni tahlil qilinadi.
- Innovatsion texnologiyalarning pedagogik jarayonga ta'siri va samaradorligi nazariy jihatdan asoslanadi.

Tadqiqotda olmoshlarni o'rganishda O'zbekiston ta'lim tizimini rivojlantirishga yo'naltirilgan yondashuvlar ishlab chiqiladi. Shu bilan birga, xalqaro ta'lim tizimlarining ilg'or tajribalarini milliy tizimga moslashtirish orqali pedagogik usullar takomillashtiriladi.

Tadqiqotning natijalari va xulosalari asosida kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun istiqbolli yo'nalishlar taklif etiladi. Xususan, o'quv jarayonida sun'iy intellekt va raqamli ta'lim texnologiyalarining qo'llanilishi bo'yicha chuqur tadqiqotlar o'tkazish imkoniyatlari aniqlanadi.

"Olmosh" so'z turkumini o'rganishda ta'limiy o'yinlardan foydalanish mavzusi boshlang'ich sinf o'quvchilarining ona tili bilimlarini mustahkamlash va o'zlashtirish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish uchun katta ahamiyatga ega. Ta'limiy o'yinlar o'quvchilarning darsga qiziqishini oshirib, ularning faol ishtirokini ta'minlaydi.

**XULOSA.** Tadqiqot metodlari va yo'nalishlari boshlang'ich sinf o'quvchilariga olmoshlarni o'rgatish jarayonida zamonaviy yondashuvlarning samaradorligini aniqlash uchun keng qamrovli va ilmiy asoslangan tahlil olib borishga imkon berdi. Nazariy va empirik metodlarning uyg'un qo'llanilishi natijasida zamonaviy pedagogik texnologiyalar va metodlarning o'quv jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Ushbu metodlar asosida ishlab chiqilgan yondashuvlar boshlang'ich ta'limda grammatik bilimlarni samarali o'rgatish uchun mustahkam ilmiy asos yaratdi. Innovatsion yondashuvlarni qo'llash ta'lim sifatini oshirish va o'quvchilarning mavzuga qiziqishini kuchaytirish bo'yicha samarali yechim sifatida namoyon bo'ldi.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim Vazirligi. Boshlang'ich ta'limni rivojlantirish strategiyasi. Toshkent: Ta'lim Vazirligi Nashriyoti. Milliy ta'lim tizimining rivojlanish strategiyasi. 2022

2. Shuhrat Sirojiddinov. O'zbek tilshunosligi bo'yicha ilmiy yondashuvlar. Toshkent: Fan va Texnologiya. O'zbek tili grammatikasi va innovatsion metodikalar. 2019.
3. Mayer, R. E. Multimedia vositalarining ta'lim samaradorligini oshirishdagi roli. Multimedia Learning. Cambridge University Press. 2009.
4. Finlyandiya Ta'lim Vazirligi. Ministry of Education and Culture. Finlyandiya tajribasida innovatsion ta'lim strategiyalari. Smart Education Strategies: Finland's Experience. Helsinki: 2021.



## ЗАМАНАУИ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

**Парпиева Малика Акмаль қызы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті  
Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 2 - курс студенті

e-mail: [malikaparpiyeva06@gmail.com](mailto:malikaparpiyeva06@gmail.com)

Ғылыми жетекшісі: **Дуйсабаева Дилбар Ускановна**

ШМПУ өзбек тіл білімі кафедрасы доценті

**АННОТАЦИЯ:** Бұл мақалада қазіргі заманғы тіл білімінің даму бағыттары мен өзекті теориялық мәселелері жан-жақты қарастырылады.

Тілдің антропоцентристік және когнитивтік парадигмалар аясындағы жаңа үрдістері, әлеуметтік және мәдени факторлардың тіл дамуына ықпалы, сондай-ақ цифрлық дәуірдегі жаңа тілдік құбылыстар талданады.

Сонымен қатар, психоллингвистика мен нейролингвистиканың қазіргі тіл зерттеуіндегі маңызы сипатталып, қазақ тіл білімінің болашағы айқындалады.

**Кілт сөздер:** тіл білімі, антропоцентристік парадигма, когнитивтік лингвистика, психоллингвистика, нейролингвистика, цифрлық тіл, тіл саясаты.

**ABSTRACT:** This article comprehensively examines the development directions and topical theoretical issues of modern linguistics.

New trends in language within the framework of anthropocentric and cognitive paradigms, the influence of social and cultural factors on language development, as well as new linguistic phenomena in the digital age are analyzed.

In addition, the significance of psycholinguistics and neurolinguistics in modern language research is described and the future of Kazakh linguistics is determined.

**Keywords:** linguistics, anthropocentric paradigm, cognitive linguistics, psycholinguistics, neurolinguistics, digital language, language policy.

XXI ғасырда тіл білімі жаңа кезеңге аяқ басты. Дәстүрлі құрылымдық лингвистикадан гөрі адам факторына, яғни тіл мен ойлау, тіл мен мәдениет, тіл мен тұлға арасындағы байланысқа ерекше назар аудару басталды.

Бұл — тілдің антропоцентристік парадигмаға өтуі деп аталады. Қазіргі заманғы лингвистика тек тілдің құрылымын емес, оның қызметін, қолданылу ортасын, және қоғамдық рөлін зерттейді. Мұндай көзқарас тіл білімінің философиялық, әлеуметтік, психологиялық, және ақпараттық бағыттармен байланысын нығайтты.

Антропоцентристік бағыттың басты қағидасы – “*тіл адам арқылы, адам үшін және адам туралы*” деген ұстаным. Бұл бағыт тілдің адамның танымдық қызметінің ажырамас бөлігі екенін дәлелдейді. Тіл – тек қатынас құралы емес, адам болмысының рухани айнасы, мәдениет пен сана көрініс.

Мысалы, әр халықтың дүниетанымы тілде сақталады: мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, мәдени атаулар, халықтың ұлттық ерекшелігін танытады.

Когнитивтік лингвистика тілді адамның ойлау жүйесімен байланыстыра зерттейді. Бұл бағыт бойынша тіл – білімнің, тәжірибенің және мәдениеттің кодталған формасы. Ол адамның миындағы концепт жүйесін бейнелейді.

Мысалы, “жүрек” концептісі қазақ тілінде тек биологиялық орган емес, “сезім”, “батырлық”, “жақсылық” ұғымдарымен тығыз байланысты. Мұндай концептілерді зерттеу тіл арқылы ұлттық дүниетанымды тануға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманда тіл мен адамның ми қызметі арасындағы байланыс ерекше қызығушылық тудырып отыр. Психолінгвистикада сөйлеу актісінің психологиялық механизмдерін зерттейді, ал нейролінгвистика ми құрылымдарының тілмен байланысын қарастырады. Бұл зерттеулер тілдік құбылыстарды түсінуді тереңдетіп, жасанды интеллект пен автоматты аударма жүйелерін дамытуға да үлес қосты.

Тіл – қоғам айнасы. Ол әлеуметтік қатынастардың негізгі көрсеткіші. Қазіргі қазақ қоғамындағы ең өзекті мәселе – көптілділік жағдайында мемлекеттік тілдің қызметін кеңейту. Тіл саясаты, тіл мәдениеті, тіл экологиясы сынды мәселелер де бүгінгі күннің басты тақырыптарына айналды.

Интернет, әлеуметтік желілер және мессенджерлер тілдің жаңа формаларын қалыптастырды. Эмодзи, қысқартылған сөздер, ағылышын-қазақ гибридтері – цифрлық тілдің ерекшелігі. Бұл құбылыстар лингвистикада *цифрлық прагматика, интернет-дискурс, киберлингвистика* сияқты жаңа бағыттарды тудырды.

Қазақ тілінің болашағы – оны заманауи ғылымдармен ұштастыруда. Қазіргі кезеңнің негізгі міндеттері:

- Когнитивтік және прагматингвистикалық бағытта жаңа зерттеулер жүргізу;
- Қазақ тілінің ұлттық корпусын толық жетілдіру;
- Тілдің цифрлық кеңістіктегі орнын күшейту;
- Қазақ тілінің терминологиялық жүйесін біріздендіру.

XXI ғасырдың соңғы он жылдығына қарай, тіл білімі жаңа технологиялармен тығыз байланыста дамып келеді. Бұрын тек адам санасы мен мәдениет аясында қарастырылған тіл, бүгінде ақпараттық кеңістіктің негізгі элементіне айналды. Тілді компьютерге үйрету, яғни табиғи тілді өңдеу ғылымы қазіргі лингвистиканың маңызды саласына айналды. Жасанды интеллект тіл арқылы ақпаратты өңдеу, түсіну және талдау мүмкіндігін дамытып отыр. Мұндай процестерге машиналық аударма, дауыс тану, мәтін синтезі, автоматты аннотация, эмоция талдауы және тілдік модельдер құру кіреді.

Тіл мен жасанды интеллект өзара ықпалы екі бағытта дамуда:

1.Тілді цифрландыру – тілдің жазба және ауызша формаларын компьютерлік өңдеуге бейімдеу.

2.Интеллектуалды жүйелерді тілге үйрету – компьютердің адам тілімен табиғи түрде қарым-қатынас жасау қабілетін жетілдіру.

Қазіргі таңда әлемнің жетекші университеттері мен ғылыми орталықтарында осы бағытта іргелі зерттеулер жүргізілуде. Мысалы, Stanford University мен MIT ғалымдары тілдік модельдер арқылы адам ойлау жүйесін модельдеуді көздейді. Қазақ тілінің де бұл саладан шет қалмайтынын атап өткен жөн. Қазақ ұлттық корпусы (қазақ тілінің заманауи мәтіндік базасы жасалды),қазақ тілінде сөйлей алатын және жаза алатын жасанды интеллект платформалары, тілдік ресурстарды біріздендіретін онлайн жүйелер дамып отыр.

Бұл бастамалар тілдің тек мәдени мұра емес, сонымен бірге ақпараттық ресурс екендігін дәлелдейді. Алайда, бұл салалар шешімін күтетін мәселелер де бар:

- тілдің табиғи құрылымын бұзбай, дұрыс грамматикалық және мағыналық заңдылықтар енгізу;
- ұлттық мәдени кодты сақтау;
- көптілді ортада қазақ тілінің деректер көлемін ұлғайту;
- ғылыми терминология мен алгоритмдердің қазақша нұсқасын қалыптастыру.

Жасанды интеллект пен лингвистиканың түйісуі тіл білімінің теориялық және қолданбалы аясын кеңейтті. Қорыта айтқанда, заманауи тіл білімі – пәнаралық ғылым. Ол философиямен, мәдениеттанумен, психологиямен және ақпараттық технологиялармен тығыз байланыста дамуда. Тілдің антропоцентристік және когнитивтік бағыттарын дамыту – қазақ тіл білімін әлемдік деңгейге көтерудің басты жолы. Цифрлық дәуірде тіл тек мәдени

құндылық емес, ақпараттық ресурс, ұлттық қауіпсіздіктің факторы ретінде де қарастырылуы тиіс.

**Пайдаланылған әдебиеттер:**

- 1.Қайдар Ә. *Қазақ тіл білімінің мәселелері*. - Алматы: Ғылым, 2005
- 2.Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. - Алматы: Ана тілі, 1999
- 3.Сыздықова Р. *Тіл мәдениеті және тілдік норма*. - Алматы: Арыс, 2004
- 4.Кубрякова Е.С. *Язык и знание*. - Москва: Языки славянской культуры, 2004
5. Jurafsky, D. & Martin, J. H. *Speech and Language Processing*. — Prentice Hall, 2023.

## ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

**Төлебаева Айдана Қанатбай қызы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті  
“Қазақ тілі және әдебиеті” бағытының II курс студенті

**Ғылыми жетекші: Ділбар Дүйсабаева Ускановна**

Ғылыми жетекші: Дуйсабаева Дилбар Ускановна, Өзбек тіл білімінің доценті

**АННОТАЦИЯ:** Бұл мақалада қазіргі тіл білімінің даму бағыттары мен өзекті мәселелері жан-жақты қарастырылған. Қоғамдағы жаһандану, цифрландыру, ақпараттық технологиялардың дамуы тілдің құрылымдық, функционалдық және әлеуметтік қырларына әсер етуде. Мақалада тілдің лексикалық және грамматикалық жүйелеріндегі жаңару, тілдік норма мен диалектология арасындағы байланыс, тіл саясатының маңызы және тілдік білім беру жүйесіндегі жаңа әдістемелер талданады. Сонымен қатар, компьютерлік лингвистика мен жасанды интеллекттің тіл зерттеулеріне енгізілуі де жеке қарастырылады.

**Кілт сөздер:** тіл білімі, тілдік норма, грамматика, лексика, диалектология, тіл саясаты, коммуникация, білім беру, компьютерлік лингвистика.

**ANNOTATION:** This article comprehensively examines the development trends and current issues of modern linguistics. Globalization, digitalization, and the development of information technologies in society are affecting the structural, functional, and social aspects of language. The article analyzes the renewal of the lexical and grammatical systems of the language, the relationship between the language norm and dialectology, the importance of language policy, and new methodologies in the language education system. In addition, the introduction of computational linguistics and artificial intelligence into language research is also considered.

**Keywords:** linguistics, language norm, grammar, lexis, dialectology, language policy, communication, education, computational linguistics.

Тіл — адамзат мәдениетінің ең маңызды құралы, қоғам мен тұлғаны байланыстыратын әлеуметтік-рухани құбылыс. Қазіргі заманның қарқынды дамуы, жаһандану және цифрландыру үрдістері тілдің табиғатына, оның қолданысына және зерттелу бағытына айтарлықтай әсер етуде.

XXI ғасыр тіл білімі ғылымы үшін ерекше кезең болып отыр. Бір жағынан, дәстүрлі бағыттар (фонетика, морфология, синтаксис, лексикология) өз дамуын

жалғастырып жатса, екінші жағынан жаңа салалар — социолингвистика, психолингвистика, когнитивтік және компьютерлік лингвистика белсенді дамуда. Мақаланың негізгі мақсаты — қазіргі тіл білімінің өзекті мәселелерін айқындап, олардың ғылыми негіздерін талдау және шешу жолдарын ұсыну.

Қазіргі тіл білімінің дамуы кешенді сипатқа ие. Лингвистикалық зерттеулер тек тілдің құрылымдық элементтерін ғана емес, сонымен бірге адамның ойлау жүйесі мен қоғамдағы қарым-қатынасқа әсерін де қамтиды.

Негізгі жаңа бағыттар:

Когнитивтік лингвистика — тіл мен ойдың өзара байланысын зерттейді.

Психолингвистика — адамның сөйлеу қабілеті мен тілдік қабылдау механизмдерін анықтайды.

Социолингвистика — тіл мен қоғам арасындағы қарым-қатынасты зерттейді.

Компьютерлік лингвистика — тілдік процестерді автоматтандырумен айналысады.

Бұл бағыттардың барлығы тілдің тек құрылым емес, адам мен қоғам арасындағы көпқырлы байланыс құралы екенін дәлелдейді.

Тілдік нормалар мен олардың өзгеруі

Тілдік норма — тіл мәдениетінің негізі. Ол қоғамда қабылданған сөйлеу үлгілерін, орфографиялық және грамматикалық ережелерді қамтиды.

Қазіргі кезеңде тіл нормалары динамикалық сипатқа ие. Ғаламдану мен интернет кеңістігінің әсерінен тілге жаңа сөздер, шет тілдік элементтер көптеп еніп жатыр.

Мысалы:– “онлайн”, “чат”, “контент”, “фейк” сияқты сөздер қазақ тілінде бейімделіп қолданылады. Кейде грамматикалық құрылымдарға да ықпал етіп, сөйлем құрауда ықшамдық, ауызекі стильдің басымдығы байқалады. Тілдік норманы сақтау — ұлттық мәдениетті сақтау деген сөз. Сондықтан норманы бекіту мен жаңа сөздерді жүйелеу — қазіргі тіл білімінің маңызды мәселелерінің бірі.

Диалектология және әлеуметтік лингвистика мәселелері

Диалектология — қазақ тілінің тарихи және аймақтық ерекшеліктерін зерттейтін сала. Бүгінгі таңда диалектологиялық зерттеулердің маңызы артып келеді, себебі өңірлік ерекшеліктерді сақтау — ұлттық байлықтың бір бөлігі. Сонымен қатар, әлеуметтік лингвистика тілдің қоғамдағы мәртебесін, әлеуметтік топтар арасындағы тілдік айырмашылықтарды қарастырады. Қазақстан жағдайында мемлекеттік тіл саясаты, көптілділік пен билингвизм мәселелері ерекше өзектілікке ие. Мысалы, қазақ және орыс тілдерінің қатар



қолданылуы, ағылшын тілінің ықпалы — әлеуметтік лингвистикалық зерттеулердің маңызды нысанына айналып отыр. Диалектология – белгілі бір географиялық аумақтағы тілдің ерекшеліктерін зерттейтін сала. Қазіргі тіл білімі диалектілер мен әдеби тіл арасындағы қатынасты қарастырады. Диалект сөздер мен ерекшеліктер қоғамда мәдени, тарихи факторларға байланысты сақталады.

Тілдің әлеуметтік аспектілері қоғамдағы тілдік мәртебеге, әлеуметтік топтар арасындағы байланысқа байланысты зерттеледі. Тіл саясаты – бұл тілдің дамуы мен қолданылуын реттейтін маңызды құрал. Мемлекеттік тіл саясаты, көптілділік және тілдік құқықтар тілдің дамуына әсер етеді. Қазіргі тіл білімі саласында тіл үйрету мәселелері маңызды орын алады. Оқу бағдарламалары мен әдістемелер тілдің дұрыс қолданылуын қамтамасыз етуі тиіс. Бірақ тілдік дағдыларды дамытуда қиындықтар туындайды: оқушылар жаңа сөздерді меңгеруде, грамматикалық ережелерді қолдануда қателіктер жібереді.

Инновациялық әдістерді қолдану – мәселені шешудің тиімді жолы. Мысалы, интерактивті сабақтар, электрондық ресурстар, тілдік ойындар тіл үйретуді жеңілдетеді. Сонымен қатар, тілдік білім беруде коммуникациялық бағытқа ерекше көңіл бөліну қажет.

Тіл саясаты және оның қоғамдағы рөлі

Тіл саясаты – мемлекеттің тілге қатысты ұстанымы мен шаралар жүйесі. Қазақстанда тіл саясатының басты мақсаты – қазақ тілінің қоғамдық өмірдің барлық саласында толыққанды қызмет етуін қамтамасыз ету. Дегенмен, бұл бағытта шешімін табуға тиісті бірқатар мәселелер бар: Мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейту, Қостілділік жағдайында қазақ тілінің басымдылығын сақтау, Жастар арасында тіл мәдениетін арттыру, БАҚ және әлеуметтік желілерде әдеби тіл нормасын сақтау. Тіл саясатының тиімді болуы үшін заңдық негіз ғана емес, қоғамдық сана мен жауапкершілік те маңызды рөл атқарады.

Тілдік білім беру мәселелері. Тілді үйрету мен меңгеру – тілдің өміршеңдігін қамтамасыз ететін басты тетік. Қазіргі таңда тілдік білім берудің дәстүрлі әдістері заманауи технологиялармен толықтырылуда. Интерактивті сабақтар, мультимедиялық ресурстар, онлайн-платформалар, тіл үйретудің коммуникативтік әдістемелері – білім берудің жаңа бағытына айналды. Алайда, бірқатар қиындықтар да бар: тілді практикада қолдану мүмкіндігінің аздығы, оқулықтардың мазмұндық бірізділігінің болмауы, жаңа әдістерді меңгерген педагогтардың жетіспеушілігі. Бұл мәселелерді шешу үшін тіл үйретуде мотивация мен тілдік орта қалыптастырудың рөлі ерекше.

Компьютерлік және цифрлық лингвистика. Қазіргі тіл білімінің маңызды салаларының бірі – компьютерлік лингвистика. Ол автоматты аударма жүйелері, мәтіндік талдау, сөйлеуді тану және генерациялау сияқты бағыттарды қамтиды. Мысалы, жасанды интеллектке негізделген тіл модельдері (ChatGPT секілді) тілдік талдаудың сапасын арттыруға, жаңа ғылыми бағыттар қалыптастыруға ықпал етуде. Қазақстанда да қазақ тілінің цифрлық базасын құру, ұлттық корпус әзірлеу, автоматтандырылған орфографиялық тексеру жүйелерін жетілдіру бағытында маңызды жобалар іске асырылуда. Компьютерлік лингвистика тіл біліміндегі жаңа бағыт болып табылады. Автоматтандырылған тілдік талдау, жасанды интеллект және тілдік ресурстар тілдік зерттеулерде белсенді қолданылады. Мысалы, мәтіндік деректерді жинау, морфологиялық талдау, тілдік корпустар құру – тіл біліміндегі жаңа технологиялардың үлгілері.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы. Тіл – мәдениеттің айнасы. Тіл арқылы ұлттың дүниетанымы, салт-дәстүрі, тарихи тәжірибесі көрініс табады. Қазіргі кезеңде ұлттық тіл мен мәдениетті сақтау мәселесі ерекше назарда. Мәдениетаралық коммуникация дамыған сайын, тілдің өзіндік ерекшелігін қорғау – ұлттық болмысты сақтау кепілі.

Қазіргі қазақ тіл білімінің дамуындағы негізгі мәселелер. Тілдік бірліктердің тұрақсыздығы және жаңа сөздердің артық енуі;

Қостілділік пен шетелдік ықпалдың күшеюі, Лингвистикалық зерттеулердің бірізді жүйесінің болмауы, Цифрлық лингвистика саласында қазақ тілінің артта қалуы, Жас буынның әдеби тіл нормасын сақтамауы. Бұл мәселелерді шешу тек ғалымдардың емес, бүкіл қоғамның ортақ міндеті болып табылады.

Қорыта айтқанда, қазіргі тіл білімінің өзекті мәселелері көпқырлы сипатқа ие. Тілдің даму үдерісі қоғамның мәдени, әлеуметтік және технологиялық өзгерістерімен тығыз байланысты. Тілдік норманы сақтау, жаңа лингвистикалық бағыттарды дамыту, білім беру мен компьютерлік лингвистиканы жетілдіру – тіл ғылымының болашағын айқындайтын басты бағыттар. Тіл – тек қатынас құралы ғана емес, ұлттың рухани коды. Сондықтан оны ғылыми тұрғыдан зерттеу мен дамыту – ұлттық қауіпсіздіктің де маңызды бөлігі. Тілдік білім беру әдістемелерін инновациялық тәсілдермен жетілдіру. Компьютерлік лингвистика мен жасанды интеллектті тіл зерттеу саласында қолдану. Бұл ұсыныстар тіл дамуына ықпал етіп, заманауи қоғамдағы тіл білімін жетілдіруге мүмкіндік береді. Болашақ зерттеулер көптілділік, жаһандану және технологиялық өзгерістердің тілге әсерін зерттеуге бағытталуы қажет.

**Пайдаланылган әдебиеттер тізімі :**

1. Айтбайұлы Ө. Қазақ тілінің қоғамдық қызметі. – Алматы: Рауан, 2007.
2. Қалиев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Астана, 2019.
3. Хасенов Ө. Тіл және қоғам. – Алматы: Санат, 2012.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999

## ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ ЖӘНЕ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР

**Абибуллаева Айнура Талғат қызы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университетінің

“Қазақ тілі және әдебиеті” бағытының II курс студенті

**Ғылыми жетекші: Дуйсабаева Дилбар Ускановна,**

**Өзбек тіл білімінің доценті**

**Аннотация:** Бұл мақалада тілдік білім берудің қазіргі заманғы даму бағыттары мен болашақтағы перспективалары талданған. Авторлар тілдік құзыреттілікті қалыптастыруда интеграциялық тәсілдердің, яғни пәндер арасындағы өзара байланыс пен тәжірибелік әрекеттің рөліне ерекше назар аударады. Инновациялық педагогикалық технологияларды, көптілді білім беру моделдерін және мәдениетаралық коммуникацияны дамыту жолдары қарастырылған. Сонымен қатар, тілдік білім берудің ұлттық және халықаралық деңгейдегі өзекті мәселелері сараланып, тіл үйретудің жаңа әдіснамалық және практикалық бағыттары ұсынылады.

**Кілт сөздер:** тілдік білім беру, интеграция, көптілділік, құзыреттілік, инновация, мәдениетаралық коммуникация, әдіснама.

**Annotation:** This article analyzes the modern trends and future perspectives of language education. The authors emphasize the importance of integrative approaches that combine interdisciplinary links and practical interaction in developing language competence. The study explores innovative pedagogical technologies, multilingual education models, and methods for fostering intercultural communication. Moreover, it discusses current national and international issues in language education and proposes new methodological and practical directions for effective language teaching.

**Keywords:** language education, integration, multilingualism, competence, innovation, intercultural communication, methodology.

Қазіргі әлемде білім беру жүйесі үздіксіз өзгерістер мен жаңғыруды қажет етеді. Тілдік білім беру осы үдерістің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, себебі тіл – мәдениеттің, ойлаудың және танымның өзегі. XXI ғасырда жаһандану мен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы жаңа тілдік саясат пен оқыту әдістерін талап етуде. Сондықтан тілдік білім берудің

перспективалары интеграциялық тәсілдермен, инновациялық технологиялармен және құзыреттілікке негізделген оқыту модельдерімен тығыз байланысты.

### 1. Тілдік білім берудің қазіргі жағдайы және өзекті мәселелері

Тілдік білім беру – тек тіл меңгерту процесі емес, ол тұлғаның коммуникативтік, мәдени және когнитивтік дамуына бағытталған кешенді жүйе. Қазіргі уақытта білім алушылардың тілдік біліктілігін қалыптастыруда бірқатар мәселелер бар: дәстүрлі оқыту әдістерінің заманауи талаптарға сәйкес келмеуі, мазмұнның практикалық бағытының жеткіліксіздігі, оқушылардың тілдік мотивациясының төмендігі және цифрлық технологияларды жеткілікті қолданбау.

### 2. Интеграциялық тәсілдің мәні мен рөлі

Интеграциялық тәсіл – түрлі пәндер мен салалар арасындағы мазмұндық, әдістемелік және технологиялық бірлікті қамтамасыз ету. Тіл үйретуде интеграцияны қолдану арқылы оқыту тиімділігі артады, себебі ол білімді өмірмен, практикамен және мәдениетпен байланыстырады. Интеграцияның негізгі бағыттары: пәнаралық интеграция, мәдени интеграция және тілдік интеграция.

### 3. Инновациялық технологиялар және тіл үйретудегі жаңа бағыттар

Инновациялық құралдарға интерактивті платформалар, жобалық оқыту әдісі, цифрлық ресурстар мен бейнематериалдар, онлайн-коммуникация құралдары жатады. Бұл технологиялар оқушының өз бетінше ізденуіне, шығармашылық қабілетінің артуына және тілге деген қызығушылығының өсуіне ықпал етеді.

### 4. Көптілді білім берудің интеграциялық әлеуеті

Көптілділік – жаһандану жағдайындағы қажеттілік. Қазақстандағы үштілді білім беру саясаты – осының айқын көрінісі. Интеграциялық тәсіл арқылы көптілді оқытуда әр тілдің өзара байланысы мен жүйелілігі қамтамасыз етіледі.

### 5. Болашақ перспективалар және ғылыми-әдістемелік ұсыныстар

Тілдік білім берудің болашағы интеграция мен цифрландырудың үйлесуімен, модульдік бағдарламалармен, жеке траекториямен және мәдениетаралық интеграциямен тығыз байланысты.

Қазіргі қоғамдағы білім беру жүйесі жаңа мазмұнға ие болып, адам капиталын дамытудың негізгі факторы ретінде қарастырылуда. Сол өзгерістердің ішінде тілдік білім берудің маңызы ерекше, себебі тіл — ойдың, мәдениеттің және тұлғалық дамудың басты құралы. Тілдік білім беру арқылы жеке тұлға тек тіл меңгеріп қана қоймай, ұлттық сана мен мәдени құндылықтарға

қўрметпен қарауды үйренеді. Сондықтан тілдік білім берудің басты мақсаты – заманауи талаптарға сай көптілді, мәдениетаралық құзыретті тұлға қалыптастыру. Тілдік білім беру дегеніміз – тіл арқылы адамның ойлау, сезіну және қарым-қатынас жасау мәдениетін дамытуға бағытталған педагогикалық үдеріс. Бұл үдеріс тек грамматикалық құрылымдарды үйретумен шектелмейді, сонымен бірге оқушының танымдық қабілетін, шығармашылық ойлауын, коммуникативтік дағдыларын қалыптастырады. Тіл үйрету арқылы адам өз ойын еркін жеткізіп, қоғаммен тиімді байланыс орнатуға дағдыланады.

Қазіргі тілдік білім беру жүйесінде бірқатар өзекті мәселелер бар. Дәстүрлі оқыту әдістері ақпараттық дәуірдің талабына сай келмейді, сондықтан жаңа инновациялық тәсілдер қажет. Көп жағдайда оқушылардың тіл үйренуге деген қызығушылығы төмен, себебі сабақтарда практикалық бағыт жеткіліксіз. Сонымен қатар, цифрлық технологиялардың тиімді пайдаланылмауы, оқу материалдарының заманауи стандарттарға сай болмауы тіл үйретудің сапасына әсер етеді. Осындай жағдайда интеграциялық тәсілдің маңызы ерекше. Интеграция дегеніміз – білімнің түрлі салаларын өзара байланыстыра отырып, біртұтас жүйе құру. Тілдік білім беруде интеграциялық тәсіл оқушылардың пәндік білімін біріктіріп, олардың логикалық, сыни және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Интеграцияның мәні – білімді өмірмен, тәжірибемен ұштастыру. Мысалы, әдебиет пен тіл сабақтарын біріктіре өткізу, мәтінді тарихи немесе мәдени тұрғыда талдау, сөздердің мағынасын контекст арқылы ашу сияқты тәсілдер тілдік құзыреттілікті арттырады. Тіл үйрету ісінде әлі де шешімін таппаған мәселелер бар. Біріншіден, дәстүрлі оқыту әдістері қазіргі заман талабына сай бола бермейді. Екіншіден, білім алушылардың тіл үйренуге деген қызығушылығын арттыру жолдары толық іске асырылмаған. Үшіншіден, оқыту процесінде инновациялық технологиялардың әлеуеті жеткілікті деңгейде қолданылмайды.

Сондай-ақ, оқу бағдарламалары мен оқулықтардың заманауи стандарттарға сай келмеуі, көптілді білім беру аясындағы үйлесімнің әлсіздігі де өзекті мәселе болып табылады. Осы орайда интеграциялық тәсілдер мен инновациялық әдістерді үйлестіре қолдану қажеттілігі туындайды.

Интеграциялық оқыту тек мазмұндық тұрғыда емес, әдістемелік және технологиялық деңгейде де жүзеге асады. Пәнаралық интеграция арқылы оқушылар тілдік білімді басқа пәндермен байланыстыра меңгереді. Мәдени интеграция – тіл арқылы ұлттық және әлемдік мәдениетті танып білуге бағытталады. Ал тілдік интеграция – бірнеше тілді қатар үйретіп, олардың



құрылымдық және мағыналық ұқсастықтарын салыстыруға мүмкіндік береді. Инновациялық технологиялар интеграциялық тәсілдің ажырамас бөлігі болып табылады. Қазіргі уақытта тіл үйретуде интерактивті платформалар, онлайн-құралдар, жобалық әдістер мен рөлдік ойындар кеңінен қолданылып келеді. Мысалы, интерактивті тапсырмалар, мультимедиялық сабақтар мен бейнематериалдар оқушылардың тыңдалым және айтылым дағдыларын жетілдіреді. Онлайн платформалар арқылы тілдік орта қалыптасып, оқушылардың қызығушылығы артады. Көп тілді білім беру тілдік саясаттың стратегиялық бағыты болып табылады. Қазақстанда үштілді білім беру саясаты (қазақ, орыс және ағылшын тілдері) қоғамның мәдениетаралық байланысын күшейтіп, әлемдік кеңістікке шығуға мүмкіндік беріп отыр.

Интеграция – түрлі пәндер мен салаларды өзара байланыстыра отырып, білім мазмұнын біртұтас жүйеге келтіру процесі. Тілдік білім беруде интеграциялық тәсіл оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, олардың танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Мысалы, әдебиет, тарих, мәдениет сабақтарын тіл үйретумен байланыстыра оқыту – білімді өмірмен ұштастырудың тиімді жолы. Мұндай тәсіл білім алушының тек тілдік қабілетін ғана емес, оның мәдени танымын, зерттеушілік дағдысын да қалыптастырады. Интеграциялық тәсіл арқылы оқушылардың ойлау мәдениеті, сыни көзқарасы дамып, тілдік материалды контекст арқылы түсіну қабілеті артады. Бұл әдіс тұлғаның тілдік және мәдени құзыреттілігін кешенді дамытуға мүмкіндік береді.

Көптілді оқытуда интеграциялық тәсілдің орны ерекше, өйткені ол тілдерді өзара салыстырып, жүйелі меңгеруге жағдай жасайды. Тілдерді салыстыра үйрету арқылы оқушылар грамматикалық, фонетикалық және лексикалық ұқсастықтарды анықтай алады. Тілдік білім берудің болашағы интеграциялық және инновациялық бағыттарды ұштастырумен тығыз байланысты. Бұл бағыт білім беру сапасын арттырып қана қоймай, оқыту процесін өмірмен, мәдениетпен, заманауи технологиялармен байланыстырады. Болашақта тіл үйретудің негізгі мақсаты – тілдік және мәдени құзыреттілігі жоғары, ақпараттық сауатты, әлемдік деңгейде еркін қарым-қатынас жасай алатын тұлға тәрбиелеу болмақ.

Қорыта айтқанда, тілдік білім беру – тұлғаның жан-жақты дамуына ықпал ететін күрделі де маңызды процесс. Интеграциялық тәсіл білім мазмұнын тереңдетіп, оқушылардың тілдік қабілетін жан-жақты дамытады. Инновациялық технологиялар мен көптілділік идеясы тілдік білім беруді жаңа деңгейге көтереді. Тілдік білім берудің перспективалары – интеграцияланған,

мәдениетаралық және технологиялық сипаттағы заманауи білім кеңістігін қалыптастырумен тығыз байланысты.

**Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Қараев Ж. "Білім берудегі жаңа педагогикалық технологиялар." – Алматы, 2021.
2. Әбдікәрімова Т. "Тіл және мәдениет контекстіндегі білім беру парадигмасы." – Астана, 2020.
3. Назарбаева С. "Көптілді білім беру стратегиясы: тәжірибе және бағыттар." – Алматы, 2022.
4. Құдайбергенова К. "Инновациялық білім беру технологиялары" – Алматы: Қазақ университеті, 2019.
5. Сүлейменова Э.Д. "Тілдік тұлға және тілдік білім беру" – Алматы: Қазақ университеті, 2018.
6. Жұбанова А. "Тілдік білім берудің теориясы мен практикасы" – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2022.

## ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА МОРФОЛОГИЯ САЛАСЫН ЗАМАНАУИ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Агабекова Жазира Смайыл қызы

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

II курс магистранты.

[agabekovajazira28@gmail.com](mailto:agabekovajazira28@gmail.com)

Ғылыми жетекші: Дуйсабаева Дилбар Ускановна

**Аннотация.** Бұл мақалада жоғары оқу орындарында морфология саласын заманауи тұрғыдан оқытудың өзектілігі мен тиімді әдіс-тәсілдері қарастырылады. Морфологияны оқыту барысында инновациялық педагогикалық технологияларды, ақпараттық-коммуникациялық құралдарды және интерактивті әдістерді пайдалану студенттердің танымдық белсенділігін арттырып, ғылыми-теориялық білімін тереңдетуге мүмкіндік беретіні айқындалады. Сонымен қатар, морфологиялық білімнің практикалық қолданысы мен коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудағы маңызы талданады. Зерттеу нәтижелері дәстүрлі әдістерді заманауи тәсілдермен ұштастыру жоғары білім беру сапасын жетілдіруге ықпал ететінін көрсетеді.

**Түйін сөздер:** морфология, жоғары оқу орындары, қазақ тілін оқыту, инновациялық әдістер, педагогикалық технологиялар, коммуникативтік құзыреттілік, АКТ, интерактивті әдістер.

**Annotation.** This article explores the relevance and effective methods of teaching morphology in higher education through modern approaches. It highlights the importance of applying innovative pedagogical technologies, information and communication tools, and interactive methods in the teaching process. The study emphasizes that such practices enhance students' cognitive activity, deepen their theoretical knowledge, and foster practical skills. Moreover, the article analyzes the role of morphological knowledge in developing communicative competence. The findings suggest that combining traditional methods with modern approaches significantly contributes to improving the quality of higher education.

**Keywords:** morphology, higher education, innovative teaching methods, pedagogical technologies, ICT, interactive learning, communicative competence.

Қазақ тіл білімінің маңызды салаларының бірі – морфология болып табылады. Морфология – тіл білімінде сөздердің грамматикалық құрылысын,

олардың тұлғалық өзгерістері мен грамматикалық мағынасын және сөйлем ішінде атқаратын қызметін зерттейтін қазақ тілінің негізгі саласы. «Морфология» термині гректің «morphē» – «түр, форма» және «logos» – «ілім, ғылым» деген сөздерінен алынған. Морфология – фонетика мен синтаксистің арасын байланыстыратын сала. Фонетика сөздің дыбыстық құрылымын зерттейтін салаболса, синтаксис сөздердің тіркесуін, сөйлем құрылысын қарастырады. Ал морфология есе осы екі саланың ортасында сөздің ішкі грамматикалық табиғатын ашып береді. Морфология студенттерге дұрыс жазу мен сөйлеуді үйретеді, тілдік сауаттылықты қалыптастырады. Сондай-ақ оқулықтар жазу, тіл үйрету әдістемесін жетілдіру, ұлттық терминологияны дамытуға негіз болады. Сонымен қатар қазақ тілінің құрылымдық жүйесін, сөздердің грамматикалық қасиеттерін ғылыми тұрғыдан түсіндіріп, сөз таптарының грамматикалық табиғатын, тұлғалық-мағыналық ерекшеліктерін зерттейді. Н.Оралбайдың еңбегінде: «Морфология – сөздердің грамматикалық табиғатын зерттейтін тіл білімінің негізгі саласы. Ол сөздердің түрлену жүйесін, грамматикалық мағыналарын қарастырады» [Оралбай, 2007, 12-б.]. Жоғарыдағы анықтамаларға сүйене отырып соны айта аламыз морфология сөздердің тұлғалық құрамын, қосымшалар арқылы өзгеруін және грамматикалық категорияларын нақты мысалдар арқылы танытады. Мысалы, «кітаптарымыздан» деген бір ғана сөзде түбір (кітап), көптік жалғау (-тар), тәуелдік жалғау (-ымыз), септік жалғау (-дан) бар. Осылайша морфология сөздің ішкі құрылымын толық түсіндіретінін дәлелдейді. Пікірімнің дәлелі негізінде зерттеуші ғұламалардың пікірлерін келтіріп өтуді жөн көрдім. А.Ысқақов: «Морфология – сөздердің тұлғалық жүйесін зерттеп қана қоймай, олардың грамматикалық мағынасын да айқындайтын ілім» (Қазіргі қазақ тілі. Морфология, 1991) өзінің еңбегінде, Н. Оралбай: «Морфология сөздердің грамматикалық табиғатын танудың басты кілті болып табылады. Онсыз тілдің синтаксистік жүйесін де, семантикалық табиғатын да толық түсіну мүмкін емес» (Қазақ тілінің морфологиясы, 2007) деп морфология саласына ерекше сипат беріп өтті. Сонымен қатар, Қ. Жұбанов: «Сөздің грамматикалық қасиеттерін зерттемей, тілді терең тану мүмкін емес. Морфология – тілдің ішкі заңдылықтарының айнасы» (Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, 2012) деп морфология саласын ерекше тілге тиек етті. Осылайша жоғары оқу орындарында морфология пәні студенттердің тілдік, теориялық және ғылыми-зерттеу дағдыларын дамытуға бағытталған. Қазіргі күнде жоғары оқу орындарында морфологияны оқыту студенттердің теориялық білімін

жетілдірумен қатар, олардың практикалық тілдік қолданысын, ғылыми ойлауын, тіл мәдениетін дамытуға бағытталуы тиіс. Қазіргі уақытта мемлекетімізде білім беру парадигмасы өзгеріп, оқытудың заманауи технологиялары, құзыреттілікке негізделген тәсілдер басты назарға алынып отыр. «Қазіргі уақытта әлемдік деңгейде бәсекелестіктің қаншалықты күшейіп бара жатқанын бәріміз көріп отырмыз. Бұл қарқынды бәсекеге тек заманауи ғылым, жоғары технологиялар және инновациялық жетістіктерді кеңінен енгізу арқылы ғана лайықты жауап бере аламыз», – деп бекер айтпаған Құрметті Президентіміз Ш.М.Мирзиёев.<sup>7</sup> Жоғары оқу орындарында морфологияны оқытуда жаңа педагогикалық технологияларды пайдалану – студенттің белсенділігін арттырып, теориялық білімін тәжірибемен ұштастыруға мүмкіндік береді. Морфологияны оқытуда заманауи әдіс-тәсілдерді пайдаланған жөн. Морфологияны оқытудың заманауи әдістері білім алушының танымдық белсенділігін арттыруға, сонымен қатар тілдік құзыреттілігін дамытуға негізделеді. Қазіргі таңда оқытушылар сабақ өту барысында интерактивті әдістерді, ақпараттық технологияларды және инновациялық тәсілдерді кеңінен қолдануда. Тілші ғұламамыз А.Ысқақовтың пікірінше: «Морфологияны оқыту барысында тек грамматикалық ережелерді түсіндіру жеткіліксіз. Ең бастысы – студенттің сөзді дұрыс қолдана білу дағдысын қалыптастыру» [Ысқақов, 1991, 56-б.] деп айтып өткен. Мұнда оқыту барысында заманауи пед-технологияларды сабақ барысында тиімді пайдаланудың орны ерекше. Жоғары оқу орындарында студент тек дайын білімді игеріп қана қоймай, оны зерттеп, талдап, тәжірибеде қолдануға бейімделуі тиіс. Қалыбаева мен Оралбаеваның еңбектеріне де жүгінетін болсақ: «Морфемалар жүйесін меңгеру тілдің құрылымын терең түсінуге жол ашады. Бұл болашақ мамандар үшін ғылыми-зерттеу дағдыларын қалыптастыруда үлкен маңызға ие» [Қалыбаева, 1986, 74-б.]. Морфологияны заманауи оқытуда біз жобалық жұмыстар, электронды ресурстар, онлайн-платформалар, мультимедиялық материалдарды жиі қолдануымызға болады. Бұл әдістер студенттердің өздік жұмысын күшейтіп, тілдің морфологиялық құрылымын терең түсінуге жағдай жасайды. Академик Қ.Жұбановтың пайымдауынша: «Тілді зерттеу – ұлттың рухани дүниесін түсінудің кілті. Морфологияны игеру арқылы студент қазақ тілінің байлығын, жүйесін терең ұғынады» деп өз пікірін білдірген. [Жұбанов, 2012, 98-б.]. Жоғары оқу орындарында морфология көбінесе лекция түрінде түсіндіріліп, семинар сабақтарында жаттығулар арқылы бекітіледі. Мұндай әдістер теориялық білімді беруде тиімді болғанымен,

<sup>7</sup> “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” O‘zb. Respublikasining prezidenti SH.Mirziyoyev. 235-bet.

студенттердің шығармашылық қабілетін дамытуға әрдайым мүмкіндік бере бермейді.

Морфология саласын оқытуда жаңа педагогикалық технологияларды пайдалану студенттердің қызығушылығын арттырады және білім сапасын көтереді. Олардың ішінде мыналарды тілге тиек етуге болады: интерактивті әдістер, АКТ мүмкіндіктері, жобалық оқыту, кейс-стади әдісі, ойын технологиялары. Қазіргі уақыттағы оқушылар мен студенттерге морфологияны оқытуда тек ережені жаттату жеткіліксіз. Қазіргі уақытта ол студенттер мен оқушылардың ғылыми-теориялық, коммуникативтік, зерттеушілік және ақпараттық құзыреттілігін дамытуға бағытталуы тиіс. Сабақ барысында сұрақ-жауап, пікірталас, миға шабуыл сияқты әдістерді қолдануға болады. Мысалы: «Сын есімнің шырай категориясын» өткенде оқытушы студенттерге суреттер көрсетіп, салыстырмалы және күшейтпелі шырайды өздері қолдана отырып сөйлем құратқызу студенттердің ойлау қабілетін жетілдіріп, сөздік қорын байытады. Онлайн платформалар (Moodle, Google Classroom, Kahoot, Quizizz) арқылы тапсырмалар беруге де болады. Мысалы: «Етістіктің рай категориясы» тақырыбында студенттерге интерактивті тесттер жасалып, әртүрлі сөйлемдерден рай түрін ажырату онлайн режимде орындалып, студенттердің пәнге деген қызығушылығын оята аламыз. Сонымен қатар студенттерге шағын зерттеу жұмысы тапсырып, «Қазақ тіліндегі туынды сын есімдердің жасалу жолдары» тақырыбында студенттер шағын жоба жасап, нақты мысалдар жинақтап, презентация түрінде қорғаса студенттер өз үстінде ізденістер алып барады. Сонымен қатар сабақта проблемалы оқыту әдісін пайдалансақта болады. Проблемалық оқыту технологиясы студентке алдын ала дайын ереже берілмей, өз бетімен ізденуге итермелеу. Мысалы: «Көптік жалғауы әрқашан сөздің соңына жалғана ма?» деген сұрақ қойылады. Студенттер әртүрлі мысалдар жинап, ерекше жағдайларды (кітап-тар, бала-лар, ана-лар) талдайдап, өздері қорытынды шығарады. Морфология саласын оқытуда интерактивті ойын технологиясынан да пайдалану тиімді. Сонымен қатар сабақ барысында морфологияға байланысты рөлдік немесе деңгейлік ойындар ұйымдастыруға да болады. Мәселен: «Сөз табын тап» ойынында оқытушы сөз айтады, ал студенттер оны жылдам жіктеп, қай сөз табына жататынын дәлелдейді. Сабақ барысында заманауи әдістерді қолдану нәтижесінде студенттер морфологияны терең әрі жүйелі меңгереді, теорияны тәжірибемен байланыстыра алады, қазақ тілінің құрылымдық ерекшеліктерін жан-жақты түсінеді, ғылыми-зерттеу жұмыстарына бейімделеді.



Қорыта айтқанда морфология – қазақ тілінің грамматикалық жүйесінің негізі. Ол сөздердің тұлғалық құрылымын, мағынасын мен түрленуін зерттеу арқылы студенттің ғылыми ойлауын, тілдік құзыреттілігін қалыптастырады. Сондықтан морфологияны заманауи әдістермен оқыту – қазіргі педагогиканың басты міндеттерінің бірі болып табылады. Жоғары оқу орындарында морфологияны заманауи оқыту студенттердің білім сапасын арттырып қана қоймай, олардың кәсіби даярлығын да жетілдіріп отырады. Сабақта инновациялық технологияларды, интерактивті әдістерді қолдану арқылы білім алушылардың танымдық белсенділігі күшейеді, тілдік және ғылыми құзыреттілігі дамиды. Сабақта жаңа педагогикалық технологияларды пайдалану – морфологияны оқытуды қызықты әрі нәтижелі етеді. Мұнда студент тек ережені жаттап қана қоймай, өз бетінше ізденіп, салыстырып, талдап, шығармашылық тұрғыда қолдануға үйренеді. ең бастысы, студент қазақ тілін ғылыми әрі практикалық тұрғыдан еркін қолдана алатын тұлға болып қалыптасады.

### Пайдаланылған әдебиеттер

1. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007 – 12 б.
2. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991 – 56 б.
3. Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1986 – 74 б.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2012 – 98 б.
5. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы, 2019.
6. Қалиев Ғ., Оразбаева Ф. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, 2019.
7. Дуйсабаева Д. Абай шығармалары тілінің лингвомәдени сипаты. /конф. материалдары/ Ташкент, 2025. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15256997>
8. Дуйсабаева Д. Тұлғаның лингвомәдени құзіреттілігін қалыптастыру мәселелері. "Экономика и социум" №5(132) 2025 <https://www.researchgate.net/profile/Dilbar-Duysabayeva>

## METHODS TO DEVELOP ACADEMIC WRITING SKILL IN HIGHER SCHOOL PUPILS

**Ibadova Farida Maxmarajabovna**

Trainee Teacher,  
Alfraganus University, Tashkent

**Abstract.** This article will talk about innovative technologies used in the formation of academic writing skills in English classes of schoolchildren of general secondary education.

**Keywords:** general secondary education pupils, English, academic writing, grammatical knowledge, pedagogical skills, innovative technologies.

**Аннотация.** В данной статье рассматриваются инновационные технологии, применяемые учащимися общеобразовательных школ на уроках английского языка для формирования навыков академического письма.

**Keywords:** general secondary education pupils, English, academic writing, grammatical knowledge, pedagogical skills, innovative technologies.

In our fast-paced world, science is developing rapidly. Nowadays, it is vital to develop several academic skills in order to follow new scientific findings. Therefore, pupils who study higher school should be taught academic writing skills professionally and effectively. It is important because of a great number of reasons. One of the main reason is that pupil can develop critical thinking, problem solving skills which are extremely important to choose their future carriers. Another benefit of it is that they can attend international writing contests, competitions, seminars and conferences. These participations give them to gain new knowledge, share new developments and broaden their horizon.

According to these factors, academic writing is considered a core of science in many developed countries. Formation of academic writing should be well- organized and well-structured. It is significant to express their ideas correctly and clearly. If students know how to form academic essay correctly and effectively, their essay will be interesting, readable and understandable to the readers.

Writing is the most complex and slowly developing set of competencies. In academic writing, the relationship between accuracy and fluency is often much more one-sided or unbalanced than in other fields of knowledge. For example, in spoken English, communicative learning strategies allow students and teachers to initially focus on fluency, gradually developing greater accuracy in their speech. Unfortunately,

this "respite" is not so easily available when writing in an academic context, because accuracy is required from the very beginning.

Academic writing is necessary for writing scientific papers of any type. Therefore, mastering this letter is necessary for students of secondary vocational and higher educational institutions. During the educational process, students will have to write a number of scientific papers: essays, reports, term papers, diploma. This requires mastering the skills of presenting thoughts in a scientific form. Academic writing is characterized by the following features::

- Alignment of the text according to certain parameters: the presence of an introduction, the main part and the conclusion;
- Compliance with the requirements for the design of texts;
- Scientific or journalistic style of presentation of information;
- Focusing on a specific problem and its scientific justification;
- Minimizing your own opinion;
- Writing a text from a third person;
- Disclosure of the topic and essence of the problem under consideration;
- Reference to scientific data in the field of the problem under consideration;
- Clarity and accuracy of statements;
- Exclusion of spatial reflections that do not reflect the essence of the study and do not carry practical value for the reader;
- Orientation of the text to a specific audience;
- Compliance with the rules of punctuation, spelling, grammar.

Also important is the knowledge of templates, formats, norms of academic writing, typical for the design of a scientific text of a particular field of knowledge. Taking into account the fact that "most schoolchildren get their first experience of publishing the results of independent research work, therefore, familiarity of schoolchildrens with international standards imposed by reputable publishing houses for scientific publications for a particular branch of knowledge is of great importance". Based on this, when studying academic writing, schoolchildren form the following academic competencies:

- mastering the skills of structuring text at the level of competent organization of its content within sentences and paragraphs;
- development of language skills in terms of style and vocabulary for competent writing of articles and texts, as well as various business and informational documents;

- the ability to analyze and evaluate written works of various levels, including both your own and others' texts;
- the ability to work with authentic sources, as well as to justify your own point of view on their assessment, etc.

Since the feature of academic writing is its formal style of presentation, schoolchildren should competently use scientific vocabulary, exercise clarity and clarity when composing the text, and also not abuse phraseological units and colloquial style words. In this regard, the teacher faces the task of developing schoolchildren's text structuring skills so that they can use this skill in their scientific activities in the future, since proper text structuring is an essential component of academic writing. When schoolchildren master academic writing, teachers carry out the following activities: introduce schoolchildren to various samples of texts; teach schoolchildren, based on these samples, to express their thoughts in writing through such types of texts as narration, reasoning, composition, etc. Thus, schoolchildren should know the main features of academic writing genres, such as: scientific article, abstract, abstract, essay; be able to analyze scientific articles from the point of view of the author's research strategy; have the skills to independently create abstracts and abstracts of scientific articles, etc. When organizing the process of teaching academic writing, it is necessary to take into account that training is traditionally based on two approaches:

a) a product-oriented approach (referred to in foreign methodology as the product approach to the teaching of writing),

b) a process-oriented approach (the process approach to the teaching of writing).

The first approach, which is the most traditional, also called the text approach, correlates with the receptive form of learning, since it implies the use of the finished text as a kind of sample, template. Let's consider the stages of work when using this approach:

a) presentation of the sample text;

b) its comprehension, analysis, manipulation of the text at the level of language design and content;

c) writing a "parallel text". Considering the positive and negative sides of this approach, it is advisable to note the fact that the process of developing written language skills can be reduced to copying text with the replacement of some language templates, which does not develop pupils' written speech as a productive skill. On the other hand, the genre features of the academic style of speech imply a certain element of template in terms of the structure of the text, its organization, there are also features in the use of certain grammatical structures, lexical expressions corresponding to the format of a

scientific publication, which justifies the use of this approach in teaching academic writing.

In the course of studying psychological and pedagogical literature on the problem of teaching a foreign language, the following contradictions arise between:

- the need for a high level of professional training of specialists who are fluent in academic written speech in a foreign language, and the low level of written language proficiency of graduates of secondary schools and university pupils due to the secondary nature of the study of writing in speech activity;

- between the need to improve the effectiveness of preparing pupils to master academic writing and the insufficient development of pedagogical conditions for this;

- between the need to apply innovative approaches for productive teaching of academic writing in a foreign language and the lack of scientific justification of educational and methodological developments for practical training in the school of foreign language writing;

- between the need to learn a foreign language at different levels of speech activity (reading, writing, listening, speaking) and the degree of their implementation in practice;

- between the content, forms and methods of the educational process at school in grades 9 – 10 and the need of pupils for productive approaches to their professional formation and personal development.

In the school system, these contradictions should, as it seems to us, be resolved at the methodological level with elements of practical implementation. Since academic writing is an important component of speech activity in most professions today, the following trends can be identified in the theoretical justification of the importance of developing academic writing skills:

- academic writing contributes to the realization of knowledge in a foreign language through the linguistic and cultural content of the educational material;

- academic writing (for example, in English), in interaction with reading, speaking and listening, creates corresponding integrative qualities, such as: consistency, integrity and complexity of speech activity in the professional development of a future specialist;

- academic writing in a foreign language in the professional training of a specialist of any profile should become not only an independent type of speech activity, but also perform educational, developmental and educational functions of the pupil's personality development.

## References:

- 1.Rasulova R.B., Ibadova F.M. Tabiat va ekologik masalalarni integratsion bog'lab o'quvchilarning matn yaratish kompetensiyalarini shakllantirish. Tabiiy fanlar: yangi yondashuvlar va dolzarb tadqiqotlar mavzusidagi *xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya 2024 yilning 18-19-oktyabr*.
- 2.Ibadova F.M. Formation of academic writing skills in pupils (9-10 classes on the example of english language), XORAZM MA'MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI –2/3-2023
- 3.Ibadova F.M. Innovative technologies for the formation of academic writing skills in pupils. XORAZM MA'MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI –6/3-2023
- 4.Raykhan Rasulova. Formation of text-formating competence of students in the process of literary education based on an integrative approach. THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL SCIENCE AND TEXHNOLOGY. **VOLUME-4, ISSUE-6, ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 8.848 / 2024**
- 5.F. Ibadova Akademik yozuv - ta'lim oluvchilarda fikrlarini qisqa, ishonchli va ilmiy asoslangan matn orqali ifodalash kompetensiyalarini shakllantirish asosi sifatida "XALQ TA'LIMI" ilmiy-metodik jurnali. 2024. № 6. [www.pubedu.uz](http://www.pubedu.uz)



## INTEGRATIVE APPROACHES TO TEACHING THE UZBEK LANGUAGE: MODERN PERSPECTIVES AND PEDAGOGICAL INSIGHTS

**Boykulova Diyora Rashid kizi**

4th year student of Tourism faculty of Chirchik State Pedagogical University

[@diyora5555uz@icloud.com](mailto:@diyora5555uz@icloud.com)

**Abstract:** In recent years, the teaching of the Uzbek language has undergone significant transformation, reflecting broader educational modernization trends in Uzbekistan. This article examines the role of integrative approaches in enhancing language instruction, particularly in aligning linguistic competence with cultural awareness and communicative skills. Drawing on theoretical perspectives from Uzbek linguists such as D. Ashurova, M. Abdurahmonova, and N. Madrahimova, the study highlights how the integration of communicative, cognitive, and cultural methods contributes to effective language teaching. The analysis is supported by qualitative data from teachers and students in secondary and higher education. Results demonstrate that integrative methods increase learner motivation, linguistic accuracy, and cultural fluency. The discussion emphasizes the importance of interdisciplinary training for teachers and the incorporation of multimedia tools to create meaningful language environments.

**Keywords:** Uzbek language teaching, integrative approach, communicative competence, linguistic methodology, cultural integration

**Аннотация:** В последние годы преподавание узбекского языка претерпело значительные изменения, отражающие более широкие тенденции модернизации образования в Узбекистане. В данной статье рассматривается роль интегративных подходов в совершенствовании языкового обучения, особенно в аспекте согласования лингвистической компетенции с культурной осведомлённостью и коммуникативными навыками. Опираясь на теоретические взгляды узбекских лингвистов, таких как Д. Ашурова, М. Абдурахмонова и Н. Мадрахимова, исследование показывает, как сочетание коммуникативных, когнитивных и культурных методов способствует эффективному преподаванию языка. Анализ основан на качественных данных, полученных от преподавателей и студентов средних и высших учебных заведений. Результаты демонстрируют, что интегративные методы повышают мотивацию обучающихся, языковую точность и культурную гибкость. В обсуждении подчёркивается важность

междисциплинарной подготовки преподавателей и внедрения мультимедийных инструментов для создания осмысленной языковой среды.

**Ключевые слова:** преподавание узбекского языка, интегративный подход, коммуникативная компетенция, лингвистическая методология, культурная интеграция

### Introduction

The study of the Uzbek language has gained renewed attention in the context of educational reform and cultural identity preservation. As Uzbekistan continues to expand its global engagement, the need to teach Uzbek effectively—as both a national and a heritage language—has become increasingly pressing. Traditional grammar-based instruction, while valuable for structural understanding, often fails to develop communicative competence or cultural sensitivity. Scholars such as D. Ashurova (2013), M. Karimova (2018), and N. Gafurova (2020) have argued for pedagogical models that treat language as a social and cognitive phenomenon. Similarly, Abdurahmonova (2021) emphasizes the necessity of balancing linguistic accuracy with cultural literacy to prepare students for both academic and social interaction in Uzbek.

The **integrative approach**, which merges elements from communicative, cultural, and cognitive methodologies, is one of the most effective solutions to this pedagogical challenge. It promotes an understanding of language as a dynamic system shaped by context, culture, and communication. The present study investigates how integrative methods can enhance Uzbek language teaching, focusing on real-life application and local educational contexts.

### Methods

The research applied a **qualitative descriptive design**, combining classroom observation, teacher interviews, and learner feedback from three educational institutions in Tashkent and Samarkand.

- **Participants:** 25 Uzbek language teachers and 60 students (aged 16–22) participated.

- **Data collection:** Semi-structured interviews explored teachers' experiences with communicative and cultural integration. Lesson observations were conducted over a 4-week period to assess classroom practices.

- **Analysis:** Thematic analysis identified recurring patterns in teachers' approaches, classroom interaction, and learner responses. The theoretical framework draws upon the works of Uzbek linguists D. Ashurova (on discourse and stylistics), M. Abdurahmonova (on communicative competence), and R. Sobirova (on language and culture interrelation).

This mixed perspective allowed the study to evaluate both pedagogical efficiency and cultural depth in current Uzbek language instruction.

## Results

The findings indicate that **integrative approaches** significantly improve students' linguistic and communicative performance. Teachers who incorporated **cultural materials**—such as Uzbek proverbs, folktales, and contemporary media—reported higher student engagement and better retention of vocabulary. Learners displayed a more authentic command of expressions, using idiomatic phrases and culturally appropriate speech acts more confidently.

Observations revealed that classrooms emphasizing **collaborative tasks**—for example, group discussions or role-plays based on real Uzbek social contexts—helped students internalize both grammatical structures and cultural nuances.

Additionally, teachers integrating **digital tools** such as interactive platforms and audiovisual content achieved stronger participation and more positive classroom dynamics. The combination of traditional grammar exercises with modern communicative activities created a balanced environment that supported both accuracy and fluency.

However, the results also showed several **challenges**: insufficient teacher training in multimedia use, a lack of updated Uzbek-language teaching resources, and inconsistent methodological standards across institutions. Despite these obstacles, participants overwhelmingly agreed that an integrative model fosters deeper learner motivation and contextual understanding of the Uzbek language.

## Discussion

The results highlight the transformative potential of integrative pedagogy in Uzbek language education. By linking linguistic, cultural, and technological dimensions, teachers can move beyond memorization toward meaningful language acquisition. The inclusion of cultural narratives and authentic materials not only enriches linguistic input but also strengthens learners' sense of national identity and belonging.

This finding aligns with Ashurova's (2013) theory of contextual linguistics, which views language as inseparable from its cultural and situational environment. Likewise, Abdurahmonova (2021) stresses that communicative competence depends on learners' ability to interpret language within its socio-cultural frame. The use of multimedia and interactive tools also supports Karimova's (2018) argument that digital literacy is now an essential component of linguistic competence.

To sustain these improvements, teacher education programs should integrate modules on **interdisciplinary methodology**, combining linguistics, psychology, and cultural studies. Furthermore, national educational authorities should invest in **developing Uzbek-language digital resources** and promote teacher collaboration through professional networks.

Overall, the discussion reinforces that integrative approaches not only enhance language proficiency but also foster cultural empathy and adaptive learning strategies—qualities essential for the next generation of Uzbek speakers and educators.

### Conclusion

The study concludes that integrative approaches represent a powerful framework for revitalizing Uzbek language teaching. By merging linguistic, cultural, and communicative dimensions, educators can create dynamic, learner-centered classrooms. Continued research and policy support are needed to standardize methodologies, expand teacher training, and modernize teaching materials. Integrating traditional Uzbek values with modern pedagogical tools offers a sustainable path toward cultivating a linguistically skilled and culturally aware generation.

### References

1. Ashurova, D. U. (2013). *Til va madaniyat: Lingvokulturologik tahlil asoslari*. Tashkent: Fan.
2. Abdurahmonova, M. (2021). *Kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda integrativ yondashuvning ahamiyati*. O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti ilmiy jurnali.
3. Karimova, M. (2018). *Til o'qitish jarayonida madaniy komponentning roli*. Tashkent: O'zDJTU nashriyoti.
4. Madrahimova, N. (2020). *Innovatsion texnologiyalar asosida o'zbek tili ta'limi*. Samarqand: SamDU nashriyoti.
5. Sobirova, R. (2019). *Til va madaniyat o'zaro ta'siri nazariy asoslari*. Tashkent: Ma'naviyat.

## O'QUVCHILARDA MATN TAHLILI KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

**Musurmonova Laylo Otabek qizi,**

**Jumadullayeva Lazzat Asqar qizi**

ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 3-bosqich talabasi

[layloosimboyeva@gmail.com](mailto:layloosimboyeva@gmail.com)

[jumadullayevalazzat@gmail.com](mailto:jumadullayevalazzat@gmail.com)

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada globallashuv jarayonida ta'lim tizimida pedagogik innovatsion texnologiyalarni joriy etishning ahamiyati hamda boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning mantiqiy, tahliliy, tanqidiy va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Xususan, **PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study)** xalqaro dasturi talablari asosida o'quvchilarning o'qish va matnni tushunish savodxonligini baholash mezonlari, o'quvchilarning o'qish kompetensiyasini shakllantirishga doir metodik yondashuvlar tahlil qilinadi.

**Kalit so'zlar:** Pedagogik innovatsiyalar, PIRLS dasturi, o'qish savodxonligi, boshlang'ich ta'lim, metodika, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, kreativlik.

**Annotation.** The article explores the importance of introducing pedagogical innovative technologies into the education system in the context of globalization and highlights the development of logical, analytical, critical, and independent thinking skills of primary school students. In particular, the study analyzes the assessment criteria of reading literacy according to the **PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study)** international program and discusses methodological approaches to improving reading comprehension. The article provides a scientific justification for the pedagogical foundations of fostering creative thinking, independent analysis, and literary-aesthetic perception through the teaching of literary texts within a learner-centered educational framework.

**Keywords:** Pedagogical innovations, PIRLS program, reading literacy, primary education, methodology, analytical thinking, critical thinking, literary analysis, learner-centered education, creativity.

**Аннотация.** В статье рассматривается важность внедрения педагогических инновационных технологий в систему образования в условиях глобализации и развития логического, аналитического, критического и самостоятельного

мышления учащихся начальной школы. В частности, анализируются критерии оценки грамотности чтения и понимания текста, а также методические подходы к формированию читательской компетентности учащихся, основанные на требованиях международной программы PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study).

**Ключевые слова:** Педагогические инновации, программа PIRLS, грамотность чтения, начальное образование, методика, личностно-ориентированное образование, креативность.

Dunyo miqyosidagi hozirgi globallashuv sharoitida ta'lim tizimiga pedagogik innovatsion texnologiyalarning keng miqyosda joriy qilinishi tufayli o'quvchilarning mantiqiy, tahliliy, tanqidiy va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish orqali ijodiy qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish rivojlantiruvchi ta'limning muhim jihati sifatida yosh avlodni jahon standarti talablariga javob berish darajasiga ko'tarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, boshlang'ich sinflarda o'quv savodxonligini monitoring qilish bo'yicha o'qish va matnni tushunish sifatini xalqaro o'rganish (The Progress in International Reading literacy Study) PIRLS talablarini amalga oshirishda o'qish ta'limi zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

PIRLS dasturi asosida o'quvchilar o'qishning ikki xil turi bo'yicha mashg'ulot davomida va maktabdan tashqari baholanadilar.

Bunda: adabiy ta'lim tizimini o'zlashtirish tajribasini o'rganish maqsadida o'qish darajasini aniqlash;

ta'lim jarayonida beriladigan ma'lumotlarni o'zlashtirish va ulardan foydalanishga doir o'qish darajasini aniqlash ko'zda tutiladi.[1:35].

Tadqiqotning kontseptual qoidalariga muvofiq badiiy va ilmiy-ommabop matnlarni o'qish qobiliyati 4 ta mezon bo'yicha baholanadi:

- aniq berilgan ma'lumotni topish;
- xulosalarni shakllantirish;
- ma'lumotlarni talqin qilish va umumlashtirish;
- matn mazmunini, til xususiyatlari va tuzilishini tahlil qilish hamda baholash.

PIRLSda bajarilgan ishlarning sifati va miqdorini baholash uchun quyidagi tizim qo'llaniladi:

- javob tanlash bilan bog'liq topshiriqlarga 1 ball;
- matnda tasvirlangan voqealar ketma-ketligini belgilash bo'yicha vazifalarga 1 ball;
- erkin javobni talab qiladigan topshiriqlarga vazifaning murakkabligiga qarab 1 balldan 3 ballgacha.



So'nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ulkan iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga erishilayotganligi barcha sohalarida malakali kadrlar va yetuk mutaxassislarga bo'lgan talabni yanada oshirmoqda.

Bu o'z-o'zidan o'quvchilarimizning darslarga qiziqish xususiyatini oshirish va o'qituvchilarning har tomonlama ta'lim-tarbiyaga e'tiborini kuchaytirishni talab etadi.

Yuqoridagi talablarning ta'lim tizimi uchun juda muhim ekanligi, aksariyat xorijiy davlatlardagi kabi ta'lim va fan sohaları rivojlanishini baholash va monitoring qilish orqali ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan ilg'or tajribalarni sohaga jalb qilish kerakligini anglatadi.

Ma'lumki, badiiy asarlarni o'qish bilan bog'liq holda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tizimida o'quvchilarning badiiy-estetik tafakkurini shakllantirish, o'zligini anglashga yo'naltirish, vatanga muhabbat tuyg'ularini kamol toptirishda boshqa o'quv predmetlari kabi bolalar adabiyoti namunalari san'at asari sifatida o'rganish vazifalari yuklatilgan o'qish ta'limi alohida o'rin tutadi.

Boshlang'ich sinflarda o'qish metodikasi adabiyot o'qitish sistematik kursiga tayyorlovchi predmet sifatida bolalar adabiyoti namunalari asosida o'z maqsad va vazifalarini belgilaydi.

Boshlang'ich sinflarda adabiy ta'lim o'zaro bog'liq bo'lgan quyidagi jarayonlarni o'z ichiga qamrab oladi: 1) adabiy-badiiy asarlar tahlili vositasida shaxs tarbiyasi; 2) boshlang'ich sinflarda bolalar adabiyotini maktab fanlaridan biri sifatida o'qitish; 3) shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishini shakllantirish jarayoni.[45:49].

Metodika bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisini adabiy ta'lim mazmuni va uni o'qitishga mustaqil, ongli yondasha oladigan, o'zgalarning tajribasini nafaqat o'rganish, balki ular faoliyatining natijalarini ongli ravishda tahlil qilib, to'g'ri xulosa chiqara biladigan bo'lishlarini ta'minlashda ham muhim o'rin tutadi.

1. Ta'lim o'quvchilarning fanlarga tegishli bilim va tushunchalarni anglashlariga har tomonlama ta'sir etuvchi xarakterda bo'lishi.

2. O'quvchining oldilariga qo'yilgan masalani aniq tushunishlariga erishish.

3. O'qituvchi yangi murakkab ta'limiy muammolarni tanish hodisalar holatida ko'rsata olish mahoratiga ega bo'lishi. Adabiy ta'lim jarayonida deduktsiyani induktsiya bilan bog'lay bilishi.

Badiiy asarlar matni ustida ishlash jarayonida ularning janriy xususiyatlaridan tashqari, mavzusi ham nazarda tutilgan holda metodik ishlar tashkil qilinadi.

Badiiy asarning san'at hodisasi sifatidagi xos xususiyatlarini chuqur tushunish, mavjud adabiy bilim va tushunchalarni rejadagi asarlar tahliliga tadbiq etish o'qish darslarining sifat va samaradorligini ta'minlaydi. [37:40].

PIRLS tadqiqotida o'quvchilar matnni baholash va tanqidiy tahlil qilishda quyidagi malakalarga ega bo'lishlari talab etiladi:

- matnda berilgan ma'lumotlarning aniq va to'liqligini baholash;
- tasvirlangan voqeani haqiqatdan sodir etilishi ehtimolini baholash;
- insonlarning g'oyalari va bajaradigan ishlarini o'zgartirishda muallifning fikrlari qanchalik aniqligini baholash;
- matn sarlavhasi asosiy mazmunni qanchalik yoritib berishini baholash;
- metafora yoki nutq ohangi kabi til xususiyatlari ta'sirini tasvirlash;
- muallifning asosiy mavzuga oid qarashlarini aniqlash.

**Mavzu: Mangulikka tatigulik kun. Safar Barnoyev.**

### **I. 1. Gaplarni asar voqealari tartibida raqamlang.**

- \_\_\_ Bobomiz sohibqiron Amir Temurni tanidik.
- \_\_\_ O'tgan davr mobaynida yoshi ulug'lar ham, yoshi kichiklar ham qayta tug'ildi.

\_\_\_ Imom al-Buxoriy va Imom at-Termiziy, Bahovuddin Naqshbandiy, Abdulxoliq G'ijduvoni, Xoja Ali Romitaniy, Burhoniddin Marg'inoniy kabi yuzlab ajdodlarimizni bilib oldik.

- \_\_\_ Shoh va shoir, sarkarda Bobur Mirzoning ruhini shod etdik.

### **2. Gaplarni asar voqealari tartibida raqamlang.**

- \_\_\_ Bugungi ishlar, qurilishlar siz – bolalarga abadiy mulk bo'lib qoladi.
- \_\_\_ Dunyoning eng so'nggi texnikasi O'zbekistonga ko'chib kelmoqda.
- \_\_\_ Bugun qishloqlarimizga sanoat kirib bormoqda.
- \_\_\_ Uning haqiqiy egalari, boshqaruvchilari sizlar bo'lasizlar, aziz o'quvchilar!

### **II. Asar matni tahlili bilan bog'liq topshiriqlar:**

#### **3. Nima uchun 1991- yil 31- avgust sanasi asrga tatigulik kun deyilgan?**

**4. “Yoshi ulug'lar ham, yoshi kichiklar ham qayta tug'ildi” gapida qanday ma'no ifodalangan?**

A. Bobolarimiz, ajdodlarimizning buyuk olim va sarkarda bo'lganliklarini bilib olganimizni.

B. Yoshi kichiklar yoshi ulug'lardan ko'p narsalarni bilib olganini.

C. Mustaqillik tufayli tariximizni bilib olganimizni,

D. Mustaqillik tufayli mamlakatimiz rivojlanganini.

#### **5. Matnda tilga olingan buyuk bobokalonlarimiz nomini yozing.**

#### **6. Tarixiy obidalar saqlanib qolgan shaharlar nomini yozing.**

---

**7. Soʻzlarning maʼnosini yozing.**

|   | Soʻzlar           | Soʻzlar maʼnosi |
|---|-------------------|-----------------|
| 1 | istiqlol          |                 |
| 2 | Zaxira            |                 |
| 3 | Obida             |                 |
| 4 | oʻqimishli        |                 |
| 5 | Abadiy            |                 |
| 6 | qishloq xoʻjaligi |                 |
| 7 | sanoat tarmoqlari |                 |

**8. Matndan koʻchma maʼnoli soʻzlarni topib yozing. Maʼnosini izohlang.**

|   | Koʻchma maʼnoli soʻzlar | Maʼnosi |
|---|-------------------------|---------|
| 1 |                         |         |
| 2 |                         |         |
| 3 |                         |         |
| 4 |                         |         |
| 5 |                         |         |

**9. Vatanimizdagi hozirgi bunyodkorliklarga 1-2 ta misol keltiring.**


---

**10. Siz, vatanningiz merosxoʻrlariga, qanday vazifalar yuklatilgan?**


---

**11. Matnda nomlari tilga olingan buyuk bobokalonlarimizdan biri haqida qisqa maʼlumot tayyorlang.**

Demak, PIRLS tadqiqotida matnda berilgan maʼlumotlarning aniq va toʻliqligini baholash, tasvirlangan voqeani haqiqatdan sodir etilishi ehtimolini baholash, insonlarning gʻoyalari va bajaradigan ishlarini oʻzgartirishda muallifning fikrlari qanchalik aniqligini baholash, matn sarlavhasi asosiy mazmunni qanchalik yoritib berishini baholash, metafora yoki nutq ohangi kabi til xususiyatlari taʼsirini tasvirlash, muallifning asosiy mavzuga oid qarashlarini aniqlashga doir topshiriqlar asosida oʻquvchilar matnni baholash va tanqidiy tahlil qilish kabi malakalarga ega boʻladilar.

**Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Oʻzbekiston Respublikasi MOʻD. Ona tili oʻqitish kontsepsiyasi. –Toshkent, 2020. 5-25-b.

2. Matchonov M. va b. Boshlang'ich sinfda ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2020. 27-35-b.
3. Bakiyeva H. 4-sinf o'qish darslarida adabiy tahlil ko'nikmalarini shakllantirish. –Toshkent, 2021. 39-45-b.
4. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013. 46-50-b.
5. Ne'matov H., Shirinova N. Tilshunoslikning falsafiy masalalari. –Buxoro: Universitet, 2005. 50-60-b.

## **O'TGAN ZAMON FE'LINI INGLIZZABON GURUHLARGA O'RGATISHNING SAMARALI YO'LLARI**

**Erkayev Elmirza Temirovich,**

pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, Jamoat xavfsizligi universiteti,

[elmirza@rambler.ru](mailto:elmirza@rambler.ru)

**Temirov Jamoliddin Elmirza o'g'li**

Toshkent davlat tibbiyot universiteti o'qituvchisi

[jtemirov9319@gmail.com](mailto:jtemirov9319@gmail.com)

**ANNOTATSIYA:** Mazkur maqolada o'zbek tili ta'lim jarayonida o'quvchilarga o'tgan zamon (Past Simple Tense) fe'lini inglizzabon tinglovchilarga o'rgatish usullari va samarali dars metodlari tahlil qilinadi. Misollar yordamida nazariya amaliyot bilan bog'lanadi. Shuningdek, o'qitish jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan zamonaviy metod va vositalarga ham e'tibor qaratiladi.

**Kalit so'zlar:** til, fe'l, zamon, o'tgan zamon, grammatika, darak gap, so'roq gap, inkor gap

**АННОТАЦИЯ:** В статье анализируются методы обучения студентов прошедшему простому времени, грамматические особенности данной темы, а также эффективные методы обучения в процессе изучения английского языка. С помощью примеров теория связывается с практикой. Также будет уделено внимание современным методам и инструментам, которые можно использовать в процессе обучения.

**Ключевые слова:** язык, глагол, время, прошедшее время, грамматика, указательный, вопросительный, отрицательный

**ANNOTATION:** The article analyzes the methods of teaching students the past simple tense, the grammatical features of this topic, as well as effective teaching methods in the process of learning English. With the help of examples, theory is linked to practice. Attention will also be paid to modern methods and tools that can be used in the learning process.

**Key words:** language, verb, tense, past tense, grammar, indicative, interrogative, negative

Yurtimizda oliy ta'limda olib borayotgan islohotlar sabab, bizning ta'lim tizimizga nafaqat o'z mamlakatimizda, balki xorijiy maydonda ham qiziqish va talab ortib boryapti. Hozirgi kunda yurtimizda 10 mingdan ziyod chet elliklar talabalar tahsil

olayotgani sabab xorijliklar orasida o'zbek tilini o'rganishga bo'lgan istak oshib borayotgani esa quvonarli holatdir.

O'zbek tili grammatikasi o'zining murakkab zamon shakllari bilan ajralib turadi. Ma'lumki, o'zbek tilini o'zga til guruhlariga fe'lni o'qitish murakkabliklarga ega. Fe'l zamonlari o'zining turlari bilan boshqa tillardan farqlanadi. Buni qanday o'qitish tarzi o'zga til vakili uchun idrok masalasi darajasida bo'lib, metodologik yondashuvlarni talab etadi. Shuning uchun, fe'l so'z turkumi bilan bog'liq mavzular dolzarblik kasb etadi.

G. Shermatova o'z maqolasida "Fe'lning lingvistik xususiyatlari xiyla murakkab, shuning uchun boshlang'ich sinf o'quvchilari faqat uning muhim nazariyalari bilan tanishtiriladi. Material tanlashda shu materialning nutq va imloga oid vazifalarni hal qilish-da qanchalik zarurligini hisobga olinadi"[5]. Bu esa o'zbek tili ta'limida fe'l zamonlarining o'rnini qanchalik muhimligini isbotlaydi. Ulardan biri – aniq o'tgan zamon, ya'ni past simple tense hisoblanadi. Bu mavzuni o'quvchilarga tushunarli va samarali tarzda yetkazish uchun o'qituvchi didaktik materiallardan, amaliy mashqlardan, vizual vositalardan keng foydalanishi zarur.

Fe'l zamonlarining asosiylari har bir tilda 3 xil bo'lib, ba'zi bir tillarda har uch zamonning ichida yana bo'linishlar mavjud. Masalan, ingliz tilida bu 14 taga yetgan, rus tilida esa, 3 zamon o'z holida saqlangan.

Ingliz tilidagi past simple tense zamoniga o'zbek tilidagi aniq o'tgan zamon shakli aynan to'g'ri kelib, o'tmishda sodir bo'lgan va tugagan harakat yoki holatni ifodalaydi.

Yasash shakli:

Bilamizki, lug'atlarda fe'l "moq" shaklida keladi, o'qituvchi darslar davomida bu haqida yaxshi tushuntirish berganidan so'ng, aniq o'tgan zamon –di qo'shimchasi fe'lning "moq" qismini olib tashlagandan so'ng fe'lning asos qismiga qo'shish kerakligi va undan keyin gapning egasiga qarab, shaxs-son qo'shimchalaridan munosibini qo'yish zarurligi o'qitilishi, o'rgatilishi lozim. Misol uchun, bizda gapirmoq, kuylamoq, davolamoq, o'qimoq kabi fe'llarimiz bor. Biz talabalarga bular aniq o'tgan zamon shaklida quyidagicha o'zgarishini tushuntiramiz:

Gapir+di+shaxs-son

Kuyla+di+ shaxs-son

Davola+ di+ shaxs-son

O'qi +di+ shaxs-son

Keyin ularning gapda qay tarzda qo'llanishini darak, inkor va so'roq gaplar yordamida tushuntirib o'tamiz.

**Darak gap shakli:**



*Men kecha buvimnikiga bordim*

*(I visited my grandmother yesterday)*

**Inkor gap shakli:**

*Men kecha buvimnikiga bormadim*

*(I did not visit my grandmother yesterday)*

**So'roq gap shakli:**

*Siz kecha buvingiznikiga bordingizmi?*

*(Did you visit your grandmother yesterday?)*

O'tgan zamon fe'lini o'rgatishda e'tibor qaratiladigan ba'zi jihatlarga qarab o'tsak:

Fe'l turlarining farqlanishi: Fe'l turkumiga oid so'zlarni alohida o'rgatish.

Gap tartibi: Ingliz tilida kesim (fe'l) har doim egadan keyin darhol keladi. O'zbek tilida esa kesim asosan, gapning oxirida keladi. Formulasini quyidagicha belgilash mumkin: Ingliz tilida – S+V+O; O'zbek tilida esa S+O+V shaklida bo'ladi. Bu shakl nafaqat o'tgan zamon shakli uchun, balki barcha zamon shakllari uchun umumiy hisoblanadi.

Vaqt birliklarini o'zbek tilidagi muqobilini to'g'ri qo'llash. Albatta, amaliy mashqlar va o'yinlar orqali o'tgan zamonni o'rgatish samarali bo'lishi mumkin. O'quvchilarga aniq o'tgan zamonda gap tuzishni o'rgatishda, avvalo o'zbek va ingliz tilidagi gap tuzilmasining farqlarini tushuntirish zarur. Ayniqsa, o'zbek tilidagi kelishiklar (bosh, tushum, jo'nalish, chiqish, o'rin-payt, chiqish) haqida qisqacha ma'lumot berib o'tish kerak.

Ingliz tilida esa bu ma'no predloglar (to, at, in) va so'z tartibi orqali ifodalanadi: "to the museum" yoki "visited the museum".

O'quvchilarga quyidagidek so'zlar beriladi, ular to'liq shaklga keltirishi kerak bo'ladi:

1. Gap tuzish:

U/ tashrif buyurmoq/muzey/ o'tgan hafta – U o'tgan hafta muzeyga tashrif buyurdi. (He / visit / museum / last week → He visited the museum last week.)

• Men / o'tgan yil / Samarqand / bordim → Men o'tgan yili Samarqandga bordim.  
→ I went to Samarkand last year.

• Biz / kecha / film / ko'rmoq → We watched a movie yesterday.

Bu orqali o'quvchi fe'lining aniq o'tgan zamon shaklini va vaqt ifodalarini, shuningdek gap tartibini to'g'ri qo'llashni o'rganadi.

2. O'quvchilarga o'z hayotidagi sodda voqeani Past Simple yordamida hikoya qilish topshirig'i beriladi hamda ular qisqa hikoyani o'zbek tilida gapirib berishi kerak

bo'ladi. Bu orqali o'quvchilar fe'llarning o'tgan zamon shaklini mustaqil ishlatishini o'rgatish hamda real hayotiy voqeani hikoya qilish orqali ifoda qilish ko'nikmasi shakllantirish maqsad qilib olinadi.

Last Sunday, I got up early. I helped my mom in the kitchen. Then, I went to the park with my friends. We played football and had fun. In the evening, we watched a cartoon.

Shuningdek, o'quvchilarga quyidagidek savollar bilan yo'naltirish berish mumkin:

- Qachon sodir bo'ldi?

- Kimlar ishtirok etdi?

- Nimalar qilindi?

- Kayfiyat qanday edi?

Bu mashq yozma yoki og'zaki tarzda bajarilishi mumkin.

3. Turli boshqa o'yinlar:

O'quvchilar "What did you do last weekend?" mavzusida savol-javob qilishadi. Ushbu mavzu doirasida o'tgan zamon shakli qo'llab, savol-javob qilishadi.

4. Interaktiv vositalardan foydalanish

Zamonaviy ta'limda raqamli vositalardan foydalanish o'quvchilar uchun qiziqarli va samarali bo'ladi. Quyidagi platformalar (Kahoot, Wordwall, Quizlet) aniq o'tgan zamonni mustahkamlash uchun juda foydali:

- "Aniq o'tgan zamon" uchun flashcard yaratish.
- O'zbek tilidagi kelishiklar va so'zlar kartochkalari bilan ishlash.
- Kelishiklarni tanlash, to'g'ri gap tuzish bo'yicha tezkor testlar.
- Kelishik va o'tgan zamon fe'llarini bog'lash uchun o'yinlar.

Bizningcha, bu vositalar ingliz tilida tushuntirish berish bilan birga, o'zbek tilidagi gaplarni shakllantirishga yordam beradi.

5. Video darslar orqali talaffuz va kontekstni tushuntirish. O'zbek tilidagi o'tgan zamonni tushuntiruvchi talaffuz va kontekst darslari hamda real hayotiy vaziyatlarni tasvirovchi videolar, hikoyalar, bundan tashqari o'zbek tilidagi grammatik tushuntirishlar bilan ingliz tilidagi izohlar va subtitrlar orqali o'rganish talaba jonli muhitni his qilgani uchun o'zbek tilini o'rganish jarayonini oshirish ehtimoli yo'q emas.

Xullas, o'tgan zamon fe'lini samarali o'rgatish uchun o'qituvchi grammatik bilimni amaliyot bilan uyg'unlashtira olishi zarur. Zamonaviy metodlar, texnologik vositalar, o'yin shaklidagi topshiriqlar va real hayotiy kontekstlar bu borada katta

yordam beradi. O'quvchilarda zamonlar tizimi bo'yicha mustahkam bilim va til ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilishi lozim.

#### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:**

1. Murphy, R. (2019). English Grammar in Use. Cambridge University Press.
2. Scrivener, J. (2010). Teaching English Grammar. Macmillan Education.
3. Harmer, J. (2007). The Practice of English Language Teaching. Pearson Education.
4. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. (2021). Ingliz tili o'quv dasturi va metodik qo'llanmasi.
5. Shermatova G. 2021. Fe'l zamon shakllarining o'qitilishida mavzuviy izchillikning ahamiyati. Academic research in educational sciences. No9. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/>

## ADABIYOT FANINING INNOVATION USULLARI

**Xabibullayeva Shaxlo Doniyor qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Gumanitar fanlar fakulteti(kechki) 1-bosqich talabasi

[shahlokhayibullayeva915@gmail.com](mailto:shahlokhayibullayeva915@gmail.com)

**Muallif: Primkulova Xumora**

[primkulovaxumora74@gmail.com](mailto:primkulovaxumora74@gmail.com)

**Ilmiy rahbar: Usmonova Ziyoda**

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada adabiyot fanini o'qitishda zamonaviy innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Innovatsion yondashuvlar orqali dars samaradorligini oshirish, o'quvchilarda ijodiy fikrlash, mustaqil tahlil qilish va estetik tafakkurni rivojlantirish yo'llari ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, raqamli ta'lim vositalari, interfaol metodlar hamda muammoli ta'limning adabiy jarayonga ta'siri tahlil qilingan.

**Kalit so'zlar:** innovatsion pedagogika, adabiy ta'lim, interfaol metodlar, muammoli ta'lim, raqamli texnologiyalar, ijodiy fikrlash, samaradorlik.

**Abstract:** This article highlights the theoretical and practical foundations of using modern innovative pedagogical technologies in teaching literature. It discusses ways to enhance lesson effectiveness, develop students' creative thinking, independent analysis, and aesthetic perception through innovative approaches. In addition, the impact of digital learning tools, interactive methods, and problem-based learning on the literary process is analyzed.

**Keywords:** innovative pedagogy, literary education, interactive methods, problem-based learning, digital technologies, creative thinking, effectiveness.

**Аннотация:** В данной статье раскрываются теоретические и практические основы использования современных инновационных педагогических технологий в преподавании литературы. Рассматриваются пути повышения эффективности уроков, развития у учащихся творческого мышления, самостоятельного анализа и эстетического восприятия через инновационные подходы. Кроме того, анализируется влияние цифровых образовательных средств, интерактивных методов и проблемного обучения на литературный процесс.

**Ключевые слова:** инновационная педагогика, литературное образование, интерактивные методы, проблемное обучение, цифровые технологии, творческое мышление, эффективность.

Bugungi kunda ta'lim tizimida kechayotgan tub o'zgarishlar, ayniqsa, adabiyot fanini o'qitishda yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "Harakatlar strategiyasi"da ta'lim sifatini oshirish, ijodiy fikrlovchi barkamol avlodni tarbiyalash ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Shu bois adabiyot fanida an'anaviy usullarni innovatsion pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish zarurati tug'ildi. Innovatsion yondashuv o'quvchilarning tafakkurini faollashtiradi, ularda badiiy asarni mustaqil tahlil qilish va estetik zavq bilan qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.

#### 1. Innovatsion yondashuvlarning mohiyati

Innovatsion ta'lim — bu o'qitish jarayoniga yangicha g'oyalar, texnologiyalar va metodlarni joriy etishdir. Adabiyot darslarida bu, avvalo, o'quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantirishni taqozo etadi. Qurbonova F. A. ta'kidlaganidek, innovatsion jarayon pedagogning tashkiliy, texnologik va metodik jihatdan yangilikka tayyorligi orqali muvaffaqiyatli amalga oshadi. O'qituvchi ijodkorlik bilan yondashgandagina o'quvchilarda badiiy tafakkur uyg'onadi.

#### 2. Innovatsion metodlar va ularning samarasi

Baxtiyorova R. A. o'z tadqiqotida "aql hujumi", "fikrlar xaritasi", "rol o'yinlari", QR-topshiriqlar, Google Forms sinovlari kabi usullarni o'zbek tili va adabiyoti darslarida qo'llash samaradorligini tahlil qilgan. Bu metodlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va tahliliy yondashuvini kuchaytirgan.

Masalan, badiiy matnni sahnalashtirish yoki rolga kirish orqali o'quvchilar obrazlarni chuqurroq his etadi, ularning nutqi va ijodiy ifoda salohiyati ortadi. Blended learning (aralash ta'lim) modeli esa o'quvchilarga o'z fikrlarini onlayn platformalarda mustaqil ifoda etish imkonini beradi.

#### 3. Muammoli ta'limning o'rni

Qurbonova F. A. "muammoli ta'lim" metodini adabiyot darslarida samarali deb biladi. Bu usul o'quvchilarda savol berish, tahlil qilish, xulosa chiqarish kabi tafakkur jarayonlarini faollashtiradi. Masalan, Tohir Malikning "Alvido, bolalik!" qissasi asosida talabalarga "Asror duch kelgan uch yo'l nimaning ramzi?" kabi savollar berish orqali ma'naviy-axloqiy muammolar muhokama qilinadi. Natijada o'quvchilar badiiy asarni falsafiy mazmun nuqtai nazaridan anglay boshlaydilar.

#### 4. Raqamli texnologiyalar va interfaol vositalar

Zamonaviy adabiy ta'lim raqamli texnologiyalar bilan uzviy bog'liq. Baxtiyorova R. A. o'z tadqiqotida Google Forms, QR-kodli topshiriqlar, multimedia taqdimotlari kabi raqamli vositalarning o'quvchilar faolligini oshirishini qayd etgan. Raqamlashtirilgan adabiyot darslari, virtual kutubxonalar, audiokitoblar orqali o'quvchilar zamonaviy madaniy makonga ulanadi.

#### 5. O'qituvchilarning metodik tayyorgarligi

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, innovatsion metodlardan foydalanish o'qituvchining kasbiy salohiyati va texnik imkoniyatlariga bog'liq. Ba'zi o'qituvchilar AKT bilan ishlashda tajriba yetishmasligi sababli yangi texnologiyalarni to'liq qo'llay olmaydi. Shu bois pedagoglarning malaka oshirish kurslarida innovatsion metodika alohida yo'nalish sifatida o'rganilishi zarur.

Har ikki manbada keltirilgan fikrlar shuni ko'rsatadiki, innovatsion texnologiyalar adabiyot ta'limining mazmunini boyitadi, o'quvchini fikrlovchi subyektga aylantiradi. "Aql hujumi", "klaster", "rol o'yinlari" kabi metodlar orqali badiiy asar tahlilida ijodiy yondashuv kuchayadi. Ammo texnik vositalarning yetishmovchiligi, raqamli savodxonlikning turlicha darajada ekani, darsliklarda innovatsion yondashuvlarning to'liq aks etmagani amaliyotda muammo tug'dirmoqda.

Shunga qaramay, adabiyot fanida innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish — zamonaviy o'qituvchining eng muhim mahorat belgisi hisoblanadi.

Adabiyot fanini o'qitishda interfaol, muammoli va raqamli texnologiyalarni uyg'un qo'llash.

O'qituvchilar uchun "Innovatsion adabiy ta'lim" bo'yicha maxsus malaka oshirish dasturlarini joriy etish. Har bir adabiyot darsida o'quvchilarni faol ishtirokchi sifatida jalb etuvchi topshiriqlarni ishlab chiqish. Onlayn adabiyot platformalarini yaratish orqali o'quvchilarga interaktiv o'rganish imkonini kengaytirish.

Xulosa qilib aytganda, innovatsion usullar adabiyot fanining ta'limiy va tarbiyaviy samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Raqamli texnologiyalar, muammoli o'qitish, interfaol metodlar va ijodiy yondashuvlar yordamida o'quvchilarning adabiyotga bo'lgan qiziqishi kuchayadi, ularning mustaqil fikrlash va badiiy tafakkur qilish qobiliyatlari rivojlanadi. Bu esa nafaqat adabiy bilim, balki shaxsiy va ma'naviy kamolotning ham muhim omilidir.

### Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baxtiyorova R. A. O'zbek tili va adabiyotini o'qitishda innovatsion usullar. — "Conference of Natural and Applied Sciences in Scientific Innovative Research", 2025.



2. Qurbonova F. A. Adabiy ta'limda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishning amaliy ahamiyati. — "Oriental Art and Culture" ilmiy-metodik jurnal, 2020.
3. To'xtayeva, M. O'zbek tili va adabiyotini interaktiv metodlar asosida o'qitish. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
4. Ishmuhammedov R., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiya, innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent, 2013.
5. Sa'dullayeva N. Adabiyot darslarida ijodiy yondashuvni shakllantirish metodikasi. — Pedagogik innovatsiyalar jurnali, 2022.

**PRESSING PROBLEMS OF LANGUAGE AND LITERATURE EDUCATION**

Student of Chirchik State Pedagogical University,  
Uzbekistan [Muxlisabaxt2103@gmail.com](mailto:Muxlisabaxt2103@gmail.com)

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada til va adabiyot ta'limidagi dolzarb muammolar tahlil qilinadi. Xususan, adabiyotni til o'qitish jarayoniga integratsiya qilishdagi qiyinchiliklar, ko'p tillilik sharoitida ta'lim samaradorligini ta'minlash, sun'iy intellekt va raqamli vositalardan foydalanish, senzura va kitob taqiqlari, o'qituvchilarning malaka oshirish ehtiyoji hamda global savodxonlikning pasayishi kabi masalalar yoritilgan. Ushbu maqolada yuqoridagi muammolarni hal etish uchun madaniy jihatdan sezgir yondashuvlar, pedagoglarning kasbiy rivojlanishi va innovatsion metodlardan foydalanish zarurligi ta'kidlangan.

**Аннотация:** В статье рассматриваются актуальные проблемы преподавания языка и литературы. Особое внимание уделяется вопросам интеграции литературы в процесс обучения языку, обеспечению эффективности в многоязычных классах, влиянию цифровых технологий и искусственного интеллекта, цензуре и запрету книг, подготовке и оттоку учителей, а также глобальному снижению уровня грамотности. В статье подчеркивается необходимость применения подходов, учитывающих культурные особенности, повышения квалификации педагогов и использования инновационных методов для решения вышеуказанных проблем.

**Annotation:** This article examines the pressing challenges in language and literature education. It explores issues such as integrating literature into language teaching, ensuring effectiveness in multilingual classrooms, the impact of digital tools and AI, censorship and book banning, teacher training and attrition, and the global decline in literacy skills. This article emphasizes the need for culturally sensitive approaches, professional development of educators, and the use of innovative methods to address the above challenges.

**Keywords:** Language education, literature teaching, multilingualism, digital tools in education, teacher training, censorship and curriculum, artificial intelligence in learning, literacy decline, inclusive education.

Today's fast-changing world—shaped by technology, culture, and globalization—puts language and literature education at a turning point. These disciplines are essential for fostering critical thinking, cultural awareness, and effective communication, yet they grapple with a host of pressing issues. From the integration

of digital tools to the challenges of multilingual classrooms, educators worldwide are navigating complex obstacles that threaten the efficacy and inclusivity of teaching practices. This article explores key problems in the field, drawing on recent insights as of 2025, and highlights potential pathways forward. Firstly, the challenge of integrating literature into language teaching: One of the foremost issues in language and literature education is the effective integration of literary texts into language instruction. Literature can enrich vocabulary, grammar, and cultural awareness, but teachers often find it hard to choose texts that fit students' language level and interests. Linguistic complexity in texts can overwhelm learners, leading to disengagement, and varying student motivation further complicates implementation. Studies show that literature-based learning helps students think critically and use language more naturally. But many teachers lack training in literary analysis, which makes it hard to use this method widely. In Central Asian universities, for instance, teachers' professed orientations toward literature sometimes clash with their actual text selections, revealing a gap between beliefs and practices. This disconnect underscores the need for more robust professional development to bridge theory and classroom reality. Secondly, multilingualism and inclusivity in diverse classrooms. As classrooms become increasingly diverse, multilingualism emerges as a critical challenge. By 2025, projections suggest that one in four U.S. students will be English learners, yet current pedagogical frameworks like the Science of Reading (SoR) often overlook their unique experiences. Many SoR approaches adopt a one-size-fits-all model that may harm multilingual learners by ignoring bilingual development and biliteracy research, potentially leading to ineffective instruction. Issues such as linguistic differences being misidentified as disorders exacerbate achievement gaps, particularly for English language learners who face persistent disparities in literacy skills. Educators call for culturally responsive practices that honor students' home languages and incorporate diverse texts to build confidence and inclusivity. Without addressing these, language education risks marginalizing a growing segment of the student population. Furthermore, the impact of technology and AI on traditional practices. New technologies bring both benefits and challenges to teaching language and literature. AI-powered tools, virtual reality, and gamification are transforming learning by offering personalized experiences and immersive practice, but they also raise ethical concerns around data privacy and over-reliance on digital platforms. In 2025, debates intensify over AI's role in assessments, with fears of cheating and the dilution of human-centered teaching. Social media's negative effects on student mental health further distract from focused literary engagement, while hybrid models blending online and in-person

instruction demand teachers adapt quickly, often without sufficient support. These trends highlight the need for balanced integration to preserve the depth of literature while leveraging tech for accessibility.

Censorship, book banning, and curriculum restrictions. Political influences are increasingly encroaching on language and literature curricula, with initiatives like Project 2025 advocating for national book banning and the removal of diverse narratives. This conservative push targets "critical race theory" and racially inclusive materials from schools, which could distort history and limit intellectual freedom. Such policies threaten affirming environments and the freedom to read, potentially reducing resources for public education through funding shifts. Globally, similar censorship issues undermine the role of literature in promoting empathy and cultural understanding.

Teacher attrition, training, and precarity. The profession itself is under strain, with high teacher attrition rates—14% of educators under 50 considering leaving within five years—impacting the continuity of language and literature programs. Precarity, driven by globalization and economic pressures, affects English language teachers particularly, as demand for instructors outpaces stable employment opportunities. Inadequate collaboration and professional development further hinder effective instruction, with only a fraction of teachers engaging in meaningful peer feedback. Addressing these requires investment in training, especially in areas like digital literacy and culturally responsive teaching. Moreover, declining literacy proficiency and foundational skills. global literacy rates are in decline, with one-third of Australian students struggling to read proficiently and similar trends in developed nations. Pandemic-related learning losses have widened gaps in foundational skills, necessitating data-driven, personalized approaches to recovery. Trends like the Science of Reading emphasize phonics and comprehension, but implementation must adapt to diverse learners to avoid exacerbating inequalities. Literature education suffers when basic literacy falters, limiting students' ability to engage with complex texts.

The challenges in language and literature education—from technology to inclusivity—require urgent teamwork and solutions. By prioritizing multilingual research, ethical tech use, and anti-censorship advocacy, educators can foster resilient, equitable systems. As we move forward, embracing trends like culturally responsive practices and interdisciplinary collaboration will be key to revitalizing these vital fields. If we continue to invest in teachers and students, language and literature will remain powerful tools to shape and inspire future generations.

### References:

1. Project 2025 Poses a Danger to Inclusive English Language Arts Published. Cody Miller.2024
2. Language Learning Trends 2025: What's New. 2024
3. Visions for 2025: Multilingual Experiences Matter. Diep Nguyen.2025
4. 11 Critical Issues Facing Education at Home and Abroad in 2025. [Peter DeWitt](#),[Michael Nelson](#).2025
5. Literature-based language learning: Challenges, and opportunities\_\_Kazi Imran Hossain.2024
6. Forum for Contemporary Issues in Language and Literature 7/2026. University of Siedlce 2025

## ADABIYOT DARSLARIDA ZAMONAVIY AXBOROT- KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti talabasi

**Nazarxodjayeva Umida Baxodir qizi**

umidakarimova931@gmail.com

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada adabiyot fanini o'qitish jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning samarali usullari, ularning o'quvchi dunyoqarashi, tafakkuri va nutq madaniyatini rivojlantirishdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, interaktiv platformalar, multimedia vositalari va raqamli resurslarning adabiy ta'limga ta'siri tahlil qilinadi.

**Kalit so'zlar:** Adabiyot darslari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), zamonaviy ta'lim, interaktiv metodlar, multimedia vositalari, raqamli ta'lim, elektron darslik, vizual materiallar, mobil ilovalar, onlayn platformalar, o'quvchi faolligi, mustaqil ta'lim, badiiy-estetik tafakkur, pedagogik texnologiyalar, innovatsion yondashuv, o'quv jarayonining samaradorligi.

**Аннотация.** В статье рассматриваются эффективные методы использования современных информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения литературе, их роль в развитии мировоззрения, мышления и культуры речи учащихся. Анализируется влияние интерактивных платформ, мультимедийных средств и цифровых ресурсов на литературное образование.

**Ключевые слова:** Уроки литературы, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), современное образование, интерактивные методы, мультимедийные средства, цифровое образование, электронные учебники, наглядные материалы, мобильные приложения, онлайн-платформы, активность учащихся, самостоятельное обучение, художественно-эстетическое мышление, педагогические технологии, инновационный подход, эффективность образовательного процесса.

**Abstract.** This article discusses effective methods of using modern information and communication technologies in the process of teaching literature, their role in developing the student's worldview, thinking and speech culture. It also analyzes the impact of interactive platforms, multimedia tools and digital resources on literary education.

**Keywords:** Literature lessons, information and communication technologies (ICT), modern education, interactive methods, multimedia tools, digital education,



electronic textbooks, visual materials, mobile applications, online platforms, student activity, independent learning, artistic and aesthetic thinking, pedagogical technologies, innovative approach, effectiveness of the educational process.

## KIRISH

Bugungi kunda ta'lim sohasida yuz berayotgan tub o'zgarishlar o'qituvchidan yangi yondashuv va texnologiyalarni o'zlashtirishni talab qilmoqda. Ayniqsa, badiiy-estetik tafakkurni shakllantiruvchi asosiy fanlardan biri bo'lgan adabiyot darslarida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) dan foydalanish ta'lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda. Bu texnologiyalar o'quvchilarning faolligini kuchaytirish, adabiy asarlarni chuqur anglash va tahlil qilishda yangicha metodik yondashuvlarni joriy etishga imkon beradi. Bugungi tez sur'atlarda rivojlanayotgan axborot asrida ta'lim tizimida yangicha yondashuvlarni joriy qilish zarurati kundan-kunga oshib bormoqda. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini raqamlashtirish, darslarda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) keng foydalanish bo'yicha muhim islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, adabiyot fanida AKT vositalaridan foydalanish – o'quvchilarda badiiy-estetik tafakkur, nutq madaniyati, mustaqil fikrlash va adabiy-estetik dunyoqarashni shakllantirishda katta ahamiyatga ega.

Adabiyot fani o'z mohiyatiga ko'ra – hissiy, ruhiy, estetik jihatlariga boy bo'lgan fan hisoblanadi. Uni samarali va qiziqarli o'qitish uchun an'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda zamonaviy texnologiyalarni uyg'unlashtirish muhimdir.

### 1. AKT tushunchasi va adabiy ta'limdagi o'rni

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari – bu kompyuter, internet, multimedia vositalari, elektron darsliklar, mobil ilovalar, taqdimot dasturlari kabi vositalarni o'z ichiga olgan keng qamrovli tushunchadir. Ushbu vositalar adabiyot darslarida quyidagi maqsadlarda qo'llanilishi mumkin:

- Badiiy matnni tushunishga yordam beruvchi vizual (ko'rgazmali) materiallar;
- Matn tahlilini osonlashtiruvchi interaktiv slaydlar yoki jadval xaritalari;
- Asar qahramonlari xarakterini ochib beruvchi audio-video lavhalar;
- Mustaqil ta'limni tashkil etuvchi onlayn test va viktorinalar.

### 2. Amaliy foydalanish usullari

a) Taqdimotlar (PowerPoint, Google Slides): Asar syujeti, muallif hayoti, davr haqida vizual axborotlar orqali o'quvchilarda yaxlit tasavvur hosil qilinadi. Masalan, "Alpomish" dostonini o'rgatishda tarixiy fonni aks ettiruvchi slaydlar orqali o'quvchilar e'tibori kuchaytiriladi.

b) Interaktiv platformalar (Quizizz, Wordwall, Kahoot): Bu platformalar orqali dars so'ngida bilimni mustahkamlovchi testlar yoki viktorinalar tashkil qilish mumkin. O'quvchilar badiiy asarni o'qib chiqqach, o'yin shaklidagi savollar orqali o'z bilimlarini baholaydilar.

c) Elektron darslik va raqamli kutubxonalar: Zamonaviy o'quvchilar uchun matnni elektron formatda taqdim etish qulaydir. PDF, EPUB formatidagi asarlar, audio kitoblar yoki videodarslar orqali o'quvchi istalgan joyda o'qish imkoniga ega bo'ladi.

d) Video va audio vositalar: Badiiy asarlarning sahna ko'rinishlari, ekranlashtirilgan versiyalari yoki muallif ovozida o'qilgan parchalar adabiy matnni chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

### **3. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari tushunchasi**

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari — bu kompyuter texnikasi, internet, multimedia vositalari, raqamli dasturlar, interaktiv platformalar, mobil ilovalar kabi zamonaviy vositalarni o'z ichiga olgan tizim bo'lib, ular ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida qo'llaniladi.

Adabiyot darslarida bu texnologiyalarning asosiy vazifasi:

- Darsni ko'rgazmali va qiziqarli tarzda o'tkazish;
- O'quvchilarning faolligini oshirish;
- Badiiy matnni chuqur tahlil qilishga imkon yaratish;
- Estetik idrok va tasavvurni kuchaytirish.

Adabiyot fanini o'qitishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning bilimga bo'lgan qiziqishini orttiradi, dars jarayonining sifatini oshiradi va ta'lim jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi. O'qituvchining asosiy vazifasi – bu texnologiyalarni to'g'ri tanlash, ularni dars mavzusiga moslashtirish va did bilan qo'llay bilishdan iborat. Faqatgina ana shunday yondashuv orqaligina biz zamonaviy, raqamli tafakkurga ega, mustaqil fikrlovchi, estetik dunyoqarashi rivojlangan avlodni tarbiyalay olamiz.

### **4. AKT vositalarining turlari va darsdagi amaliy tatbiqi:**

**a) Multimedia taqdimotlari (PowerPoint, Google Slides):** Adabiyot darsida muallif hayoti, asar syujeti, davr manzaralari haqida taqdimot tayyorlash o'quvchilarning eslab qolish qobiliyatini oshiradi. Vizual tasvirlar, audio va video lavhalar darsni jonlantiradi. Masalan, A. Qodiriy hayoti va "O'tgan kunlar" romani haqida slaydlar orqali tushuncha berish mumkin.

**b) Interaktiv onlayn platformalar (Kahoot, Wordwall, Quizizz):** Bu platformalar yordamida testlar, savol-javoblar, viktorinalar orqali o'quvchilarning

bilimini qiziqarli va samarali shaklda tekshirish mumkin. Ayniqsa, asar tahlilidan so'ng qisqa savollar berish o'quvchilarda musobaqalashish ruhini kuchaytiradi.

**c) Elektron darslik va raqamli kutubxonalar:** Zamonaviy darslarda o'quvchilar PDF formatdagi darsliklar, audiokitoblar, virtual kutubxona materiallaridan foydalanib, mustaqil ta'lim olishadi. Bu esa o'quvchining o'rganish jarayonini individuallashtirishga xizmat qiladi.

**d) Video va audio vositalar:** Adabiy asarlarning sahnalashtirilgan videolari, muallifning o'z ovozi o'qilgan matnlar, she'r ifodali o'qilgan audioyozuvlar matnni yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. Masalan, Abdulla Oripovning she'rlarini o'z ifodasida tinglash o'quvchiga kuchli ta'sir qiladi.

**e) Mobil ilovalar:** Bugungi kunda adabiyot o'rganishga mo'ljallangan mobil ilovalar (LitRes, Google Books, Adabiyot.uz) orqali o'quvchilar o'zlari xohlagan asarlarni o'qiy oladilar. Bu o'quvchini o'z-o'zini rivojlantirishga undaydi.

## **5. Zamonaviy texnologiyalarning afzalliklari:**

- **Ko'rgazmalilik:** Vizual materiallar orqali o'quvchining tasavvuri kuchayadi.
- **Interaktivlik:** O'quvchi dars jarayonida faol ishtirokchi sifatida qatnashadi.
- **Moslashuvchanlik:** Har bir o'quvchiga individual yondashuv imkoni yaratiladi.
- **Mustaqil ta'limga yo'naltirish:** Onlayn platformalar orqali mustaqil o'qish va tahlil qilish imkoniyati tug'iladi.

- **Yuqori motivatsiya:** Darslar zerikarli emas, balki qiziqarli va ijodiy kechadi.

Adabiyot — nafaqat bilim manbai, balki o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida, badiiy didini shakllantirishda asosiy fanlardan biridir. Shu bois, bu fanni o'qitishda innovatsion yondashuvlar, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish dars sifatini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy o'quvchilar raqamli dunyo vakillari hisoblanadi. Ularning fikrlash tezligi, axborotni qabul qilish uslubi avvalgilardan farq qiladi. Shuning uchun adabiyot darslarida AKTdan foydalanish:

- matnlarni tahlil qilishni osonlashtiradi;
- eslab qolishni kuchaytiradi;
- ijtimoiy-emosional ongni rivojlantiradi;
- badiiy tafakkurni mustahkamlaydi.

## **XULOSA**

Adabiyot darslarida AKT vositalaridan foydalanish o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv, estetik did va madaniy ongni shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu texnologiyalar o'qituvchiga o'quvchilarning

individual qobiliyatlarini hisobga olib, differensial yondashuvni qo'llash imkonini ham yaratadi. Shunday ekan, har bir adabiyot fani o'qituvchisi zamonaviy texnologiyalarni o'z kasbiy faoliyatida puxta o'zlashtirib, ulardan unumli foydalana bilishi lozim.

#### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:**

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–6108-son Farmoni. “Ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etish chora-tadbirlari to’g’risida”, 2020 yil.
2. Karimova D. “Zamonaviy dars va interfaol metodlar”. – Toshkent, 2021.
3. To'xtayeva M. “Adabiyot o'qitish metodikasi”. – Toshkent, 2022.
4. [www.ziynet.uz](http://www.ziynet.uz) – O'zbekiston ta'lim portali.
5. [www.namanganvxtb.uz](http://www.namanganvxtb.uz) – Namangan viloyati xalq ta'limi boshqarmasi.

## “NURLI CHO‘QQILAR” – INSON QALBINING ORZU VA HAQIQAT O‘RTASIDAGI KURASHI

**Safaraliyeva Kamola Abdurashid qiz**

**Quysinova O‘g‘iloy Baxtiyor qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti O'zbek tili va adabiyot yo'nalishi 3-bosqich talabalari

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada Abdulla Qahorning “Nurli cho‘qqilar” asari inson ruhiyatining nozik jihatlarini, orzu va haqiqat o‘rtasidagi kurashni badiiy tarzda yoritadi. Asarda hayot sinovlari, mehnat, sadoqat va ma’naviy o‘sish g‘oyalari o‘z ifodasini topgan. “Nurli cho‘qqi” ramzi insonning ezgulikka, halollikka va baxt sari intilishini ifodalaydi. Yozuvchi asar qahramonlari orqali insonning o‘z yo‘lini topish, hayotda to‘g‘ri tanlov qilish zarurligini chuqur falsafiy ma’noda ko‘rsatadi.

**Kalit so'zlari:** Abdulla Qahor, “Nurli cho‘qqilar”, orzu, haqiqat, mehnat, ma’naviy yuksalish, ezgulik, halollik, inson ruhiyati, zamonaviylik.

**Abstract:** In this article, Abdulla Qahor's work "Bright Peaks" artistically illuminates the subtleties of the human psyche, the struggle between dreams and reality. The work reflects the ideas of life's trials, labor, loyalty and spiritual growth. The symbol of "Bright Peak" represents a person's aspiration for goodness, honesty and happiness. Through the characters of the work, the writer shows the need for a person to find his own path and make the right choice in life in a deeply philosophical sense.

**Keywords:** Abdulla Qahor, "Bright Peaks", dream, reality, labor, spiritual growth, goodness, honesty, human psyche, modernity

Abdulla Qahor – o‘zbek adabiyotining eng yirik namoyandalaridan biri bo‘lib, u o‘z asarlarida inson ruhiy olamini, jamiyatdagi o‘zgarishlarni, hayot haqiqatini chuqur badiiy mahorat bilan tasvirlagan. Uning “Nurli cho‘qqilar” asari ham yozuvchining mahoratini, insonning orzu, mehnat va ezgulikka intilishini yuksak badiiy darajada yoritib bergan asarlaridan biridir.

Abdulla Qahor 1907-yili 17-senabrda Farg‘ona viloyatining Qo‘qon shahrida tug‘ilgan. Uning otasi Abduqahhor temirchi bo‘lgan. Lekin bu kasbdan oladigan daromad tirikchilik uchun kifoya qilmagani sababli u doim ish izlab qishloqqa qishloq ko‘chib yurardi. Shu tufayli Abdullaning bolaligi Yaypan, Nursuh, Kudash, Buvayda, Toliq, Olqor, Yulg‘unzor, Oqqo‘rg‘on kabi Qo‘qon atrofidagi qishloqlarda kechadi. Kechqurulari otasi Abdullaga suratli eski kitoblardan hikoyalar o‘qib bergan. 1922-

1924 yillarda Abdullada adabiyotga qiziqish avj ola boradi. Bu yillarda u Qo'qon pedtexnikumida o'qidi, umrida birinchi marta Pushkin, Gogol, Turgenev, Tolstoy asarlaridan xabardor bo'ldi. Texnikumda chiqadigan "Bilim yurti" devoriy gazetasiga she'rlari va maqolalari bilan tez-tez qatnashib turdi. Abdulla Qahhor 1926-yilda ishchilar fakultetiga o'qishga kiradi va uni tugatib yana jurnalistik faoliyat bilan shug'ullanadi. U 1934-yilda O'rta Osiyo davlat universitetining pedagogika fakultetida tahsil oladi. Abdulla Qahhor adabiyot olamiga hikoya janrining tengsiz ustasi bo'lib kirdi. Yozuvchini hatto o'zbek Chexovi deb ham atashadi. Uning ilk kitobi "Qishloq hukm ostida" nomli kichik qissa 1932-yilda nashrdan chiqqan. Shundan so'ng yozuvchining "Olam yasharadi" va "Tangrining kulgisi" degan to'plamlari bosildi. Adibning "Boshsiz odam" hikoyasi ayol qadr-qimmatini, ozodligini kuylovchi asar hisoblanadi. 1968 yilning 25-may kuni Abdulla Qahhorga "O'zbekiston xalq yozuvchisi" unvoni berilgan. U 1968-yil 25-may kuni Moskvada 61 yoshida vafot etgan. Yozuvchi vafotidan so'ng "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan taqdirlangan.

Abdulla Qahhor nomi Toshkent va Qo'qondagi bir necha ko'cha va maktab, shuningdek, madaniyat uylari va respublika Satira teatriga berilgan. Poytaxtda Abdulla Qahhor uy-muzeyi ochilgan va haykali o'rnatilgan. Abdulla Qahorning "Nurli cho'qqilar" asari inson ruhiyatining nozik jihatlarini, orzu va haqiqat o'rtasidagi kurashni badiiy tarzda yoritadi. Asarda hayot sinovlari, mehnat, sadoqat va ma'naviy o'sish g'oyalari o'z ifodasini topgan. Biz asar boshida shunday jummalarga duch kelamiz:

"Inson degan nomning o'zi ulug',  
Unga yarashmog'i kerak shon, sharaf."

Shoir bu misralar orqali insonning hayotdagi o'rni, orzu va g'ururi naqadar yuksak bo'lishi kerakligini uqtiradi. Insonning asl qadriyati — uning mehnati, orzusi va halolligidadir. Aynan shu g'oya Abdulla Qahorning "Nurli cho'qqilar" asarida ham o'zining chuqur badiiy ifodasini topgan.

Abdulla Oripovning she'rida inson — yaratuvchan kuch, mehnatsevar va ma'naviy jihatdan boy mavjudot sifatida talqin qilinadi. Qahor ham o'z asarida shunday inson timsolini yaratgan — u hayot sinovlarida toblanadi, orzulari sari dadil yuradi va nihoyat o'zining "nurli cho'qqisi"ga chiqadi.

"Nurli cho'qqi" ramzi insonning ezgulikka, halollikka va baxt sari intilishini ifodalaydi. Yozuvchi asar qahramonlari orqali insonning o'z yo'lini topish, hayotda to'g'ri tanlov qilish zarurligini chuqur falsafiy ma'noda ko'rsatadi. "Nurli cho'qqilar" — bu asar insonning hayot yo'lidagi sinovlari, orzulari va o'z yo'lini topish jarayonini aks ettiradi. Unda qahramonlar o'z hayotidagi to'siqlar, og'ir sinovlar orqali hayotning



asl ma'nosini anglaydilar. Asarda mehnat, sadoqat, halollik, iymon va ezgulik g'oyalari asosiy o'rinni egallaydi.

Yozuvchi insonni hayot cho'qqilariga olib chiqadigan narsa – bu uning qat'iyati, mehnatsevarligi va halolligidir, degan fikrni ilgari suradi. “Nurli cho'qqi” ramzi insonning ma'naviy yuksalishini, o'z orzulari sari mardona intilishini ifodalaydi.

Asar qahramonlari hayotga real munosabatda bo'lib, ularning har biri jamiyatdagi turli qatlam vakillarini ifodalaydi. Yozuvchi ularning ruhiy holatini, ichki kurashini, orzu va umidlarini juda nozik tarzda tasvirlaydi. Bu orqali u o'quvchini hayotdagi ezgulik, vijdon, sadoqat kabi qadriyatlarga e'tibor qaratishga undaydi.

Qahhorning mahorati shundaki, u qahramonlarini ideal tarzda emas, balki hayotiy, tabiiy holatda ko'rsatadi. Ularning xatolari, kechinmalari orqali insoniylikning murakkab mohiyatini ochadi.

“Nurli cho'qqilar” asari o'zbek adabiyotida insonning orzu va haqiqat o'rtasidagi kurashini eng chuqur yoritgan asarlardan biridir. Yozuvchi hayotda haqiqiy baxt va yuksaklikka erishish faqat mehnat, halollik va sabr-toqat orqali bo'lishini ko'rsatadi.

Asarda shuningdek, ma'naviy yuksalish, ezgulik g'oyasi, insoniylik, vatanparvarlik, halol mehnat kabi qadriyatlar yuksak badiiy darajada ifoda etilgan. Xylosa qilib aytadigan bo'lsak Abdulla Qahhorning “Nurli cho'qqilar” asari – bu inson ruhining kuchi, hayot sinovlariga bardosh bera olgan, orzular sari dadil qadam tashlagan insonlar haqidagi doston. Asar o'quvchini mehnatsevarlikka, halollikka, sabr-toqat va ezgulik sari intilishga chorlaydi. Yozuvchining badiiy mahorati, tilda aniqlik, tasviriylilik, falsafiy fikrlar uyg'unligi bu asarni o'zbek adabiyotining eng yorqin namunalaridan biriga aylantirgan. “Nurli cho'qqilar” bugun ham insonni o'ylantiradi, to'g'ri yo'lga undaydi va ma'naviy nur bag'ishlaydi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:**

1. Qahhor, A. (1960). Nurli cho'qqilar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
2. Oripov, A. (1982). Tanlangan asarlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
3. Karimov, I. (1998). Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat.
4. Yo'ldoshev, M. (2004). O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
5. Quronov, D. (2009). Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan nashriyoti.
6. Nuriddinov, A. (2016). O'zbek nasrida inson ruhiyati talqini. – Toshkent: .

## G'AFUR G'ULOMNING "SHUM BOLA" ASARI TAHLILI

**Raxmonova Nozima Mansur qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

2-bosqich talabasi

[nozimaraxmonova@gmail.com](mailto:nozimaraxmonova@gmail.com)

Ilmiy rahbar: Arzikulova Sohiba Abdujabbor qizi

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada o'zbek adabiyotining yorqin vakillaridan biri G'afur G'ulomning "Shum bola" asari keng tahlil qilinadi. Asarda aks etgan bolalik dunyosi, muallifning bolalikka bo'lgan samimiy va chuqur munosabati, ijtimoiy muammolar hamda asarning badiiy uslubi batafsil yoritiladi. Tahlil davomida asarning tarbiyaviy, axloqiy va gumanistik jihatlari, shuningdek, yozuvchining xalqona til va uslubda ishlashi ta'kidlanadi.

**Kalit so'zlar:** G'afur G'ulom, Shum bola, bolalik, badiiy tahlil, realizm, ijtimoiy muammo, gumanizm, o'zbek adabiyoti.

**Аннотация:** В данной статье подробно анализируется одно из ярких произведений узбекской литературы — повесть Гафура Гуляма «Озорник». В произведении отражён мир детства, искреннее и глубокое отношение автора к детству, социальные проблемы, а также художественный стиль произведения. В процессе анализа особое внимание уделяется воспитательным, нравственным и гуманистическим аспектам, а также использованию автором народного языка и стиля.

**Ключевые слова:** Гафур Гулям, Озорник, детство, художественный анализ, реализм, социальная проблема, гуманизм, узбекская литература.

**Abstract:** This article provides a comprehensive analysis of one of the prominent works of Uzbek literature — G'afur G'ulom's novella "Shum Bola" (The Mischievous Boy). The study focuses on the representation of childhood, the author's sincere and profound attitude towards it, as well as the social issues addressed in the work. Particular attention is given to the artistic features of the novella, along with its educational, moral, and humanistic dimensions. The analysis also emphasizes the writer's use of folk language and style, which endows the work with distinctive expressiveness and cultural richness.

**Keywords:** G'afur G'ulom, Shum Bola, childhood, literary analysis, realism, social issues, humanism, Uzbek literature.

O'zbek adabiyotida bolalik mavzusi har doim alohida o'rin egallab kelgan. Bolalik — har bir inson hayotidagi eng go'zal, eng muqaddas, shuningdek, eng murakkab va nozik davr hisoblanadi. Aynan shu davrda insonning xarakteri shakllanadi, uning ma'naviy va axloqiy qadriyatlari asos solinadi, olgan tarbiyasi va hayotiy tajribalari kelajakda uning shaxs sifatida shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham ko'plab o'zbek yozuvchilari bolalik mavzusini o'z asarlarida yoritishga alohida e'tibor qaratib, bolalar va yoshlar dunyosini har tomonlama ochib berishga intilganlar. Ushbu mavzuda yozilgan asarlar nafaqat yosh o'quvchilar uchun balki kattalar uchun ham hayotiy saboqlar va teran fikrlar manbai sifatida xizmat qiladi.

Ana shunday ijodkorlardan biri — o'zbek adabiyotining betakror namoyandasi, shoir va yozuvchi G'afur G'ulomdir. Uning "Shum bola" qissasi o'zbek adabiyotida bolalik mavzusini hayotiy, samimiy va yorqin aks ettirgan eng muhim va mashhur asarlardan biridir. Ushbu asar bosh qahramoni Qoravoy orqali muallif bolalar dunyosining nozik kechinmalarini, ularning shodlik va g'amlarini, qiyinchilik va sinovlarini o'ziga xos tarzda tasvirlaydi. Shuningdek, qissa bolalarning hayotiy tajriba orttirish jarayonidagi xatolarini, ijtimoiy muhit ta'sirini va insoniy fazilatlarining shakllanishini chuqur yoritadi. Bu asar o'zbek xalqining kundalik hayoti, tarbiyasi, qadriyatlari va jamiyatdagi turli ijtimoiy muammolarni yorqin ko'rsatib beradi.

"Shum bola" qissasi nafaqat badiiy tomondan yuqori darajada yozilgan, balki undagi har bir obraz, har bir voqea yosh o'quvchi qalbida chuqur iz qoldiradi. Asarda muallifning insonparvarligi, gumanistik fikrlari yaqqol ko'rinadi, bu esa uni zamondoshlaridan farqlantiradi. Ushbu maqolada G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasining badiiy xususiyatlari, asosiy obrazlari, asardagi ijtimoiy va axloqiy muammolar hamda uning o'zbek adabiyotidagi o'rnini batafsil tahlil qilinadi. Maqola orqali asarning yosh avlod tarbiyasidagi roli va uning bugungi kunda ham ahamiyatini yo'qotmayotgani yuzasidan fikrlar ilgari suriladi.

G'afur G'ulomning "Shum bola" asari nafaqat bolalikning shirin, baxtli va quvnoq tomonlarini, balki uning murakkab, sinovlarga to'la va ba'zida og'riqli jihatlarini ham o'zida mujassamlashtirgan. Asarda bosh qahramon Qoravoy obrazida muallif o'z davri jamiyatining hayotini, ayniqsa bolalar olamini chinakam samimiyat va chuqur mehr bilan yoritadi. Qoravoyning shumliklari — bu faqatgina oddiy o'yin-kulgidan iborat emas, balki bolalik davrida bolalarning dunyoni o'rganishlari, o'zligini anglash jarayonida qilgan xatolari va ularning hayotiy tajribalari aksidir. Har bir shumlik ortida bolalar uchun hayot darslari, muhim axloqiy va tarbiyaviy saboqlar yashiringan. Bu shumliklar bolalar qalbida mustahkam do'stlik, mehr-muhabbat va hayotga bo'lgan ishonch kabi qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Asarning asosiy mazmuni va g'oyasi bolalarning hayotga bo'lgan nozik, toza qarashlari, atrofdagi ijtimoiy muhit ta'siri va tarbiyaviy qiyinchiliklarga bag'ishlangan. G'afur G'ulom o'z davrining haqiqatlarini nafaqat yorqin, balki kulgu va satira vositalari yordamida ochib beradi. Qoravoyning shumliklari o'quvchini faqatgina kuldiribgina qolmay, balki uni hayotning haqiqatlari, murakkabliklari haqida o'ylashga, ulardan saboq olishga ham undaydi. Bu jihat asarning tarbiyaviy ahamiyatini yanada oshiradi. Muallif o'z asarida o'sha davrning dolzarb muammolari — kambag'allik, savodsizlik, ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlardagi muammolar, bolalar tarbiyasidagi kamchiliklar kabi masalalarni jonli va ta'sirchan tarzda tasvirlagan. Shu tariqa, "Shum bola" o'z davrining ijtimoiy hayoti va uning murakkab jihatlarini o'zbek adabiyotida qalamga olgan muhim asar sifatida e'tirof etiladi.

Asarning badiiy tomonlariga alohida e'tibor qaratish kerak. G'afur G'ulomning til va uslubidagi mahorat aynan ushbu qissada o'zining yorqin namunalarini ko'rsatadi. Asar o'zbek xalqona tili va uslubining eng yaxshi namunasidir. Muallif o'zbek xalq og'zaki nutqining boy ifodalaridan foydalanib, dialoglar va voqealarni jonlantiradi, bu esa o'quvchiga voqealarni hayotiy va yaqin his qilish imkonini beradi. U o'z asarida xalqimizning turmush tarzi, urf-odatlarini, hayotga bo'lgan munosabatini yumor va satira orqali a'lo darajada aks ettirgan. Shu bilan birga, asardagi yumor va kulgu o'quvchining e'tiborini qaratishga xizmat qilib, unda chuqur ijtimoiy tanqid ham mujassamlangan.

Shuningdek, "Shum bola" asarida insoniylik, mehr-oqibat, adolat kabi axloqiy qadriyatlar asosiy mavzulardan biri sifatida yuzaga chiqadi. G'afur G'ulom bolalikni faqat shodlik va quvonch bilan bog'liq davr emas, balki qiyinchiliklar, xatolar va o'rganish jarayoni sifatida ham tasvirlaydi. Bu nuqtai nazar asarga yanada gumanistik ruh va chuqurlik bag'ishlaydi. Qoravoy va uning do'stlari orqali muallif bolalikning haqiqiy tabiatini ochib beradi — bu tabiatda mehr-muhabbat, do'stlik, va insoniylik qadriyatlari muhim o'rin tutadi.

Umuman olganda, "Shum bola" o'zbek adabiyotida bolalik mavzusini yoritishda yangi nafislik va chuqurlik olib kirgan asar sifatida yuqori baholanadi. Bu asar nafaqat bolalar uchun yozilgan, balki kattalar uchun ham o'zining badiiy va tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotmagan. U o'quvchini o'z davrining murakkab ijtimoiy va axloqiy muammolari bilan tanishtiradi, shu bilan birga hayotga mehr bilan qarashga, insoniylik fazilatlarini qadrlashga undaydi. Shunday qilib, "Shum bola" asari o'zbek milliy madaniyati va adabiyotining bebaho meroslaridan biri bo'lib, yosh avlodni vatanparvarlik, insonparvarlik va halollikka chaqiradi.

Xulosa qilib aytganda, G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasi o'zbek adabiyotida bolalik mavzusini eng haqiqiy va chuqur tarzda yoritgan durdonalardan biridir. Asar bosh qahramonining shumliliklari orqali muallif bolalar dunyosining nozik va murakkab jihatlarini ochib beradi, shuningdek o'z davrining ijtimoiy muammolarini tanqidiy yoritadi. Asarning xalqona tilda yozilishi, hayotiyligi va tarbiyaviy ahamiyati uni nafaqat adabiy, balki ma'naviy-axloqiy meros sifatida ham qadrlashga sabab bo'ladi. Bugungi kunda ham "Shum bola" asari yangi avlod uchun o'rnak bo'lib, bolalik va tarbiya haqidagi tushunchalarni yanada boyitmoqda.

### REFERENCES

1. G'ulom, G'. (1936). *Shum bola*. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
2. G'afurov, B. (2012). "G'afur G'ulom asarlarida realizm va xalqona obrazlar". *Adabiyotshunoslik* jurnali, №2.
3. Nuraliyeva, D. (2019). *Badiiy asarda bolalik fenomeni*. Toshkent: Fan va texnologiya.
4. Rasulova, M. (2020). "Shum bola qissasida bolalar psixologiyasi va ijtimoiy muhit." *Til va adabiyot ta'limi*, №3.

## “HAYRAT UL-ABROR” DOSTONINING TA’LIMY-DIDAKTIK XUSUSIYATLARI

**Raxmatullayeva Ruxshona Aktam qizi**

**Davlatboyeva Xusnida Sheramat qizi**

CHDPU 3-bosqich talabalari

@xusnidadavlatboyeva@gmail.com

Ilmiy rahbar: Arzikulova Sohiba

**Annotatsiya:** mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostoni ta’limiy va didaktik xususiyatlari tahlil qilingan. Asarda ilgari surilgan adolat, ilm-ma’rifat, sabr-toqat, qanoat, saxovat, rostgo’ylik kabi yuksak fazilatlarning tarbiyaviy ahamiyati ochib beriladi. Dostonning asosiy g’oyasi – insonni komillikka yetaklash, jamiyatda adolat va ezgulikni qaror toptirish, ma’naviy-axloqiy tarbiyani shakllantirishdan iboratdir. Maqolada dostonidagi ibratli hikoyatlar, tasavvufiy qarashlar hamda ularning bugungi kun yosh avlod tarbiyasidagi dolzarbligi yoritilgan.

**Kalit so‘zlar:** Alisher Navoiy, “Hayrat ul-abror”, ta’limiy-didaktik xususiyatlar, adolat, ilm-ma’rifat, ma’naviy kamolot, axloqiy tarbiya.

**Аннотация:** в статье рассматриваются воспитательные и дидактические особенности поэмы Алишера Навои «Хайрат ул-аброр». Раскрывается значение таких добродетелей, как справедливость, знание, терпение, скромность, щедрость, правдивость. Основная идея поэмы заключается в стремлении человека к совершенству, утверждении справедливости и добра в обществе, формировании духовно-нравственного воспитания. В работе также анализируются назидательные рассказы и суфийские взгляды, отражённые в поэме, а также их актуальность в воспитании молодого поколения.

**Ключевые слова:** Алишер Навои, «Хайрат ул-аброр», воспитательные и дидактические особенности, справедливость, знание, духовное совершенство, нравственное воспитание.

**Annotation:** the article examines the educational and didactic aspects of Alisher Navoi’s poem “Hayrat ul-abror”. It reveals the significance of virtues such as justice, knowledge, patience, modesty, generosity, and truthfulness. The main idea of the poem is to guide a person towards perfection, establish justice and goodness in society, and develop spiritual and moral education. The paper also highlights didactic stories and Sufi views expressed in the poem, as well as their relevance for educating today’s younger generation.



**Keywords:** Alisher Navoi, \*Hayrat ul-abror\*, educational and didactic aspects, justice, knowledge, spiritual perfection, moral education.

Alisher Navoiy ijodi jahon adabiyoti xazinasida yuksak o'rin tutadi. Uning "Xamsa"ga kiruvchi birinchi doston – "Hayrat ul-abror" ma'naviy-ma'rifiy mazmuni bilan alohida ahamiyatga ega. Asar 65 bobdan iborat bo'lib, unda Navoiy jamiyat hayoti, insonning komillik sari intilishi va axloqiy barkamollikni tarannum etadi. Mazkur doston diniy-falsafiy, ayniqsa tasavvufiy g'oyalar bilan yo'g'rilgan bo'lsa-da, uning didaktik va tarbiyaviy xususiyatlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

"Hayrat ul-abror"ning bosh g'oyalaridan biri adolatni ulug'lashdir. Navoiy adolatni jamiyatning tayanchi sifatida ko'rsatadi. Unga ko'ra, adolat hukmdorning eng muhim fazilati bo'lib, u xalqning farovonligi va tinchligiga xizmat qiladi. Adolatsizlik esa zulm va fitna keltirib chiqarib, jamiyatni tanazzulga olib boradi. Bu g'oya bugungi demokratik jamiyatlar uchun ham dolzarb bo'lib, yoshlarga davlat va jamiyat hayotida adolatli bo'lish zarurligini uqtiradi.

Navoiy ilmni insonning eng katta boyligi sifatida ulug'laydi. Doston qahramonlari va hikoyatlarida ilmi kishilar doimo hurmat va e'tiborga loyiq shaxslar sifatida ko'rsatiladi. Navoiy johillikni insonning eng katta dushmani sifatida talqin etadi. Uning fikricha, faqat ilm va ma'rifat orqali inson komillikka erishadi, jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shadi. Bu qarash bugun ham yoshlarni ilm olishga, bilim orttirishga undovchi muhim saboqdir.

Dostonda sabr, qanoat, saxovat, rostgo'ylik, kamtarlik kabi fazilatlar keng targ'ib qilinadi. Navoiy inson axloqiy tarbiyasiz komil bo'la olmasligini ta'kidlaydi. Masalan, saxovatli kishilar ulug'lanib, ochko'z va kibrli shaxslarning fojiaiy taqdiri ibrat sifatida ko'rsatiladi. Qanoatli va sabrli kishilarning hayoti esa jamiyat uchun ibrat sifatida tasvirlanadi.

"Hayrat ul-abror"da keltirilgan hikoyatlar va masallar didaktik mazmunga ega. Masalan, zolim hukmdorning jazosi yoki nodon kishilarning fojiaiy taqdiri orqali adolat va ilmning zaruriyati ko'rsatiladi. Tasavvufiy g'oyalar ham dostonda keng aks etib, insonning ruhiy kamolotini, o'z mohiyatini anglashini targ'ib qiladi. Olamdagi uyg'unlik va tartibdan o'rnak olib yashash insonning o'zini tarbiyalashiga xizmat qilishi qayd etiladi.

Navoiyning bu dostonida ilgari surilgan g'oyalar zamonaviy yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. Hozirgi davrda jamiyatda kuzatilayotgan ma'naviy inqiroz, axloqiy illatlar fonida "Hayrat ul-abror"ning didaktik xususiyatlari

yanada ahamiyatli bo'lib bormoqda. Asarda ilgari surilgan g'oyalar yoshlarni ezgulik, ilm va adolat yo'liga yetaklaydi. "Hayrat ul-abror" Alisher Navoiyning o'lmas merosi bo'lib, undagi ta'limiy-didaktik g'oyalar har bir davr uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Doston o'quvchini ezgulik sari chorlaydi, ilm-ma'rifat va adolatni yuksak qadriyat sifatida ulug'laydi, axloqiy kamolotga undaydi. Shu bois u bugungi kunda ham yoshlar tarbiyasida bebaho qo'llanma vazifasini o'taydi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1980.
2. S. G'aniyeva. Alisher Navoiy va uning asarlari. – Toshkent: Fan, 2001.
3. A. Hayitmetov. Navoiy va tasavvuf. – Toshkent: Ma'naviyat, 1995.
4. R. Vohidov. Alisher Navoiy dostonlarida tarbiyaviy g'oyalar. – Toshkent: O'qituvchi, 2005.
5. H. Boltaboyev. Navoiy ijodining didaktik mohiyati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.

**O'LMAS UMARBEKOV IJODIDA ODAMIYLIK FALSAFASI****Safaraliyeva Kamola Abdurashid qiz**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

3-bosqich talabasi

kamolasafaraliyeva@gmail.com

**Ilmiy rahbar: Arzikulova Sohiba Abdujabbor qizi**

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada O'zbekiston xalq yozuvchisi O'lamas Umarbekovning hayoti va ijodiy faoliyati hamda uning "Odam bo'lish qiyin" asari tahlil qilinadi. Asarda insoniylik, halollik, adolat, vijdon va ma'naviyat kabi umuminsoniy qadriyatlarning badiiy talqini yoritilgan. Qahramonlarning ruhiy kechinmalari va hayotiy sinovlari orqali odam bo'lishning murakkabligi, insoniy fazilatlarini saqlab qolishning qanchalik muhim ekani ko'rsatib beriladi. Tadqiqotda asarning g'oyaviy yo'nalishi, tarbiyaviy ahamiyati va bugungi yosh avlod uchun dolzarbligi tahlil etiladi.

**Kalit so'zlari:** : O'lamas Umarbekov, "Odam bo'lish qiyin", odamiylik, ma'naviyat, vijdon, halollik, badiiy g'oya, tarbiyaviy ahamiyat, adolat)

**Аннотация:** В статье анализируется жизнь и творчество народного писателя Узбекистана Оламаса Умарбекова и его произведение «Трудно быть человеком». В произведении особое внимание уделяется художественному осмыслению общечеловеческих ценностей, таких как гуманность, честность, справедливость, совесть и духовность. Духовные переживания и жизненные испытания героев показывают сложность бытия человека и важность сохранения в себе человеческих качеств. В исследовании анализируются идейная направленность, воспитательное значение и актуальность произведения для современного молодого поколения.

**Ключевые слова:** Оламас Умарбеков, «Трудно быть человеком», гуманность, духовность, совесть, честность, художественная идея, воспитательное значение, справедливость.

**Abstract:** This article explores the life and creative activity of the People's Writer of Uzbekistan, Olmas Umarbekov, and provides an analytical study of his work "It Is Difficult to Be Human." The work presents an artistic interpretation of universal human values such as humanity, honesty, justice, conscience, and spirituality. Through the psychological experiences and life challenges of the characters, the author reveals the complexity of being truly human and emphasizes the importance of preserving moral

and ethical qualities. The research highlights the ideological direction of the work, its educational significance, and its relevance for the younger generation today.

**Keywords:** O'lmas Umarbekov, "It Is Difficult to Be Human", humanity, spirituality, conscience, honesty, artistic idea, educational significance, justice.

Hayotning botiniy qatlamlarini chuqur o'rganish va taxlil etish, inson taqdirida ro'y bergan ziddiyat va holatlarni, belgilarni umumlashtirish, badiiy tafakkur tarozisiga qo'yish, lirizmga moyillik, inson xarakterini uning ruhiy holati, his-tuyg'ulari orqali ochib berish va tahlil etish o'z hissasini qo'shgan O'lmas Umarbekov O'zbekiston xalq yozuvchisi (1992) va O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi (1984) hisoblanadi. O'lmas Umarbekovning " Odam bo'lish qiyin" asari isonga oid muammolar, his-tuyg'ular va o'z-o'zini anglash haqida. Kitobda asosiy qahramon Abdulla, o'zining ichki muammolari, muhabbat va hayotdagi qiyinchiliklar haqida o'ylaydi. U o'z his-tuyg'ularini xohlaydi, lekin ularni ifoda etishda qiynaladi. Shuningdek, udan kimdir bilan maslahatlashish, o'zining qiyinchiliklarini baham ko'rish istagi bor, lekin bu masalada qanday yo'l tutishi haqida o'ylay olmaydi. Shuningdek, asrda bosh qahramon Abdullaning hissiyotlari va ularning mustaqil qarorlar qabul qilish davri haqida so'z yuritiladi. Asarning muqaddimasida

Osmondagi bo'zto'rg'ay Bo'zlamasang na bo'lg'ay?

Gulchehraning holini So'zlamasang na bo'lg'ay?

(Alyor) kabi jumalarni uchratishimiz mumkin sabai Gulchehraning hayotidagi qiyinchiliklar inson qalbini junbushga keltiradi uning onasidan erta ayrilgani va muhabbat borasida esa yosh umrining xazon bo'lgani ko'ramiz.

Gulchehra — oddiy qishloq qizi, chiroyli, aqlli qiz. U ham maktabni yakunladi, ko'pchilik qatori shaharga ketmasdan, qishloqda qolib, uni obodonlashtirishni, qayta qurishni orzu qiladi. Ilk bor sevib qoladi. Balki bu sevgi ham emasdir. Ahir hech kimga ko'ngil qo'ymagan, yaxshi yomonni farqiga bormaydigan qiz edi. Abdulla va Gulchehraning sevgisini yoshlikdagi oddiy havas deb tushinish mumkin. Ikkisi ham bu hisni ilk bor tuyishadi va ilk bor dunyoda shunday tuyg'ular borligini bilishadqiyinchiliklarni anglash va ularni yengish kerkligini inson tushinib yetadi. Abdulla — yaxshi, o'qimishli va ziyoli oilaning yakka — yu yolg'iz farzandi. Maktabda a'lo baholarga o'qib, oltin medal bilan yakunlaydi. U yaxshi tarbiya olgan, doimo yaxshi o'qishga, yaxshi kasb egasi bo'lishga, yuqori cho'qqilarni zabt etishga intilgan. Lekin bu intilish keyinchalik boshqa yo'nalishga o'zgarib ketadi. Maqsadlar, rejalar o'sha, ammo maqsadga erishish yo'li o'zgaradi. Abdulla otasiga o'xshashni xohlamaydi, shohona hayotni, yaxshi mansablarni istaydi, bu yo'lda bir qizning hayotini barbod qiladi. Biz bu asrani olimlik va odamiylik o'rtasidagi farqni

anglashimiz uchun va undagi qahramonlarning hayotini anglashimiz uchun va yetarlicha xulosa qilishimiz uchun asos bo'la oladi deya olamiz. Bugungi kunda ham Abdullaga o'xshagan aqilli, zakovatli hamda olim insonlar bor ammo ularning hammasini oddamiylik safiga qo'sha olamiz sababi odamiylik va olimlik o'rtasida katta farq bor bugungi kunda ham yaratilgan bazi narsalar ham olimlar tomonidan yaratilgan ammo ular yaxshilikka emas balki odamlarning hayotiga zomin

bo'lmoqda. Agar yaratilgan narsalar odamlarga yaxshilik keltirmas ekan olimlikdan hech qanday naf yuq deb o'ylayman shu o'rinda bir she'r yodimga tushdi :

Kuldan gulxan yoqqanlar bor,  
Oltin-kumush taqqanlar bor,  
Osmon sirin ochganlar bor,  
Odam bo'lish qiyin ekan.

Biz bu satrlar orqali faqatgina Abdullani qoralay olmaymiz chunki Abdulla chindan ham samimiy, tirishqoq, insofli bola edi. Uning shuhratparast bo'lib qolishiga, amalga intilishiga maktab payti orttirgan ruhiy jarohati sabab bo'ldi. Otasi amal otidan tushgandan so'ng unga nisbatan o'qituvchilarning muomalasi o'zgarishi, ayniqsa, otasining do'sti Husan amakining ikkiyuzlamachiliklari Abdullani butunlay o'zgartirib yuborgandi. U bu dunyoda eng zo'ri bo'lsangina seni hurmat qilishadi, senga tavallo etishadi degan fikrga borgan edi. Aynana uning atrofidagi odmlar uning bu holatga kelishiga sababchi bo'ldi chunki uning atrofidagi odamlar ham ziyoli insonlar edi. Asrarda odamiylik sifatleri kegn yoyilgan obrazlarni ham ko'ramiz misol uchun Somadning sof sevgisi uning odamiylik aksing yuqori namunasi va Abdullaning otasi G'ofur aka o'g'liga qarama-qarshi taqqoslangan obraz sigatida umri davomida qancha ishda ishlagan bo'lsa-da, amalga intilmadi, amal tekkanda esa o'zini yo'qotmadi. Hech kimning haqini xurjuniga urmadi. Dang'illama uylar solmadi. Doim qo'lidan kelgancha barchaga yaxshilik qildi. Qo'li ochiq bo'ldi. Uning moddiy tomondan orttirgani bo'lmasa-da, odamiylik jihatdan orttirgan obro'si anchagina edi. Shu o'rinda Alisher Navoiyning

“Odamiy ersang, demagil odami,  
Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami.”

kabi jumlar yodimizga keladi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak. Abdulla o'tkinchi obro'-e'tiborga yetishaman deb vijdonini yutqazib qo'ydi, guldek bir qizning hayotiga zomin bo'ldi. Shu o'rinda olim bo'lish osondir ammo odam bo'lish qiyin.

### Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Umarbekov O. Odam bo'lish qiyin. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1970
- .2. Umarbekov O. Fotima va Zuhra. – Toshkent: Sharq, 1994
- .3. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Fan, 1983
- .4. Qojshjonov M. O'zbek romanchiligi taraqqiyoti. – Toshkent: Fan, 1980
- .5. Karimov N. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2002..
6. Rasulov R. O'zbek romani va zamonaviylik. – Toshkent: Fan, 1991.
7. Qahhor A. Adabiyot va hayot. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978.



**TRAGEDIYA JANRI: SOFOKL ASARLARINING O'ZIGA XOSLIGI****Barnoqulova Sevara**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich 24/1-guruh talabasi

Ilmiy rahbar: **Arzikulova Sohiba**[mironshoh@gmail.com](mailto:mironshoh@gmail.com)

+998880143050

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada qadimgi yunon adabiyotining buyuk vakili Sofokl ijodi, uning tragediya janridagi o'rni va inson ruhiyatini yoritishdagi mahorati tahlil etiladi. Asosan "Shoh Edip" va "Antigona" tragediyalarida inson va taqdir, axloq va qonun o'rtasidagi ziddiyatlar yoritilgan. Sofokl Esxil va Evripid ijodiy an'alarini davom ettirib, yunon tragediyasini psixologik chuqurlik va axloqiy mas'uliyat jihatidan yangi bosqichga ko'targan. Maqola Sofokl fojialarining falsafiy mazmuni va ularning jahon adabiyotidagi o'rni haqida umumiy xulosa beradi.

**Kalit so'zlar:** Sofokl, tragediya, Edip, Antigona, yunon adabiyoti, taqdir, inson, axloq, falsafa.

**Аннотация:** В данной статье рассматривается творчество древнегреческого драматурга Софокла, его роль в развитии жанра трагедии и мастерство раскрытия внутреннего мира человека. Основное внимание уделено анализу трагедий «Царь Эдип» и «Антигона», где показано противостояние человека и судьбы, морали и закона. Софокл, продолжая традиции Эсхила и Еврипида, поднял греческую трагедию на новый уровень, обогатив её психологической глубиной и нравственной ответственностью. В статье подчеркивается философский смысл трагедий Софокла и их значение для мировой литературы.

**Ключевые слова:** Софокл, трагедия, Эдип, Антигона, греческая литература, судьба, человек, мораль, философия.

**Annotation:** This article explores the works of the ancient Greek playwright Sophocles, his contribution to the development of the tragedy genre, and his mastery in depicting human psychology. The focus is placed on the tragedies *Oedipus Rex* and *Antigone*, which highlight the conflict between man and fate, morality and law. By continuing the traditions of Aeschylus and Euripides, Sophocles elevated Greek tragedy to a new artistic and philosophical level, emphasizing moral responsibility and inner freedom. The article concludes with an analysis of the philosophical depth of Sophocles' tragedies and their lasting influence on world literature.

**Keywords:** Sophocles, tragedy, Oedipus, Antigone, Greek literature, fate, human nature, morality, philosophy.

Insoniyat tarixida adabiyot har doim inson ruhiyatini, uning taqdir oldidagi kurashini va hayot mazmunini anglash istagini aks ettirib kelgan. Qadimgi Yunon adabiyoti, ayniqsa tragediya janri, bu yo'lda beqiyos badiiy va falsafiy maktab yaratgan. Tragediya, fojea - adabiyotning dramatik tur janrlaridan biri. Qadim yunonlarda hosil xudosi [Dionis](#) sharafiga xalq bayramlari o'tkazilgan. Bu bayramlarda echkilar so'yilib dasturxonga tortilgan. Qiziqchilar esa eчки terilarini yopinib, turli sahna tomoshalarini ko'rsatishgan. Bunday jaydari qiziqchilarni [tragoslar](#) deyishgan. Keyinchalik bu so'z oqibati fojia bilan tugaydigan sahna asarlariga nisbatan qo'llanila boshlagan. Tragediyaning asosiy belgilaridan biri - **fojeaviy ziddiyat**dir. Ya'ni, qahramon o'z istagi bilan buyuk maqsad sari intiladi, lekin bu yo'lda u o'zi anglamagan kuchlar - taqdir, jamiyat, qonun yoki axloqiy me'yorlar bilan to'qnashadi. Natijada uning hayoti fojia bilan tugaydi, ammo shu jarayonda insonning ruhiy buyukligi ochiladi. Esxil, Sofokl va Evripid kabi dramaturglar ijodi orqali yunon fojiasi nafaqat sahna san'ati, balki inson tafakkurining yuksak ifodasiga aylangan. Yunon tragediyalarining asosini miflar ya'ni afsonalar tashkil etadi. Buyuk tragik shoir Sofokl yunon adabiyotining eng yirik namoyandalaridan biri bo'lib, Esxil va Evripid bilan teng darajada qadrlanadi. U o'zining "Edip Reks", "Antigona", "Elektra" kabi asarlari bilan jahon adabiyoti tarixida o'chmas iz qoldirgan. Sofokl nafaqat shoir, balki faol davlat arbobi sifatida ham tanilgan. U Afina davlatida turli lavozimlarda ishlagan bo'lsa-da, umrining asosiy qismini tragediya yozishga bag'ishlagan. Shu bilan birga, u qadimgi yunon teatriga bir qancha yangiliklar kiritgan ijodkor sifatida ham tarixda muhim o'rin egallaydi.

Sofokl miloddan avvalgi 496-yilda Afina yaqinidagi Kolon qishlog'ida tug'ilgan. Bu joy keyinchalik uning "Yo'g'on ichakdagi Edip" tragediyasida madh etilgan. U yoshligidan san'at va musiqaga qiziqqan, o'z asarlari uchun musiqa bastalagan. Miloddan avvalgi 480-yilda, atigi o'n olti yoshida Sofokl Salamis jangidagi g'alaba sharafiga bag'ishlangan xorda ishtirok etgan. Shu tarixiy davrda Esxil jangda qatnashgan, Sofokl g'alabani madh etgan, Yevripid esa aynan o'sha yillarda tug'ilgan edi. Sofoklning otasi o'rta tabaqaga mansub bo'lgan, ammo o'g'liga puxta ta'lim bergan. Uning ijodiy faoliyati "Perikl davri", ya'ni Afina madaniyatining gullagan davriga to'g'ri keladi. Shu davrda Afina yunon dunyosining siyosiy va madaniy markaziga aylangan. Sofokl bu davrda nafaqat ijodkor, balki Afina g'aznachisi va strateg sifatida ham faoliyat yuritgan. U Samosga qarshi yurishda ham ishtirok etgan. Dramaturg bir necha bor fojiali musobaqalarda qatnashgan va hatto 468 yilda Esxilni

mag'lub etgan. Bundagi g'olib bo'lishiga sabab bo'lgan asar "Triptolem" tragediyasi asosida yaratilgan trilogiya edi. Kelajakda Sofokl yana yigirma marta birinchi o'rinni egalladi va hech qachon uchinchi bo'lmagan. Sofokl yunon sahna san'atiga muhim yangiliklar olib kirdi. U Esxil joriy etgan ikki aktyor o'rniga uchinchi aktyorni qo'shdi, bu esa sahnadagi harakatni va dialogni ancha jonlantirdi. Shu bilan birga, u xor rolini kamaytirib, har bir asarni mustaqil badiiy butunlikka ega qilib yozdi. Esxilda trilogiyalar yagona mavzuda yozilgan bo'lsa, Sofokl har bir tragediyani alohida, to'liq asar sifatida yaratgan. Bu yangiliklar natijasida Sofokl tragediyalarida inson xarakteri, ichki kechinma va axloqiy tanlov markazga chiqdi. Shuningdek, u katarsis - ya'ni tomoshabinning ruhiy tozalanish holatini kuchaytirish uchun xor va musiqiy qismlardan mohirona foydalangan.

Sofokl ijodining asosiy maqsadi vatanni ulug'lash va komil gunohni azob-uqubat bilan tozalash edi. Bu yerda Edip endi tomoshabin uni Edip Rex fojiasining boshida ko'rgan hukmdor emas, balki u yuqorida aytib o'tilgan asar oxirida bo'lgan baxtsizliklar tufayli buzilgan odam ham emas. U o'zining aybsizligini to'liq anglab, sodir etgan jinoyatlarida hech qanday gunoh yoki yovuzlik yo'qligini aytadi. Tragediyaning asosiy xususiyati xorning muallifning ona qishlog'ini madh etuvchi qismlaridir. Sofokl insonning ertangi kunga ishonchi yo'qligini ko'rsatadi, dunyoviy qiyinchiliklar esa unda pessimistik fikrlarni uyg'otadi. Atrofdagi voqelikka bunday g'amgin munosabat hayotning so'nggi bir necha yilligi tufayli yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Sofokl umr davomida 120 dan ortiq tragediyalar yozgan, ammo bizgacha atigi yetti tasi yetib kelgan:

"Antigona", "Edip Reks (Shoh Edip)", "Elektra", "Filoktetes", "Traxiniyalik ayollar", "Ayaks" va "Yo'g'on ichakdagi Edip". Sofoklning asarlarida inson va taqdir, axloq va qonun, vijdon va hokimiyat, erk va ilohiy iroda o'rtasidagi ziddiyatlar markaziy o'rin tutadi. U insonni butun borliq bilan yuzlashtirgan holda, uning ruhiy va axloqiy mustaqilligini ko'rsatadi.

"Antigona" Sofoklning eng mashhur asarlaridan biridir. Unda ilohiy qonun va davlat qonuni o'rtasidagi to'qnashuv yoritiladi. Asar voqealari Fiva shahrida kechadi: qirol Kreon davlat qonuniga binoan Antigoning ukasi Polineykni dafn etishni taqiqlaydi. Ammo Antigona bu buyruqqa bo'ysunmay, vijdon va axloq qonunini ustun qo'yadi. U ukasini dafn qilib, o'limni ongli ravishda tanlaydi. Kreon esa davlat manfaatini himoya qilayotganini o'ylab, qizni o'limga hukm qiladi, ammo bu qarori uning o'g'li va xotining halokatiga sabab bo'ladi. Tragediya yakunida Kreon o'z xatosini tan olib, inson irodasining ilohiy iroda oldida ojizligini tushunadi. Bu asarda Sofokl insonning axloqiy jasorati, vijdon erkinligi va ayol xarakterining kuchini

yuksak badiiy mahorat bilan tasvirlaydi. “Edip Reks” (Shoh Edip) - Sofokl ijodining cho‘qqisidir. Unda insonning taqdir bilan to‘qnashuvi eng yuqori dramatik darajada aks ettirilgan. Edip - adolatni, haqiqatni izlovchi hukmdor. U o‘z shahrini vabodan qutqarish uchun jinoyatchini qidiradi, ammo oxir-oqibat o‘zi qotil va gunohkor ekanini biladi. Bashoratdan qochishga urinayotgan Edip o‘z ixtiyori bilan o‘sha taqdirni amalga oshiradi: otasini o‘ldirib, onasiga uylanadi. Haqiqat ochilgach, u o‘zini jazolaydi - ko‘zlarini o‘yib, dunyodan yuz o‘giradi. Bu sahna insonning o‘z taqdiriga qarshi kurashish, bilishga intilish va o‘z aybini anglash fojeasining ramzidir. Sofokl bu asarda insonning o‘zlikni anglash jarayonini psixologik chuqurlikda tasvirlaydi. “Shoh Edip” - bu inson tafakkurining buyuk fojiasi, ammo ayni paytda inson ruhining yuksakligiga madhiyadir. Edibning adlotli va haqgo‘y hukmdorligini uning aytgan so‘zining ustidan chiqishidan ham bilsak bo‘ladi. U shohning qotilini topsa, ko‘zini o‘yib, bu shahardan badarg‘a qilishini aytadi va u qotil o‘zi bo‘lsa ham bu jazona qo‘llaydi. Bu asardan qismatdan yozilganidan qochib bo‘lmaydi degan fikr ilgari surilib, qanchalik uni o‘zgartirishga urunmasin bu insonlar qo‘lida emasligi yozilgan. Bu asarda hikoya qilinyotgan voqea bu qadimgi Fiva shahridagi qadimiy mifologiyadir.

“Yo‘g‘on ichakdagi Edip” Sofokl umrining so‘nggi yillarida yozilgan va u vafotidan keyin, miloddan avvalgi 401-yilda sahnalashtirilgan. Bu tragediyada Edip o‘z gunohlarini kechirgan, ruhiy poklanish yo‘liga kirgan inson sifatida ko‘rsatiladi. Asarda inson azob-uqubat orqali ruhiy tozalikka erishishi g‘oyasi ilgari suriladi. “Filoktetes”, “Ayaks”, “Elektra” kabi tragediyalarda esa insonning vatanparvarligi, fidoyiligi va axloqiy mas‘uliyati asosiy mavzu sifatida ko‘tariladi. Sofoklning fojialarida hayotning beqarorligi, baxtning o‘tkinchiligi, insonning xatolarga moyilligi va taqdir oldidagi ojizligi haqida fikrlar ko‘p uchraydi. Ammo bu pessimizm emas - bu haqiqatni anglash va vijdon bilan yashashga da‘vatdir. U insonni xudolarga to‘la bo‘ysunuvchi emas, balki o‘z tanlovi va javobgarligi bilan yashovchi mavjudot sifatida ko‘rsatadi.

Sofokl jamiyatda boylik, hokimiyat va axloq o‘rtasidagi muvozanat buzilayotganini ko‘rgan. U pulning kuchiga qarshi chiqib, fuqarolarning axloqiy tengligini himoya qilgan. Shuning uchun uning asarlarida ruhiy tozalik va adolat g‘oyalari ustuvor. Sofokl o‘zidan avvalgi Esxil tajribasidan foydalangan, ammo uni yangi bosqichga ko‘tardi. Esxilning qahramonlari xudolarga to‘liq bo‘ysungan timsollar bo‘lsa, Sofokl qahramonlari mustaqil shaxs sifatida harakat qiladi. Evripid esa bu jarayonni davom ettirib, oddiy inson psixologiyasini yanada chuqurroq ochadi. Bu uch buyuk dramaturg haqida Aristofan ham o‘zining mashhur “Qurbaqalar”

komediyasida soʻz yuritgan. Unda u Dionis orqali Esxil va Evripidni oʻlimdan qaytarish bahonasida ularning ijodiy bahsini tasvirlaydi. Natijada, Esxil gʻolib deb eʼtirof etiladi, lekin Sofoklning nomi ham bu bahsda eng hurmatli shoir sifatida tilga olinadi. Oradan ikki yarim ming yil oʻtgan boʻlsa-da, Sofokl asarlari bugungi kunda ham dolzarb. Chunki inson oʻz taqdiri bilan kurashadi, adolatni izlaydi, xato qiladi va uni toʻgʻrilashga harakat qiladi - bu jarayon oʻzgarmaydi. Sofokl bizni hayotga, vijdonimizga va qarorlarimizga boshqacharoq nigoz bilan qarashga oʻrgatadi. Sofokl yunon adabiyotida insonparvarlik falsafasini yaratgan buyuk ijodkor sifatida tarixda qoldi. Uning qahramonlari - Edip, Antigona, Elektra - inson vijdoni, jasorati va axloqiy qatʼiyligining timsollaridir. Sofokl tragediyalarida inson oʻz taqdiriga qarshi kurashadi, ammo bu kurash uning maʼnaviy yuksalishiga olib keladi. Shu bois Sofokl asarlari nafaqat antik dunyo, balki butun jahon adabiyoti uchun abadiy falsafiy ahamiyatga ega durdonalardir.

Sofokl insoniyat tarixida tragediya janrini yuksak badiiy darajaga olib chiqqan buyuk yozuvchidir. U sahna orqali insonning ichki olamiga, vijdon va burch oʻrtasidagi abadiy ziddiyatga yorqin nur soldi. Sofokl bizga inson oʻz xatolarini tan olishdan qoʻrqmasligi, hayotda ogʻriq va yoʻqotishlar orqali ham ruhiy yuksalishga erishish mumkinligini oʻrgatadi. Uning asarlari bugun ham bizni oʻylantiradi - davlat qonunlari va insoniylik, taqdir va iroda, muhabbat va burch oʻrtasidagi muvozanat haqida fikr yuritishga undaydi. Shuning uchun Sofokl faqat qadimgi Yunoniston adabiyoti emas, balki butun jahon adabiyotining faxridir.

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Sofokl. "Shoh Edip. Antigona". Yunon tilidan tarjima va soʻzboshi muallifi: T. Mirzaev. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.
2. Esxil, Sofokl, Evripid. "Qadimgi yunon tragediyalari". — Toshkent: Maʼnaviyat nashriyoti, 2008.
3. Norqulov, Sh. "Jahon adabiyoti tarixi". — Toshkent: Oʻzbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2017.
4. Asqarova, M. "Antik adabiyot asoslari". — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019.
5. U.Hamdammov, A.Qosimov/ jahon adabiyoti/-Toshkent-2017
6. [Tragediya - Vikipediya](#)
7. <https://uz.vogueindustry.com/>



## ALISHER NAVOIY G'AZALLARIDA KOMIL INSON G'OYASI

**Maftuna Islomova Uyg'unovna**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich talabasi

[Islomova138@gmail.com](mailto:Islomova138@gmail.com)

Ilmiy rahbar: Arzikulova Sohila Abdujabbor qizi

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodining markaziy falsafiy konsepsiyalaridan biri - komil inson g'oyasi tahlil qilinadi. Shoir g'azallarida aks etgan ilm va ma'rifat, sabr va qanoat, halollik, rostgo'ylik, ilohiy ishq hamda jamiyatga xizmat kabi fazilatlar komillikning asosiy bosqichlari sifatida ko'rsatilgan. Tadqiqot davomida "Xazoyin ul-maoniy" devonidagi ayrim baytlar asosida komil insonning tasavvufiy mohiyati, uning Navoiy dunyoqarashidagi o'rni hamda zamonaviy ma'naviy hayot bilan bog'liqligi ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Maqola zamonaviy jamiyatda Navoiy qarashlarining dolzarbligini ochib beradi va komil inson g'oyasini ma'naviy-axloqiy yetuklik mezoni sifatida talqin etadi.

**Kalit so'zlar:** Alisher Navoiy, komil inson, tasavvuf, ilm va ma'rifat, sabr va qanoat, halollik, ilohiy ishq, ma'naviy poklik, jamiyatga xizmat, barkamol avlod.

**Абстракт:** В данной статье анализируется одна из центральных философских концепций творчества Алишера Навои — идея совершенного человека (*комил инсони*). В газелях поэта отражены такие духовно-нравственные добродетели, как знание и просвещение, терпение и довольство, честность, правдивость, божественная любовь и служение обществу, которые представлены как основные этапы человеческого совершенствования. В ходе исследования на основе отдельных бейтов из дивана «Хазойин ул-маъаний» рассматривается суфийская сущность совершенного человека, его место в мировоззрении Навои и связь с современными духовными ценностями. Статья раскрывает актуальность взглядов Навои в контексте современного общества и трактует идею совершенного человека как критерий духовно-нравственной зрелости.

**Ключевые слова:** Алишер Навои, совершенный человек, суфизм, знание и просвещение, терпение и довольство, честность, божественная любовь, духовная чистота, служение обществу, гармонично развитое поколение.



**Abstract:** This article analyzes one of the central philosophical concepts in the creative heritage of Alisher Navoi - the idea of the *perfect human being* (*komil inson*). In his ghazals, the poet reflects such spiritual and moral virtues as knowledge and enlightenment, patience and contentment, honesty, truthfulness, divine love, and service to society, which are presented as the main stages of human perfection. Based on selected verses from the *Khazoyin ul-maoniy* divan, the study examines the Sufi essence of the perfect human, its place in Navoi's worldview, and its connection with contemporary moral and spiritual life. The article highlights the relevance of Navoi's humanistic ideas in modern society and interprets the concept of the perfect person as a criterion of moral and spiritual maturity.

**Keywords:** Alisher Navoi, perfect person, Sufism, knowledge and enlightenment, patience and contentment, honesty, divine love, spiritual purity, service to society, harmonious generation

Alisher Navoiy nafaqat o'zbek mumtoz adabiyotining, balki butun Sharq ma'naviy tafakkurining eng ulug' siymolaridan biri sifatida tanilgan. Shoirning ijodiy merosi turli mavzularni qamrab olgan bo'lsa-da, ularning eng asosiylaridan biri - komil inson konsepsiyasidir. Mazkur tushuncha tasavvufiy falsafaga tayanadi va insonning ruhiy, axloqiy hamda ijtimoiy barkamolligini ifodalaydi. "Komil inson" masalasi Sharq falsafiy merosida, xususan Ibn Arabiy, Jaloliddin Rumiy, Abdurahmon Jomiy qarashlarida ham keng yoritilgan. Navoiy esa bu g'oyani o'zining badiiy talqini orqali yuksak cho'qqiga olib chiqdi. Navoiy nazarida, komil inson bo'lishning birinchi sharti - ilm va ma'rifat egasi bo'lishdir. U "Xazoyin ul-maoniy" devonida shunday deydi:

*"Ilm birla bo'lsa komil, bilki ul inson erur,  
Ilmsiz har kimni ko'rdum, qoshida nodon erur."*

Bu baytda shoir ilmni insoniy komillikning bosh mezoni sifatida belgilaydi. Najmiddin Komilov shunday deydi: *"Ilm - insonni hayvondan ajratib turuvchi eng asosiy mezondir"*.

Bugungi kunda ham bu g'oya ta'lim-tarbiya siyosatida o'z ifodasini topmoqda. "Barkamol avlod" tushunchasi hamda yoshlarni ilm-fanga yo'naltirish siyosati bevosita Navoiy qarashlari bilan hamohangdir.

Komil insonning yana bir muhim fazilati - sabr va qanoatdir. Navoiy shunday yozadi:

*"Har kimki sabr ila yurdi, topdi kamolot yo'lin,  
Sabr qilmay yo'lga tushgan, topmas hargiz maqsudin."*

Shoir sabrni ruhiy toqat va barqarorlik omili sifatida ulug'laydi. Rajabov ta'kidlaganidek: *"Navoiy sabrni shaxsiy fazilat sifatida emas, balki jamiyat barqarorligining asosi sifatida talqin qiladi"*.

Bugungi davrda sabr va qanoat nafaqat ijtimoiy munosabatlarda, balki murakkab iqtisodiy jarayonlarda ham o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Komil inson tushunchasi Navoiy nazarida halollik va rostgo'ylikdan ham ajralmaydi. U shunday deydi:

*"Halol rizq ila boqmoq komillik yo'lida sharaf,  
Harom luqma ila yurmak insonlikdan tavq erur."*

Bu bayt halol mehnatning, rostgo'ylik va adolatning komillikdagi o'rnini yaqqol ko'rsatadi. O'tkir Sharafiddinov shunday deydi: *"Navoiy halollikni faqat shaxsiy axloqiy tamoyil sifatida emas, balki ijtimoiy taraqqiyotning bosh sharti sifatida talqin qiladi"*.

Tasavvuf falsafasida "komil inson"ning eng yuqori bosqichi — ilohiy ishqdir. Navoiy ham bu g'oyani o'z g'azallarida keng yoritgan:

*"Ishq birla jondin kechgan topgay kamolot manzilin,  
Ishqsiz jonning ko'ngli birla tanida hayot ne bor?"*

Shoir ishqni - insonni ilohiy haqiqatga eltuvchi kuch sifatida talqin qiladi. Bu fikr Ibn Arabiy va Rumi tasavvufiy qarashlariga yaqin turadi. Ishq orqali inson o'z nafsidan xoli bo'lib, haqiqiy ruhiy poklikka erishadi.

Bugungi davrda esa bu g'oya insonning ma'naviy tozaligi, axloqiy mas'uliyati va jamiyatda sog'lom ma'naviy muhit yaratish zarurati bilan uyg'unlashadi.

Komil inson faqat o'zini emas, balki jamiyatni ham o'ylaydi. Navoiy buni quyidagicha ifodalaydi:

*"Kimki xalq dardu g'amini dilida joy etmadi,  
Bilki, komillikning asroridin ogoh emas."*

Bu baytda shoir komillikni xalq dardu tashvishiga sherik bo'lish bilan bog'laydi. Komil inson o'zini emas, xalq manfaatini ham o'ylab yashaydi.

Alisher Navoiy g'azallarida komil inson g'oyasi markaziy o'rinni egallaydi. U ilm va ma'rifat, sabr va qanoat, halollik va rostgo'ylik, ilohiy ishq va jamiyatga xizmat kabi fazilatlarni komillikka eltuvchi bosqichlar sifatida belgilaydi. Bu g'oyalar o'z davrida tasavvufiy-falsafiy qarashlarning badiiy ifodasi bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ular ma'naviy tiklanish, barkamol avlod tarbiyasi, halollik va insonparvarlik siyosati bilan bevosita bog'liqdir.

Demakki, Navoiy komil inson konsepsiyasi - faqat o'tmish merosi emas, balki zamonaviy davr uchun ham muhim yo'l-yo'riqdir.

**Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Navoiy A. *Xazoyin ul-maoniy*. - Toshkent: Fan, 1960.
2. Komilov N. *Tasavvuf*. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009, 217-bet.
3. Sharafiddinov O. *Adabiyot va hayot*. - Toshkent: G'afur G'ulom, 1978, 95-bet.
4. Rajabov A. *Alisher Navoiy ijodida tasavvufiy qarashlar*. - Toshkent: Fan, 2001, 142-bet.
5. Ahmedov A. *Alisher Navoiy va tasavvuf*. - Samarqand: SamDU, 2015.

## “BOBURNOMA” ASARI TAHLILI

**Anvarjonova Zilola**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti  
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi  
Ilmiy rahbar: Usmanova Z.I.

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada “Boburnoma” asarining adabiyotimizdagi o'rnini va ahamiyati haqida so'z boradi. Asardagi ayrim she'rlar tahlilga tortiladi.

**Kalit so'zlar:** adib, nasr, muallif, realistik ruboiy, g'azal.

**Аннотация:** В статье рассматривается роль и значение произведения «Бабурнома» в нашей литературе. Анализируются некоторые стихотворения из произведения.

**Ключевые слова:** писатель, проза, автор, реалистические рубаи, газель.

**Abstract:** This article discusses the role and significance of the work "Baburnoma" in our literature. Some poems from the work are analyzed.

**Keywords:** writer, prose, author, realistic rubai, ghazal.

Temuriy shahzoda Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yil 14-fevralda Andijonda tug'ilgan. Bobur Vatanimiz tarixidagi takrorlanmas siymolardan biridir. U nafaqat yirik adib, buyuk tarixchi, ulkan olim, balki mohir sarkarda va davlat arbobi ham edi. Uning ijodi mana shu sohalar bilan chambarchas bog'liq holda yuzaga keldi. Uning mustaqil siyosiy faoliyati juda erta – otasi Umarshayx mirzoning kutilmaganda vafot etishi munosabati bilan boshlandi. O'shanda u bor-yo'g'i 12 yoshda edi. Boburdan bizga uning devonlari, «Boburnoma»si, bir qator ilmiy, tarixiy, diniy-falsafiy va axloqiy-ta'limiy ruhdagi asarlaridan iborat meros qoldi.

«Boburnoma» – adabiy va tarixiy ahamiyatga molik asar. Unda o'z davridagi ko'plab kishilarning turli vaziyatlardagi kechin malari, Osiyoning ko'plab tog'lari, daryolari, o'rmon va cho'llari, iqlimi, aholisi, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy ahvoli haqidagi ma'lumotlar jamlangan.

«Boburnoma» – o'zbek nasrining go'zal namunasi. Ungacha Yusuf xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari muqaddimasida, Rabg'uziy ijodida nasr namunalari uchrar edi. Alisher Navoiy uni yuqori pog'onaga olib chiqdi. Biroq «Boburnoma» bu borada o'zbek nasrining o'ziga xos kashfiyoti sifatida yuz ko'rsatdi. Asarda tarixning Bobur yashab o'tgan davri voqelari ifodalangan. Bu voqealar Andijon, Samarqand, Xo'jand, Hirotidan boshlab Kobul va Agrabacha bo'lgan qamrovga ega. Ya'ni unda O'rta Osiy

odan boshlab Hindistongacha bo'lgan masofadagi deyarli 50 yillik voqealar haqqoniy ifoda va bahosini topgan.

«Boburnoma»dagi voqealar bayoni aniq, ixcham va lo'nda, ta'sirchan, eng muhimi, hayotiy haqiqatga mos va muvofiqligi bilan e'tiborlidir. Muallif voqealar bayonida tabiat tasviriga, ayrim joylar tavsifiga, alohida kishilarning ta'riflariga jiddiy ahamiyat beradi. Asarda o'sha davr kishilarining haqqoniy, realistik tasviri berilgan. Bu narsa Boburning bergan ma'lumotlaridagi ishonch lilikni ta'minlagan. Asar bilan yaxshi tanishish Bobur xarakterini, undagi fazilatlar manbalarni aniqlashga imkon beradi.

Bobur o'z otasi haqida shunday yozadi: «hanafiy mazhabliq, pokiza e'tiqodliq kishi edi... Ravon savodi bor edi. «Xamsatayn» va masnaviy kitoblarni va tarixlarni o'qub edi. Aksar «Shohnoma» o'qur edi. Tab'i nazmi bor edi, vale she'rga parvo qilmas edi.

Boburning o'zi har qanday holatda, hatto urush-taloshlar avj olib turganida ham adolat mezonini qattiq tutgan. Jumladan, 909 (1503–1504)-yillar voqealari bayonida shu holat kuzatiladi. Qunduz shahri atrofida Xisravshohning askarlari ancha betartiblikka, zulm va zo'ravonlikka o'rgangan edilar. Ular Boburga qo'shilganidan keyin ham bu odatlarini tashlamaydi. Bir navkar «birovning bir ko'za yog'ini tortib olg'on uchun eshikka kelturub tayoqlattim, tayoq ostida o'q joni chiqdi. El bu siyosatnin tamom bosildilar», – deb ta'kidlaydi Boburning o'zi.

Asarda o'simliklar va hayvonot olami haqidagi nodir ma'lu motlar ham jamlangan, jumladan, adib Afg'onistondagi Dashti Shayxda o'ttiz uch xildagi bir-birini takrorlamaydigan lola turlari haqida gapiradi.«Boburnoma»da adabiyot va san'at ahli, ilm-ma'rifat kishilariga ham munosib o'rin berilgan. Unda Abdurahmon Jomiy, Shayxim Suhayliy, Husayn Ali Tufayliy, Sayfiy Buxoriy, Mir Husayn Muammoiy, Mullo Muhammad Badaxshiy, Yusuf Badiiy, Ohiy, Muhammad Solih, Hiloliy, Ahliy, Alisher Navoiy, Binoiy va boshqa so'z ustalari haqida maroqli hikoyalar mavjud.

«Boburnoma»da adibning shaxsi, uning tarjimai holi, xarakteri, qiziqishlari, kishilarga munosabati borasidagi qarashlari tegishli tarzda o'z aksini topgan. Biz asar sahifalaridan Bobur shaxsiyatidagi rostgo'ylik, mardlik, adolatparvarlik, mehribonlik, qattiqqo'llik, hassoslikning namoyon bo'lish holatlari bilan tanishamiz. Asarda Boburning ajdodlari, oilasi, avlodlari haqida ham birlamchi materiallar berilgan.Unda ayrim asarlarning yaratilish tarixi haqidagi materiallar ham keltirilgan, jumladan, 906 (1500–1501)-yillar voqealari bayonida bir hukmdorning Boburga yaxshi iltifot ko'rsatmagani aytiladi va adib quyidagi misralarini eslatadi:

Kim ko'rubtur, ey ko'ngul, ahli jahondin yaxshiliq?

Kimki ondin yaxshi yo'q, ko'z tutma ondin yaxshiliq.

907 (1501–1502)-yillar voqealari bayonida esa Toshkentga borib xon qoshida bir ruboiy o'qigani eslanadi:

Yod etmas emish kishini mehnatda kishi,

Shod etmas emish ko'ngulni g'urbatda kishi.

Ko'nglum bu g'aribliqta shod o'lmadi hech,

G'urbatda sevunmas emish, albatta, kishi.

Xuddi shu yil voqealari bayonida u:

Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim,

Ko'nglumdin o'zga mahrami asror topmadim, –

degan 7 baytli g'azalini tugatganligini ham aytadi.

Kobul atrofi dagi Gulbahor degan bir joydagi lolalarni sanatganda, u yerdan 34 xil lolani keltiradilar. Mana shu asnoda shoirning quyidagi g'azali yaratiladi:

Mening ko'nglumki, gulning g'unchasidek tah-batah qondur, Agar yuz ming bahor o'lsa, ochilmoqi ne imkondur.

Asarda 1508–1520, 1525, 1530-yillardagi voqealar aks etmay qolgan.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. [https://www.bbc.com/uzbek/news/story/2008/02/080224\\_babur](https://www.bbc.com/uzbek/news/story/2008/02/080224_babur)
2. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Boburnoma>
3. <https://oz.sputniknews-uz.com/20190214/zahiriddin-muhammad-bobur-hayoti-va-ijodi-22279234.html>



## «КӨРНЕКТІ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАКЕРІ, ҒАЖАЙЫП ЖЫРЛАР ЖАЗЫП ҚАЛДЫРҒАН, ЛИРИК АҚЫН-ЗАХРИДДИН МҰХАММЕД БАБЫР»

**Туремуратова Айгерим Қалмуратовна**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

**Ғылыми жетекшісі:** Жандос Абдазимович Байзаков (PhD)

**Аннотация:** Ғасырлар бойы талай ұрпақ тамсанып оқыған, тамаша лирикалық өлең жырларының авторы, ұлы шайыр, дарынды жазушы, ғулама-ғалым сондай-ақ атақты тарихшы, лирик ақын Захриддин Мұхаммед Бабырдың лирикасы туралы. Қысқаша өмірі, өлең құрылысы мен музыка теориясы сонымен қатар, соғыс өнері жайында жазылған бір қатар еңбектері жайында, Бабырдың әдебиет зерттеушісі ретіндегі көзқарасы, атақты тарихи шежіре «Бабыр-наме» жайында сөз өрбиді.

**Кілітті сөздер:** Данқты қолбасшы, туажат, Мауренахр, Шайбани хан, ұлттық басшы, лирик ақын, мавзолей, іскер жан, ғазал.

**Abstract:** About the lyrics of Zahriddin Muhammed Babur, the author of wonderful lyrical poems, a great poet, a talented writer, scholar scientist, famous historian and lyric poet, admired by many generations for centuries, Brief life, poem construction and muzic theory, as well as a literary researcher, and the famous historical chronicle «Babyr-name» are discussed.

**Key words:** Dankty kolbaschi, tuazhat, Maurenahr, Sgaibani khan, national leader, lyric poet, mausaleum, entepreneur, ghazal. «Захриддин Мұхаммед Бабыр жылы жүзді, батыл, іскер жан, өнер мен әдебиетті бағалай білген қайраткер, соғыс өнерін жетік меңгерген тұлға»

(Джавахарлал Неру)

**Кіріспе бөлім:** Әмудария мен Сырдария аралығында, яғни Мауераннахрда бір орталыққа бағынатын қуатты мемлекет құруды мақсат еткен, атасынан қалған тақты жау қолына алдырмау мақсатында, жанын тіккен, елінің, халқының қамын жеп, өз басын қауіп қатерге тіккен өзбек сондай-ақ бүкіл түркі халқының адал перзенті Захриддин Мұхаммед Бабыр сол мақсатына жету үшін, көп суыт жол-жорықты баснан өткізеді. Мауереннахрды бір қолды ете алмасада, Моғол империясын бір қолды еткен яғни негізін қалаған үш жүз жыл бойы басқарған, мемлекет қайраткерінің тарихта есімі сақталып қалды.

**Негізгі бөлім:** Кезінде Мір Әлишер Науаидың өзі мықты шәкірт деп білген Захриддин Мұхаммед Бабыр сол дәуірдегі түркі халықтарының өлкесі Мауереннахрда яғни қазіргі Әндіжан қаласында, 1483 жылдың 14 ақпанында дүниеге келген. Ұлы Амір Темірге туажат болып келетін әкесі Омар Шейх атақты адам болған. Алып анадан туады, демекші Бабырдың анасы шағатай әулетінен шыққан, Жүніс ханның бәйбішесінен туған екінші қызы Құтлық Нигар Ханым еді.

Жастайынан өнерге, білімге құштар болған Бабыр түркі тілдерімен қатар, араб және парсы тілдерін жете меңгерген. Шығыстың классикалық поэзиясынан еркін сусындаған, тарих, философия, табиғаттану ғалымдары бойынша өз заманына лайықты едәуір білім алған жан. Ержүрек батырлығы үшін оны бала кезден Бабыр деп атап кеткен, бұл сөздің араб тілінен алынғанда мағынасы «арыстан» дегені. Ал шын есімі кім болғаны беймәлім. Он екі жасында әкесінен ерте қалған Бабыр Ферғана уәлаятының әмірі болып таққа отырады. Сол кезде, орталықта өзара, қырық пышақ соғыс күнде болып жатқан болытын, Себеп, Амір Темір құрдырған мемлекеті басқару, тақ таласы еді. Ақыр соңында тақтан, бүкіл биліктен ажырап қалған темурилер әулетінде жоқ болып кету қауіпі бар еді. Еш бір дәрменсіз, жауға төтеп бере алмаған, хандықтан ажырап қалған Бабыр өзі сенімді деп білген бір топ нөкерлерімен Ауған еліне кетеді, шын мәнінде кетуге мәжбүр болады. Сол бетімен Үндістанға бет алып, 1525 жылы билік құрады. Үндістанның дамуына, көркендеп өсуіне себеп болады. Қайткенменде, туған жерін аңсайды. Сол кезде ең жақын досы қаламы еді. Өз қаламынан тамған бір өлеңінде ол былай дейді.

Аллаға жүз мәрте тәубе дегін,  
Құдай саған сыйлады үнді жерін.  
Ыстыққа шыдай алмай қиналғанда,  
Күтемін туған жердің салқын желін.

Лирик ақын өзінің сөзінде Отанға, туған жерге болған сағынышын білдіруде. Сондада Аллаға шүкіршілік етеді, даналықтың белгісі ғой. Захриддин Мұхаммед Бабыр 14-15 жасынан-ақ Гератта тұратын өзінің ұстазы деп білген Мір Әлішер Науаиға өлеңмен хат жазып, ұстазынан талай рет өлеңмен жазылған жауап хат алған. Брақ ақындарда ғұмыры бойы бірін-бірі көрмей, кездесіп жолығуды армандап өткен екен. Захриддин Мұхаммед Бабырдың лирикасы негізінен сол кезде шығыс классикалық поэзиясында кең тараған жанрларда ғазел, рубаят, тұйық, месневи, т.б. түрінде жазылған өлеңдер болып келеді. Ақын сопылық мистикалық ағымдағы ақындар секілді «жұмақтың рақатын» емес, шын өмірден

туындайтын табиғи сезімді, шын мәніндегі махаббатты, адам бойындағы асыл қасиеттерді жырлаған. Оның өмірді мадақтап, халықты өнер білімге шақырған өлеңдері көп екені баршамызға мәлім. Кейде Бабыр сол дәуірдің әдеби дәстүріне сәйкес өз ойын бүркемелеп, нәзік ишарамен, астарлап, аллегориямен көмеске сөйлеп жеткізеді. Қазіргі таңда ақынның бізге қолжазба түріндегі өлеңдер жинағының екі нұсқасы мәлім. Бірі қазір Парижде, екіншісі үндістанның мәшһүр Римпур кітапханасында сақтаулы. 1917 жылға келіп професор А.Смойлович осы екі нұсқаға жәнede «Бабыр наме» өлеңдері негізінде Петроградта жәнede Бабыр өлеңдерінің нұсқасын жазып шығарды.

Бабырдың есімін көркем сөз шебері ретінде ғана емес, сондай-ақ, оның дарынды тарихшы, географ және этнограф ретінде мәшһүр еткен туынды еңбегі «Бабыр наме» болып табылады. Кезінде түркі халықтарының бәріне бірдей ортақ болып келген әдеби тілде яғни, шағатай тілінде жазылған бұл прозалық шығарма үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімінде он бесінші ғасыр соңы мен он алтыншы ғасырдың бас кезінде орын алған, Орта Азиядағы негізгі саяси оқиғалар егжей тегжейлі баяндалады. Екінші бөлімінде, сол кездегі Кабул уәлаяты, қазіргі Ауған өлкесіндегі жағдайлар баяндалады. Үшінші бөлімінде Үндістанның саяси оқиғалары жазылған, бұл еңбегі қазіргі күндегі өзіндік орны бар туынды болып есептеледі.

**Қорытынды бөлім:** «Мұнда жазылғанның бәрі ақиқат. Мен өз- өзіме мынадай шарт қойдым: әрбір оқиға қалай болған, солай етіп жазамын, мен жазған әрбір сөз шындық болсын. Сондықтан өзімнің туыс-туысқандарымныңда жақсы жақтарын да, жаман жақтарын да жасырмай айттым. Өзіме жақын жандардың да, жат кісілердің де кемшіліктері мен игі істерін баян еттім» деп, тек шындықты, шынайылықты жаны сүйген, бүкіл ғұмырын елім, халқым деп өткізген, елінің, халқының бір туар азаматы Захриддин Мұхаммед Бабыр еді.

### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі: (References)**

1. З.М.Бабыр «Бабыр наме» 1-2-бөлім Танкент 1965 жылғы нұсқасы
2. Н. Келімбетов «Ежелгі дәуір әдебиеті» Атамұра 2005 жыл
3. Г. Ламб «Жолбарыс Бабыр» Нью Йорк 1961 жыл

## TURKIY XALQLAR ADABIYOTI: TADQIQ, TAHLIL VA TALQIN MUAMMOLARI

**Yaxshiboyeva Charos Safarovna**

O'zbekiston tili va adabiyoti yo'nalishi sirtqi 4-kurs, 22/2-guruh talabasi

**Ilmiy rahbar:** Komilova Gulmira Temirovna

**ANNOTATSIYA:** Ushbu maqolada turkiy xalqlar adabiyotining tarixiy ildizlari, rivojlanish bosqichlari va hozirgi kunda olib borilayotgan ilmiy izlanishlar yoritilgan. Tadqiq, tahlil va talqin masalalari zamonaviy adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan ko'rib chiqilib, turkiy adabiy merosning ahamiyati tahlil qilinadi. Maqolada ilmiy izlanishlar, adabiy an'analar va ularning o'zaro ta'sirini aniqlash orqali turkiy xalqlar adabiyotini chuqur o'rganish zarurligi asoslab berilgan.

**Kalit so'zlar:** turkiy xalqlar adabiyoti, tadqiq, tahlil, talqin, madaniy meros, adabiyotshunoslik, tarix, o'zlik.

**ANNOTATION:** This article examines the historical roots, development stages, and modern research directions of Turkic literature. The study focuses on the research, analysis, and interpretation of literary works from the Turkic world, revealing the importance of preserving and understanding this vast cultural heritage. It highlights the necessity of comparative literary studies to strengthen the unity and cultural identity of the Turkic-speaking nations.

**Keywords:** Turkic literature, research, analysis, interpretation, cultural heritage, literary studies, history, identity.

Turkiy xalqlar adabiyoti dunyo madaniyati va adabiy merosining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu adabiyot o'zining boy tarixiy ildizlari, badiiy uslubi, falsafiy g'oyalari va ma'naviy qadriyatlari bilan ajralib turadi. Turkiy xalqlar adabiyoti asrlar davomida og'zaki va yozma ijodning o'zaro uyg'unlashuvi natijasida shakllangan bo'lib, unda xalq og'zaki ijodining poetik imkoniyatlari, mifologik qarashlar, diniy-falsafiy tasavvurlar, shuningdek, ijtimoiy adolat, insonparvarlik, axloqiy komillik g'oyalari o'z ifodasini topgan.

Bugungi kunda turkiy xalqlarning adabiy merosini o'rganish, uni zamonaviy adabiyotshunoslik metodlari asosida tadqiq etish xalqaro miqyosda ham dolzarb masalaga aylangan. Xususan, O'zbekiston, Turkiya, Qozog'iston, Ozarbayjon, Qirg'iziston va Turkmaniston olimlari o'zaro ilmiy hamkorlikda turkiy xalqlar adabiyotining umumiy ildizlari, poetik tizimi, obrazlar olami va g'oyaviy

yo'nalishlarini qiyosiy tahlil etmoqdalar. Shuningdek, turkiy adabiyotshunoslikda integratsion yondashuv, raqamli adabiy manbalarni tahlil qilish, matnshunoslikni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish yo'nalishlari ham rivojlanmoqda. Shuning uchun ushbu mavzuni tadqiq etish nafaqat tarixiy ahamiyatga, balki bugungi madaniy integratsiya va milliy o'zlikni anglash jarayoniga ham bevosita daxldordir.

Turkiy xalqlar adabiyoti dunyo adabiy merosining ajralmas qismidir. U o'zining boy tarixiy ildizlari, badiiy an'analari, falsafiy mazmuni bilan ajralib turadi. Qadimiy turkiy yozma yodgorliklar, jumladan, Orxon-Enasoy bitiklari, xalq og'zaki ijodi namunalarining asosini tashkil etadi. Ushbu asarlar nafaqat badiiy, balki falsafiy, ijtimoiy, madaniy jihatdan ham o'rganishga arziydi. Turkiy xalqlar adabiyotining tarixiy bosqichlari asrlar davomida shakllanib, har bir davr o'zining ijtimoiy hayoti, tafakkuri va madaniyatini aks ettirgan. Bu jarayonlarda yozma va og'zaki ijod uyg'unlashgan, shuningdek, diniy, axloqiy va milliy qadriyatlar asosida shakllangan. Bugungi kunda turkiy adabiyotning o'rganilishi xalqaro miqyosda ahamiyat kasb etmoqda. Turkiy adabiyotshunoslik fanining rivojlanishi, turkiy tillarning yaqinligi va umumiy tarixiy ildizlar bu yo'nalishdagi izlanishlarni chuqurlashtirmoqda.

### **Turkiy xalqlar adabiyotining tadqiq muammolari**

Turkiy xalqlar adabiyotini tadqiq etish nafaqat adabiyotshunoslik, balki tarix, tilshunoslik, falsafa, etnografiya va madaniyatshunoslik fanlari bilan uzviy bog'liqdir. Tadqiq jarayonida manbaviy yetishmovchilik, ayrim asarlarning yo'qolib ketgani yoki tahririy jihatdan buzilgan shaklda yetib kelgani asosiy muammolardan biridir. Masalan, qadimgi Uyg'ur davriga oid matnlarning katta qismi chet mamlakatlar arxivlarida saqlanmoqda, ammo ularni tahlil qilish va tarjima qilish ishlari hali to'liq tugallangani yo'q. So'nggi yillarda bu borada Turkiy kengash, TURKSOY va O'zbekiston Fanlar akademiyasi qoshidagi Adabiyotshunoslik instituti tomonidan muhim ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Tadqiqotchilar Qurinov, Nishonova, Shermuhamedovlar turkiy adabiyot manbalarini qiyosiy tahlil asosida o'rganish zarurligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, yagona metodologik tizimni ishlab chiqish, turkiy xalqlar adabiy merosini raqamlashtirish hamda elektron katalog yaratish bugungi adabiyotshunoslik oldidagi dolzarb vazifalardandir.

Turkiy xalqlar adabiyotini tadqiq etish jarayonida asosiy muammo manbaviy yetishmovchilik va tarixiy hujjatlarning to'liq o'rganilmaganligidir. Qadimiy bitiklar, qo'lyozmalar, og'zaki ijod namunalarini to'liq tizimlashtirish hali yakuniga yetmagan. Ilmiy tadqiqotlarda metodologik yondashuvlarning bir xilligi ham ba'zan natijadorlikni cheklaydi. Shu boisdan, turkiy adabiy merosni o'rganishda tarix, tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnografiya kabi fanlarning integratsiyasiga ehtiyoj



katta. Masalan, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig"i va Alisher Navoiy ijodi bugungi turkiy adabiy tafakkurni anglashda muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, turkiy xalqlarning adabiy aloqalari, madaniy o'zaro ta'siri ularning umumiy qadriyatlar asosida birlashganligini ko'rsatadi.

Adabiy tahlil badiiy asarning g'oyaviy-falsafiy mohiyatini ochish, obrazlar tizimi, til va uslubni chuqur o'rganishni talab etadi. Turkiy adabiyotda tahlil jarayoni milliy mentalitet, diniy-falsafiy dunyoqarash va tarixiy tajriba bilan chambarchas bog'liq. Masalan, Alisher Navoiy asarlarida so'z san'ati orqali inson ruhiyati, muhabbat va ma'rifat g'oyalari ifodalansa, Abay Qunanboyev ijodida axloqiy komillik, ma'naviy uyg'onish motivlari markazda turadi.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda komparativ tahlil, sotsiologik yondashuv, psixopoetik tahlil kabi metodlar keng qo'llanilmoqda. Bu usullar yordamida turkiy xalqlar adabiy merosi boshqa jahon adabiyotlari bilan qiyoslab o'rganilmoqda. Jumladan, Fuzuliy lirikasidagi ishq falsafasi bilan Yevropa romantizmi o'rtasidagi o'xshashliklar, Bobur she'riyati bilan fors adabiy an'alarining uyg'unligi ilmiy izlanishlarda tahlil etilmoqda.

Bugungi kunda yosh tadqiqotchilar adabiy tahlilni raqamli lingvistika va sun'iy intellekt asosida olib borish imkoniyatlarini ham o'rganmoqdalar. Bu esa matnlar orasidagi leksik va semantik o'xshashliklarni avtomatik aniqlashga yordam bermoqda.

### **Turkiy adabiyotdagi tahlil masalalari**

Talqin jarayoni adabiyotshunoslikning eng murakkab bosqichlaridan biri bo'lib, u asarning estetik mohiyatini, muallif niyatini va davr kontekstini anglashni taqozo etadi. Turkiy xalqlar adabiyotini talqin etishda tarixiy-falsafiy yondashuv, madaniyatlararo muloqot konsepsiyasi va postmodern tahlil metodlari qo'llanilmoqda.

Masalan, Alisher Navoiy asarlari bugungi kunda nafaqat mumtoz adabiyot namunasi, balki insonparvarlik, bag'rikenglik va milliy o'zlikni anglashning ramzi sifatida talqin qilinmoqda. Shuningdek, O'zbekiston, Qozog'iston, Turkiya, Ozarbayjon va Qirg'iziston adabiyotshunoslari turkiy xalqlar adabiyotini yagona "madaniy fazo" sifatida o'rganish yo'lida hamkorlik qilmoqdalar.

Zamonaviy talqin yondashuvlari, xususan, intertekstual va semiotik tahlil usullari asarlar o'rtasidagi bog'liqlikni, ramz va ma'no qatlamlarini ochishga xizmat qilmoqda. Bu jarayonda talqin faqat akademik emas, balki madaniy-ma'rifiy ahamiyat kasb etib, yosh avlodni milliy o'zlik ruhida tarbiyalash vositasiga aylanmoqda.

Adabiyot tahlili badiiy matnning mazmuni, shakli, g'oyasi, til vositalari va uslubini chuqur o'rganishni talab qiladi. Turkiy adabiyotning har bir namunasida xalq ruhiyati, milliy qadriyatlar, insonparvarlik va axloqiy g'oyalar o'z aksini topadi. Shu



nuqtai nazardan, tahlil jarayonida asarning yaratilish davri, muallif dunyoqarashi, xalq og'zaki ijodi bilan aloqasi e'tiborga olinadi. Masalan, Alisher Navoiy, Abay, Fuzuliy, Bobur kabi ijodkorlar asarlarida inson tabiatining murakkabligi, ezgulik va yovuzlik kurashi, ijtimoiy adolat g'oyalari asosiy o'rinni egallaydi. Zamonaviy tahlil metodlari, jumladan, komparativ, strukturaviy, sotsiologik va lingvopoetik yondashuvlar turkiy adabiyotning yanada chuqur tahliliga imkon yaratmoqda.

### **Talqin yondashuvlari va zamonaviy izlanishlar**

Talqin – bu asarning ma'nosini anglash, g'oyaviy-estetik mohiyatini ochib berish jarayonidir. Turkiy xalqlar adabiyotini talqin qilishda tarixiylik va zamonaviylik o'zaro uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi. Har bir asar o'z davrining ijtimoiy, madaniy, axloqiy muhitini aks ettiradi. Shu boisdan talqin jarayonida kontekstual yondashuv muhim o'rin tutadi. Hozirgi davrda turkiy adabiyot namunalarini zamonaviy estetik talqin asosida o'rganish, ularni xalqaro miqyosda targ'ib qilish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, turkiy xalqlar adabiyotini talqin etishda milliy o'zlik, xalq ruhiyati va tarixiy xotira alohida o'rin egallaydi. Bu jihatlar adabiy merosni saqlash, uni yosh avlodga yetkazish va global madaniyatda munosib o'rinni egallash uchun xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, turkiy xalqlar adabiyotini tadqiq, tahlil va talqin qilish jarayoni keng qamrovli ilmiy izlanishlarni talab etadi. Har bir turkiy xalq adabiyoti o'ziga xos milliy xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ularni umumiy ildizlar, tarixiy jarayonlar, dunyoqarash va badiiy qadriyatlar birlashtirib turadi. Shu bois, bu merosni o'rganish jarayonida qiyosiy adabiyotshunoslik, lingvopoetik va madaniyatshunoslik yondashuvlarini uyg'un qo'llash muhimdir.

Bugungi globalizatsiya davrida turkiy xalqlar adabiyotini xalqaro miqyosda targ'ib etish, asarlarning tarjimalarini ko'paytirish, elektron adabiy bazalar yaratish va raqamli tahlil texnologiyalaridan foydalanish ilmiy natijadorlikni yanada oshiradi.

Shuningdek, turkiy adabiy merosni yosh avlodga yetkazish, ularni milliy o'zlik va madaniy g'urur ruhida tarbiyalashda ushbu adabiyotning o'rni beqiyosdir. Turkiy adabiyot faqat badiiy hodisa emas, balki butun turkiy dunyo ma'naviyatining, birligining, tarixiy xotirasining timsolidir. Shu sababli, kelgusidagi ilmiy izlanishlar bu yo'nalishda yanada kengayib, turkiy xalqlarning madaniy integratsiyasiga xizmat qilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, turkiy xalqlar adabiyotining tadqiq, tahlil va talqin masalalari o'zaro bog'liq ilmiy yo'nalishlar bo'lib, ular orqali adabiy merosni chuqur o'rganish imkoniyati paydo bo'ladi. Turkiy adabiyot milliy o'zlikni anglash, ma'naviy qadriyatlarni asrash va madaniy birlikni mustahkamlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy izlanishlar jarayonida yangi manbalarni kashf etish, ularni zamonaviy adabiyotshunoslik metodlari asosida tadqiq etish turkiy xalqlarning umumiy tarixini yanada chuqurroq ochib beradi. Shu boisdan, bu sohada xalqaro ilmiy hamkorlikni kuchaytirish, tarjimalar sonini ko'paytirish va raqamli adabiy bazalar yaratish zarur. Turkiy xalqlar adabiyotini chuqur o'rganish nafaqat ilmiy, balki ma'naviy va madaniy taraqqiyot uchun ham muhimdir.

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mahmud Koshg'ariy. "Devonu lug'otit turk". Toshkent, 1960.
2. Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilig". Toshkent, 1971.
3. Alisher Navoiy. "Xamsa". Toshkent, 2016.
4. Abdurauf Fitrat. "Adabiyot qoidalari". Toshkent, 1926.
5. Abay Qunanboyev. "So'zlar kitobi". Olmaota, 1980.
6. Hodi Zarifov. "O'zbek adabiyoti tarixi". Toshkent, 1976.
7. M. Qahhor. "Adabiyot va hayot". Toshkent, 1983.
8. Z. T. Nishonova. "Turkiy adabiyotda integratsion jarayonlar". Toshkent, 2020.
9. A. Rasulov. "Turkiy xalqlar madaniy merosi". Samarqand, 2019
10. A. Shermuhamedov. "Turkiy xalqlar poetik tafakkuri". Toshkent, 2017.
11. J. Jalolov. "Adabiy integratsiya va tahlil metodlari". Buxoro, 2023.
12. I. Karimov. "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch". Toshkent, 2008.
13. D. Quronov. "Adabiyot nazariyasi asoslari". Toshkent, 2018

## SHAVKAT RAHMON: HAYOT VA IJOD YO'LI

**Mo'minov Aziz Sharof o'g'li**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-kurs talabasi

[azizbekmuminov109@gmail.com](mailto:azizbekmuminov109@gmail.com)

**Arashova Sakina Otajonovna**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-kurs talabasi

[sakinaarashova07@gmail.com](mailto:sakinaarashova07@gmail.com)

Ilmiy rahbar: **Usmonova Z.I.**

**ANNOTATSIYA:** Ushbu maqolada Shavkat Rahmonning hayoti, shaxsiyati va ijodi haqida so'z boradi. Maqola uning o'zbek adabiyotidagi o'rni va ijodini ko'rsatishga qaratilgan.

**Kalit so'zlar:** o'zbek she'riyati, ijod, shoir, erksevarlik, o'zlik, mardlik, ma'naviy qadriyatlar.

**АННОТАЦИЯ:** В данной статье рассматривается жизнь, личность и творчество Шавката Рахмона. Статья направлена на демонстрацию его места и вклада в узбекскую литературу.

**Ключевые слова:** узбекская поэзия, творчество, поэт, независимость, самосознание, мужество, духовные ценности.

**ANNOTATION :** This article discusses the life, personality, and works of Shavkat Rahmon. The article aims to highlight his place and contribution in Uzbek literature.

**Keywords:** Uzbek poetry, creativity, poet, independence, selfhood, bravery, spiritual values.

O'tgan asr, aniqrog'i XX asrning ikkinchi yarmida o'zbek she'riyatida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bu davrda Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Muhammad Yusuf, Omon Matjon, Saida Zunnunova To'ra Sulaymon, va 70-yillar avlodi deya nom olgan Usmon Azim, Rauf Parfi, Xurshid Davron Halima Xudoyberdiyeva kabi zabardast shoir va shoiralar she'riyat maydoniga kirib kelishdi. Bu ijodkorlar avvalgilardan farqli ravishda yangicha uslub, yangicha fikrlash, yangicha mazmun, yangicha nafas bilan o'zbek adabiyotida tub burilishlar yasadi. Ana shunday ijodkorlar

orasida o'z dunyoqarashi va o'z uslubi bilan alohida ajralib turadigan o'zbek xalqining mard, otashnafas va erksevar farzandi, iste'dodli shoiri Shavkat Rahmondirdir.

Shoir 1950-yilning 12-sentabrida O'sh shahrida dunyoga keldi. Otasi va onasi asli Shahrixon tumanidan bo'lib, O'sh shahriga kelib qolishgandi. O'rta maktabni alo baholar bilan tamomlagandan so'ng Toshkent Davlat universitetining filologiya fakultetiga ketma-ket 2 yil hujjat topshiradi, imtihonlarni yaxshi topshirgan bo'lsa-da, yetarli ballni to'play olmaydi. Shundan so'ng u O'sh viloyati gazetalarida ishlay boshlaydi va Tursunboy Adashboyev bilan tanishib qoladi va yozgan she'rlarini ko'rsatadi. Shu tariqa bo'lajak shoirning she'rlari viloyat gazetalarida birin-ketin chop etila boshlaydi. Oradan biroz vaqt o'tib Moskvadagi Maksim Gorkiy nomidagi Adabiyot institutiga tanlov e'lon qilinadi. U she'rlarini rus tiliga o'girib Moskvaga yuboradi va o'qishga qabul qilingani haqida xabar oladi. U yerda o'z tengdoshlari Halima Xudoyberdiyeva, Murod Muhammad Do'st kabi bo'lajak mashhur adiblar bilan birgalikda tahsil oladi. O'qishni tugatgandan so'ng Toshkentga qaytadi va G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotida muharrir va bo'lim boshlig'i, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasida mas'ul xodim bo'lib faoliyat yuritadi. Shu yillarda uning ketma-ket "Rangin lahzalar", "Yurak qirralari", "Ochiq kunlar", "Gullayotgan tosh", "Uyg'oq tog'lar", "Hulvo", "Saylanma" singari she'riy kitoblari e'lon qilindi. Tinimsiz izlanishda bo'lgan Shavkat Rahmon ispan shoiri Federika Garsia Lorkaning she'rlari jamlangan kitobni rus tilidan o'zbek tiliga tarjima qilib, "Saylanma" nomi ostida nashr ettirdi. Ko'p o'tmay o'zi ham ispan tilini mustaqil ravishda o'rganib Lorkaning "Eng qayg'uli shodlik" kitobini, X. R. Ximenas, R. Alberti she'rlarini o'zbek tiliga o'girdi. "Sh. Rahmon ijodida hamisha millatning dard-u armonlarini ifodalashga intilardi. U o'z kayfiyatlarini tasvirlash bilan kifoyalanadigan shoirlar sirasiga kirmas, o'z taqdirini millatinikidan ayri tasavvur etmasdi. U har bir millatdoshining ko'ngil mulkiga kirib borishni orzu etib, shu yo'lda tinimsiz dard chekib yashagan shoir edi. "Bir qo'shiq bo'laman daryoday yurakning eng chuqur yerida" deya orzu qilgan shoir hamisha samimiy tuyg'ularni beqiyos badiiy yuksaklikda o'ta kuyinchaklik bilan kuyladi:

Zulfiqor ruh kerak,  
kerak chin yog'du,  
chin ishq yolqinlari bag'rimga to'lsin,  
jismimni toblasin faqat chin og'riq,  
chechaklar qop-qora bo'lsa-da, bo'lsin"[1:249]

"O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi" unvoniga loyiq topilgan Shavkat Rahmon uzoq davom etgan xastalikdan so'ng 1996-yilning kuzida Toshkent

vafot etdi. 1997-yilda uning "Saylanma"si chop etildi hamda O'sh shahridagi u tug'ilgan mahallaga, shahardagi maktablardan biriga uning nomi berilgan.

"Vatanfidolik - deydi shoir Asqar Mahkam, - Shavkat Rahmon she'riyati va hayotining mazmuni edi. U faqat she'rlarida «vatan»lab mukofot taqsimlanadigan ayyomlarga yetib borib, Vatanini kepakka sotib bo'lsa-da unvon, yo nishon olish uchun kurakda turmaydigan sharmandaliklarni boshlab yuboradigan va xurjunini ko'tarib, diydiyo qiladigan kimsalardan nafratlanardi. Uning vatanfidoligi pokiza, odamiy edi. Har bir nafasida Vatan yo'lida shahid ketish haqida o'y surib yurgandek tuyulaverardi. Shavkat Rahmon Vatan va millat taqdirini eng ko'p va xo'b qalamga olgan, unga farzandlik munosabatini bor harorat va muhabbati, achchiq-chuchuklari bilan tikka ayta olgan yagona shoir edi" [2]. Ko'rinadiki, shoirning vatan, erkinlik va ozodlik mavzusida yozilgan she'rlari alohida diqqatga sazovor. Buni "Turkiylar" she'ri misolida ham ko'rish mumkin. U quyidagicha boshlanadi:

Qilichin tashladi beklar, nihoyat,  
bosildi tulporlar, tig'lar suroni,  
urhoga o'rgangan tillarda oyat,  
turkiylar tanidi komil Xudoni.  
Qilichlar zangladi...

Parchadan anglashiladiki, turkiylar qadimdan jangovar, erksevar xalq bo'lishgan. Ammo endi ular mo'min, musulmonlar bo'lishadi. "Qilichlar zangladi" iborasi ham aynan shuni tushuntirishga xizmat qiladi. Bostirib kelgan yov bilan dahshatli kurashda jasur, mard yigitlar jon berishadi. Turklar o'zining o'zligini sekin-asta yo'qota boshlaydi:

Turkda bosh qolmadi...  
qolmadi dovlar,  
xotin-xalaj qoldi motam ko'tarib,  
"Bizga tik qarama" buyurdi yovlar,  
yovlarga ters qarab yashadi bari.

Shoir she'r davomida yov bir tomonda qolib bir xalq o'zlari bilan o'zlari urush-janjall qilgani, turkiylarlar o'zining tarixiy ildizlarini, jangovarlik, bo'yin egmaslik, erksevarlik tushunchalarini yo'qotayotgani, shu taxlitda kelgusi avlodlar ham qul bo'lib ulg'ayotganidan kuyunadi va yurtning botir yigitlariga murojaat qiladi:

Bormi er yigitlar,  
bormi er qizlar,  
bormi gul bag'ringda jo'mard nolalar,  
bormi bul tufroqda o'zligin izlab,  
osmon-u falakka yetgan bolalar.  
Bor bo'lsa,  
alarga yetkarib qo'ying,  
bir boshga bir o'lim demagan ermas,  
shahidlar o'lmaydi,  
bir qarab tuying:  
Yovga ters qaragan musulmon emas!  
Yovga ters qaragan musulmon emas!  
Yovga ters qaragan musulmon emas!  
Yovga ters qaragan musulmon emas!  
Yovga ters qaragan musulmon emas

So'nggi satrning besh marta takrorlanishi turk elining asriy fojiasi naqadar dahshatli bo'lganini ko'rsatadi. Umuman olganda, shoirning bu she'ri orqali o'zining shonli, qudratli ajdodlariga munosib avlod bo'lmagan turkiy xalqlarning illatlarini fosh etadi. Shoir shu mavzudagi yana bir boshqa she'rida xiyonat, sotqinlik qoralanadi. Aslida hech bir bahodir jangda o'lmaydi, ular xiyonatlar, sotqinliklar tufayli qurbon bo'ladi. Tarixga nazar solinsa, katta janglarda mardlarchahalok bo'lmagan, aksincha, ularni turli yig'inlarda yoki bo'lmasa uxlashyotganda xoinlarcha o'ldirishgani ko'rinadi:

Jangda o'lgan emas biror bahodir,  
bari halok bo'lgan xiyonatlardan,  
toshday uxlaganda to'shlarin ochib  
yo zahar qo'shilgan ziyofatlardan.

Afsona, ertak, dostonlarda er-yigitlar jasur va qo'rqmas bo'ladi, hattoki ularni na ajdar na dev, hech qanaqa maxluqot yenga olmaydi. Ular jang-u jadallarda mardlarcha halok bo'lishmagan, bariga kutilmaganda zarba berilgan. Bahodirlarni yiqitadigan kuch dushman emas, balki yaqin odamning xiyonatidir:



Biror asotirda bahodirlarni  
hattoki, yuz boshli ajdar yemagan,  
ming bir sinoatli yalmog'izlar ham  
tog'larni o'ynagan devlar yengmagan.  
Bari halok bo'lgan xiyonatlardan,  
bariga orqadan sanchilgan xanjar.

Bu hodisalar bir marta emas, azaldan shunday bo'lib kelgan. Lekin xiyonatlar sabab har gal qahramonlar o'lsa ham ularning jasorati, mardligi kelgusi avlodlar - bolalar ko'zida qayta tirilganday bo'laveradi:

Shunday bo'lib kelgan azal-u azal,  
mana shu jafokash, ko'hna Vatanda.  
Har gal bahodirlar yiqilar ekan  
kurakka sanchilgan nomard tig'idan,  
qayta tirilganday bo'lardi nogoh  
har bir bolakayning qorachig'ida.

Har doim bahodirlar qo'rqoqlarning qo'lida o'ladi. Chunki qo'rqoqlar mardlar bilan olisha olmaydi, kutilmaganda zarba beradi:

Ishongil, hech qachon seni aldamas  
sofdil elatlarning asotirlari,  
birorta bahodir o'lganmas jangda,  
qo'rqoqlar o'ldirgan bahodirlarni.

O'zbek xalqining "o'jar shoiri" deya ta'riflangan Shavkat Rahmon XX asr o'zbek adabiyotida o'chmas iz qoldirdi. Shoirning ijodi shunchaki hissiyotlarni ifodalashgina bo'lib qolmasdan o'quvchini chuqur o'yga toldiradi, fikrlashga undaydi. Shu bois Shavkat Rahmon o'zbek she'riyatida ma'naviy va ma'rifiy qadriyatlarni aks ettirgan yetuk shoir sifatida qadrlanadi.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yo'ldoshev Q., Qodirov V., Yo'ldoshbekov J. Adabiyot 9-sinf darslik.

"O'zbekiston" NMIU, 2019, Toshkent, 249-b.

2. Asqar Mahkam. Adabiyot ibodati (shoir Shavkat Rahmon hayoti va ijodiga chizgilar) <https://share.google/LUcfSW1Ib9v4dYI1W>

3. Shavkat Rahmon. Saylanma, Sharq, 1997, Toshkent.

4. Aliyeva O. Shavkat Rahmon she'riyatidagi obrazlarning tasnifi.

5. Shavkat Rahmon. Abadiyat oralab. – Toshkent: Movarounnahr, 2012.

6. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari, - Toshkent, Noshir, 2019.

## THE ORIGIN AND FUNCTION OF ENGLISH FOLK BALLADS

**Jumanazarova Muqaddam Abdunazar qizi**

Chirchik state pedagogical university

Faculty of Tourism, Foreign Language and Literature

3<sup>rd</sup> year student

Email: [jumanazarovamuqaddam6@gmail.com](mailto:jumanazarovamuqaddam6@gmail.com)

**Rozikova Zilola Tursunboyevna**

Chirchik state pedagogical university

Faculty of Tourism, English language teacher

Email: [rozikova1625@gmail.com](mailto:rozikova1625@gmail.com)

**Abstract:** This article analyzes the historical origins of English folk ballads and examines their social, cultural, and literary functions. Through this work author reveals the history of English Folk Ballads and how this poetry type influence this country's social life and literature.

**Key words:** Celtic storytelling traditions, Anglo-Saxon heroic poetry, oral tradition,

Folk ballads is one of the most important historical wealth for English history. In every country early history had different types of ballads and it tells early history about early nations social bonds, life, culture. Actually, folk ballads are traditional narrative songs that often tell stories of love, adventure, and historical events, passed down through oral tradition. Because they were created and preserved by ordinary people rather than professional writers, folk ballads reflect everyday concerns, emotions, beliefs, and cultural values of English society. Studying their origins and functions is essential for understanding the development of English literature and folklore. They include various types, such as traditional ballads with themes of love and adventure, and broadside ballads which were printed on single sheets and often covered news or events, like murders, battles, or social issues.

English folk ballads originated from a rich oral tradition, possibly stemming from [Scandinavian and Germanic storytelling traditions](#) and influenced by medieval European "ballares" (dance songs). Early examples, such as "Judas" from the 13th century, appeared in written form, with later popular ballads like those about [Robin Hood](#) emerging around the late 14th century. These ballads were passed down orally, documented by collectors in the late 15th century, and continued to evolve, absorbing various influences from popular songs, music hall tunes, and regional

traditions. Ballads were originally written to accompany dances, and so were composed in [couplets](#) with refrains in alternate lines. These refrains would have been sung by the dancers in time with the dance. Most northern and west European ballads are written in [ballad stanzas](#) or [quatrains](#) (four-line [stanzas](#)) of alternating lines of [iambic](#) (an unstressed followed by a stressed syllable) [tetrameter](#) (eight syllables) and iambic [trimeter](#) (six syllables), known as [ballad meter](#). Usually, only the second and fourth line of a quatrain are rhymed (in the scheme ), which has been taken to suggest that, originally, ballads consisted of couplets (two lines) of rhymed verse, each of 14 syllables. This can be seen in this stanza from "[Lord Thomas and Fair Annet](#)".<sup>8</sup>

The earliest English ballads are believed to have originated between the 12th and 15th centuries. Although these ballads were not written down at first, scholars found linguistic and stylistic evidence that they come from the late medieval period. Many early ballads grew out of local legends, historical events, and communal experiences. English folk ballads were transmitted orally for centuries. This means they changed frequently as performers adapted them to different audiences and regions. The lack of a single written version made ballads flexible and dynamic. Oral transmission also helped preserve the cultural memory of communities who had limited access to written texts.

Early collections of English ballads were made by [Samuel Pepys](#) (1633–1703) and in the [Roxburghe Ballads](#) collected by [Robert Harley](#), (1661–1724), which paralleled the work in Scotland by [Walter Scott](#) and [Robert Burns](#). Inspired by his reading as a teenager of [Reliques of Ancient English Poetry](#) by [Thomas Percy](#), Scott began collecting ballads while he attended Edinburgh University in the 1790s. He published his research from 1802 to 1803 in a three-volume work, [Minstrelsy of the Scottish Border](#). Burns collaborated with [James Johnson](#) on the multi-volume [Scots Musical Museum](#), a miscellany of folk songs and poetry with original work by Burns. Around the same time, he worked with [George Thompson](#) on [A Select Collection of Original Scottish Airs for the Voice](#).<sup>9</sup>

Both Northern English and Southern Scots shared in the identified tradition of [Border ballads](#), particularly evinced by the cross-border narrative in versions of "[The Ballad of Chevy Chase](#)" sometimes associated with the Lancashire-born sixteenth-century minstrel [Richard Sheale](#).

<sup>8</sup><https://en.wikipedia.org/wiki/Ballad#:~:text=The%20traditional%2C%20classical%20or%20popular,Minstrelsy%20of%20the%20Scottish%20Border>.

<sup>9</sup> Dugaw, Dianne. *Deep Play: John Gay and the Invention of Modernity*. Newark, Del.: University of Delaware Press, 2001. Print.



Illustration by [Arthur Rackham](#) to [Young Bekie](#).<sup>10</sup>

It has been suggested that the increasing interest in traditional popular ballads during the eighteenth century was prompted by social issues such as the enclosure movement as many of the ballads deal with themes concerning rural laborers. James Davey has suggested that the common themes of sailing and naval battles may also have prompted the use (at least in England) of popular ballads as naval recruitment tools.

Key work on the traditional ballad was undertaken in the late 19th century in Denmark by [Svend Grundtvig](#) and for England and Scotland by the Harvard professor [Francis James Child](#). They attempted to record and classify all the known ballads and variants in their chosen regions. Since Child died before writing a commentary on his work it is uncertain exactly how and why he differentiated the 305 ballads printed that would be published as [The English and Scottish Popular Ballads](#). There have been many different and contradictory attempts to classify traditional ballads by theme, but commonly identified types are the religious, supernatural, tragic, love ballads, historic, legendary and humorous. The traditional form and content of the ballad were modified to form the basis for twenty-three bawdy pornographic ballads that appeared in the underground Victorian magazine [The Pearl](#), which ran for eighteen issues between 1879 and 1880. Unlike the traditional ballad, these obscene ballads aggressively mocked sentimental nostalgia and local lore.<sup>11</sup>

<sup>10</sup>[https://en.wikipedia.org/wiki/File:Illustration\\_to\\_the\\_ballad\\_Young\\_Beckie\\_from\\_%22Some\\_British\\_Ballads%22.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/File:Illustration_to_the_ballad_Young_Beckie_from_%22Some_British_Ballads%22.jpg)

<sup>11</sup> Witmer, Robert (14 October 2011) [20 January 2002]. "Ballad (jazz)". [Grove Music Online](#) (8th ed.). Oxford University Press. ISBN 978-1-56159-263-0.

English folk ballads emerged from the rich oral traditions of medieval Britain, shaped by cultural exchange and communal storytelling. Their functions extended beyond entertainment: they educated audiences, preserved historical memory, expressed collective identity, and influenced literary development. As a result, folk ballads remain an important part of England's cultural heritage and a significant field of study in English literature and folklore.

### References

1. Randel, Don (1986). *The New Harvard Dictionary of Music*. Cambridge: Harvard University Press. [ISBN 0-674-61525-5](#).
2. Temperley, Nicholas (25 July 2013) [2001]. "Ballad (from Lat. ballare: 'to dance')". [Grove Music Online](#) (8th ed.). Oxford University Press. [ISBN 978-1-56159-263-0](#).
3. Winton, Calhoun. *John Gay and the London Theatre*. Lexington: University Press of Kentucky, 1993. Print.
4. Witmer, Robert (14 October 2011) [20 January 2002]. "Ballad (jazz)". [Grove Music Online](#) (8th ed.). Oxford University Press. [ISBN 978-1-56159-263-0](#).
5. Marcello Sorce Keller, "Sul castel di mirabel: Life of a Ballad in Oral Tradition and Choral Practice", *Ethnomusicology*, XXX(1986), no. 3, 449- 469.
6. Khodjiyeva, N. U. K., & Roziqova, Z. T. K. (2024). THE ROLE OF JANE AUSTEN IN ENGLISH LITERATURE. *Academic research in educational sciences*, 5(CSPU Conference 1 Part 1), 879-882.
7. Sultanbayeva, I. B. Q., & Rozikova, Z. (2024). WOMEN WRITERS IN ENGLISH LITERATURE. *Academic research in educational sciences*, 5(CSPU Conference 1 Part 2), 268-270.



## АБУ АБДУЛЛОҲИ РУДАКӢ ПОЯГУЗОРИ АДАБИЁТИ ФОРСУ ТОЧИК

**Абдуллоҷонов Иззатилло Салим- зода**

Донишҷӯи курси дуюм Донишгоҳи

Давлатии педагогии Чирчиқ

Роҳбари илми: Ҳикматов Ҳикмат

**Калит вожаҳо:** Абуабдуллоҳи Рӯдаки, шеърӣ эпики, клссики, аъроб, Сосониён, форси...

**Анотатсия:** Абуабдуллоҳи Рудакӣ, ки дар қарни X зиндагӣ мекард, ҳамчун поягузори адабиёти форс-тоҷик маъруф аст. Анотатсия: Абуабдуллоҳи Рудакӣ, живший в X веке, известен как основатель таджикско-персидской литературы.

**Annotation:** Abu Abdullahi Rudaki, who lived in the 10th century, is recognized as the founder of Tajik-Persian literature. He created outstanding works that still hold an important place in people's hearts.

Давраи адабиёти забони форси нав, ки машҳур ба забони дарӣ аст, бо давраи салтанати Сомониён ва бо номи Абуабдуллоҳи Рудакӣ алоқаманд аст. Ин адабиёт дар замони Сомониён ба вучуд омад ва забони он забони давлати ва забони илму фарҳанги эрони гардид. Шухра-т нахони адабиёти форс-тоҷик низ аз ҳамин аср ибтидо мегирад ва дар сарғаҳи ин адабиёт Абуабдуллоҳи Рудакӣ ҳамчун бунёдгузор мақому манзалати оли аст. Адабиёти нави форсии дарӣ дар асри X яку якбора ба вучуд наомадааст. Ин адабиёт то давраи ташаккул ва такомули худ роҳи пурпечутоб ва марҳилаҳои гуногуни таҳаввулотӣ шакливу мундариनावиро тай намудааст.

Дар қарнҳои III-VII дар Осиёи Миёна қавмҳои эронии шарқӣ сокин буданд, ки онҳо дар гуиш ва шеваҳои мухталиф, вале ба ҳам наздики суғдӣ, хоразмӣ ва портаву саки ҳарф мезаданд ва ба ҳамин забон адабиёти фаннӣ бадеӣ низ эҷод карда буданд. Ёдгориҳои хаттӣ шоят кам, вале пурарзиши адабии «Дарахти Асурик» ва «Ёдгори Зарирон» ба забони портӣ дар таркиби лугавии худ бисёр калимаву вожаҳое доранд, ки дертар дар забони дариӣ Ҳамзамон бо қарнҳои дар Эрони Ғарбӣ давлати муқтадири Сосониён (221-651 мелоди) вучуд дошт, ки адабиёт, фарҳанг ва осори меъмориву тасвирии онҳо дар замони худ берун аз марзҳои кишвари онҳо дар молики Шарқу Ғарб шухрати мафтункунандае дошт.

Дар давлати Сосониён ба забони паҳлавӣ осори бой ва бузурги адабиву ахлоқ таълиф гардид, Адабиёт ҳам Эрони ғарбиву ҳам шарқӣ, яъне Мовароуннаҳр аз ҷиҳати мазмунҳои асосӣ ва ҳамосавии бостонӣ ва аз ҳайси

таркиби луғавӣ бисёр умумият ва монандиҳо доштанд. Қавмҳои гуногуни эрониро суннатҳои қадими мардумӣ ва оини маззабию динӣ (яъне оини Зардуштӣ) ба ҳам наздик мекарданд. Дар қарни VII милодӣ лашкари аъроби зери парчами ислом ба тасхир ва истилои сарзамини Эрон ва баъдтар Осиёи Миёна бархост. Дар натиҷаи ҷангҳои шадиду танҳо бинои давлати Сосонӣ ва мулкҳои мар-думи эронии шарқи пош хурданд, балки осори маданияву фарҳангӣ ва маънавии ҷандинасрии Эронзамин аъроб гашт. Баробари ҳамин дини ислом бо суръат ва ҳайратангезе ба ҷойи дину мазҳабҳои қадими эронӣ дар Эрону Мовароуннаҳр ташаккул ёфт. Лашкари аъроб дар баробари ислом ба ин сарзаминҳо забони арабиро низ овард. Забони арабӣ ҳамчун забони муқаддас ва забони китоби осмонии ислом - Қуръон дар коргузориҳои давлат, дар ҳаёти иҷтимоиву фарҳанг ҷойгузини забонҳои бумии эронӣ гашт. Олимону шоирон ва адибони маҳаллӣ осори манзум ва мансури худро ба забони арабӣ таълиф менамудан.

Дар Эрону Мовароуннаҳр шеърҳои араб шаклҳои клас-сикии назм ва насри бадеии аъробо ворид намуд. Вазни аруз ва тарзи қофиясозии шеърҳои араб, воситаҳои тасвири шеърҳои бодиянишинони араб, анвои шеърҳои ғаноиву мадеҳӣ, мисли ғазалу қасида дар ашъори шоирони арабизабони маҳаллӣ устувор гардид. Баробари ҳамин шеърҳои араб дар зерҳои таъсири муҳит ва иқлими мулкҳои нави обшору сабзу хуррам, бо таъсири суннатҳои бостонии адабиёти хаттии қадими эронӣ аз ҷиҳати санъати сухан ва воситаҳои тасвир ғанитар гардид ва аз шеърҳои бумии худ араб хеле дур ҳам рафт. Номасо, достонҳои асотириву ҳамосавӣ, мазмунҳои қиссаҳои қадимии эронӣ, гуфтан мумкин аст, адабиёти арабӣ маҳаллиро ба вуҷуд овард, ки мо онро метавонем адабиёти эронии арабзабон мегуем. Аз ин пост, ки дусад соли «сукути адабиёти форсиро» мо имруз давраи арабизабони адабиёти форс-тоҷик меномем.

Бо вуҷуди он ки дар Эрону Хуросону Мовароуннаҳр адабиёти хаттӣ ба забонҳои маҳаллӣ аз мавҷудият боз монд, аммо дар байни мардум ва аҳди илму дониши эрони адабиёти шиғоҳӣ ва муоширату муомилот ҳамчунон дар забонҳои хеш идома дошт. Намунаи чунин назму шеърҳои форсиро таърихнависони араб дар китобхояшон ба хуруфоти арабӣ сабт кардаанд. Шеърҳои ҳаҷвомези хатлонӣ дар шикасти ҷанговарони араб, мисраъҳои ҳузномези Абулӣбағӣ дар харобиву вайронии Самарқанд, ки дар таърихномаҳои муаллифони араб сабт гардидааст, шоҳиди он аст, ки мардум ба забони маҳаллии худ шеър мегуфт, арзи ҳол мекард. Ҳамаи ин далолат ба он мекунад, ки забону суннатҳои қадими бостонӣ

ва нақши ойини зардуштӣ ва дигар анъанаҳои ба ислом бегонаро мардум  
нигаҳбонӣ мекард, дар ёду хотир пос медоранд.

#### **Адабиётҳои истифода шуда**

- 1.Аълохон. Одамшушуарои Рудакӣ. Душанбе, «Адиб», 2003.-С.76,26
- 2.Б. Ғафуров. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. Сталинобод. 1947- С. 138.
- 3.Зоҳидов. Арабоязычный период персидско-таджикской литературы VIII-IX вв. Душанбе, 1993.
- 4.Асрор Мухторов. Амирон ва вазирони Сомони. Душанбе, 1997.- С.20;
- 5.Абдусаттор Мухторов, Асламшоҳ Раҳматуллоев. Таърихи халқи тоҷик.Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди аввал. Москва, 2003. - С. 125.

## ПАНДУ ҲИКМАТҲОИ БАЧАҒОНА ДАР ЭҶОДИЁТИ РҶДАКӢ

Асхатова Аниса Жаҳонгировна

Донишҷӯи курси 2-юми гурӯҳҳои тоҷикии ДДОЧ

**Аннотатсия:** Дар ин тезис-мақола фикрҳои панду ахлоқонаи асосгузори адабиёти классикии тоҷик Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ баррасӣ гардидааст. Қариб тамоми ашъори Рӯдакиро панду ҳикматҳои ахлоқона ташкил медиҳад. Рӯдакӣ пеш аз ҳама ба тарбияи бачаҳо эътибори калон меод.

**Калидвожаҳо:** Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, панд, ҳикмат, ахлоқ, таҷриба, зиндагӣ, илм, дониш.

**Аннотатсия:** Ушбу тезис-мақолада тоҷик адабиётининг асосчиси Абӯабдуллоҳ Рӯдакийнинг панд ва ахлоқӣ ижодиға назар солиниб, таҳлилий нуқтаи назардан баҳо берилган. Чунки унинг ижодини ушбу панд-ахлоқӣ шеърлар ташкил қилади. Рӯдакий энг аввало, болалар тарбиясига эътибор берган.

**Калит сўзлар:** Абӯабдулло Рӯдакий, панд, ҳикмат, ахлоқ, таҷриба, умр, илм, билим.

**Abstract:** This article discusses the admonitions and moral teachings of the founder of classical Tajik literature, Abu'abdullah Rudaki. Almost all of Rudaki's poems are composed of moral admonitions and wisdom. Rudaki primarily paid great attention to the upbringing of children.

**Keywords:** Abu'abdullah Rudaki, advice, morality, experience, life, science, knowledge.

Зиндагӣ шахсонеро бузург медорад, ки аз таҷрибаи ширину талхи рӯзгор баҳра бардошта, ҳулосаҳои муҳими ин таҷрибаро чун сабақ барои умум ташвиқ менамоянд. Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ аз зумраи чунин шахсоне аст, ки зиндагии сермазмун ва пур аз пастиву баландиро паси сар намудааст. Осори басо бою рангине пур аз панду насиҳати ибратомӯз боқӣ гузоштааст. Рӯдакӣ соли 858 ба ин олам ҳамчу нуре хувайдо шуд. Ин нур дунёи фонири равшан гардонд, ба олам илму фарҳангро шиносонд. Дар сафи одамони пешқадам, ватандӯст ва халқпарвар меистод. Вале, сад афсус, ки зиндагии Рӯдакӣ хуб нагузашт, зеро таъкиби руҳонӣ монд ва соли 941 поёни дарахти ӯ хушк мешавад. Марги чунин як суҳанвари донову тавоно наздикон ва дӯстони ҳамқаламашро бениҳоят ғамгину мотамзада карда буд.

Рӯдакӣ рафту монд ҳикмати ӯ,

Гул бирезад нарезад аз вай бўй.

Дар панду андарз ва ҳикматҳои Рӯдакӣ мазмунҳои умумии инсонӣ, аз қабилӣ тарғиби илму дониш, раҳму шафқат, рафоқату дӯстӣ ва кўшишу кор ҷои асосиро мегиранд. Шоир бо ин роҳ дар тарбия намудани инсонии комил ва парвардани ахлоқи хуб то имрӯз ҳисса мегузорад. Вай ақида дорад, ки барои дарки ҳақиқати зиндагӣ кас бояд ақлу донишро кор фармояд. Ба воқеаю ҳодисаҳо бо ҷашми хирад нигариста, кўшиш намояд, ки моҳияти онро фаҳмад. Ӯ ақлу донишро ба тарзи шоирона ҷашми дил меномад ва панд медиҳад:

Ба ҷашми дилат дид бояд ҷаҳон,

Ки ҷашми сари ту набинад ниҳон.

Бад-ин ошкорат бубин ошкор,

Ниҳонӣ-тро бар ниҳонӣ гумор

Азбаски Рӯдакӣ таҷрибаи зиндагиро нахустмуаллим ва роҳбари асосии инсон барои пешрафт ва ҳалли мушкилиҳо мешуморад, даъват менамояд, ки ҳар як шахс онро омӯзад. Шоир таъкид мекунад:

Бирав, зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир,

Ки баҳри дафъи ҳаводис туро ба кор ояд.

Вале таҷрибаи рӯзгорро фақат аз рӯи илму дониш дарк намудан мумкин аст. Бинобар ҳамин, инсон барои он ки хирадманд шавад, даставвал бояд дониш омӯзад. Ба фикри Рӯдакӣ, ки хеле ҳаётист, дониш хирадро сайқал медиҳад, чун ҷароғи равшанкунандаи роҳи зиндагӣ ба инсонҳо роҳи нек нишон медиҳад, аз ҳама бадӣҳо, зарарҳо ва офатҳо ўро ҳимоят менамояд ва дар ҷашми мардум шахси донишманд ва хирадмандро мўхтарам мегардонад. Фарҳанг дараҷаи олии пайвастагии ақл, дониш, маърифат, адаб ва маданият мебошад. Рӯдакӣ онро беҳтарин сарвати маънавии инсоният шумурда, аз он ҳар чӣ бештар баҳра бардоштанро талқин мекунад:

Ҳеч ганҷе нест аз фарҳанг бех,

То тавонӣ, рӯй бар ин ганҷ нех.

Шоир инсондӯст, чун муаллими ахлоқ тарафдори он аст, ки фарзандон бо одоби писандида, ахлоқи нек, ҳунар ва дараҷаи илму дониш номбардори падару модар, аҷдод, миллат ва халқу ватани худ бошанд. Фарзандон набояд ба аслу насаби худ мағрур шаванд, зеро аз донишу хирад ва обрӯи падарон ба фарзандони ноқобилу нолоиқ нафъе нест:

Эй дарего, ки хирадмандро

Бошад фарзанду хирадманд не.

В-арчи адаб дораду дониш падар,

Ҳосили мерос ба фарзанд не.

Панду ҳикматҳои Рӯдакӣ ҳамеша боэътибор буда, ҳамчун роҳнамо барои ҷомеаҳои гуногун хидмат кардаанд. Ҳар як шеърӣ ӯ ҷанбаи таълимӣ дошта, ба хонанда на танҳо ҳаловати эстетикӣ, балки хирадмандӣ ва дарки ҳаёти маънавиро тақдим мекунад.

Рӯдакӣ аз баҳри бепоён ҷавҳар кофтани шуд. Ҷавҳаре, ки ӯ ба мо ҳадя кардааст, солҳои сол нури худро пошида меояд. Ҷавҳари ӯ дар роҳи ҳаётамон ҷароғбон аст, ки мо шабона дар ғафлат намонем, дар ҳаёт панд намехӯрем. Боварӣ дорам Рӯдакӣ ҳатто баъди ҳазор сол ҳам дар дили инсонҳо дар ёдҳо мемонад.

Аз ин рӯ бо мақсади бузургдошти ин нобиғаи некном, мебояд ҳар як хонандаи эҷодаш аз таҳти дил изҳори миннатдорӣ намояд, зеро панду андарзи Рӯдакӣ буд, ки дар рафти ҷараёнҳои ҳаётӣ бе ҳеҷ гуна тамъкорӣ ба вай ёрӣ расондааст.

#### **Адабиётҳо:**

1. Мирзоев А. “Абӯабдулло Рӯдакӣ”, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, Сталинобод, 1958.
2. Ҳалимов С. “Адабиёти тоҷик дар асри X”, Самарқанд, 1999
3. Осори Рӯдакӣ”, Нашриёти давлатии Тоҷикистон, Сталинобод, 1958
4. Фарҳанги забони тоҷикӣ, Ҷ. 1, Москва, 1969.



**BADIIY ASARDA SUJET TUSHUNCHASI****Rahmonqulov Allamurod**Chirchiq davlat pedagogika universiteti  
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi  
Ilmiy rahbar: Usmanova Z

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada badiiy asarda syujet tushunchasining mazmun-mohiyati, uning tarkibiy qismlari va badiiy asardagi ahamiyati tahlil qilinadi. Syujet voqealar rivoji, obrazlar harakati va dramatik keskinlik orqali asarning estetik va mazmuniy boyligini belgilovchi asosiy komponent sifatida qaraladi. Maqolada shuningdek, klassik va zamonaviy adabiyot namunalarida syujet qurilishi misollar asosida tahlil qilinib, yozuvchining syujet yaratish mahorati hamda uning badiiy ta'sir kuchi muhokama etiladi.

**Kalit so'zlar:** syujet, kompozitsiya, badiiy asar, voqealar rivoji, konflikt, dramatism, obrazlar harakati, badiiy tafakkur.

**Аннотация:** В статье анализируется сущность понятия сюжета в художественном произведении, его компоненты и его значение в художественном произведении. Сюжет считается ключевым компонентом, определяющим эстетическую и содержательную насыщенность произведения посредством развития событий, движения персонажей и драматического напряжения. В статье также на примерах анализируется построение сюжета в классической и современной литературе, обсуждается мастерство писателя в создании сюжета и его художественное воздействие.

**Ключевые слова:** сюжет, композиция, художественное произведение, развитие событий, конфликт, драма, движение образов, художественная мысль.

**Abstract:** The article analyzes the essence of the concept of plot in a work of art, its components and its meaning in a work of art. Plot is considered a key component that determines the aesthetic and content richness of a work through the development of events, the movement of characters and dramatic tension. The article also analyzes the construction of the plot in classical and modern literature using examples, discusses the writer's skill in creating a plot and its artistic impact.

**Key words:** plot, composition, work of art, development of events, conflict, drama, movement of images, artistic thought.

Sujetlilik asardagi estetik mohiyatning birinchi shartidir - sujet yo'q joyda badiiylik yo'q. O'zbek mumtoz yozuvchilari ham voqealarni muayyan tarzda tartibga

solib, yaxshi ifoda etishga katta ahamiyat berganlar. Bu usulni asosiy niyati kitobxonga yetkazishda qulay yo'l deb bilganlar. Sujet deganda asardagi voqealar tizmasi tushuniladi. Buning sababi shundaki, "sujetli asarlarda" yaxlit hayot manzarasi bilan bog'liq holda biron muhim ijtimoiy ziddiyat badiiy tadqiq etiladi. Sujetda ijtimoiy ziddiyat rivojlanishda aks ettirilishi, uning qanday hal bo'lishi va oqibatlari ko'rsatilishi juda katta ahamiyatga ega, chunki shu yo'l bilan ijtimoiy taraqqiyotning tamoyillari va qonuniyatlari ochib beriladi. Shu munosabat bilan sujetning adabiy asardagi ko'p qirralari rolini tushunishga yordam beruvchi ayrim holatlar ustida alohida to'xtab o'tmoq zarur.

Avvalo, san'atkorning ziddiyat mohiyatiga kirib borishini, kurash ishtirokchilari bo'lgan kishilar qalbidan joy olishi ham taqozo qilinishini hisobga olish lozim. Sujetning ma'rifiy ahamiyati bor, sujet odamlarning o'zaro aloqalari, ular o'rtasidagi qarama-qarshiliklar, umuman kishilar o'rtasidagi munosabatlar, u yoki bu xarakterning, tipning tarixiy rivojlanishi, tashkil topib borishidir. Bu ta'rifda asarda ishtirok etuvchi shaxslarning o'zaro munosabatlari, xarakterlarning shakllanish yoilari va bosqichlari, turli-tuman xususiyatlarini yaqqol tasavvur qilishga imkon beruvchi sujetning muhim vazifalari alohida qayd etib o'tilgan. Ikkinchidan, yozuvchi "istasa ham, istamasa ham qalbi va aqli bilan o'z asarining mazmunini tashkil etuvchi ziddiyatga tortiladi". Natijada yozuvchi tasvirlayotgan voqealar rivoji mantiqida uning qalamga olgan ziddiyatni qanday tushunishi va baholashi, ijtimoiy qarashlari ham o'z ifodasini topadi. Yozuvchi o'sha tushunish va qarashlarni kitobxon ongiga singdiradi, shu yo'l bilan unda o'sha ziddiyatga nisbatan o'zi istagan munosabatni uyg'otadi. Uchinchidan, har bir yirik yozuvchi asosiy e'tiborni o'z davri, xalqi uchun muhim bo'lgan ziddiyatga qaratadi. Yuqorida aytilgan fikrdan, yozuvchilar, albatta, faqat o'z davridagi ijtimoiy ziddiyatlarni tasvirlashlari kerak ekan degan xulosa kelib chiqmaydi. Ular o'z asarlari uchun uzoq o'tmish hayotidan ham sujet tanlashlari mumkin. Adabiyotimizda bu haqda ko'plab tarixiy roman, povest, hikoya, pyesalar yozilganligi shundan guvohlik beradi. Lekin bunday hollarda ham ziddiyatni tasvirlashdagi vazifa birday bo'lib qolaveradi, ya'ni yozuvchi oldida o'tmishdagi ziddiyatlarni ko'rsatish yo'li bilan o'z zamonasidagi muayyan ilg'or ijtimoiy guruhlarining manfaatlarini yoqlash vazifasi turadi.

Hamza "Paranji sirlaridan bir lavha yoki yallachilar ishi" nomli pyesasida o'tmishning dahshatli, jirkanch tomonlarini, mehnatkashlar bilan puldorlar orasidagi ziddiyatni ochib beradi. U shu yo'l bilan kishilarni baxtli hayotni qadrlashga chaqirmoq uchun intiladi. Ulug' yozuvchilar yozgan asarlarning sujeti chuqur ijtimoiy-tarixiy mazmunga ega bo'ladi. Shunga ko'ra, sujetlar haqida fikr yuritganda, dastavval, asar

asosida qanday ijtimoiy ziddiyat mavjudligini va u qanday nuqtayi nazardan turib aks ettirilganligini aniqlab olish lozim. Yozuvchi ijtimoiy ziddiyat bilan sujetning o'zini aynan bir narsa, deb tushunishi mumkin emas.

Muayyan bir ziddiyat turli xilda aks ettirilishi va har xil sujet asosiga qo'yilishi mumkin. Masalan, o'tmishdagi mehnatkashlar bilan boylar o'rtasidagi ziddiyat Hamzaning "Boy ila xizmatchi" dramasida ham, Oybekning "Qutlug' qon", Mirzakalon Ismoilovning "Farg'ona tong otguncha" romanlarida ham qalamga olingan. Lekin mazkur asarlarning har birida bu ziddiyat turlicha aks ettirilgan. Sujet tuzishda yozuvchining badiiy mahorati nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Sujet ichki tugallikka ega bo'lganida, ya'ni tasvirlanayotgan ziddiyatning sabablarini, xususiyatini va rivojlanish yo'larini yaqqol qayta yaratishga imkon berganda hamda kitobxon diqqatini o'ziga tortib, har bir unsur haqida chuqur o'ylashga majbur qilgandagina, o'z zimmasiga yuklangan vazifani ado eta oladi. San'atkor yozuvchilar sujetni tugallagan va dramatisizmgacha boy qilishga intilganlarida hech qachon uning tashqi tomondan yaltiroq chiqishiga soxta yo'llar bilan harakat etmaganlar. Ular sujetning shunchaki oddiy, qiziqarli bo'lishinigina emas, balki uni hayot haqiqatini chuqur badiiy tadqiq etish asosida hosil qilishni ham o'ylaganlar. Shunga ko'ra, tasvirlanayotgan ziddiyat va uning qatnashchilarini to'liqroq idrok etish maqsadida ko'plab personajlar obrazini yuzaga keltirganlar hamda ularni turli-tuman sinovlardan, rivojlanish bosqichlaridan olib o'tganlar. Badiiy asar sujeti hayot haqiqati asosida kitobxonni o'ziga tortadigan, jozibador qilib qurilgandagina, muayyan ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Yozuvchilar sujetning qiziqarli chiqishiga turli-tuman vositalarni qo'llash orqali erishadilar. Ba'zan yozuvchilar tasvirlanayotgan kurashlar va xarakterlar mantig'ini ochiq-oydin aks ettirish uchun kitobxon diqqatini jalb etuvchi o'tkir holatlar, vaziyatlarni tanlaydilar. Buni biz Shekspirning ko'pchilik tragediyalarida, va Abdulla Qodiriy romanlarida ko'rishimiz mumkin. Boshqa bir guruh yozuvchilar kitobxonni qiziqitirish uchun asar boshida uning diqqatini ishtirok etuvchi shaxslarning qandaydir dalillanmagan xatti-harakatlariga tortadilar va shu yo'l bilan o'sha xatti-harakatlarni, xarakter xususiyatlarini yuzaga keltirgan sabablar to'g'risida bizni o'ylashga majbur etadilar.

O'lmas Umarbekovning "Yoz yomg'iri" nomli qissasi bir ayolning ko'chada fojiali o'ldirib ketilganligi tasviri bilan boshlanadi. Keyin esa butun asar davomida shu voqeaning ro'y berish sabablari, Munisxonni fojiali o'limiga olib kelgan hodisalar, ularning ildizlari hamda ularni aniqlash yo'lida qahramonlar xarakterlarining to'qnashuvi, kurashi ko'rsatib boriladi. Natijada kitobxon diqqati butun qissa davomida voqealar va xarakterlar rivojiga qaratiladi. Biz muayyan voqealar mavjud bo'lgan asarlarda sujet qanday bo'lishini ko'rib chiqdik. Bunday adabiy namunalar

jumlasiga dramatik va epik asarlarning ko'pchiligi kiradi. I.S. Turgenevning tabiat manzarasini chizuvchi "O'rmon va cho'l" asari markazida voqea emas, balki Edgar Poning oqibat-natijada tashqi dunyodagi faqat hodisalarga borib taqaladigan qandaydir his-tuyg'ular va fikrlar oqimigina turuvchi ayrim novellalari, E.Xemingueyning "voqeasiz" hikoyalari tipidagi asarlarda hodisalar tizmasi mavjud emas.

Odatda, lirik asarlarda epik voqealar yo'q. Lekin ularda ham lirik sujet bo'ladi. Unday asarlarda sujet his-tuyg'ular oqimi ko'zga ravshan tashlanadigan va ularga "men"ning boshidan o'tgan va tilidan aytilgan biron kichik voqea turtki bo'lgan she'rlar ham uchraydi. Ularda ba'zi lirik personaj va lirik obrazlar qatnashadi. Bunday she'rlar, odatda, sujetli she'rlar deb ham ataladi. Sujet yozuvchiga xarakter va sharoitni rivojlanishida hamda ko'p tomonlama ko'rsatish, odamlar orasidagi munosabat va ziddiyatlarni yuzaga chiqarish imkonini beradi. Bunday tasvir asarda qo'yilgan maqsadga to'liq erishilishi va ko'zda tutilgan g'oyaning ifodalanishi uchun keng imkon beradi. L.N. Tolstoy "Urush va tinchlik" romanida besh yuzdan ortiq kishilar obrazini keltirgan. Ularning ko'pchiligi umumlashgan tiplar bo'lish bilan bir qatorda, o'ziga xos takrorlanmas shaxslar hamdir. Asarda beqiyos insoniy fikr-tuyg'ular, ishonch va umidlar, orzu va intilishlar, harakat va holatlar ummoni duch keladi. Shunday bo'lsa-da, bu beqiyos darajada ko'p xarakterlar muayyan, nihoyatda keng doirada o'zaro birlikda, mantiqiy bog'liq holda qamrab olingan. Adabiy asardagi obrazlarning o'zaro munosabatlari va aloqalari turli-tuman bo'lishi mumkin. Mazkur "Urush va tinchlik" romani misolida obrazlar tizimining asar bosh g'oyasini, ya'ni "xalq tafakkuri"ni ifodalashda qanchalik katta rol o'ynaganligi anglashiladi. Lekin obrazlar tizimi yana ko'plab vositalar, xususan, muayyan shaxs, voqea, holatning o'ziga xos muhim tomonlarini aniq va chuqur ko'rsatishga xizmat qiluvchi obrazlarni zid qo'yish, o'zaro yaqinlashtirish singari yo'llar bilan ham ajralib turadi.

Yuqorida aytganlarimizdan ayon bo'ladiki, sujet muhim hayotiy ziddiyatlarni va ular jarayonida inson xarakterining mohiyatini, shakllanishini, rivojini obrazli tarzda ko'rsatishga imkon beruvchi mazmundor vositadir. Ilgarilari ayrim adabiyotshunoslar uzoq yillar davomida "sayyor sujet" nazariyasi deb atalgan xato qarashga amal qilib kelganlar. Bu nazariyaga ko'ra, turli davr va turli xalq adabiy asarlarida uchraydigan asosiy voqealar chizig'i yoki ayrim hodisalar orasidagi o'xshashlik bir xalqdagi sujetni ikkinchisi qabul qilib olishi orqali yuzaga kelgan deb talqin etilar edi. Masalan, ko'p xalqlarning ertaklarida va boshqa folklor asarlarida uzoq vaqt yo'qolib ketgan, hatto o'lgan deb hisoblangan er yoki kuyovning sezilmas holda o'z xotini yo qallig'i to'yida yoxud unashtirilishida qatnashishi tasvirlangan. Shunday voqealar, xususan, qadimgi yunon eposida, "Alpomish" va "Yodgor" dostonlarida uchraydi. "Sayyor sujet

nazariyasi” tarafdorlari bunday sujetlarning qanday qilib va qaysi ijtimoiy-tarixiy sabablarga muvofiq bir xalqdan ikkinchisiga o'tganini aniqlash uchun ko'p kuch sarflaganlar. Ular “Don Juan”dagi hamda Molyer, Goldoni, Bayron, Pushkin yozgan ko'plab asarlardagi o'xshash voqealar ustida fikr yuritganlarida ham bir sujet voqealari boshqasiga qanday qilib o'tib qolganligini aniqlashga uringanlar. Bu nazariyaning nuqsoni, dastavval, shunda ediki, unda takrorlanmas badiiy asarlar sujetlarining butun murakkabligi va o'ziga xosligi mazmunan qashshoq, umumiy qoliplarga solib qo'yilar edi. Asos e'tibori bilan “sayyor sujet” noto'g'ri, xato atama edi. Turli xalqlar asarlarida ayrim o'xshash voqealar mavjudligi ular sujetida mujassamlashgan o'ziga xos boy mazmunning takrorlanganligidan dalolat bermaydi. U asarlarda ayrim voqealar orasida tashqi o'xshashliklar bo'lsa-da, sujetlari to'liq holda bir-biriga mos kelmas va originalligi bilan ajralib turar edi. Ayrim o'xshash tomonlar bir xalq sujetini ikkinchisi qabul qilib olishi natijasida emas, balki turli xalqlar hayotida o'xshashliklar mavjudligi oqibatida yuzaga kelgan. “Sayyor sujet” nazariyasi adabiyotshunoslikda qiyosiy-tarixiy maktab deb atalgan yo'nalishga oid “ta'limot”lardan biri edi. Rossiyada bu maktabga akademik A.N. Veselovskiy asos solgan bo'lib, u, umuman, turli xalqlar orasidagi madaniy aloqalarni o'rganish va ularning adabiy-nazariy ishlarda tarixiy zarurligini isbotlash sohasida ko'p foydali xizmatlar ham qilgan. “Sayyor sujet” nazariyasi qiyosiy-tarixiy maktabning zaif va soxta “ta'limot”laridan biri edi. Sujetni adabiy materialning butun g'oyaviy-badiiy boyligini hisobga olgan, uning ijtimoiy-tarixiy mazmunini to'g'ri tushungan, har bir milliy adabiyot oldiga muayyan davrda qo'yilgan vazifalarni yorqin tasavvur qilgan holdagina, qiyosiy-tarixiy tarzda o'rganish mumkin. “Sayyor sujet” nazariyasi adabiy materialga bunday yondashishni ko'zda tutmaganligi sababli unga amal qilish natijasida badiiy asarlar tahlili o'rnini o'xshash tafsilotlar va voqealar qidirish egallab qolar hamda bunday qidirish o'sha asarlar mazmuni va ahamiyati haqidagi tushunchani hech narsa bilan boyitmas edi. Zaifligiga, xatoligiga qaramay, “sayyor sujet” nazariyasi uzoq yillar davomida adabiyotshunoslik ishlarida katta o'rin tutib keldi. Olimlar faqat XX asrda uning asossizligini isbotlab berdilar. Yozuvchining jahon madaniyati xazinasiga qo'shadigan milliy hissi tasvirlanayotgan ijtimoiy ziddiyat mohiyatiga muvofiq keladigan voqealar oqimini qanchalik keng va aniq yoritganiga, aks ettirishning ta'sirchanligiga bog'liq. Dikens janob Dombining oilaviy hayotidagi ziddiyatni tasvirlar ekan, pul va tabaqachilik urf-odatlarini hukmronligi kishilarni shikastlab qo'yishi, ularning turmushdagi eng ezgu, muqaddas hodisalar, xususan, muhabbat haqidagi qarashlarini soxtalashtirib yuborishi to'g'risidagi fikrni ilgari suradi. Sujet oqimida ayrim o'xshashliklar bo'lsa-da, har bir nodir adabiy asar milliy va tarixiy o'ziga xosligi bilan bir-biridan farqlanib turadi.

Ijtimoiy ziddiyatlar tasviridagi va muallifning ularga bo'lgan munosabatini ifodalashdagi bu o'ziga xoslik adabiy asarlar sujetining muayyan xususiyatini belgilaydi.

**Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. - T., 2004.
2. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. - T.: «Sharq». 2004.
3. Quronov D. Cho'lpon nasri poetikasi.- T .: «Sharq». 2004.
4. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat malohati. - T.: «Sharq». 1999.



**SYUJET VA KOMPOZITSIYANING ADABIYOTDAGI O'RNI****Qo'chqorova Munisa Jasur qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi Kechki 25/1 1-kurs talabasi

[mqochqorova8142@gmail.com](mailto:mqochqorova8142@gmail.com)

Ilmiy rahbar: Usmonova Ziyoda

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi.

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada badiiy asar tuzilishining asosiy unsurlari hisoblangan syujet va kompozitsiyaning adabiyotdagi o'rni haqida so'z yuritiladi. Syujetning badiiy voqelikni aks ettirishdagi ahamiyati, kompozitsiyaning esa asar qismlarini uyg'unlashtiruvchi vosita sifatidagi vazifasi tahlil qilinadi. Shuningdek, mumtoz va zamonaviy adabiyot namunalari misolida syujet va kompozitsiyaning o'ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Kalit so'zlar: syujet, kompozitsiya, badiiy asar, obraz, voqealar rivoji, strukturaviy birlik. Adabiyot inson tafakkurining eng yuksak mahsullaridan biri sifatida nafaqat estetik zavq beradi, balki hayotiy haqiqatlarni o'zida aks ettiradi. Badiiy asarning ichki tuzilishi uning qanchalik mukammal ekanligini ko'rsatib beradi. Shu jihatdan syujet va kompozitsiya adabiy ijod jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi.

**Kalit so'zlar:** syujet, kompozitsiya, badiiy asar, obraz, voqealar rivoji, strukturaviy birlik, postmodernizm, kollaj usuli, hikoya, kompozitsion yaxlitlik, badiiy g'oya, ritm, qofiya, she'riyat, drama, roman, adabiyot nazariyasi.

**Abstract.** This article discusses the plot and composition of the Composition, which is the main elements of the formation of the artistic structure in the literature. The importance of the artistic reality of the plot, and the composition is analyzed as the function of combining parts of the work. The example of a plot and composition shall be covered by the examples of classical and modern literature examples.

**Keywords:** plot, composition, art, image, postmodernist, collage, rhyming integrity, rhythm, drama, novel, literature theory. Theory of literature.

**Аннотация.** В этой статье обсуждается сюжет и состав композиции, который является основным элементом формирования художественной структуры в литературе. Важность художественной реальности сюжета и композиции анализируется как функция объединения частей работы. Пример сюжета и композиции должен быть рассмотрен примерами классических и современных литературных примеров.

**Ключевые слова:** сюжет, композиция, искусство, чрезвычайная ситуация, развитие, структурная единица., изображение, постмодернизм, коллаж, рифмованная целостность, ритм, драма, роман, теория литературы. Теория литературы.

Syujet — bu voqealar rivojining tartibli bayoni bo'lsa, kompozitsiya asar qismlarini yaxlit tizimga birlashtiruvchi san'atkorona qurilishdir.

1. Syujet tushunchasi va uning ahamiyati Syujet – yunoncha “subiectum” so'zidan olingan bo'lib, “asos, mazmun” ma'nosini bildiradi. Badiiy asarda syujet voqealarning ketma-ketligi, personajlarning harakati va taqdiri orqali ochiladi. Syujet quyidagi bosqichlardan tashkil topadi:

1. Ekspozitsiya – voqealarning boshlanishi, muhit va qahramonlar tanishtiriladi.
2. Tugun – asardagi muammo yoki qarama-qarshilik yuzaga keladi.
3. Voqealar rivoji – voqealar keskinlashib, konflikt kuchayadi.
4. Kulminatsiya – voqealarning eng yuqori cho'qqisi, dramatik zo'riqish.
5. Yechim – muammo hal etiladi, qahramonlar taqdiri yakun topadi.

Masalan, Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” romanida syujet o'zbek xalqining ijtimoiy-maishiy hayoti, o'sha davrdagi urf-odatlar fonida Otabek va Kumush sevgisi orqali ifodalanadi. Asarda tugun – Otabekning Kumushga uylanishi atrofidagi mojar, kulminatsiya – Kumushning fojiaiy o'limi, yechim esa Otabekning o'limi orqali yakun topadi. 2. Kompozitsiya tushunchasi va vazifasi Kompozitsiya (lotincha compositio – tuzish, joylashtirish) – asar qismlarining joylashuvi, uyg'unligi va o'zaro bog'liqligini ifodalaydi. Kompozitsiya asarning tashqi shakli bilan ichki mazmunini uyg'unlashtiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Kompozitsiyaning asosiy vazifalari: Asar qismlarini yagona maqsadga bo'ysundirish; Voqealar va obrazlarni uyg'unlashtirish; Badiiy g'oya va mazmunni yanada aniq ifodalash; O'quvchida estetik ta'sir uyg'otish. She'riyatda kompozitsiya ko'proq ritm, qofiya, badiiy tasvir vositalari orqali ifodalanadi. Masalan, Erkin Vohidovning “O'zbekiston — onajonim” she'rida kompozitsion yaxlitlik misralarning ohangdorligi va takroriy motivlar bilan ta'minlanadi. 3. Syujet va kompozitsiyaning o'zaro bog'liqligi Syujet va kompozitsiya badiiy asarda ajralmas birlikni tashkil etadi. Syujet – asarning mazmuniy asosini belgilasa, kompozitsiya uni tashkiliy jihatdan uyg'unlashtiradi. Ya'ni, syujet “nimani hikoya qiladi?” degan savolga javob bersa, kompozitsiya “qanday hikoya qiladi?” degan savolga javob beradi. Misol uchun, Cho'lponning “Kecha va kunduz” romanida syujet qahramonlarning hayotiy kurashlari orqali ochilsa, kompozitsiya asardagi bo'limlarning mantiqiy joylashuvi va voqealar oqimining tartibi orqali badiiy yaxlitlikni ta'minlaydi. 4. Mumtoz va zamonaviy adabiyotda syujet va kompozitsiya

Mumtoz adabiyotda syujet ko'proq an'anaviy syur'atda rivojlansa, kompozitsiya asosan qasida, g'azal, doston kabi janrlarda o'ziga xos shakllar bilan mustahkamlangan.

Zamonaviy adabiyotda esa syujet chiziqli bo'lmagan shakllarda ham uchraydi. Postmodern adabiyotda syujetning parchalanishi, kompozitsiyaning esa kollaj usulida qurilishi kuzatiladi. Masalan, Orxan Pamuk asarlarida voqealar ketma-ket emas, balki turli rakurslarda tasvirlanadi. Syujet va kompozitsiya badiiy asarning asosiy strukturaviy unsurlari bo'lib, ular bir-birini to'ldiradi va asarning badiiy qiymatini belgilaydi. Syujet o'quvchini asardagi voqealar rivoji orqali hayajonga solsa, kompozitsiya asarning yaxlitligini va ta'sirchanligini ta'minlaydi. Shu bois har qanday badiiy asar tahlilida syujet va kompozitsiyani o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Qodiriy A. O'tkan kunlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2019.
2. Cho'lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.
3. Vohidov E. She'rlar. – Toshkent: Sharq, 2015.
4. Sharipov M. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2008.
5. Karimov N. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2014.
6. Normatov U. Adabiy jarayon va adabiyotshunoslik. – Toshkent: Akademnashr, 2017.

**BADIIY OBRAZLAR VA ULARNING TAVSIFI****Mo'ydinova Dinora Roziqjon qizi****va O'rolova Marjona To'lqin qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek tili va adabiyot yo'nalishi 1-kurs talabalari.

Ilmiy rahbari: Usmanova Ziyoda

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada badiiy obraz tushunchasi, uning adabiyotdagi o'rni va nazariy asoslari keng yoritilgan. Obrazlarning turlari, ularning estetik, ijtimoiy va ma'naviy vazifalari, shuningdek, obraz yaratishning til vositalari va san'atkorona usullari tahlil qilingan. Adabiyot namunalari va ilmiy manbalarga tayangan holda badiiy obrazlarning kitobxon ongiga ta'siri ham izohlangan.

**Kalit so'zlar:** badiiy obraz, tipik obraz, ramziy obraz, estetik funksiya, adabiy jarayon.

**Annotation.** This article explores the concept of the artistic image, its theoretical foundations, and its role in literature. Different types of images, their aesthetic, social, and moral functions, as well as the linguistic means and artistic techniques used to create them, are analyzed. Based on literary examples and scholarly sources, the influence of artistic images on the reader's perception is explained.

**Keywords:** artistic image, typical image, symbolic image, aesthetic function, literary process.

**Аннотация.** В данной статье рассматривается понятие художественного образа, его теоретические основы и роль в литературе. Анализируются различные типы образов, их эстетические, социальные и нравственные функции, а также языковые средства и художественные приёмы их создания. На основе литературных примеров и научных источников объясняется влияние художественного образа на сознание читателя.

**Ключевые слова:** художественный образ, типический образ, символический образ, эстетическая функция, литературный процесс.

Adabiyot insoniyat tafakkuri va estetik qarashlarining ifodasi sifatida badiiy obrazlar orqali voqelikni qayta yaratadi. Obraz — bu hayot hodisalarining yozuvchi tafakkuri va estetik qarashlari asosida qayta talqin etilgan shaklidir. Shuning uchun ham obrazlar adabiyotning eng muhim kategoriyalaridan biri hisoblanadi.

O'zbek adabiyotida ham qadimdan obraz yaratish alohida ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Alisher Navoiy lirikasidagi oshiq va ma'shuq timsollari, xalq dostonlaridagi Alpomish obrazi, zamonaviy roman va hikoyalardagi qahramonlar — barchasi o'z davrining ijtimoiy-ma'naviy mazmunini ifodalovchi obrazlardir. Shunday qilib, badiiy obrazni ilmiy tahlil qilish nafaqat adabiy asarni, balki jamiyat va inson ruhiyatini chuqur anglash imkonini beradi.

Badiiy obraz — bu voqelikning badiiy-estetik talqini natijasida yaratilgan timsoldir. U yozuvchining dunyoqarashi, maqsadi, estetik ideallari bilan chambarchas bog'liq. Obraz kitobxon uchun voqelikni estetik idrok etish, uni go'zallik mezonlari orqali anglash imkonini beradi. Adabiyotshunoslar obrazni turlicha talqin qilgan. Masalan, A. Veselovskiy obrazni "hayot hodisalarining san'atkorona umumlashmasi" sifatida izohlaydi. M. Baxtin esa uni "ijodiy tafakkurning mahsuli, ijtimoiy-madaniy ongning ifodasi" deya ta'riflagan.

Badiiy obrazlarning bir necha turlari mavjud:

Individual obrazlar — alohida shaxsni tasvirlaydi (Qodiriyning Otabeki, Kumushi).

Tipik obrazlar — ijtimoiy qatlamni umumlashtirib ifodalaydi (Cho'lponning xalq timsollari).

Ramziy obrazlar — falsafiy mazmun ifodalaydi (Alpomish, Rustam).

Lirik obrazlar — inson kechinmalari va tuyg'ularini tasvirlaydi (Navoiy lirikasidagi oshiq).

Badiiy obraz til vositalari orqali yaratiladi. Obraz yaratishda quyidagi usullar muhim ahamiyatga ega:

Tashbeh va isti'ora – o'xshatish va ramziy ifoda.

Metonimiya va sinekdoxa – ma'no ko'chirish usullari.

Simvol va allegoriya – chuqur ramziy mazmun beruvchi vositalar.

Yozuvchining uslubi va adabiy an'analari obraz yaratishda muhim rol o'ynaydi.

Obrazlar kitobxonni voqelikni go'zallik mezonlari orqali anglashga chorlaydi. Ular estetik zavq uyg'otib, adabiyotning badiiy ta'sirchanligini ta'minlaydi. Obrazlar o'quvchini ezgulikka, adolatga chorlaydi. Masalan, Navoiy asarlaridagi ijobiy qahramonlar insonparvarlikni targ'ib etadi, salbiy qahramonlar esa yovuzlik oqibatini ko'rsatadi.

Adabiyotdagi obrazlar muayyan davrning ijtimoiy hayotini aks ettiradi. Qodiriyning Otabek obrazi XIX asr oxiri – XX asr boshidagi o'zbek jamiyatini ifodalasa, Cho'lpon asarlaridagi obrazlar mustaqillik orzusidagi millatni ko'rsatadi.

Obrazlar orqali hayot mazmuni, inson taqdiri, ezgulik va yovuzlik haqidagi falsafiy qarashlar ham ifodalanadi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy obraz adabiyotning markaziy kategoriyalaridan biri bo'lib, u voqelikni san'atkorona qayta yaratadi. Obrazlarning xilma-xilligi adabiy jarayonning boyligini ta'minlaydi, kitobxonning estetik qarashlarini shakllantiradi va uni ma'naviy tarbiyalaydi. Obrazlarni ilmiy o'rganish esa adabiyotshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar**

- 1.Baxtin M. Estetika slovesnogo tvorchestva. – Moskva, 1979.
- 2.Veselovskiy A. Istoricheskaya poetika. – Moskva, 1989.
- 3.Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyev M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
- 4.Karimov N. Badiiy obraz va uning talqini. – Toshkent, 2002.
- 5.Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. – Toshkent, 1983.



**ADABIY OBRAZ VA UNING BADIY TAFAKKURDAGI O'RNI****Choriyeva Saliha Shuxrat qizi**Chirchiq davlat pedagogika universiteti, 1-bosqich talabasi  
solihachoriyeva6@gmail.com**Shamsiddinova Sevinch Nuriddin qizi**Chirchiq davlat pedagogika universiteti, 1-bosqich talabasi  
sshamsiddinova810@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiy obraz tushunchasining nazariy mohiyati, uning badiiy tafakkurdagi o'rni va obrazlilikning asar yaratuvchilik jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Adabiy obraz yozuvchining estetik idroki, dunyoqarashi va hayotiy tajribasining badiiy shakldagi ifodasidir. Obrazlilik esa adabiyotning hayotni estetik talqin qilish vositasi sifatida asarning badiiy qiymatini belgilaydi. Maqolada mumtoz va zamonaviy adabiyot namunalari misolida adabiy obrazlarning g'oyaviy-badiiy yuklamasi ochib berilgan.

**Kalit so'zlar:** adabiy obraz, obrazlilik, badiiy tafakkur, estetik ifoda, yozuvchi, asar mazmuni, milliy o'zlik.

Аннотация. В статье анализируются теоретическая сущность литературного образа, его роль в художественном мышлении и значение образности в процессе создания произведения. Литературный образ рассматривается как художественное выражение мировоззрения и эстетического восприятия автора. На примере классической и современной литературы раскрывается идейно-художественная функция образов.

**Ключевые слова:** художественный образ, образность, художественное мышление, эстетическое восприятие, автор, произведение, национальная самобытность.

Annotation. This article analyzes the theoretical essence of the literary image, its role in artistic thinking, and the importance of imagery in the creative process of a literary work. The literary image is viewed as the artistic expression of the author's worldview and aesthetic perception. The article explores the ideological and artistic function of images through examples from classical and modern literature.

**Keywords:** literary image, imagery, artistic thinking, aesthetic expression, author, literary work, national identity.

Adabiyot inson tafakkurining eng yuksak ko'rinishlaridan biri bo'lib, u hayotni, inson ruhiyatini va ijtimoiy munosabatlarni o'ziga xos badiiy vositalar orqali ifodalaydi. Unda real voqelik san'atkor tafakkuri orqali qayta yaratiladi. Bu jarayonda

adabiy obraz hal qiluvchi o'ringa ega. Adabiy obraz yozuvchining hayot haqidagi falsafiy mulohazalari, ruhiy kechinmalari va estetik qarashlarining badiiy shaklda ifodalangan ko'rinishidir. Har bir badiiy asarning markazida obraz turadi. Obraz yozuvchi uchun nafaqat tasvir vositasi, balki g'oyaviy mazmunni ifoda etish qurolidir. Obraz orqali muallif o'z davrining ijtimoiy, ma'naviy, axloqiy masalalariga munosabat bildiradi. Shu bois adabiy obrazni o'rganish badiiy tafakkurni chuqurroq anglash imkonini beradi. Adabiy obraz inson ruhiyatini, hayot haqidagi mushohadani, ichki kechinmalarni estetik shaklda namoyon etadi.

Adabiy obraz va obrazlilik tushunchalari bir-biriga uzviy bog'liq. Obrazlilik – bu adabiyotning hayotni estetik talqin etish xususiyatidir. Har qanday badiiy asar obrazlilik orqali o'zining ta'sirchanligini oshiradi. Yozuvchi so'z vositasida o'quvchini hayajonga soluvchi, o'ylantiruvchi, estetik zavq beruvchi manzaralarni yaratadi. Shu sababli obrazlilik adabiy asarning badiiy darajasini belgilovchi asosiy mezonlardan biridir.

Yozuvchi hayotni o'zining badiiy tafakkuri orqali idrok etadi. U real voqelikni so'z san'ati yordamida qayta yaratadi. Bunda hayotning mohiyatini to'liq aks ettirish emas, balki uni san'atkorona, ramziy, obrazli shaklda ifodalash muhimdir. Masalan, Alisher Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida Farhod obrazini insoniy sadoqat va fidoyilik timsoli sifatida yaratadi. Bu obraz orqali Navoiy komil inson idealini ilgari suradi. Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanidagi Otabek obrazi esa millatning uyg'onish g'oyalarini o'zida mujassam etgan. Shu tarzda, adabiy obraz millat ruhining ifodasi bo'lib xizmat qiladi.

Adabiy obrazlar o'z shakli va mazmuniga ko'ra turlicha bo'ladi. Ba'zilari individual inson xarakterini ifodalasa, boshqalari umumiy g'oyani yoki jamiyat ruhiyatini yoritadi. Masalan, xalq dostonlaridagi Alpomish, Go'ro'g'li kabi qahramonlar xalq jasorati, vatanparvarligi va mardlik timsolidir. Ramziy obrazlar esa bir butun g'oyaviy mazmunni o'zida mujassam etadi, ular orqali muallif chuqur falsafiy fikrni yetkazadi.

Obrazlilikning kuchi o'quvchining qalbiga kirib borish, unda his-tuyg'u uyg'otish xususiyatidadir. Har bir asarda tasviriy vositalar – metafora, taqqoslash, ramz, kinoya, o'xshatish kabi usullar obrazlilikni kuchaytiradi. Bu vositalar orqali muallif o'z fikrini yanada chuqurroq, ta'sirchanroq yetkazadi. Badiiy obrazlarning ta'sirchanligi asarning estetik qiymatini belgilaydi.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.

2. Adambayev U. Milliy o'zlikni anglash – millat taraqqiyotining poydevori. – Toshkent, 2021.
3. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1980.
4. Abdulla Qodiriy. O'tgan kunlar. – Toshkent, 2019.
5. Oybek. Navoiy. – Toshkent, 1957.
6. [www.ziynet.uz](http://www.ziynet.uz)
7. [www.oyana.uz](http://www.oyana.uz)
8. [www.wikipedia.uz](http://www.wikipedia.uz)

## OBRAZ VA XARAKTER YARATISH SAN'ATI

**Altinbekova Zarina Nurjanqizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-bosqich talabasi

zarinaaltinbekova07@gmail.com

**Ilmiy rahbar: Usmanova Z.I.**

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada adabiyotda obraz va xarakter tushunchalari, ularning mohiyati hamda yozuvchining badiiy mahorati orqali qahramonlarni yaratish usullari tahlil qilinadi. Obraz va xarakter san'ati asarning hayotiyliigi va ta'sirchanligini ta'minlaydigan asosiy omil sifatida yoritiladi.

**Kalit so'zlar:** obraz, xarakter, adabiyot, qahramon, tipiklashtirish, psixologik tahlil.

**Аннотация:** В статье рассматриваются понятия образа и характера в литературе, их сущность и роль в раскрытии художественного замысла писателя. Анализируется мастерство создания персонажей и значение образно-характерного искусства в формировании художественной ценности произведения.

**Ключевые слова:** образ, характер, литература, герой, типизация, психологический анализ.

**Annotation:** This article analyzes the concepts of image (obraz) and character in literature, focusing on their significance in conveying the writer's artistic vision. It explores the techniques of character creation and highlights the role of imagery and character art in ensuring the realism and impact of a literary work.

**Keywords:** image, character, literature, hero, typification, psychological analysis.

Mayli, siz aytganingizdek "Obraz va xarakter yaratish san'ati" mavzusiga kengaytirilgan, ilmiy va ommabop ruhdagi kirish qismini yozib beraman. Adabiyot insoniyat ma'naviyatining eng muhim ko'zgusi, jamiyatning hayotiy tajribalarini, ruhiy kechinmalarini, orzu-intilishlarini badiiy shaklda ifoda etuvchi ulug' san'at turidir. Har bir asar o'zining ichki mazmuni va tashqi badiiy shakli bilan inson qalbiga ta'sir ko'rsatadi. Shu jarayonda yozuvchining eng asosiy vazifalaridan biri – hayotiy voqelikni obrazlar orqali badiiy talqin qilish, qahramonlar xarakterini chuqur ochib berishdan iboratdir. Obraz – adabiyotning eng asosiy kategoriyasi bo'lib, u orqali muallif o'zining hayotiy kuzatuvlari, jamiyat haqidagi fikrlari, inson ruhiyatiga oid mulohazalarini san'at tilida ifodalaydi. Xarakter esa obrazning ichki mohiyatini, uning ruhiy olamini, xatti-harakatlarini, dunyoqarashini belgilab beradi. Shu bois, obraz va

xarakter yaratish san'ati har qanday asarning badiiy qimmatini, uning hayotiy kuchini, inson qalbiga kirib borish imkoniyatini belgilaydi. O'zbek adabiyotida ham obraz va xarakter yaratish masalasi eng muhim badiiy vazifa sifatida qaralgan. Abdulla Qodiriy, Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor kabi yirik yozuvchilar o'z asarlarida tipik obrazlar yaratib, milliy adabiyotimizni yangi bosqichga ko'tardilar. Ayniqsa, xarakterlarning hayotiyliigi, ularning ijtimoiy va ruhiy murakkabligi o'zbek adabiyotini xalqimiz ma'naviy boyligining ajralmas qismiga aylantirdi. Badiiy asarda xarakter va obraz yaratish oddiygina qahramon tanlash emas, balki butun boshli hayotiy muhitni, davr ruhini, insonning ichki kechinmalarini chuqur tahlil etishni talab qiladi. Yozuvchi uchun xarakter yaratish san'ati – bu faqat ijodiy tasavvur mahsuli emas, balki hayotni kuzatish, inson ruhiyatini o'rganish, ijtimoiy jarayonlarga teran nazar tashlash jarayonidir. Mazkur maqolada obraz va xarakter tushunchalarining nazariy asoslari, ularning o'zaro bog'liqligi, yozuvchi mahoratining o'rni hamda adabiyotdagi namoyon bo'lish shakllari keng tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek va jahon adabiyotidan olingan misollar orqali obraz va xarakter san'atining badiiy asarning ta'sirchanligi hamda badiiy qiymatini oshirishdagi o'rni yoritib beriladi.

Obraz – adabiyotning eng muhim badiiy kategoriyalaridan biri bo'lib, u orqali yozuvchi hayotni, inson taqdirini va jamiyat hodisalarini badiiy timsollarda ifodalaydi. Obraz asar voqealari, qahramonlarning xatti-harakatlari, muhit va davr ruhiyatining badiiy in'ikosidir. Yozuvchi qahramonlarni yaratishda ularning tashqi ko'rinishi, nutqi, psixologiyasi, orzu-umidlari va ijtimoiy faoliyatini bir butun holda ifodalaydi. Shunday qilib, obraz o'quvchi ongida jonli tasavvur uyg'otadigan badiiy shakl sifatida yuzaga chiqadi. Xarakter – bu obrazning ichki mohiyati, uning shaxsiyati va ruhiy olamining to'liq ifodasidir. Xarakter orqali qahramonning hayotga munosabati, jamiyatdagi o'rni, qarashlari va harakatlari namoyon bo'ladi. Obraz umumiy tushuncha bo'lsa, xarakter uning shaxsiylashtirilgan, individuallashtirilgan shakli hisoblanadi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida Otabek obrazi milliy ziyolining umumiy timsoli bo'lsa, uning xarakteri orqali XIX asr oxiri Turkiston ziyolisining ma'naviy-ruhiy dunyosi ochib beriladi. Obraz va xarakter yaratish san'ati yozuvchidan chuqur hayotiy kuzatuv, teran psixologik tahlil va badiiy mahorat talab qiladi. Yozuvchi o'z qahramonini hayotiy dalillar asosida tipiklashtiradi, uni ijtimoiy muhit bilan bog'laydi, ruhiy kechinmalarini aniqlik bilan tasvirlaydi. Masalan, Abdulla Qahhor "Ming bir jon" hikoyasida urush davri oddiy insonlarning fojialarini haqqoniy tasvirlash orqali o'quvchida kuchli ta'sir uyg'otadi. Qahhor qahramonlarining xarakteri ulkan tarixiy voqealar fonida ochiladi, bu esa asarni hayotiy va ishonarli qiladi. Milliy adabiyotimizda obraz va xarakter yaratish san'ati turli davrlarda turlicha namoyon

bo'lgan. Mumtoz adabiyotda ular ko'proq ramziy va didaktik yo'nalishda yaratilgan bo'lsa, XX asrda realizm oqimi ta'sirida xarakterlarning hayotiyliigi kuchaydi. Abdulla Qodiriy, Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor singari yozuvchilar o'z asarlarida real hayotiy muammolarni qahramon xarakteri orqali yoritdilar. Masalan, Oybekning "Navoiy" romanida Alisher Navoiy obrazi nafaqat tarixiy shaxs sifatida, balki murakkab ruhiy olamga ega bo'lgan inson sifatida gavdalanadi. Jahon adabiyotida ham obraz va xarakter san'ati markaziy o'rin tutadi. Shekspirning Hamlet obrazi, Tolstoyning Anna Kareninasi yoki Dostoyevskiyning Raskolnikov xarakteri adabiyot tarixida inson ruhiyatining eng chuqur badiiy talqinlari sifatida e'tirof etilgan. Ushbu qahramonlar o'z davrining ijtimoiy muammolarini mujassamlashtiribgina qolmay, insoniyatning abadiy ruhiy iztiroblarini ham ifoda etadi.

Yuqoridagi tahlillardan ko'rinadiki, obraz va xarakter yaratish san'ati adabiyotning badiiy qudratini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Obraz – yozuvchining hayot haqidagi qarashlarini timsollashtirsa, xarakter – shu obrazning ichki mohiyatini, shaxsiy qiyofasini ochib beradi. Ularning uyg'unligi adabiy asarning hayotiyliigi va ta'sirchanligini ta'minlaydi. Adabiy jarayon tajribasi shuni ko'rsatadiki, har bir davr o'z qahramonlarini, o'ziga xos obraz va xarakterlarini yaratgan. O'zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy, Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor singari ijodkorlar xalqning hayotiy muammolarini badiiy obrazlar orqali yoritib, adabiyotimizni yangi bosqichga olib chiqdilar. Jahon adabiyotida esa Shekspir, Tolstoy, Dostoyevskiy kabi yozuvchilar yaratgan qahramonlar insoniyat tafakkurining abadiy ramziga aylangan.

Obraz va xarakter yaratish jarayoni yozuvchidan chuqur hayotiy kuzatuv, inson ruhiyatini bilish, ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilish va badiiy tafakkur yuksakligini talab etadi. Bu san'at qanchalik mukammal amalga oshirilsa, asar shunchalik hayotiy, qimmatli va ta'sirchan bo'ladi. Demak, obraz va xarakter yaratish san'ati adabiyotning abadiy dolzarb masalasi bo'lib, u yozuvchining ijodiy iste'dodi va jamiyat hayoti bilan chambarchas bog'liq. Mazkur san'at orqali adabiyot nafaqat davrni, balki insoniyatning umumiy ruhiy olamini ham ifoda etadi.

Obraz va xarakter yaratish masalasi adabiyotshunoslikda doimo bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Chunki bu tushunchalar bir-biriga yaqin bo'lsa-da, mohiyat jihatidan farqlanadi. Ba'zi olimlar obrazni umumiy badiiy timsol sifatida, xarakterni esa shu timsolning shaxsiy qiyofasi, ichki dunyosini ifodalovchi jihat deb qarashadi. Yana bir qarashga ko'ra, obraz san'atning tashqi shakli, xarakter esa uning ruhiy mazmuni hisoblanadi. Adabiyot nazariyasida obraz va xarakter o'rtasidagi farqlar bilan birga, ularning o'zaro bog'liqligi ham doim muhokama qilinadi. Masalan,



Shekspirning Hamlet obrazi nafaqat shaxsiy xarakterga ega, balki o'z davrining ijtimoiy-falsafiy qarashlarini mujassam etgan umumlashma timsildir. Xuddi shunday, Abdulla Qodiriyning Otabek yoki Kumush obrazlari xalqning ruhiy qiyofasi va davr muammolarini ham o'zida aks ettiradi. Muhokamalar davomida shuni ham ko'rish mumkin: obraz va xarakter yaratishda yozuvchining dunyoqarashi, mahorati va davr talablari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Yozuvchi inson ruhiyati va jamiyatni qanchalik chuqur bilsa, uning qahramonlari shunchalik ta'sirchan va hayotiy bo'ladi. Shu sababli adabiyotshunoslikda obraz va xarakter tushunchalari ijodiy jarayonning ajralmas tarkibiy qismi sifatida talqin etiladi.

Obraz va xarakter yaratish san'ati adabiyotning eng muhim badiiy tamoyillaridan biri sifatida yozuvchi ijodining muvaffaqiyatini belgilaydi. Obraz orqali hayotiy voqelik badiiy umumlashtirilsa, xarakter orqali insonning ichki dunyosi, ruhiy murakkabligi va jamiyatdagi o'rni ochib beriladi. Yozuvchi uchun obraz va xarakter yaratish – bu oddiygina qahramon o'ylab topish emas, balki hayotiy voqelikni kuzatish, inson ruhiyatini chuqur anglash va uni badiiy mahorat bilan ifodalash jarayonidir. Shu bois, badiiy asarning ta'sirchanligi va qiymati, avvalo, undagi obraz va xarakterlarning hayotiyliги bilan belgilanadi. O'zbek adabiyotida ham obraz va xarakter yaratish san'ati xalqimizning ma'naviy dunyosini, orzu-intilishlarini, tarixiy kechinmalarini haqqoniy aks ettirishda muhim o'rin tutgan. Abdulla Qodiriy, Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor kabi yozuvchilar milliy adabiyotimizda tipik obraz va kuchli xarakterlar yaratib, o'zbek realizmini yuksak bosqichga olib chiqdilar.

Jahon adabiyotida Shekspir, Tolstoy, Dostoyevskiy singari yozuvchilarning obraz va xarakter yaratish mahorati butun dunyo kitobxonlarini o'ziga maftun qilgan. Bu esa badiiy obraz va xarakter san'ati insoniyat uchun doimo dolzarb bo'lib qolishini ko'rsatadi. Shunday qilib, obraz va xarakter yaratish san'ati – bu yozuvchining ijodiy qudrati, uning badiiy tafakkuri va hayot haqidagi falsafiy qarashlarining yorqin ifodasidir. Har bir davr adabiyoti qanchalik kuchli obraz va xarakterlar yaratishga muvaffaq bo'lsa, uning adabiy merosi shunchalik mustahkam va abadiy bo'lib qoladi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Qodiriy A. O'tkan kunlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1983. – 432 b. (Otabek obrazi: 56–120-betlar).
2. Oybek. Navoiy. – Toshkent: Yozuvchi, 1981. – 592 b. (Navoiy xarakteri: 45–110-betlar).

3. Qahhor A. Tanlangan asarlar. 4 jildlik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1982. – 2-jild. – 380 b. (“Ming bir jon” hikoyasi: 120–156-betlar).
4. Rasulov R. O‘zbek adabiyotida realizm an‘analari. – Toshkent: Fan, 1995. – 210 b. (Obraz va xarakter masalasi: 78–95-betlar).
5. Yo‘ldoshev Q. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004. – 356 b. (Obraz va xarakter tushunchasi: 150–165-betlar).
6. Mirvaliyev B. XX asr o‘zbek hikoyachiligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2010. – 284 b. (Qahhor hikoyalaridagi obrazlar: 130–148-betlar).
7. Qosimova D. Adabiy tahlil nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Universitet, 2016. – 192 b. (Xarakter yaratish san‘ati: 98–112-betlar).
8. Tolstoy L. N. Anna Karenina. – Moskva: Xudo‘j. lit., 1989. – 864 b. (Anna obrazi: 35–102-betlar).
9. Dostoyevskiy F. M. Jinoyat va jazo. – Toshkent: Yozuvchi, 1982. – 648 b. (Raskolnikov xarakteri: 70–150-betlar).
10. Shekspir U. Hamlet. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1979. – 220 b. (Hamlet obrazi: 50–90-betlar).

## O'ZBEK ADABIYOTIDA SYUJET VA KOMPOZITSIYA

**Laylo Abdug'ani qizi Abdug'aniyeva,**

abduganievalaylo5@gmail.com

Xakimova Sevinch

Xakimovas741@gmail.com

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Gumanitar fanlar fakulteti (kechki)1-bosqich talabalari

Ilmiy rahbar : Usmanova Z

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada o'zbek adabiyotida syujet va kompozitsiya masalalari ilmiy-nazariy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Syujetning badiiy asarda tutgan o'rni, uning tarkibiy qismlari va kompozitsiyaning tuzilish tamoyillari o'rganiladi. Shuningdek, mustaqillik davri o'zbek nasrida syujet va kompozitsiya tizimining yangilanishi, postmodernizm unsurlarining kirib kelishi ilmiy misollar orqali yoritiladi. A.Qodiriy, O'.Hoshimov, T.Murod, I.Sulton, E.A'zam kabi yozuvchilar asarlarida syujet va kompozitsiyaning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi.

**Kalit so'zlar:** syujet, kompozitsiya, badiiy tuzilma, adabiy nazariya, o'zbek adabiyoti, postmodernizm, tahlil.

**Аннотация.** В статье рассматриваются вопросы сюжета и композиции в узбекской литературе с научно-теоретической точки зрения. Анализируется структура сюжета, его компоненты, а также принципы композиционного построения художественного произведения. Особое внимание уделено обновлению сюжетно-композиционной системы в узбекской прозе периода независимости и проявлению элементов постмодернизма. Приводятся примеры из произведений А. Кадыри, О.

**Ключевые слова:** сюжет, композиция, художественная структура, литературная теория, узбекская литература, постмодернизм, анализ Хошимова, Т. Мурада, И. Султана и Э. Аъзама.

**Abstract.** This article examines the issues of plot and composition in Uzbek literature from a theoretical and analytical perspective. It explores the structural elements of the plot and the principles of composition in artistic works. Special attention is paid to the renewal of plot-compositional systems in the post-independence Uzbek prose and the emergence of postmodern elements. The analysis is supported by

examples from the works of A. Qodiriy, O. Hoshimov, T. Murod, I. Sulton, and E. A'zam.

**Keywords:** plot, composition, artistic structure, literary theory, Uzbek literature, postmodernism, analyzism.

Adabiyotshunoslikda syujet va kompozitsiya masalalari badiiy asarning ichki tuzilishini, mazmun va shakl uyg'unligini belgilovchi asosiy nazariy tushunchalardir. Syujet — voqealar rivojining mantiqiy tizimi, kompozitsiya esa bu tizimning badiiy tartibi va tuzilishidir. O'zbek adabiyotida syujet va kompozitsiya tarixan uzviy bog'lanib, adabiy tafakkur taraqqiyotiga mos ravishda shakllanib borgan. Jadid adabiyotida syujet ijtimoiy-ma'naviy g'oyalarni ifodalash vositasi bo'lgan bo'lsa, sovet davrida u ijtimoiy realizm mezonlariga bo'ysungan. Mustaqillik davrida esa syujet va kompozitsiya psixologik va falsafiy mazmun bilan boyidi. Ushbu maqolada syujet va kompozitsiyaning nazariy asoslari, ularning o'zaro bog'liqligi hamda zamonaviy o'zbek adabiyotidagi yangicha talqinlari yoritiladi. Syujet (fransuzcha so'zdan olingan bo'lib — “asosga qo'yilgan narsa”) badiiy shaklning eng muhim elementlaridan biri sanalib, badiiy asardagi bir-biriga uzviy bog'liq holda kechadigan, qahramonlarning xatti-harakatlaridan tarkib topuvchi voqealar tizimini anglatadi. Adabiyotshunoslar ta'kidlashicha, syujet asarda konfliktni ochish, g'oyani ifodalash, o'quvchi e'tiborini boshidan oxirigacha ushlab turish vazifasini bajaradi.

N. Karimov fikricha, “syujet badiiy asarning dramatik harakatini ta'minlovchi vosita bo'lib, unda voqealar o'zaro sabab-oqibat munosabatida rivojlanadi”. Syujet quyidagi asosiy bosqichlardan iborat:

1. Ekspozitsiya – asar voqealari uchun fon yaratadi;
2. Tugun – asosiy konflikt yuzaga chiqadi;
3. Rivojlanish – ziddiyatlar chuqurlashadi;
4. Kulminatsiya – eng keskin nuqta;
5. Yechim – konflikt yakunlanadi.

Adabiyotshunoslikda “syujet” bilan bir qatorda “fabula” istilohi ham borki, ularni qo'llashda turlichalik bartaraf etilmagan. Avvalo, “fabula” so'zining ma'nosi, tabiiy hayotning oqimi degan ma'noni anglatadi. O'zbek adabiyotida syujetning bunday an'anaviy tuzilmasi ko'plab asarlarda kuzatiladi. Masalan, A.Qodiriyning “O'tkan kunlar” romanida syujet milliy uyg'unish g'oyasi bilan uzviy bog'langan bo'lib, voqealar ijtimoiy-siyosiy fon bilan birgalikda kechadi. Kompozitsiya tushunchasi va turlari quyidagilar hisoblanadi. Kompozitsiya (lotincha compositio — “tuzilish”) asar qismlarining badiiy yaxlitlikdagi o'zaro joylashuvini ifodalaydi. U asarning ichki mantiqini, g'oya va syujet o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlaydi. Adabiyotshunoslikda

kompozitsiya quyidagi turlarga bo'linadi: Halqali kompozitsiya – asar boshida va oxirida bir motiv takrorlanadi (Oybekning “Qutlug‘ qon” romanida kuzatiladi). Parallel kompozitsiya – bir vaqtning o‘zida ikki yoki undan ortiq syujet chizig‘i rivojlanadi (Abdulla Qahhor “Sarob” romanida). Inversiya (teskari) kompozitsiya – voqealar vaqt jihatdan tartibsiz, lekin mantiqan bog‘langan holda beriladi (Isajon Sulton “Boqiy darbadar” asarida).

Kompozitsiya nafaqat syujetni birlashtiradi, balki asarning g‘oyaviy-estetik yaxlitligini ham ta'minlaydi. Syujet va kompozitsiya bir-birini to‘ldiruvchi, lekin mustaqil kategoriyalardir. Syujetda voqealar rivoji markazda bo‘lsa, kompozitsiyada ularning joylashuvi, ta’sir kuchi va ritmi muhim o‘rin tutadi. Masalan: Abdulla Qahhorning “O‘tgan kunlar”ida syujet tarixiy voqealar asosida kechadi, kompozitsiya esa ichki va tashqi ziddiyatlar orqali dramatik tuzilishga ega. O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” asarida esa syujet soddaligi kompozitsiyaning psixologik chuqurligi bilan uyg‘unlashadi. Mustaqillik davri o‘zbek adabiyotida syujet va kompozitsiya yangilanishi Yangi davr adabiyotida an’anaviy syujetdan farqli holda metaforik, psixologik va simvolik syujetlar paydo bo‘ldi. Masalan: Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romanida syujet chiziqlari ramziy xarakterga ega; Isajon Sulton, Erkin A‘zam kabi yozuvchilar asarlarida inversiv kompozitsiya keng qo‘llanilib, o‘quvchini faol tafakkurga undaydi. Bu hodisa o‘zbek adabiyotida postmodern yondashuv elementlarining kuchayganini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, syujet va kompozitsiya — adabiy asarning tuzilishidagi eng muhim nazariy tushunchalardandir. Ular badiiy asarning ichki ritmini, g‘oyaviy yo‘nalishini va estetik ta’sirini belgilaydi. O‘zbek adabiyotida syujet va kompozitsiya doimo o‘zgarib, davr ruhiga moslashib kelgan. Mustaqillik davri yozuvchilari bu elementlarga yangi shakl va mazmun baxsh etib, o‘zbek nasrining badiiy imkoniyatlarini yanada kengaytirdilar.

### Foydalanilgan adabiyotlar

1. Поселёпов, Г. Н. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 1978. – С. 110.
2. Узелак, Р., Уоррен, О. Теория литературы. – М.: Прогресс, 1978. – С. 233–254.
3. Хализев, В. Е. Теория литературы: Введение в литературоведение. – Под ред. Г. Н. Пospelova. – М.: Высшая школа, 2002. – С. 249.

## **SAMARQAND SHAHRIDAGI TARIXIY OBIDALA: MOVIIY GUMBAZLAR OSTIDAGI SHARQ DURDONASI**

Davlatov Ma'murjon Mansurovich

Tel: +998973910733

**mamurjondavlatov782@gmail.com**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Pedagogika fakulteti, Psixologiya yo'nalishi 1-bosqich 25.2 gruh talabasi.

Ilmiy rahbar : **Arslon Komilovich Nafasov**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

“Fakultetlararo ijtimoiy fanlar” kafedrası

katta o'qituvchisi

**Annotatsiya:** Samarqand – qadimiy madaniyatlar chorrahasi bo'lib, uning tarixi uch ming yillikka borib taqaladi. "Yer yuzi" va "Sharq olamining bebaho durdonasi" deb ta'riflanadigan bu shahar, ayniqsa, Amir Temur va Temuriylar davrida o'zining eng yuqori taraqqiyotiga erishgan. Mazkur ilmiy maqola Samarqandning jahon sivilizatsiyasidagi o'rnini, uning betakror me'moriy yodgorliklarini – Registon ansambli, Go'ri Amir, Shohi Zinda, Bibixonim masjidi va Ulug'bek rasadxonasining tarixiy, me'moriy va madaniy ahamiyatini chuqur tahlil qiladi. Obidalarining badiiy bezaklari, qurilish uslubi va ularda aks etgan ilm-fan, san'at rivoji bu shaharning Markaziy Osiyo me'morchilik maktabidagi yetakchi o'rnini isbotlaydi.

**Kalit so'zlar:** Samarqand, Registon, Temuriylar me'morchiligi, Ulug'bek, tarixiy obidalar, Shohi Zinda, Go'ri Amir, Markaziy Osiyo.

**Аннотация:** Самарканд — перекресток древних цивилизаций, история которого насчитывает три тысячелетия. Описанный как «Лик Земли» и «Бесценная жемчужина Восточного мира», город достиг своего наивысшего расцвета, особенно в эпоху Амира Темура и Темуридов. Данная научная статья глубоко анализирует место Самарканда в мировой цивилизации и историческое, архитектурное и культурное значение его уникальных архитектурных памятников: ансамбля Регистан, Гур-Эмира, Шахи-Зинды, мечети Биби-Ханым и обсерватории Улугбека. Художественное оформление, стиль строительства и отражение развития науки и искусства в этих сооружениях доказывают ведущую роль города в архитектурной школе Центральной Азии.

**Ключевые слова:** Самарканд, Регистан, архитектура Темуридов, Улугбек, исторические памятники, Шахи-Зинда, Гур-Эмир, Центральная Азия.



**Annotation:** Samarkand is a crossroads of ancient civilizations, with a history spanning three millennia. Described as the "Face of the Earth" and the "Invaluable Pearl of the Eastern World," the city reached its peak development, particularly during the era of Amir Timur and the Timurids. This scholarly article deeply analyzes Samarkand's place in world civilization and the historical, architectural, and cultural significance of its unique architectural monuments—the Registan Ensemble, Gur-e Amir, Shah-i-Zinda, the Bibi-Khanym Mosque, and Ulugh Beg's Observatory. The artistic decorations, construction style, and the reflection of scientific and artistic development in these structures prove the city's leading role in the Central Asian architectural school.

**Keywords:** Samarkand, Registan, Timurid architecture, Ulugh Beg, historical monuments, Shah-i-Zinda, Gur-e Amir, Central Asia.

### **Kirish**

Samarqand, Rim, Afina va Bobil kabi qadimiy shaharlar bilan tengdosh bo'lib, Buyuk Ipak Yo'lining markaziy nuqtalaridan biri hisoblanadi. Shahar ilk bor eramizdan avvalgi IV asrda, Aleksandr Makedonskiy bosqinlari bilan bog'liq holda, yunon manbalarida Marokand nomi bilan tilga olingan. Ammo shaharning chinakam "oltin davri" XIV-XV asrlarga, ya'ni Amir Temur va uning avlodlari hukmronligiga to'g'ri keladi. Temur Samarqandni ulkan imperiyasining poytaxti sifatida obod qilishga intilgan, uni "dunyoning bezagi"ga aylantirgan. Aynan shu davrda qad rostlagan obidalar bugun ham o'zining salobati va ko'rki bilan jahon ahlini hayratga solib keladi. Ushbu maqolada Temuriylar davri Samarqand me'morchiligining eng yorqin namunalari ilmiy-tarixiy nuqtai nazardan o'rganiladi.

### **Registon ansambli – O'rta asrlar ta'lim va ma'naviyat markazi**

Registon maydoni ("qumli joy" ma'nosini anglatadi) Samarqandning qadimiy markazi bo'lib, uchta ulug'vor madrasani o'z ichiga oladi:

**Ulug'bek madrasasi (1417–1420 yy.):** Temurning nabirasi, buyuk astronom va hukmdor Mirzo Ulug'bek tomonidan qurilgan. U O'rta asrlarning eng yirik universitetlaridan biri bo'lib, unda matematika, astronomiya, falsafa va ilohiyot fanlari o'qitilgan. Madrasaning peshtoqidagi yulduzli osmon tasviri Ulug'bekning ilm-fanga bo'lgan ishtiyoqini aks ettiradi.

**Sherdor madrasasi (1619–1636 yy.):** Yalangto'sh Bahodir tomonidan Ulug'bek xonaqohi o'rnida bunyod etilgan. Uning peshtoqidagi sher (yoki yo'lbars) tasviri orqasidagi quyosh motifi islom me'morchiligida noyob hisoblanib, uning nomi ("sher tutgan") aynan shu bezak bilan bog'liq.

**Tillakori madrasasi (1646–1660 yy.):** Ushbu majmua ham Yalangto'sh Bahodir tashabbusi bilan qurilgan. U madrasa va Jome masjidining vazifasini birlashtirgan. "Tillakori" (oltin bilan bezatilgan) nomi masjidning ichki qismidagi naqshlarda ishlatilgan ko'p miqdordagi oltin zarrachalari bilan bog'liq bo'lib, gumbazning shifti tekis qilib ko'rsatilgani me'morchilikdagi noyob usullardan biridir.

Registon ansambli nafaqat me'moriy durdona, balki Temuriylar davri va undan keyingi hukmdorlar davrida Movaraunnahr me'morchilik maktabining rivojini yaqqol ko'rsatuvchi muhim majmuadir.

### **Go'ri Amir maqbarasi – Temuriylar sulolasining daxmasi**

Go'ri Amir ("Amir qabri") maqbarasi (taxminan 1404 yil) Amir Temur, uning o'g'illari va nabirasi Ulug'bek dafn etilgan maskandir. Dastlab Temurning nabirasi Muhammad Sulton uchun qurilgan bu bino, Temurning vafotidan so'ng butun sulola daxmasiga aylangan. Maqbara o'zining ajoyib, yorqin moviy gumbazi (64 qirrali) va oltin suvi yuritilgan (kandakorlik) hashamatli ichki bezaklari bilan mashhur. Uning tuzilishi turli mintaqalarning me'moriy an'analari sintezini o'zida mujassam etgan bo'lib, keyinchalik Hindistondagi Toj Mahal kabi mo'g'ul me'morchiligiga ham ta'sir ko'rsatgan.

### **Shohi Zinda majmuasi – Islomiy ziyoratgoh**

Shohi Zinda ("Tirik shoh") nekropoli XI-XV asrlarda shakllangan, o'zida 20 dan ortiq maqbara va qadamjolarni birlashtirgan noyob majmuadir. Uning markazida Payg'ambar Muhammad (S.A.V.) amakivachchasi Qusam ibn Abbosning ramziy qabri joylashgan bo'lib, bu majmuani Markaziy Osiyodagi eng muqaddas ziyoratgohlardan biriga aylantirgan. Shohi Zinda turli davr uslublarini o'zida aks ettirgan, ayniqsa, XIV-XV asrlardagi maqbaralarning keramika bezaklari va sirli koshinlari rang-barangligi va yuksak mahorati bilan ajralib turadi.

### **Bibixonim masjidi va Ulug'bek rasadxonasi**

**Bibixonim jome masjidi (1399–1404 yy.):** Amir Temur Hindistondan qaytganidan so'ng sevimli rafiqasi sharafiga qurdirgan Markaziy Osiyodagi eng yirik masjidlardan biri bo'lgan. Uning ulkan peshtoqi va to'rta minorasi Temur davrining me'moriy ambitsiyalari va qudratini namoyish etadi.

**Ulug'bek rasadxonasi (1424–1428 yy.):** Bu inshoot me'moriy emas, balki ilmiy obida sifatida noyobdir. Ulug'bekning astronomiya sohasidagi yutuqlari (masalan, "Ziji Ko'ragoniy" asari) asosan shu rasadxona negizida olib borilgan. Rasadxonadan faqat yerdagi dumaloq chuqurda joylashgan ulkan sekstantning (yoki kvadrot) bir qismi saqlanib qolgan. Bu obida Temuriylar davrida ilm-fan rivojiga berilgan ulkan e'tiborni ko'rsatadi.

### **Imom al-Moturidiy yodgorlik majmuasi**

Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad al-Moturidiy (IX-X asrlar) islom olamida "Imomul-huda" (Haq yo'lda hidoyatga boshlovchi imom) degan sharaflı nom olgan, kalom ilmining (Islom falsafasi) asoschisi va Imomi A'zam Abu Hanifa ta'limotining Movarounnahrdağı yetakchisi hisoblanadi. Uning ta'limoti Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviy hayotida katta o'rin tutgan. U umr bo'yi Samarqandda yashagan va shu yerda dafn etilgan. Mustaqillik yillarida uning qabri atrofida katta yodgorlik majmuasi bunyod etilgan bo'lib, u Samarqandning muhim ziyoratgohlaridan biriga aylangan.

### **Doniyor (Avliyo Doniyol) payg'ambar maqbarasi**

Bu maqbara uch buyuk din (yahudiylik, xristianlik va islom) uchun muqaddas hisoblangan Doniyor payg'ambar nomi bilan bog'liq ziyoratgohdir. Uning hayoti Bibliya va Qur'on hikoyalarida zikr etilgan. Rivoyatlarga ko'ra, Amir Temur Eron yoki Kichik Osiyoga qilgan yurishlaridan birida payg'ambarning qoldiqlarini Samarqandga olib kelgan. Eng qiziqarli jihati shundaki, maqbara binosi ustidagi qabrtoshi juda uzun (taxminan 18 metr) bo'lib, uning uzayib borishi haqida afsonalar mavjud. Bu joyning yonidan oqib o'tuvchi ariq suvi shifobaxsh deb hisoblanadi. U Afrosiyob tepaliklari yaqinida, Siyob arig'i bo'yida joylashgan.

### **Ishratxona majmuasi (XV asr)**

Bu Temuriylar davriga oid sirli bino bo'lib, nomi "Xursandchilik uyi" (basm uyi) ma'nosini anglatadi. Biroq arxeologik qazishmalar natijasida u Temuriylar ayollari xilxonasi bo'lgani aniqlangan. U Amir Temurning nabirasi Abu Said Mirzoning xotini Habiba Sulton Begim tomonidan 1464-1487-yillarda qurilgan. Bino o'zining go'zal gumbazlari va mo'jaz bezaklari bilan ajralib turgan, ammo XIX asrdagi zilzila tufayli katta zarar ko'rgan.

### **Oqsaroy maqbarasi (XV asr)**

Bu ham Temuriylar davriga oid yodgorliklardan biri bo'lib, Samarqanddagi noyob me'morchilik uslubini namoyish etadi. Ba'zi manbalarga ko'ra, u Ulug'bek hukmronligi davrida qurilgan bo'lishi mumkin va o'g'li Abdulaziz Mirzo uchun qurilgan qabrxona deb taxmin qilinadi. Maqbara o'zining ichki va tashqi bezaklarida ganchkorlik va koshin bezaklaridan foydalanilgan.

### **Xo'ja Ahror Valiy majmuasi**

Ubaydulloh Xo'ja Ahror Valiy (XV asr) — Islom dunyosining, xususan, Naqshbandiya tariqatining yirik namoyandasi. U Amir Temurdan keyingi Temuriylar davrida katta siyosiy va diniy ta'sirga ega bo'lgan. Bu majmua katta hovlida joylashgan

madrasa (XVII asr), masjid (XIX asr) va Xo'ja Ahrorning dahmasi (xilxonasi) kabi inshootlarni o'z ichiga oladi. Majmua ko'p asrlar davomida shakllangan.

### **Boshqa muhim obidalar**

**Afrosiyob:** Qadimiy Samarqand shahrining xarobalari, miloddan avvalgi I ming yillikka oid qatlamlar saqlanib qolgan. Bu yerda qadimiy freskalar (devoriy suratlar) topilgan.

**Hazrati Hizr masjidi:** Samarqanddagi eng qadimiy masjidlardan biri (VIII asrga asos solingan), bugungi bino esa keyingi davrlarga mansub.

**Ruhobod maqbarasi (1380-yy.):** Amir Temurning ustozlaridan biri Burxoniddin Sag'arjiy oilasi dafn etilgan.

**Imom al-Buxoriy yodgorlik majmuasi:** Buyuk muhaddis (hadis ilmi olimi) Imom al-Buxoriyning dafn etilgan joyi. Zamonaviy majmua shu qabr atrofida barpo etilgan.

### **Xulosa**

Samarqand shahridagi tarixiy obidalar shunchaki qurilish inshootlari emas, balki O'rta asrlar Sharqining buyuk madaniy, ilmiy va badiiy merosidir. Registonning muhtasham madrasalari, Go'ri Amirning osmonrang gumbazi, Shohi Zindaning ziyoratgohlari va Ulug'bekning ilmiy yutuqlari aks etgan rasadxona – bularning barchasi Samarqandning jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rnini yaqqol tasdiqlaydi. 2001 yilda YuNESKOning Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan bu yodgorliklar bugungi kunda O'zbekistonning turizm salohiyatini oshirishda va qadimiy tarixni kelajak avlodlarga yetkazishda bebaho ahamiyatga ega.

### **REFERENCES**

- 1.Karimov I. A. O'zbekiston Kelajagi Buyuk Davlat. Toshkent, 1992. (Davlat rahbari asari sifatida umumiy g'oyaviy asos uchun). O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi (12-jildli)
- 2.Toshkent, 2000–2005. Davlat ilmiy nashriyoti. (Faktik ma'lumotlar va tasdiqlangan sanalar uchun). Ahmedov B. A. Amir Temur
- 3.Toshkent: Sharq, 2007. (Temuriylar Renessansi va qurilish siyosati uchun fundamental manba).
- 4.Pugachenkova G. A. Samarkand. Bukhara. Khiva. Moscow: Iskusstvo, 1980. (Yoki uning O'zbek tilidagi nashrlari. Me'moriy obidalarning ilmiy va san'atshunoslik tahlili uchun).

5. Vyatkin V. L. Zodchiy Registana. Moskva: Nauka, 1968. (Registon va Ulug'bek Rasadxonasi tarixini chuqur o'rganish uchun).
6. Abu Tohirxoja. Samariya. (Nashr qilingan joyi va yili ko'rsatiladi, masalan: Toshkent: Fan, 1991).
7. (XVIII–XIX asrlardagi Samarqandning holati va obidalar haqida). O'zbekiston Obidalaridagi Bitiklar. Samarqand – Registon. (Turkumli nashr).
8. Toshkent, 2017. (Obidalaridagi yozuvlar, qurilish sanalari va ustalar nomlari uchun eng aniq manba).

## BIRINCHI RENESSANS DAVRIDAGI ILM-FAN TARAQQIYOTI

**Diyorova Zuhra Bobonazar qizi**

ChDPU Pedagogika fakulteti

Psixologiya yo'nalishi 1-kurs talabasi

25/2-guruh talabasi

+998995845108

Ilmiy rahbar: Nafasov Arslon Komilovich.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

“Fakultetlararo ijtimoiy fanlar” kafedrasi katta o'qituvchisi

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada birinchi renessans voqealari, Umar Xayyom hayoti va uning noyob durdonalari, „Renessans“ atamasi, [Gumanizm](#), [Italiyadagi](#) madaniy-ma'naviy yuksalish, Abu Ali Husayn ibn Abdulloh ibn Sinoning „Tib qonunlar“ asari, Muhammad al-Xorazmiy, Abu Bakr Roziy, [Abu Rayhon Beruniy](#), [Ahmad al-Farg'oni](#), [Umar Xayyom](#), [Mirzo Ulug'bek](#) yortib berilgan.

**Kalit so'zlar:** Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulug'bek, Ibn Sino, [Ahmad al-Farg'oni](#), Alisher Navoiy, [Kamoliddin Behzod](#).

**Аннотация:** В статье рассматриваются события Первого и Возрождения, жизнь Омара Хайяма и его уникальные шедевры, термин «Возрождение», гуманизм, культурный и духовный подъем в Италии, «Канон врачебной науки» Абу Али Хусейна ибн Абдуллы ибн Сины, Мухаммад аль-Хорезми, Абу Бакр Рази, Абу Райхан Беруни, Ахмад аль-Фергани, Омар Хайям, Мирза Улугбек.

**Ключевые слова:** Абу Райхан Беруни, Мирзо Улугбек, Ибн Сина, Ахмад аль-Фаргани, Алишер Навои, Камолитдин Бехзод.

**Abstract:** This article covers the events of the First Renaissance, the life of Omar Khayyam and his unique masterpieces, the term "Renaissance", Humanism, the cultural and spiritual rise in Italy, Abu Ali Husayn ibn Abdullah ibn Sina's "The Canon of Medicine", Muhammad al-Khwarizmi, Abu Bakr Razi, Abu Rayhan Beruni, Ahmad al-Farghani, Omar Khayyam, Mirza Ulugbek.

**Keywords:** Abu Rayhan Beruni, Mirzo Ulugbek, Ibn Sina, Ahmad al-Farghani, Alisher Navoi, Kamoliddin Behzod.

**Uyg'onish davri (Renessans)** — [Markaziy Osiyo](#), [Eron](#), [Xitoy](#) (9-12 va 15-asrlar) va [G'arbiy Yevropada](#) yuz bergan alohida madaniy va tafakkuriy taraqqiyot davri. „Renessans“ atamasi dastlab [Italiyadagi](#) madaniy-ma'naviy yuksalish (14—16-asrlar)ga nisbatan qo'llangan, uni o'rta asrchilik turg'unligidan yangi davrga o'tish



bosqichi deb baholaganlar. Renessansning asosiy alomatlari: tafakkurda va ilm-u ijodda dogmatizm, jaholat va mutaassiblikni yorib o'tib, insonni ulug'lash (qarang [Gumanizm](#)), uning iste'dodi, aqliyfiikriy imkoniyatlarini yuzaga chiqarish; antik davr (yunon rum) madaniyatiga qaytib, uni tiklash, boyitish; cherkov sxolastikasidan qutulib, adabiyot va san'atda dunyoviy go'zallik, hayot taronalarini qizg'in kuylash; inson erki, hurfiikrlilik uchun kurashish. Buning natijasi o'laroq, ijodiy qudrat va tafakkur kuchini namoyish etadigan ulug'vor badiiy asarlar, salobatli binolar yaratildi, ilmfan rivojlandi. Italiyada shoir Petrarka va Dante, rassom Jotto, adib va mutafakkirlar Bokkachcho, Ariosto, Tasso, Byome Renessans g'oyalarining jarchilari bo'lib maydonga chiqdilar<sup>12</sup>.

Bunda insonlarning ajdodlari haqida hamda o'z erki, tili, dini, millati haqida chuqur fikrlarini aytib o'tishdi va xalqni mustaqil bo'lishga chorlashni o'zlariga shior etib belgilashdi. Bu davrda yetishib chiqqan buyuk allomalar-u, jadidlarni ilmga bo'lgan muhabbatini so'ndirishga harakat qilishsa-da bu harakatlari befoyda ekanligini anglashdi. Keyinchalik [Michelangelo](#), [Rafael](#), [Shakespeare](#), [Miguel de Cervantes](#) Yevropaning turli mamlakatlarida buni davom ettirdilar. Ammo Renessans, ya'ni Uyg'onish faqat Yevropa hodisasi emas. Dunyo madaniyatini yaxlit olib o'rgangan olimlarning ishlari shuni ko'rsatdiki, Osiyo markazida joylashgan [Movarounnahr](#), [Xuroson](#) va [Eron](#)da Italiyaga qaraganda bir necha asr oldin (9—12-asrlar) ulkan madaniy ko'tarilish yuz bergan, ilm-fan, falsafa, adabiyot kuchli rivojlanib, ilg'or insonparvarlik g'oyalari jamiyat fikrini band etgan, aqliy va ijodiy faollik gurgiragan. Bu davr dunyo ilmida „Musulmon Renessansi“ (A. Mets) yoki „Sharq Uyg'onishi“ (N. I. Konrad) nomi bilan atalib kelinmoqda. Sharq Uyg'onish davrida Yevropa Uyg'onish davrining asosiy belgilari mujassam: jo'shqin ijodiy faoliyat, ulkan bunyodkorlik ishlarining amalga oshirilgani, aqlni hayratga soluvchi bemisl asarlarning yaratilgani shundan dalolat beradi. Sharq Uyg'onish davri ham ulug' allomalar, qomusiy bilim sohiblari, mashhur mutafakkirlarni yetishtirdi. Aniq fanlar sohasida Muhammad al-Xorazmiy, Abu Bakr Roziy, [Abu Rayhon Beruniy](#), [Ahmad al-Farg'oni](#), [Umar Xayyom](#), [Mirzo Ulug'bek](#) jahonshumul kashfiyotlar qildilar. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Ibn Rushd, Muhammad G'azoliy, Nasafiy Aziziddinlarning falsafiy asarlari tafakkur xazinasini boyitdi, olam, odam va jamiyat yaxlitlikda tadqiq etilib, yangi qonuniyatlar ochildi, aqliy bilim ufqlari kengaydi, fozil jamiyat va komil inson nazariyasi chuqur ishlab chiqidi. She'riyatda Abu Abdullo Rudakiy, Abulalo alMaarriy, Abulqosim Firdavsiy, Jaloliddin Rumi,

<sup>12</sup> „Uyg'onish davri“, [O'zbekiston milliy ensiklopediyasi](#) (U-harfi). Toshkent: „O'zbekiston milliy ensiklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2006-yillar.

Hofiz Sheroziy, Nizomiy Ganjavip, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy kabi daho ijodkorlar yetishib, o'lmas asarlar yaratdilar, ishqmuhabbat, qahramonlik, ozodlik va ezgulikni kuyladilar. Miniaturada rassomchiligida bir necha maktablar shakllandi, bunda [Kamoliddin Behzod](#) rasmlari yangi ijodiy yo'nalishga asos soldi. Uyg'onish davri ning yana bir belgisi xalq ruhini ifodalaydigan „[Ming bir kecha](#)“, „[Kalila va Dimna](#)“, „[Qirq vazir](#)“, „[To'tinoma](#)“, „Sindbodnoma“, „Jome'ul hikoyot“ kabi qiziqarli sarguzashtlarga to'la, shavqu zavq qo'zg'atadigan asarlarning ko'paygani, ikkinchi tomondan „Xamsa“larda bo'lganiday, insoniy ideallarni mujassam etgan hikmat va falsafaga boy umumbashariy g'oyalarning tasvirlanishidir<sup>13</sup>.

Ona yurt siymosi madh etilgan asar, she'r , ruboiy, g'azal, misli ko'rinmagan noyob roman, bir qarashda ozodlik tasviri aks etgan rasmlar butun dunyoni jonlantirishga sabab bo'ldi. Bundan tashqari tibbiyot, texnika, harbiy sohalarda o'z o'rniga ega bo'ldi. Buyuk ajdodlarimizdan biri- Abu Ali Husayn ibn Abdulloh ibn Sinoning „Tib qonunlar“ asarida xalqimiz hayoti davomida kerakli bo'lgan tibbiy ilmlarni kelajak avlodga meros qilib qoldirgan. Biz ya'ni kelajak avlod bundan kuch olib bizgacha yetib kelgan noyob bilimlar va o'z ko'nikmalarimizni shakllantirgan holda, shuningdek boyitib, bizdan keyingi avlodlarga ham yetkazishni o'zimiz uchun shior qilib olishimiz lozim. Har bir inson nafas olar ekan o'z tarixi, dini, tili, millati, ajdodi, o'zligini barralla madh etib, bilishi shart. Agarda bu ma'suliyatni his etmasa, manqurtlar qatoridan joy olmog'i afzaldir. Ummar Xayyom (taxallusi; asl ism-sharifi G'iyosiddin Abulfath Umar ibn Ibrohim Xayyom Nishopuriy) (1048.18.5, [Nishopur](#) – 1131.4.12) – [matematik](#), [astronom](#), [faylasuf](#), [hakim](#), [fizik](#) va [mutafakkir shoir](#). [Nishopur](#) rda boshlangich ma'lumotni olgach, [Balx](#), [Buxoro](#) va [Samarqandda](#) tahsil ko'rgan. [Malikshoh](#) va [Nizomulmulk](#) (1019-1092) da'vati bilan 1074-yilda [Isfahonda rasadxona](#) qurdirgan va unga rahbarlik qilgan. Yulduzlar jadvali ([zij](#)), 1079-yilda yangi isloh qilingan taqvim ([kalendar](#)) tuzgan. Bu taqvim [Yevropada](#) undan 500 yil keyin joriy qilingan [Grigoriy taqvimi](#)dan ham aniqroq bo'lgan. Yozuvchi [Nabi Jaloliddin](#) o'zining "Umar Xayyom" romanida bunga to'liq izoh bergan. Ya'ni Grigoriy taqvimiga ko'ra har 3333- yilda bir ortiqcha kun yuzaga keladi. Xayyom kalendarida esa bir kunlik farq 5000-yilda sodir bo'ladi<sup>14</sup>.

Inson har bir o'tayotgan daqiqasini qadrlashi lozim va undan samarali foydalanmog'i kerak.

<sup>13</sup> „Uyg'onish davri“, [O'zbekiston milliy ensiklopediyasi](#) (U-harfi). Toshkent: „O'zbekiston milliy ensiklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2006-yillar.

<sup>14</sup> [Nabi Jaloliddin](#). "Umar Xayyom" romani.

Xulosa qilib shuni aytish joyizki, jannatmakon yurt- O'zbekistonda yashayotganimizdan faxrlanmog'imiz, uning sharafiga butun dunyoga tanitmog'imiz kerk. Har sohada o'z o'rnimiz, mavqeyimizga ega bo'lish, shu borada yosh avlodni "Vatanparvarlik" ruhida tarbiya qilish, yurtimiz yanada gurkirab yashnashini ta'minlashimiz hamda ajdodlarimiz izdan ketmog'imiz, albatta, shart. Prezidentimiz yaratayotgan sharoitlardan oqilona foydalanib, birinchi prezidentimiz ya'ni Islom Karimov Abdug'aniyevich aytganlaridek: "БИЗДАН ОЗОД ВА ОБОД БАТАН ҚОЛСИН" shiorini madh etib, unga amal qilishimiz, ona yurtimizni ko'zqorachig'imizdek asrashimiz joyizdir. Bu mas'uliyatli ish har bir O'zbekiston fuqarosi uchun umri mobaynidagi sharaflı burch hisoblanadi. Albatta, men ham O'zbekiston fuqarosi ekanman so'nggi nafasimgacha prezidentim, xalqim, millatim, tilim, dinimga sodiq xizmat qilishga tantanaviy ravishda xizmat qilishga, yurtimiz bayrog'ini yuksaklarga ko'tarishga, madhiyamizni butunjahon minbarida yangrashga o'z hissamni qo'shishga, yosh avlodni insonparvarlik, vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga va'da beraman.

### Foydalanilgan adabiyotlar

1. „Uyg'onish davri“, *O'zbekiston milliy ensiklopediyasi* (U-harfi). Toshkent: „O'zbekiston milliy ensiklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2006-yillar.
2. „Uyg'onish davri“, *O'zbekiston milliy ensiklopediyasi* (U-harfi). Toshkent: „O'zbekiston milliy ensiklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2006-yillar.
3. *Nabi Jaloliddin. "Umar Xayyom" romani.*

## КЕҢЕСТІК ЖӘНЕ КЕҢЕСТЕН КЕЙІНГІ САЯСАТТАРДЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІНЕ ӘСЕРІ

Абдухаликова Балнұра Алихан қызы

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Жандос Абдазимович Байзаков(PhD)

[balnuraabduxalikova@gmail.com](mailto:balnuraabduxalikova@gmail.com)

**Аннотация:** Бұл мақалада 20–21 ғасырлардағы қазақ тілінің және әдебиетінің дамуындағы Кеңес және кеңестен кейінгі тілдік және әдеби саясаттардың ықпалы қарастырылады. Тарихи құжаттар, үкіметтік реформалар және әдеби шығармалар негізінде саяси шешімдердің тіл реформаларына, әдеби тақырыптарға және мәдениетке қалай әсер еткені зерттеледі. Сондай-ақ, тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі қазақ тілі мен әдебиетінің қазіргі заманғы қиыншылықтары мен мүмкіндіктері талданады, негізгі жазушылар мен мемлекеттік бастамалардың мәдени жаңғырудағы рөліне назар аударылады.

**Кілт сөздер:** *Қазақ тілі, қазақ әдебиеті, Кеңес саясаты, кеңестен кейінгі кезең, тіл реформасы, мәдени сәйкестік, ұлтшылдық*

**Abstract:** This article examines the impact of Soviet and post-Soviet language and literary policies on the development of the Kazakh language and literature during the 20th and 21st centuries. Through analysis of historical documents, government reforms, and key literary works, the study reveals how political decisions shaped language reforms, literary themes, and cultural identity. It also explores contemporary challenges and opportunities faced by the Kazakh language and literature in the post-independence period, highlighting the role of key authors and government initiatives in the ongoing cultural revival.

**Keywords:** *Kazakh language, Kazakh literature, Soviet policy, post-Soviet period, language reform, cultural identity, nationalism*

Қазақ тілі мен әдебиеті Қазақстанның мәдениеті мен ұлттық мұрасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. 20 ғасырдағы тарихи оқиғалар, оның ішінде Кеңес үкіметінің саясаты және кейінгі тәуелсіздік кезеңі қазақ тілінің дамуы мен әдебиеттің қалыптасуына айтарлықтай әсер етті. Кеңес билігі қазақ тілін орыс тілі үстемдігіне бағындыру үшін жазу жүйесін, білім беру мен әдеби шығармашылықты қатаң бақылауда ұстады. Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ тілін қайта жаңғырту және ұлттық мәдениетті қалпына келтіру жұмыстары

белсенді жүргізілуде. Бұл мақала кеңестік және тәуелсіздік кезіндегі саясаттардың қазақ тілі мен әдебиетіне әсерін талдап, олардың Қазақстанның қазіргі мәдени өміріндегі маңыздылығын қарастырады.

20 ғасырда қазақ тілі бірнеше рет жазу реформасына ұшырады. Бастапқыда араб жазуы қолданылса, 1920–1930 жылдары бұл латын әліпбиіне ауыстырылды (Кудайбергенова, 2019). Кейіннен, 1940 жылы, ол кирилл әліпбиіне өзгертілді, бұл орыс тілінің ықпалын күшейтіп, Қазақстанды Кеңес одағының тілдік жүйесіне толық енгізу мақсатын көздеді.

Кеңес әдебиеті идеологиясының негізгі бағыты — социалистік реализм болды. Жазушылар социалистік қоғамның жетістіктерін, колхоздандыруды және индустрияландыруды дәріптеуге міндеттелді. Мұхтар Әуезовтің *Абай жолы* романы қазақ дәстүрін социалистік тақырыптармен ұштастырып, кеңестік қазақ әдебиетінің классикасына айналды (Кочаоғлу, 1983).

Бұл саясат шығармашылық еркіндікті шектегенімен, қазақ әдебиетін кәсіби деңгейге көтеріп, оның кең оқырман аудиториясына таралуына ықпал етті. Дегенмен, ауызша әдебиет пен халық шығармашылығы идеологиялық себептермен шектелді немесе қайта интерпретацияланды.

1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан қазақ тілін қайта жандандыруды басты мақсаттардың бірі етті. 1995 жылғы Конституцияда қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде бекітілді. Тіл саясаты қазақ тілінің мемлекеттік басқаруда, білім беру жүйесінде және бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылуын арттыруға бағытталды (Шарипова және т.б., 2024).

2017 жылдан бастап кирилл жазуын латын әліпбиіне көшіру басталды және 2031 жылға қарай аяқталуы жоспарланып отыр. Бұл реформаның мақсаты — тілді жаңғыртып, халықаралық байланыстарды жеңілдету және түркі тілдерімен байланысты нығайту (Аманбаева, 2024).

Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде әртүрлі тақырыптар мен стильдерді қамтып, ұлттық сана мен тарихи есте сақтау мәселелерін қозғады. Әбіш Кекілбаев сияқты жазушылар ұлттық жаңғыруды жаңа әдеби тәсілдермен үйлестіріп, қоғамдағы өзгерістер мен мәдени араласуды зерттеді. Қазіргі кезде қазақ әдебиетінің бір бөлігі қазақша да, орысша да екі тілде жарық көруде, бұл елдегі көптілділіктің көрінісі болып отыр.

Кеңес дәуіріндегі саясаттар қазақ тілі мен әдебиетіне күрделі мұра қалдырды. Бір жағынан, жазу реформалары мен идеологиялық шектеулер тілдің үздіксіз дамуын тежесе де, қазақ әдебиетін мемлекеттік деңгейде дамытып, кеңестік мәдени кеңістікке енгізді.



Кеңестік идеологияға қарамастан, қазақ жазушылары әдебиетті ұлттық мәдениетті сақтап қалудың құралы ретінде пайдаланды. Мұхтар Әуезовтің *Абай жолы* романы қазақ дәстүрін социалистік реализммен үйлестіре отырып, ұрпаққа мәдени мұраны жеткізді.

Тәуелсіздік кезеңі — жаңа бастамалардың және тілдік реформалардың айқындаушы сәті. Қазақ тілін мемлекеттік тіл ету және латын әліпбиіне көшу – бұл тек тілдік емес, сонымен қатар саяси және мәдени қадамдар. Дегенмен, бұл үдеріс келесі қиындықтарды туғызады:

Орыс тілінің кең таралған жағдайында қазақ тілін тиімді оқыту.

Жазу жүйесін ауыстыруда инфрақұрылым мен білім деңгейінің кемшіліктерін жою.

Ұлттық тілдік саясат пен азшылық тілдеріне қатысты теңгерімді сақтау.

Ғаламдану және цифрлық коммуникация қазақ тілінің қолданылуына әсер ететін факторларға айналды. Ағылшын тілінің үстемдігі қауіп төндірсе де, цифрлық платформалар қазақ әдебиетін жаһандық аудиторияға жеткізуге мүмкіндік береді.

Қазақ әдебиеті осы сын-қатерлер мен мүмкіндіктер арасындағы тепе-теңдікті іздейді. Ол тарихи оқиғаларды, ұлттық және әлеуметтік мәселелерді көтере отырып, дәстүр мен жаңалықты ұштастыруда. Олжас Сүлейменов пен Фариза Онғарсынова сияқты ақындар мен жазушылар қазақ халқының өткенін, қазіргісін және болашағын әдеби тілде бейнелейді.

Тілдің және әдебиеттің дамуы үшін мемлекеттік қолдау, қоғамның қатысуы және білім беру жүйесінің тиімділігі маңызды рөл атқарады. Қазақстан жаһандық әлемге интеграцияланып жатқанда, қазақ тілі мәдени мәнін жоғалтпай, заманауи құралдарға бейімделуі қажет.

Қорыта айтқанда, Қазақ тілінің және әдебиетінің дамуы Кеңес және тәуелсіздік кезеңдерінің саяси жағдайларымен тығыз байланысты болды. Кеңес дәуірі құрылымдық және идеологиялық шектеулер енгізгенімен, қазақ әдебиетін кәсіби деңгейге көтерді. Тәуелсіздік кезеңі мәдени жаңғыруға, тіл реформаларына және әдеби әртүрлілікке бағытталған. Қазақстанның тілдік және әдеби болашағы реформалардың жалғасуына, қоғамның тілге деген көзқарасына және дәстүр мен жаңалықты үйлестіре алатын шығармашылыққа байланысты. Қазақ тілі мен әдебиеті елдің ұлттық сана-сезімі мен мәдени тұрақтылығының негізі болып қала береді.



### ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аманбаева, С. (2024). Абай Құнанбайұлы және орыс мәдениеті: Кеңестен кейінгі Қазақстандағы парадигмалардың өзгеруі. Жаһандық контексте орыс әдебиетін аудару жинағында (б. 471–484). Open Book Publishers.
2. Кочаоглу, Т. (1983). *Кеңестік Орталық Азия әдебиетіндегі ұлтық сәйкестілік: Постсталин кезеңіндегі қазақ және өзбек проза прозасы*. University of California Press.
3. Кұдайбергенова, Д. Т. (2019). Қазіргі қазақ әдебиетіндегі ұлтты қайта жаңғырту: Элита және баяндау тәсілдері. Lexington Books.
4. Шарипова, Д., Биссенова, Ә., & Бұрханов, Ә. (ред.). (2024). Қазақстандағы және одан тыс жерлердегі постколониалдық тәсілдер: Саясат, мәдениет және әдебиет. Palgrave Macmillan.

**«ҚАЙСАР МІНЕЗДІ ҚАЗАҚ ҚЫЗЫ ФАРИЗА ОҢҒАРСЫНОВА»****Қалдарова Жасмина Қазыбек қызы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Жандос Абдазимович Байзаков(PhD)

**jasminaqaldarova@gmail.com**

**Аннотация:** Бұл мақалада қазақ поэзиясының көрнекті өкілі, халқының арнамысын, рухын жырлаған ақын Фариза Оңғарсынқызы Оңғарсынова өмірі мен шығармашылығы талданады. Фариза Оңғарсынова нәзіктігімен дараланып, ер мінезімен ел жадында қалған қайсар ақын. Ақынның нәзіктік пен ерлікті ұштастырған дара стилі, қазақ әдебиетіне қосқан үлесі, әйел болмысының көрінісі, ел мен жерге деген сүйіспеншілігі қарастырылады. Оның өлеңдері жастарды отансүйгіштікке, адалдық пен еркіндікке тәрбелейді. Фариза поэзиясы арқылы адамгершілік махаббат елге деген сүйіспеншілік және рухани тазалық тазалықтарын көреміз.

**Кілт сөздер:** әйел бейнесі, нәзіктік, ерлік, рухани тазалық, отансүйгіштік, адамгершілік, шығармашылық, қайсар мінез.

**Abstract:** This article analyzes the life and creative work of Fariza Ongarsynkyzy Ongarsynova, a prominent representative of Kazakh poetry, who glorified the honor and spirit of her people. Fariza Ongarsynova is remembered as a courageous poet distinguished by her femininity and strong will. The article explores her unique poetic style that combines delicacy and bravery, her contribution to Kazakh literature, the reflection of feminine identity, and her deep love for her homeland. Her poems inspire the younger generation to be patriotic, honest, and free-spirited. Through Fariza's poetry, we perceive the values of humanity, love, devotion to the homeland, and spiritual purity.

**Key words:** female image, femininity, heroism, spiritual purity, love for the homeland, humanity, creativity, determined character.

Қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік қолтаңбасын қалдырған ерекше тұлғалардың бірі — Фариза Оңғарсынова. Оның шығармалары терең ойымен, сыршылдығымен, нәзіктік пен ерлікті қатар суреттеуімен дараланады. Фариза поэзиясы – адамның жан дүниесін, рухани әлемін, қоғамдағы әділетсіздік пен шындықты бейнелейтін ерекше поэзия. Ақынның шығармашылығында әйел болмысының сұлулығы мен рухының күштілігі айқын көрініс табады. Ол

эйелді тек нәзік жаратылыс ретінде ғана емес, ұлт намысын қорғайтын қайсар тұлға ретінде көрсетті.

Фариза Оңғарсынова 1939 жылы 5 желтоқсанда қазіргі Атырау облысындағы Новобогат ауданына қарасты Манаш ауылында дүниеге келген. Фариза он баланың кенжесі. Алайда, бауырларының көбі ерте қайтыс болып кетеді. Әкесі – Оңғарсын Иманғалиев оқыған, балық шарушылығын алғаш болып ұйымдастырған, жұртына қадірлі азамат болған. Ол Фаризаның кішкентай кезінде қайтыс болып кеткен. Ал анасы – Халима Иманғалиева арабша хат таныған кісі. Ол, халық ертегілерін, ескі қазақ әндерін жақсы көрді. Балаларын да оқу-білімге баулып, сауатты болуларына үлкен үлес қосқан да анасы. Балалар қыстың ұзақ кештерінде кітаптарды дауыстап оқып, поэтикалық шығармаларды жаттап үйренді. Фариза өз балаларын ескі дәстүрлі тыйымдарға байланып қалмайтындай, еркін болып өсулеріне барын салған анасына қарыздар.

Қазақтың ақын қызы кішкентай кезінен-ақ, анасының Пайғамбарымыз (с.э.с) туралы әңгімесін естіп өседі. Ол қиындыққа кезіккен сайын анасын жылатпауға тырысып өсті. Мектеп жасында-ақ, Қобыланды батыр жырын жатқа оқыды. Алайда, сол заманда бүкіл елді қалжыратқан сұрапыл соғыс тұтастай ұрпақты ерте есейтті. Фариза Оңғарсынованың да балалық шағы сол сұрапыл жылдарға дөп келді. Әке қазасының артын ала мейірімді аға Бәктұғыл мен сүйкімді апайы Рәбила оралмас сапарға аттанды. Болашақ ақын бас-аяғы алты жылда жанына жақын үш бірдей адамынан айырылды. Неше түрлі жоқтауды есі кірмей жатып естіп өссе де, құйтақандай кезден-ақ қайсар мінезімен ерекшеленді. Ақынның өзі де бала Фариза жайлы “қыз болып ойнамадым қуыршақпен, ерке еді мінезім де қыңырсоқтау” деген өлең жолдарын шығарған болатын. Мектепке бармай жатып, қара таныған бала Фариза кішкентайынан қазақтың жыр дастандарын дауыстай оқып, кейін анасының көңілін аулағанын жазады.

Фариза Оңғарсынова 1961 жылы Гурьев (Атырау) мемлекеттік педагогикалық институтының филология факультетін қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша тәмамдап шығады. Оқу бітіргеннен кейін сол өңірдегі Балықшы, Еркін қала, Октябрьдің қырық жылдығы атындағы қазақ мектептерінде дәріс берді. Ол 1966 жылға дейін ауылдық мектептерде мұғалім, содан кейін директор болып жұмыс істеді. 1966 жылдан бастап Гурьевтік «Коммунистік еңбек» облыстық газетінің редакциясында әдеби қызметкер ретінде жұмысқа орналасып, журналистік қызметін бастады. Еңбек жолын қарапайым ауыл мектебінде ұстаздық етуден бастаған ақын кейінде 1968-1970

жылдары «Лениншіл жас» газетінің редакциясында Гурьев, Ақтөбе және Орал өңірлерінің меншікті тілшісі ретінде жұмыс істеді. Фариза ақын шөл мен көл тоғысқан топырақта туып-өскендіктен, оның болмысы да сол топыраққа тартқан сыңайлы. Ақын поэзиясының іші толған сезім.

Фариза – бұл есім бүгін өрлік пен ерліктің сыршыл сұлулықтың, ұлылықтың символы. Фариза біреу де болса, бірегей деген ұғымды білдіреді. Оның отты жырлары ұлттың қуанышы да, жұбанышы да болған. Белгілі жазушы Әбіш Кекілбаев айтқандай, Фаризада өзінің талантына лайық тегеурінді мінез де болды. Расында да, ақынның мінезі тегеурінді еді. Талайды опындырған да, бірақ ақынды биік шыңға жетелеген де, дәл осы мінез болатын. Ертеректе, неміс баспасының аудармашысы Ильза Чертнер деген әйел Фариза Оңғарсынованың үйіне қонақта болған. Сонда қойдың үйітілген басына үрке қарап, сылқылдай күлген аудармашы мен оның серігінің әрекеті Фариза апаймызға жақпай, ақын оларды үйінен қуып шығады. Сол кезде ақын: “Дәстүрімді сыйламаған адам, өлеңдерімді аудармай-ақ қойсын” депті.

Ақынның әдебиет деп аталатын азабы көп ауылға келуіне жаратылыстың әкенің қаны, ананың сүтімен берген қасиеті. Фариза Оңғарсынова қалың қазаққа алдымен, шыншыл журналист ретінде танылды. «Лениншіл жас» газетінің Мұнайлы өлкедегі тілшісі көп жазатын, әділ, кесіп жазатын. Қайсар мінезді қазақ қызы 1970-1978 жылдары «Қазақстан пионері» республикалық пионерлік газетінің редакторы болып қызмет етті. Ал 1978 жылы «Пионер» (қазіргі Ұлан) газетінің бас редакторы және 2000 жылға дейін қазіргі «Ақ желкен» журналының бас редакторы қызметін атқарады. Содан кейін 2000 жылдан 2004 жылға дейін – ҚР парламенті мәжілісінің I және II шақырылуларының депутаты болды.

Ақын анамыздың шығармашылығы туралы сыр шертетін болсақ, оның өлеңдерінде әйелдер тақырыбы жиі жырланды. Тек жай жырлау емес, қазіргі замана талабының биік өрісіне лайықтап жырлау Фариза туындыларының бір қыры еді. Ақынның шығармашылығына тән басты қасиет шындықты ту ететіндігінде. Оның бұл қасиеті кез-келген туындысынан айқын көрініп тұрады. 1979 жылы жарық көрген «Сенің махабатың» жинағындағы сырласу немесе ақын әйелдің анасымен диалогы атты поэмасы Фариза ақынның шығармашылығындағы шындықтың биік шырқауы. Фариза Оңғарсынова алғашқы өлеңдерінде Қазақстанның шөлді жерлерінің өзгеруі, кең байтақ сусыз даланың ең шөлді бұрыштарына тіршіліктің келуі, ерлігі мен батылдығы кеңпейілділігінен кем түспейтін адамдар туралы жазды. Қазіргі заманғы қазақ

эдебиетіне өктем түрде кірген ақынның өлеңдері, поэзиясының өмірбаяны осылай басталды. Оның алғашқы өлеңдер жинағы 1966 жылы «Сандуғаш» деген атпен жарық көрді. Содан бері «Жазушы» баспасында бірнеше өлеңдер топтамасы жарық көрді. Қас жүрекке бөген жоқ журналист Фариза Оңғарсынова кейін Алматыға ауысты. Алматыда «Қазақстан пионері» басылымының редакторы болып бекітілген журналист Оңғарсынованың отты жырлары легімен жарыққа шыға бастады. Ақын қыздың бала кезден қаперіне қонып, қанына сіңіп алған адалдық, тазалық, ерекше талғамы мен талабы, осылай шыңдала берді. Фариза ақынның өлеңдерінің құдіреті асау мінез, шалт қимыл мен ащы шындықты. Әр сөзі мірдің оғындай Фариза ақын халықтың мұң-мұқтажын көре жүрді, көп мінбеден көтере білді. Қазақстан мәжілісінің депутаты болған кезде «Ана мен бала» туралы заң жобасын әзірлеп, мәжіліс қарауына алғаш ұсынған да Фариза Оңғарсынова еді. Жетім көрсең жебей жүр деп, әлеуметтік мәселелерді төтесінен қойып, кесіп тұрып айтты, жазды. Бірақ, мемлекеттің қоржынында ақша аз деген себеппен ақын жазған заң мақұлдануға жіберілмей қалған болатын.

Қазақтың ақын қызы депутат бола жүріп, әйел азаматтарды басшылыққа тарту мәселесін көп көтерді. Бірнеше қазақ қыздарының саяси қызметтерге келуіне себепкер болды. Ақын жалпы әйелдердің билік басында жүргенін жақсы көрді. Фариза апайдың қазақтың қызы осындай болсашы деген ойынан шыққандардың бірі, күрделі министрлікті басқарған қазақ қыздарының бірі Зағипа Бәлиева болатын. Фариза апай қазақ жастарының, әсіресе қазақ қыздарының шын жанашыры болды. Ол парламенттің депутаты ретінде қазақ тілінде екі заң жобасын жасады. Оның біреуі, жоғарыда атап өткеніміздей «Ана мен баланы» қорғау туралы заң деп аталса, екіншісі «Баланың құқығы» деп аталды.

Алғашқы өлеңдері баспасөз беттерінде 1958 жылдан бастап шыққан. Әр жылдары 20-дан астам өлеңдер жинақтары, очерктері, таңдамалы шығармалары, «Біздің Камшат» повесі, аудармалары «Жазушы», «Жалын», «Молодая гвардия» баспаларынан жарық көрді. Фариза — поэзияға шыншылдық пен батылдық әкелген ақын. Оның әрбір өлеңі өмірдің шындығынан туындаған, оқырманын ойландыратын, рухтандыратын туынды. Фариза өлеңдерінде нәзіктік — әлсіздік емес, керісінше, рух биіктігі. Ол әйелдің ішкі әлемін, сезім тереңдігін, сонымен бірге өмірге қарсы тұра алатын қайсарлығын жырлады. Ақын поэзиясында әйелдің тағдыры — халық тағдырымен ұштасқан. Оның нәзіктігі мен ерлігі — қазақ әйеліне тән ұлылықтың көрінісі. Фариза — ұлт

рухының жыршысы Фариза поэзиясы – туған елге, жерге деген шексіз махаббаттың үні. Ол Отанды сүюді, елдің намысын қорғауды қасиетті борыш санады. Ақын шығармашылығында аналық мейірім, әйел жанының жылуы ерекше орын алады. Ол ананы тек отбасының тірегі емес, ұлттың рухани қазығы деп таныды. Артына өшпес асыл мұра қалдырған қазақтың ақын қызы 2014 жылдың 23 қаңтарында 74 жасында дүниеден озды. Қазақ халқының біртуар ақын қызы 2014 жылы 27 қаңтарда Астанадағы Ұлттық пантеонда Қабанбай батырдың кесенесінің жанында жерленді.

Қорыта айтқанда Фаризаның өлеңдері жастарды адалдыққа, батылдыққа, ар-намысқа, адамгершілікке, отансүйгіштікке шақырады. Ол оқырманды рухани тазалыққа, әділдікке тәрбиелейді. Фариза Оңғарсынова – қазақ поэзиясының абыройлы биігі. Оның нәзіктігі — әйелге тән сұлулықтың, ал ерлігі — рухтың көрінісі. Ол өмірі мен шығармашылығымен қазақ қызының еркін, намысты, білімді бейнесін сомдады. Ақынның туындылары бүгінгі ұрпаққа яғни бізге өнеге болып қала береді. Фаризаның жырлары ұлт рухын биіктетіп, өлең әлемінде мәңгілік із қалдырды. Менің ойымша оның шығармаларын оқу адамға рух береді, ой салады, қазақ қызының нағыз бейнесін таныдады. Оның өлеңдері жүрекке жетеді, өйткені ол өлеңдерінің барлығын шын сезіммен жазған. Фариза Оңғарсыновадан біз өзімізге сабақ ретінде батыл болуды, елді, тілді қадірлеуді және әрқашан намысты болуды үйренуіміз керек.

### ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әдебиет порталы – Фариза Оңғарсынова шығармалары (adebiportal.kz).
2. Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.
3. Оңғарсынова Ф. Шілде. – Алматы: Жазушы, 1978.
4. Сүйіншалиев Қ. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 2006.
5. Тоғысбаев Б. Тарихи тұлғалар. – Алматы, 2009.



## М.ЖҰМАБАЕВ-ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ БІР ТУАР ПЕРЗЕНТІ

**Қадирханова Мунира Жұмабаевна**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті

бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Жандос Абдазимович Байзаков

**Аннотация:** Мағжан Жұмабаев қазақтың ұлы ақыны, ағартушысы тәуелсіздік пен ұлттық рухтың жаршысы. Ол XX ғасыр басындағы Алаш қозғалысының көрнекті өкілі романтик ақын, педагог және тілші ғалым ретінде танылған. Мағжан Жұмабаев қазақ әдебиетінде сезім мен сұлулықтың, махаббат пен отаншылдықтың ақыны ретінде ерекше орын алады. Оның өлеңдері нәзік лирикамен, ұлттық рухпен, терең философиямен ерілген.

**Кілтті сөздер:** ағартушы, Алаш қозғалысы, педагог, романтик, махаббат, тілші, ғалым, лирика, философия.

**Abstract:** Magzhan Zhumaboyev is a great Kazakh poet, educator and a herald of independence and national spirit. He was a prominent figure of the Alash movement in the early 20<sup>th</sup> century, known as a romantic poet, teacher, and linguist. In Kazakh literature, Magzhan holds a special place as a poet of emotion, beauty, love and patriotism. His poems are woven with delicate lyricism, a strong national spirit, and deep philosophy.

**Key words:** educator, Alash, movement, teacher, romantic, love, linguist, scholar, lyricism, philosophy

Кіріспе бөлім:

Мағжан Жұмабаев қазақ поэзиясына романтизм, символизм, терең психологиялық лирика енгізген ақын. Оның шығармалары жастарды елжандылыққа, білімге, рухани тазалыққа тәрбиелейді. Мағжан-философ ақын. Ақынның философиялық көзқарасы өз өлеңдерінде жақсылық пен жамандық, әділдік пен әділетсіздік тәрізді қарама-қайшылықты философиялық ұғымдарды шебер шендестіре білуінен байқалады. Ол дүниені біртұтас құбылыс ретінде алып, адамды сол ұлы табиғат, жаратылыстың бір туындысы, бөлшегі ретінде суреттейді. Табиғатсыз, жаратылыссыз адам жоқ. Ал табиғат адамсыз да күнкөре береді, бірақ сана оған бағынбайды, дене бағынса да сезім бағынбайды. Сондықтан ол бұлқынады, серпіледі, үстем болғысы

келеді. Құбылыстың мәнін кең көлемде, жалпыға бірдей қалыпта тани білуде ақын, ең алдымен, ненің болса да мән-мазмұнына үңіледі, әрдайым жалпы адамзатқа тән әуенге бой ұрады, табиғаттың өз заңына ғана бағынатын құбылыстардың ішкі құпия астарын ұғынғысы келеді. Жұмабайұлының ойынша ақын деген болжап білмес жолға сапар шеккен пір, кейде жын, кейде бала, сол сапарда ол қиындықты қайыспай көтеретін, не дүниені тәрк етіп, бәрінен безінетін жан.

Негізгі бөлім:

Мағжан Бекенұлы Жұмабаев-қазақтың ұлы ақыны, қоғам қайраткері, педагог ағартушы, Алаш қозғалысының мүшесі. Ол 1893-жылы 25-маусымда қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Мағжан Жұмабаев ауданының Сасықкөл маңында дүниеге келген. Ақынның әкесі Бекен Жұмабайұлы-сауатты, ел ішінде беделді адам болған. Мағжан алғаш ауыл молдасынан хат танып, кейінірек Қызылжар қаласындағы Медресе-рашидияда, одан соң Уфадағы Ғалия медресесінде оқиды. Сол медреседе жүрген кезінде ол татар, орыс, түрік әдебиеттерін, шығыс поэзиясын терең меңгереді. Ғалияда оқып жүрген жылдары ол Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров сияқты ұлт зиялыларымен байланыс орнатады. Жастайынан орысша оқып, орыс әдебиетінің мәдениетіне еркін жеткен Мағжан қазақ поэзиясына өзіндік ерекшелігімен, дарынды болмысымен келеді. Әуелде лапылдап тұрған сезімін, ынтыға үзіліп тұрған махаббатын жастық жалынымен, жандырып жіберердей леппен жеткізуге ұмтылған ол енді бірте бірте ой есейгендігін танытып, азаматтық лирикаға қарай ойысады. Мұнда да ол зарлы да өкінішті ой сезімдерін ерекше күдіретпен, шыңғырған жан даусының қуатымен жеткізіп, ішкі мұңы мен ашу кегін табиғи байланыстырып жібереді. Бұл кез оның қазақтың ардақ азаматтары Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлынан дәріс алып, шығармашылықтың жаңа бір белесіне құлаш ұрған шағы еді. Ұстаздарының өнегесі ақын жанының тебіреніс толқынындағы айшықты өрнегімен көрініс береді. Халық өлеңдерінің мазмұнымен бірге оның ырғақ үйлесімін, ішкі рухын, әуезділік әсемдігін жанымен қабылдаған ақын кейде ән күй ғана түсіндіре алатын сезімдерді сөзбен жеткізеді. Мағжанның ақындық ерекшелігі де, бәлкім, осы болар.

Әкесі Бекен (Ахметбек) Жұмабайұлы- Ақмола уезінің тумасы, дәулетті, елге беделді адам болған. Баласының білім алуына ерекше көңіл бөлген.

Анасы Гүлсім апай- мейірімді, сауатты, діндар, өлең мен әңгімеге жақын болған Мағжан анасының ақылын, мейірімін өмір бойы жырларында дәріштеген.

Әйелі Зылиха Жұмабаева- Өте сыпайы ,білімді, сабырлы әйел болған. Мағжан өмірінің ауыр кезеңдерінде де(түрме қуғын-сүргін) оны қолдаған ерінің есімін аман сақтап кейін елге танытқан. Кей деректерде Мағжан мен Зылиханың бір ұлы болғаны айтылады. Сондықтан ерлі зайыптылар өмірінің соңына дейін баласыз қалған.

#### Шығармашылығы

Мағжан Жұмабаев қазақтың ұлттық поэзиясының педагогикасының және ағартушылық ойының көрнекті өкілі. Оның шығармалары терең сезімге ұлттық рух пен философиялық ойға толы. Мағжанның шығармалары әр түрлі тақырыптарды қамтиды:

Махаббат лирикасы- нәзік сезім, сүйіспеншілік сұлулық

Отаншылдық(азаматтық)өлеңдер – ел жер ерлік тәуелсіздік

Табиғат лирикасы- табиғат сұлулығын бейнелеу

Философиялық өлеңдер-өмір, уақыт, тағдыр туралы терең ой

Педагогикалық шығармалар- оқу тәрбие білім мәселелері

«Шолпанның күнәсі»- психологиялық әңгіме әйел тағдыры мен қоғам көзқарасы туралы сөз етілген.

«Педагогика»-(1922ж)- қазақ тіліндегі алғашқы педагогикалық оқулық. Онда бала тәрбиесі, оқу, мінез, еңбек, ұлттық тәрбие мәселелері баяндалған.

«Әдебиет танытқыш»(жобалар мен мақалалар)-әдебиет пен тіл жайлы зерттеу еңбектері:

Мағжан қазақ лирикасының сыршылдығын тереңдетті, адамның нәзік сезімдеріне тіл бітіре білді. Бұл қасиет оның, әсіресе, махаббат лирикасына тән. Мағжан Жұмабаев-әлемдік поэзияда экологиялық тақырыпты алғаш жырлаушыларының бірі. Ол техникалық прогреске қарсы болған жоқ, оның ұлттық-мәдени, рухани дәстүрлерді бұзуына қарсы еді. Техника жетістіктерін қызыға жырлай отырып, туған жердің әсем табиғатынан айырылып қалмауға үндеді, қазақ поэмасының баяндау стилін, шешендік мәнерін өзгерту қажет екендігін алғаш айтқандардың бірі болды. Қазақ поэмасын суреткерлік арнаға бұрды. Адам жанының , психология әлемінің құпия сырларын, иірімдерін, даму диалектикасын шеберлікпен кестелеп өрнектей білді. М. Жұмабаев поэмаларына лирикалық тереңдік пен эпикалық кең құлаштылық бірдей тән, ақын шығармашылығының үлкен бір арнасы-халыққа білім беру, педагогика саласы. Мектеп оқушыларына арнап Педагогика( 1922, 1923ж), бастауыш мектепте ана тілін оқыту жөні (1925ж) еңбектерін жариялады. Ақан сері, Базар жырау, Әбубәкір Диваев туралы зерттеу еңбектерін жазып, ауыз әдебиеті

үлгілерін жинауға жәрдемдесті. Ақын тұңғыш өлеңінен бастап әлеуметтік тақырыпқа ден қойып, ағартушылық, ұлт-азаттық, демократияшыл бағытты ұстанды. Абай поэзиясының өшпес маңызын бірден танып, оны хакім деп атады, ұлы ақынның “мың жыл жұтса дәмі кетпес” сөзін жаңа жағдайда ілгері дамытты. Батыс пен Шығыстың рухани қазынасын сабақтастыру негізінде қазақ поэзиясын тақырып, түр мен мазмұн жағынан байытты. Мағжан ақын ел ішіндегі әлеуметтік мәселелерді көтерді, халқын өнер-білімге шақырды, бірқатар өлеңдерін махаббат тақырыбына арнады. Өз поэзиясының алғашқы қадамдарынан бастап ақтық демі біткенге дейін Мағжан Бекенұлы ұлт азаттық тақырыбын үзбей толғанды, оны өз поэзиясының өзегі етті. Бүкіл халықты тап, топқа жіктемей қазақ елін әлемдік мәдени жетістіктерге қол жеткізуге қандай күш кедергі деген сұрау қойып, оған басты кедергі-отаршылдық деген шешімге келді.

Ақынның шығармаларының ерекшелігі:

Тілі өте көркем бейнелі нәзік;

Өлеңдерінде музыка мен әуез бар;

Қазақ поэзиясына романтикалық бағыт енгізген;

Әр өлеңінде ұлттық рух пен жалпыадамзаттық ой үндескен.

Мағжан Жұмабаев-XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің ең ірі өкілдерінің бірі. Ол өз шығармаларында махаббатты, еркіндікті, жастықты, елдік пен ұлттық рухты терең суреттеген. Ақын өлеңдері нәзік сезім мен терең философиялық ойға толы. Оның шығармалары- қазақ әдебиетінің інжу маржаны. Ақын тұңғыш өлеңінен бастап әлеуметтік тақырыпқа ден қойып, ағартушылық, ұлт-азаттық, демократияшыл бағытты ұстанды. Абай поэзиясының өшпес маңызын бірден танып, оны хакім деп атады, ұлы ақынның мың жыл жұтса дәмі кетпес сөзін жаңа жағдайда ілгері дамытты. Батыс пен Шығыстың рухани қазынасын сабақтастыру негізінде қазақ поэзиясын тақырып, түр мен мазмұн жағынан байытты. Жұмабайұлы ел ішіндегі әлеуметтік мәселелерді көтерді Шын сорлы, халқын өнер білімге шақырды.

Қорытынды:

Мағжан Жұмабаев-ерекше жазу стилі арқылы қазақтың Пушкині атанған ақын. Ол әдебиет әлемінде лирикалық туындылар жазудың шебері деп танылды. Аумалы-төкпелі кезеңде өмір сүрген Мағжан Жұмабаевтің қысқа ғұмыры қиындыққа толы болды. Әдебиет порталында ақын Мағжан Жұмабаевтің ерекше талғампаз стилімен ерекшеленгені, оның тек музыкаға ғана бағынатын нәзік сезімдерді сөзбен жеткізе білгені айтылған. Оның шығармалары трагизмге

толы әрі әрбір туындысынан тарихтың өзгерісті кезеңінде халық алдындағы жауапкершілікті сезіне білгені көрінеді,оның публицистикалық қырын Ақан сері,Бұқар жырау,Әбубәкір Диваев туралы жазған мақалаларына аңғаруға болады.Ақынның қазақ қыздарының сұлулығын суреттеуіне тең келетін ешкім жоқ деседі.Ақын туған жердің сұлулығын әдемі суреттей білген.

### **ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ(REFERENCES)**

- 1.Мағжан Жұмабаевтің шығармалары:info@stud.kz
- 2.Мағжан Жұмабаев: Шығармалар жинағы-Алматы: Жазушы баспасы,1989 ж.
- 3.Мағжан Жұмабаев: Өлеңдер мен поэмалар-Алматы: Атамұра,2000 ж.

## МАХАББАТ ЛИРИКАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДАМУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

**Қалдыбекова Аяужан Ержан қызы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті,

қазақ тілі және әдебиеті бағытының студенті

Ғылыми жетекшісі: Жандос Абдуазимович Байзаков(PhD)

**ayaujankaldibek@gmail.com**

**Аннотация:** Бұл мақалада қазақ поэзиясындағы махаббат лирикасының даму эволюциясы жан-жақты қарастырылған. Зерттеуде халық ауыз әдебиетінен бастап қазіргі заманғы ақындардың шығармаларына дейінгі кезеңдер қамтылып, махаббат тақырыбының көркемдік, философиялық және әлеуметтік мазмұны талданады. Автор әр дәуір ақындарының поэзиясындағы сүйіспеншілік сезімінің бейнелену ерекшеліктерін, поэтикалық тәсілдер мен символикалық жүйелерді саралайды. Сондай-ақ қазіргі поэзиядағы махаббат ұғымының рухани және мәдени жаңғыруымен қатар, әйел образы мен гендерлік өлшем тұрғысынан жаңаша сипат алғандығы көрсетіледі. Мақала махаббат лирикасының ұлттық және жалпыадамзаттық мәнін ашып, оның қазақ әдебиетінің идеялық-эстетикалық дамуына қосқан үлесін айқындайды.

**Түйінді сөздер:** махаббат лирикасы, қазақ поэзиясы, философиялық мазмұн, көркемдік жүйе, әйел образы, қазіргі поэзия, ұлттық құндылық

**Abstract:** This article provides a comprehensive analysis of the evolution of love lyrics in Kazakh poetry. The research covers the period from folk oral literature to contemporary poetry, exploring the aesthetic, philosophical, and social dimensions of the theme of love. The author examines how poets of different eras portrayed love through artistic techniques, symbolic imagery, and emotional depth. The paper also highlights the transformation of the concept of love in modern poetry, emphasizing the role of female voices and gender perspectives. Ultimately, the article reveals the national and universal significance of love lyrics and their contribution to the ideological and aesthetic development of Kazakh literature.

**Keywords:** love lyrics, Kazakh poetry, philosophical meaning, artistic system, female image, modern poetry, national values.

Қазақ поэзиясында махаббат тақырыбы – адамзат руханиятының мәңгілік өзегі, эстетикалық және философиялық тұрғыдан ең терең өрілген бағыттардың бірі. Махаббат лирикасы тек сезім көрінісі емес, ол халықтың дүниетанымын, рухани құндылықтарын және адамгершілік өлшемдерін бейнелейтін аса



маңызды көркемдік құбылыс. Қазақ әдебиетінің даму тарихында ғашықтық, сағыныш, адалдық сияқты ұғымдар халық ауыз әдебиетінен бастап қазіргі заман поэзиясына дейін үздіксіз жалғасып келеді. Бұл тақырып әр дәуір ақындарының шығармаларында жаңа көркемдік, мазмұндық және идеялық сипаттармен толығып отырды.

Зерттеу нысаны ретінде махаббат тақырыбының қазақ поэзиясындағы эволюциясын анықтау мақсат етіледі. Мақаланың негізгі міндеттері – әр дәуір ақындарының шығармаларындағы махаббат лирикасының мазмұнын, көркемдік ерекшеліктерін талдау және қазіргі поэзиядағы жаңашыл үрдістерді айқындау.

Қазақтың халық ауыз әдебиетінде махаббат тақырыбы ең кең тараған және ең терең суреттелген тақырыптардың бірі болып саналады. Эпостық жырлар мен лиро-эпостық дастандарда ғашықтық сезім адамның ішкі әлемін бейнелейтін көркемдік тәсіл ретінде көрініс тапқан. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман – Шолпан» сияқты жырларда ғашықтық сезім рухани тазалықтың, шынайылық пен адамдықтың өлшемі ретінде беріледі. Бұл шығармаларда махаббат әлеуметтік кедергілер мен дәстүрлі қоғам шектеулеріне қарамастан, адам жанының биік мұраты ретінде жырланады.

Сондай-ақ айтыс өнерінде де ғашықтық сарындары жиі кездеседі. Айтыстардағы лирикалық кейіпкерлер арасындағы диалог арқылы адамның ішкі сезімі, наз және інкәрлік нәзік сипатталады. Мысалы, Қыз Жібек пен Төлеген, Баян мен Қозы бейнелері – қазақ махаббатының символдық бейнесіне айналған.

XIX ғасыр ақындар поэзиясындағы махаббат лирикасы

XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы рухани жаңғыру мен ағартушылық бағыттағы әдебиетке айналды. Бұл кезеңде махаббат тақырыбы тек жеке сезімнің көрінісі ғана емес, адамгершілік пен мәдениеттің өлшемі ретінде қарастырылды. Абай Құнанбайұлының махаббат лирикасы – қазақ әдебиетінің алтын қорына енген құбылыс. «Сен мені не етесің», «Желсіз түнде жарық ай», «Айттым сәлем, Қаламқас» сияқты өлеңдерінде ақын ғашықтық сезімді табиғат сұлулығымен, жан тазалығымен астастыра суреттейді. Абай үшін махаббат – адамның рухани жетілуінің бастауы.

Шәкәрім Құдайбердіұлы поэзиясында махаббат ұғымы философиялық сипатқа ие. Ақын махаббатты – адам мен Құдай арасындағы рухани байланыс, мейірім мен ізгіліктің бастауы ретінде танытады. Ыбырай Алтынсариннің өлеңдерінде де адамды сүйіспеншілікке, мейірім мен ізгілікке шақыратын тәрбиелік сарын байқалады.

XX ғасыр басындағы және кеңестік кезеңдегі махаббат поэзиясы

XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясында махаббат лирикасы жаңа идеялық деңгейге көтерілді. Мағжан Жұмабаев шығармаларында махаббат – адамның жан дүниесінің терең философиялық көрінісі. Оның өлеңдеріндегі сезім нәзіктігі мен тіл байлығы қазақ поэзиясына романтикалық бағыт әкелді. Мағжан үшін махаббат – сұлулық пен еркіндікке жетелейтін күш.

Илияс Жансүгіров, Сәкен Сейфуллин поэзиясында махаббат әлеуметтік және азаматтық ұғымдармен ұштасады. Олардың шығармаларында сүйіспеншілік сезімі еркіндік, елге деген махаббат және жаңа қоғам құру идеяларымен қатар өріледі. Кеңестік дәуір ақындары махаббат тақырыбын жаңа қоғамдық мазмұнда жырлап, адам мен қоғам арасындағы үйлесімге назар аударды.

Фариза Оңғарсынова поэзиясында әйел жүрегінің нәзік сырлары мен сезім әлемі айрықша бейнеленеді. Оның лирикасы махаббатты әйел болмысының рухани тереңдігімен байланыстыра жырлайды.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясы адам жанының ішкі әлеміне, сезім мен рух арасындағы үйлесімге көбірек көңіл бөле бастады. Қазіргі заман ақындары махаббатты жеке тұлғаның рухани өсуінің, өзін-өзі танудың бір көрінісі ретінде көрсетеді. Ақберен Елгезек, Қалқаман Сарин, Жанарбек Әшімжан, Ғалым Жайлыбай сияқты ақындар махаббатты заманауи адам психологиясымен байланыстырып, терең философиялық мән береді.

Бүгінгі поэзияда сүйіспеншілік сезімі әлеуметтік желілер мен технологиялық қоғам контекстінде жаңаша сипат алуда. Ақындар махаббатты – рухани жалғыздыққа қарсы күрес, адамдық болмысты сақтаудың тәсілі ретінде қарастырады. Сонымен қатар гендерлік теңдік, еркін сезім және адам жанының тәуелсіздігі секілді жаңа идеялар да айқын көрініс табуда.

Махаббат лирикасының көркемдік ерекшеліктері мен поэтикалық тәсілдері, Махаббат лирикасының көркемдік жүйесі тілдің бейнелеу құралдары арқылы айқындалады. Қазақ ақындары махаббат сезімін суреттеуде эпитет, метафора, теңеу, символ сияқты поэтикалық тәсілдерді кеңінен қолданған. Мысалы, «айдай сұлу», «жұлдыздай жарқыраған» сияқты эпитеттер арқылы сүйіктінің бейнесі эстетикалық деңгейге көтеріледі.

Абай поэзиясында табиғат көріністері арқылы ішкі сезім беріледі: «Желсіз түнде жарық ай, Сәулесі суда дірілдеп» деген жолдар сезімнің нәзік үйлесімін табиғатпен астастырады. Мағжан поэзиясында махаббат образы символикалық сипатқа ие – ол сұлулықтың, еркіндіктің, тұтастықтың нышаны ретінде көрінеді.

Қазіргі поэзияда махаббатты бейнелеу тәсілдері метафоралық және философиялық бағытқа ауысқан. Ақындар ішкі диалог, сана ағымы, психологизм

сияқты әдістерді пайдаланып, сезім әлемін күрделі әрі терең формада бейнелейді.

Махаббат лирикасының философиялық және мәдени аспектілері

Қазақ поэзиясындағы махаббат лирикасын философиялық тұрғыдан талдағанда, оның түпкі мәні — адам мен әлем, рух пен табиғат арасындағы үйлесімділікті іздеу болып табылады. Махаббат – тек екі жүректің байланысы емес, ол тұтас өмірдің, ғаламдық үйлесімнің рухани ізденісін және өмірдің өткіншілігі мен мәңгілігі арасындағы қарама символы. Махаббат ұғымы арқылы ақындар адам болмысының мәнін, -қайшылықтарды бейнелейді.

Қазақтың дәстүрлі дүниетанымында махаббат ұғымы тек сезім емес, адамгершіліктің, намыстың, ар-ожданның өлшемі ретінде қабылданған. «Жар таңдау», «сүйіспеншілік», «адалдық» ұғымдары ұлттық моральдық кодекстің негізгі элементтері болған. Халық поэзиясында махаббат — елдік, ерлік және рух тазалығының көрінісі. Бұл ерекшелік, әсіресе, халық жырларында айқын байқалады: ғашықтардың махаббаты өмір мен өлім, бақыт пен қайғы арасындағы күрес арқылы сыналады.

Махаббат тақырыбының ұлттық және жалпыадамзаттық мазмұны

Махаббат лирикасының ерекшелігі – оның ұлттық сипатымен қатар, жалпыадамзаттық мазмұнды қамтуында. Қазақ ақындары сезімді ұлттық бояумен бейнелесе де, оның түпкі мәні – адамзаттық құндылықтарға негізделген. Мысалы, Абайдың махаббат туралы өлеңдерінде адам рухының биіктігі, ізгілік пен сұлулыққа ұмтылыс жалпыадамзаттық гуманизм идеясымен астасады.

Мағжан Жұмабаев шығармашылығында да махаббаттың философиялық табиғаты ерекше. Ол үшін махаббат – еркіндік пен рухтың тазару жолы. Ақын махаббат арқылы адамның ішкі әлемін, сезім мен ойдың үйлесімін поэтикалық биікке көтереді. «Сүй, жан сәулем» өлеңінде сезім мен сұлулықтың тұтастығы бейнеленіп, адам мен табиғат арасындағы нәзік байланыс ашылады.

Әйел образы және махаббат лирикасындағы гендерлік өлшем

Қазақ поэзиясында әйел образы махаббат лирикасының өзегіне айналған. Ежелгі жырларда әйел – сұлулық пен адалдықтың, ал заманауи поэзияда – рухани дербестіктің символы ретінде бейнеленеді. Фариза Оңғарсынова, Күләш Ахметова, Марфуға Айтқожина сияқты ақындар шығармашылығында әйел жүрегінің нәзіктігімен қатар, оның рухани күші мен еркіндігі суреттеледі.

Қазіргі кезеңдегі әйел лирикасы ер мен әйел арасындағы теңдік, сүйіспеншілік пен еркіндік идеяларын көтереді. Бұл үрдіс – поэзиядағы жаңа

гуманистік бағыттың көрінісі. Әйел ақындар махаббатты енді тек сезім ретінде емес, тұлғаның өзін-өзі тану жолы ретінде қарастырады.

Қазіргі поэзиядағы жаңа бағыттар мен цифрлық дәуірдің ықпалы

XXI ғасырдағы қазақ махаббат лирикасы жаңа мәдени және технологиялық кеңістікте дамуда. Ақындар әлеуметтік желілер, жаһандану және заманауи коммуникация құралдарының әсерін өз шығармаларына енгізіп отыр. Махаббат енді тек романтикалық сезім емес, рухани жалғыздыққа, қоғамнан оқшаулануға қарсы күрес құралы ретінде суреттеледі.

Жастар поэзиясында (мысалы, Ә. Тәжібай, Н. Айтұлы, Т. Базарбай) махаббат сезімі заманауи қалалық өмірдің символдық көріністерімен ұштасады. Бұл бағытта поэзияның формасы да жаңарып, еркін ырғақтар, прозалық элементтер және верлибр түрі кеңінен қолданыла бастады.

Махаббат тақырыбындағы символдар жүйесі мен көркемдік жаңалықтар Қазақ махаббат лирикасында символизм дәстүрі ерекше орын алады. «Ай», «жұлдыз», «гүл», «жел», «су» сияқты табиғат элементтері сүйіктінің бейнесін ашатын поэтикалық құралға айналды. Мысалы, Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» өлеңінде табиғат пен сезім үйлесімі нәзік музыкалық ырғақ арқылы бейнеленеді. Ал қазіргі ақындар поэзиясында «жел», «толқын», «үнсіздік» сияқты метафоралар арқылы сезімнің психологиялық табиғаты ашылады.

Махаббат тақырыбына жаңа мазмұн енгізу барысында ақындар рухани ізденіс, жалғыздық, уақыт пен кеңістік арасындағы байланыстарды зерттеуге ұмтылуда. Бұл тұрғыдан алғанда қазіргі поэзияда экзистенциалдық сарын күшейіп келеді.

Махаббат лирикасы – қазақ руханиятының айнасы. Ол әр дәуірдің эстетикалық және моральдық құндылықтарын бейнелей отырып, ұлттың рухани өсу деңгейін көрсетеді. Ежелгі жырлардағы адалдық пен тұрақтылық идеялары, Абай мен Мағжан поэзиясындағы сұлулық пен руханилық, ал қазіргі заман ақындарындағы еркіндік пен өзіндік ізденіс – барлығы махаббат ұғымының үздіксіз дамып келе жатқанын дәлелдейді.

Қорыта келгенде, махаббат лирикасы – қазақ поэзиясының көркемдік және идеялық дамуының маңызды арнасы. Ежелгі дәуірден қазіргі кезеңге дейін бұл тақырып ұлттық болмысты, адамгершілікті және рухани тазалықты дәріптейтін әмбебап идея ретінде сақталып келеді. Махаббат лирикасының эволюциясы – қазақ әдебиетінің эстетикалық ізденістерінің айғағы. Бүгінгі поэзияда бұл бағыт жаңа мазмұнмен толығып, жеке тұлға мен қоғам арасындағы рухани байланыстарды көркемдік тұрғыдан терең бейнелеуде.

Қазақ поэзиясындағы махаббат лирикасының эволюциясы тек көркемдік ізденістер тарихы емес, ол ұлттық сана мен адамдық болмыстың тарихы. Махаббат – мәңгілік тақырып, сондықтан ол поэзияда заман өзгерсе де өз мәнін жоғалтпайды. Керісінше, әр буын оны өз рухани кеңістігі арқылы жаңаша танып, жаңа мазмұнмен толықтырады.

#### **ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:**

1. Абай Құнанбайұлы. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2005.
2. Ахметова Ш. Қазақ лирикасындағы көркемдік жүйе. – Алматы: Ғылым, 2012.
3. Ахметова К. Махаббат лирикасы және әйел образы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.
4. Илияс Жансүгіров. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы, 1989. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Білім, 2015.
5. Мағжан Жұмабаев. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Қазақпарат, 2013
6. Сарин Қ. Таңдамалы өлеңдер. – Нұр-Сұлтан, 2021.
7. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Арыс, 2008.
8. Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 2007.

## **“ОЯН, ҚАЗАҚ!” – ҰРАНЫН КӨТЕРГЕН ҰЛТ ЖАНАШЫРЫ – МІРЖАҚЫП ДУЛАТОВ**

**Саурбаева Балнур Асановна**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Жандос Байзаков Абдазимович (PhD)

**balnursaurbaeva730@gmail.com**

**Аннотация:** Мақалада Міржақып Дулатовтың ұлттық сананы оятудағы тарихи рөлі мен оның шығармашылық мұрасы жаңа қырынан қарастырылады. Автор XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік жағдайын, отарлық езгінің салдарын және осы ортада «Оян, қазақ!» еңбегінің туындау себептерін талдайды. Шығарманың мазмұны мен идеясы арқылы Дулатовтың халыққа білім мен еркіндікке жету жолын ұсынғаны көрсетіледі. Мақалада оның ағартушылық қызметі мен азаматтық ұстанымы қазіргі заман құндылықтарымен байланыстырылып, «Оян, қазақ!» ұранының мәңгілік рухани маңызы айқындалады.

**Кілт сөздер:** Міржақып Дулатов, Оян қазақ, ұлттық сана, ағартушылық, тәуелсіздік идеясы, рухани жаңғыру, әдеби мұра.

**Abstract:** The article offers a new perspective on the historical role of Mirzhakyp Dulatov in awakening national consciousness and examines his creative legacy. It analyzes the social context of early 20th-century Kazakh society, the consequences of colonial oppression, and the reasons behind the emergence of “Oyan, Qazaq!”. Through the content and ideas of this work, Dulatov’s call for education, freedom, and self-awareness is revealed. The article links his enlightenment mission and civic position with modern values, highlighting the timeless spiritual significance of the slogan “Oyan, Qazaq!”.

**Keywords:** Mirzhakyp Dulatov, Oyan Qazaq, national consciousness, enlightenment, idea of independence, spiritual revival, literary heritage.

XX ғасырдың басы – қазақ халқы үшін ең күрделі, тағдырлы кезеңдердің бірі болды. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты күшейіп, қазақ жері тартып алынып, халық саяси және рухани езгіге түскен еді. Осындай ауыр заманда ұлттың жоғын жоқтап, елдің намысын оятуға ұмтылған бір топ зиялы қауым қалыптасты. Солардың алдыңғы қатарында тұрған тұлғалардың бірі – Міржақып Дулатов. Оның «Оян, қазақ!» атты өлеңдер жинағы бүкіл қазақ халқының рухын



сілкіндірген ұранға айналды. Бұл еңбек – ұлттың санасын оятуға бағытталған алғашқы әдеби, саяси үндеу болды. Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлы өмірінің 1909-1935 жылдардағы кезеңі қамтылады. Міржақыптың «Оян, қазақ!» кітабының жарыққа шығуы, «Бақытсыз Жамал» романының жазылуы, революциядан кейінгі жылдардағы, ашаршылық кезіндегі қоғамдық-саяси қызметі, Қызылорда, Семей, Мәскеудің әйгілі «Бутырка» абақтысындағы жылдары және жан жары Ғайнижамалмен махаббат хикаясы баяндалады.

Міржақып Дулатов – қазақтың ағартушысы, қоғам қайраткері, ақын және жазушы. Ол өз шығармашылығы арқылы халқының тағдырын терең сезініп, елдің болашағына алаңдады. «Оян, қазақ!» — оның осы жанайқайының айғағы. Міржақып Дулатов өз заманының шындығын терең түсініп, халықтың артта қалуының себептерін дәл көрсете білді. Ол қазақтың ертеңі үшін білім, бірлік, еркіндік пен намыс қажет екенін айтып, өз шығармашылығын осы идеяға арнады.

Қарға тамырлы қазақ үшін, айбарлы алты алаш үшін жанын қиған асыл арыстарымыздың бірі - Міржақып Дулатұлы. Өз еркімен емес, темір шеңгелді жалмауыз жүйенің маңдайға тиген қатты соққысынан қалың ұйқыға кеткен қаймана халықтың есін жинап, еңсесін көтерту үшін шыбын жанын шүберекке түйіп, бозторғайдай шырылдаған, сол күрес жолында қоғам қайраткері болып қана қоймай, қазақ әдебиетінің дамуына өлшеусіз үлес қосып, ұрпағына баға жетпес асыл қазына қалдырып кеткен сегіз қырлы, бір сырлы дарын бұрынғы Торғай облысының Жангелдин ауданындағы Қызбел атырабында 1885 жылы 25 қарашада дүниеге келген. Әкесі Дулат ескіше оқыған, өз дәулеті өзіне жетерлік шаруасы бар, қолы шебер адам болыпты. Көзі ашық, көкірегі ояу әке кіші баласы - Міржақыпты «оқысын, білсін» деп ауыл молдасына оқуға береді. Екі жылдан кейін ол ауылдық мектепте Мұқан Тоқтарбайұлы деген мұғалімнен орысша сабақ алады. Міржақып Дулатов өзі жазған өмірбаянында «1897жылы мен екі сыныптық орыс-қазақ училищесіне түстім, оны бітіргеннен кейін оқытушылар курсына оқып, ауыл мұғалімі деген мамандық алдым. Осымен менің оқу орындарынан білім алуым аяқталды. 1902 жылдан бастап ауылда мұғалімдік қызметімді атқара жүріп, бос уақытымды білімді жетілдіруге жұмсадым», - деп жазады.

Жастайынан зерек, ізденімпаз болған ол А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан секілді қазақтың алдыңғы қатарлы оқығандарымен тығыз байланыста болады. Міржақыптың өмірлік мақсаты – халқының көзін ашу, елді артта қалушылықтан құтқару еді. Мұғалім болып жүрген кезінде-ақ ол жастарды оқуға, білімге

шақырып, ағартушылық идеяларды насихаттайды. 1905 жылғы революция кезінде саяси көзқарасы айқындала түсіп, ұлт бостандығы жолындағы қозғалыстарға белсене араласады. 1907 жылы Петербургте шыққан алғашқы өлеңдері арқылы қазақ қоғамының ауыр жағдайын ашық айтып, отарлық езгінің салдарын әшкереледі. Алайда оның шынайы есімі мен еңбегі 1909 жылы жарық көрген «Оян, қазақ!» кітабымен елге кеңінен танылды. «Оян, қазақ!» – тек өлеңдер жинағы емес, тұтас ұлттың рухани манифесі болды. Бұл кітап алғаш рет 1909 жылы Уфадағы «Шарқ» баспасынан басылып шықты. Онда Міржақып қазақ халқының надандықта, езгіде, кедейлікте жүргенін ашық сынға алады. Ол халыққа тікелей тіл қатып, «Оян, қазақ!» деп үн қатады:

**«Оян, қазақ! Көтер басты,**

**Өткізбей қараңғыда бекер жасты...»**

Бұл жолдар сол кездегі ұлттың ауыр ұйқысын бұзуға арналған рухани дабыл еді. Кітап шыққан соң патша үкіметі оны қауіпті саяси еңбек деп танып, таратылуына тыйым салды. Бірақ халық арасына қолжазба түрінде кең таралып, ел санасында мәңгілік із қалдырды. Міржақып бұл еңбегінде білім мен ағартушылықтың маңызын ерекше атап өтеді. Ол халықты жалқаулық пен бейқамдықтан арылып, ел үшін қызмет етуге шақырды. Сондай-ақ әйел теңдігі, жер мәселесі, тіл мен дін тағдыры секілді өзекті тақырыптарды да қозғады. «Оян, қазақ!» арқылы ол әдебиетті қоғамды өзгертудің құралына айналдырды. Бұл еңбек кейінгі ұлт зиялыларының да күрес жолына бағыт берді.

Міржақып Дулатов тек ақын емес, саяси күрескер де болды. Ол Алаш қозғалысының белсенді мүшелерінің бірі ретінде 1917 жылғы ұлт-азаттық идеясының негізін қалады. Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлы бастаған «Алаш» партиясының бағдарламасын жазуға қатысып, тәуелсіз Қазақ мемлекетін құруды көздеді. 1913 жылы ол Ахмет Байтұрсынұлымен бірге қазақтың тұңғыш жалпыұлттық газеті – «Қазақ» газетін шығарады. Бұл басылым халыққа білім, мәдениет, саясат туралы ақпарат таратып, ұлттың саяси санасын қалыптастыруда зор рөл атқарды. Кейін Кеңес өкіметі орнаған соң, Алаш қайраткерлері қуғынға ұшырады. 1928 жылы Міржақып Дулатов тұтқындалып, 1935 жылы Соловки лагерінде ауыр жағдайда қаза тапты. Бірақ оның идеясы мен еңбегі жойылған жоқ – ол қазақ халқының еркіндік пен білім жолындағы күресінің символына айналды. Міржақып Дулатов – қазақ халқының рухани жаңғыруына жол ашқан ұлы тұлға. Оның «Оян, қазақ!» деп көтерген ұраны – бүгінгі тәуелсіз Қазақстан үшін де өз маңызын жоймаған үндеу. Бүгінгі таңда біз оның арман еткен – білімді, еркін, намысты ел болудың жолындамыз.

Міржақыптың шығармалары мен күрескерлік өмірі – ұлтқа қызмет етудің, елін сүюдің айқын үлгісі. Ол қазақтың ұлт ретінде сақталып қалуы үшін күресті, халқының рухын оятуға бар өмірін арнады. Сондықтан да біз оны ұлттың ар-намысы, еркіндік пен әділдік жолындағы күрестің символы ретінде бағалаймыз. Міржақыптың ұраны – «Оян, қазақ!» – ғасыр өтсе де өзекті. Өйткені ол ұлттың жүрегіне үміт, рух, намыс ұялатқан мәңгілік үндеу болып қала береді. Сондай аумалы-төкпелі, аласапыран кезеңде халқының жоғын жоқтап, мұңын мұндап, аузы алты қарыс патша өкіметіне қарсы бас көтерген қазақ азаматтарының іс-әрекеттерін ұлт азаттығы үшін күрес деп бағалаған жөн. Басым көпшілігі сауатсыз, қараңғыда бұйығып жатқан елді оятып, жаңаша өмірге, еркіндікке, елдікке тарту, әлбетте, оңай бола қойған жоқ. Соның үшін де А.Байтұрсынов ұйықтап жатқан елді оятар ма екен деп «Масасын» ұшырды. М.Дулатов «Оян, қазақ!» деп ұран салды. С.Торайғыров «Қараңғы қазақ көгіне, өрмелеп шығып күн болам» деп жалын атты. Ә.Бөкейханов орыс газеттеріне қазақ жерін қалай болса солай тартып алып жатқан, қазақтарды шоқындыруды көздеген патша саясатына қарсы мақалалар жазды. Осындай зорлық-зомбылықтардың кеңінен орын алғанын сол кездері қазақ даласын басқару орталықтары болған Омбы, Орынбор, Санкт-Петербург мемлекеттік мұрағаттарында күні бүгінге дейін сақталған құжат-қағаздар айғақтайды. XX ғасырдың оныншы жылдарында жарық көріп, қазақ даласына жаумай жасын түскендей әсер еткен Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» өлеңіне қатысты қозғалған өндірістік іс құжаттарын Омбы облыстық мемлекеттік мұрағатынан ұшырастырды. Әрине, мұндай белсенділік, батылдық озбыр да өктем патша өкіметі назарына бірден ілігіп, қатты қысым көрді. Дулатов өз дәуірінде тек ақын немесе жазушы емес, ел тағдыры үшін жанын қиған күрескер болды. Оның идеялары уақыт пен кеңістіктен биік тұрды – өйткені ол ұлттың болашағын ойлады.

Міржақып көтерген мәселелер – тіл, білім, бірлік, тәуелсіздік – бүгінде де өзектілігін жойған жоқ. Міржақыптың шығармашылығы мен саяси қызметін үш кезеңге бөлуге болады. 1 кезең – Ресей патшасының отарлау саясатына қарсы күрес кезеңі, 2 кезең – Алаш қозғалысына қатысу және Кеңес өкіметіне қарсы күрес, 3 кезең – жаңа үкіметтің рақымшылық жасағаннан кейінгі халыққа, елге қызмет етуі. **«Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» (М. Дулатов)** Осы бір терең ой Міржақып өмірінің мәнін де, мұрасының мазмұнын да айқындайды. Ол халқына тек сөз қалдырған жоқ — ол ұлтқа бағыт, рух пен сенім қалдырды. Адамзат тарихында қилы-қиямет оқиғалармен, дүбірлі даму

үрдісімен ерекше орын алған XX ғасырдың басы қашаннан еңбегі еш, тұзы сор қазақ халқы үшін де сындарлы кезең болғаны белгілі. Осындай талма тұста, шешуші сәтте ұлт үшін қызмет көрсетудің үздік үлгісін көрсеткен алтын айдарлы арыстарымыздың қатарында Міржақып Дулатовтың есімі бұл күнде зор ілтипатпен аталады.

### **ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ (REFERENCES):**

1. З.Қабдолов, С.Қирабаев, Х.Әдібаев “Қазақ Әдебиетті” Алматы “Мектеп” 2011
2. М.Дулатов “Оян, қазақ!” Алматы “Атамұра” 2003
3. М.Қойгелдиев “Алаш қозғалысы” Алматы “Санат”1995

## ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ ЖӘНЕ ОЙШЫЛЫ – АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ

**Абдикамалов Саятжан Беркин ұлы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Байзаков Жандос Абдазимович (PhD)

**sayatalmatov@gmail.com**

**Аннотация:** Бұл мақалада қазақ халқының ұлы ақыны, ойшылы және ағартушысы Абай Құнанбайұлының өмірі, шығармашылық мұрасы мен философиялық көзқарастары жан-жақты қарастырылады. Абайдың әдебиетке қосқан үлесі, оның өлеңдері мен қара сөздерінің мәні, адамгершілік пен білімге үндейтін идеялары терең талданады. Сондай-ақ, Абай мұрасының қазіргі заманғы қоғам мен жастар тәрбиесіндегі маңызы ашылады.

**Кілтті сөздер:** Абай Құнанбайұлы, философия, өлең, қара сөз, ағартушылық, мәдениет, руханият, адамгершілік.

**Abstract:** This article provides a comprehensive analysis of the life, creative heritage, and philosophical views of the great Kazakh poet, thinker, and educator Abai Qunanbaiuly. It deeply examines Abai's contribution to literature, the meaning of his poems and prose, and his ideas promoting morality and enlightenment. The article also reveals the significance of Abai's legacy in modern society and its role in the moral education of youth.

### **Keywords:**

Abai Qunanbaiuly, philosophy, poetry, prose, enlightenment, culture, spirituality, morality.

Қазақ халқының рухани әлемінде Абай Құнанбайұлының орны ерекше. Ол тек өз заманының ғана емес, күллі адамзат мәдениетінің биік шыңына көтерілген тұлға.

Абай шығармалары қазақ халқының жүрегінен мәңгілік орын алған. Ақынның ойшылдық және ағартушылық көзқарастары ұлттың рухани жаңғыруына себеп болды.

Абайдың әдебиеттегі рөлі тек поэзиямен шектелмейді, ол – ұлттық сананың, этикалық және философиялық ойдың негізін қалаушы.

Абай 1845 жылы Шыңғыстау өңірінде дүниеге келген. Ол балалық шағынан зерек, білімге құштар болып өсіп, шығыстың классикалық әдебиетімен және орыс әдебиетімен ерте танысқан.

Семейде оқып жүрген кезінде орыс мәдениеті мен ғылымының озық өкілдерінің еңбектерін зерттеді. Бұл оның дүниетанымының қалыптасуына зор әсер етті.

Абай өмір бойы халқының рухани көтерілуін, білім мен парасатқа жетуін армандады. Оның шығармаларында адам мен қоғам, рух пен сана, махаббат пен әділет идеялары қатар өріледі.

Абайдың өлеңдері — адам жанының айнасы. Ол адам болмысының ең терең сырларын көркем тілмен жеткізді. Ақынның “Ғылым таппай мақтанба”, “Интернатта оқып жүр”, “Ескендір”, “Масғұт” сияқты шығармалары адамның рухани жетілуі мен ізгілікті өмір сүрудің жолын үйретеді. Абайдың әрбір өлеңінде ақыл, жүрек, қайрат бірлігінің маңызы айтылған. Ол “Толық адам” ұғымы арқылы нағыз адам болудың өлшемін көрсетіп, адам өмірінің басты мақсаты — өзінді тану және қоғамға пайда келтіру екенін дәлелдейді.

Абайдың “Қара сөздері” — философиялық ойдың биік үлгісі. Бұл еңбектерінде ақын адамгершілік, дін, тәрбие, имандылық, еңбек және ғылым туралы өз көзқарасын білдіреді.

Мысалы, “Отыз сегізінші сөзінде” ол дінді соқыр сенім ретінде емес, ақыл мен ізгілікке бастайтын рухани жол ретінде қарастырады. “Он тоғызыншы” және “Жиырма жетінші” сөздерінде ол халықтың кемшіліктерін сынға алып, жалқаулық, өсек, өтірік, мақтаншақтық сияқты мінездерден арылуға үндейді.

Абайдың бұл туындылары бүгінгі күнге дейін тәрбиелік және философиялық маңызын жоғалтқан жоқ.

Абайдың тіл шеберлігі де ерекше. Ол қазақ поэзиясына жаңа тыныс әкеліп, сөз өрнегін байытты.

Ақын тілі көркем, ойы терең, бейнелеу құралдары мол. Ол бұрын-соңды қазақ әдебиетінде кездеспеген жаңа ұғымдар мен ойларды енгізді. Абайдың шығармалары қазақ тілінің мүмкіндігін арттырып, оның көркемдік қуатын көрсетті.

Оның “Желсіз түнде жарық ай”, “Көзімнің қарасы”, “Сегіз аяқ” өлеңдері әуенмен үйлесіп, халықтық поэзияның жаңа белесін ашты.

Абайдың замандастары оның даналығын жоғары бағалады. Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин сияқты ағартушылармен рухтас болған Абай



қазақ халқының мәдениетінде жаңа дәуірдің негізін қалады. XX ғасырдың басындағы алаш зиялылары – Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатов оның ағартушылық дәстүрін жалғастырып, Абай идеясын ұлттық қозғалыстың рухани өзегіне айналдырды.

Олар Абайды “ұлт ұстазы” деп танып, оның сөзін халық санасын оятуға пайдаланды.

Қазіргі таңда да Абай мұрасы өзекті. Оның “қара сөздері” мен өлеңдері жастар тәрбиесінде, ұлттық идеологияда маңызды орын алады. Абайдың “адам бол” қағидасы – адамзаттың мәңгілік құндылығы. Ол әрбір адамды еңбексүйгіштікке, білімге ұмтылуға, әділет пен мейірімге шақырады. Абайдың ойлары тек қазақ халқына ғана емес, бүкіл адамзатқа ортақ рухани қазына болып қала береді.

Бүгінгі Қазақстан қоғамында Абай идеялары білім мен мәдениеттің, ұлттық рух пен адамгершіліктің негізін құрайды.

Абайдың шығармашылығын зерттеу – ұлттың рухани түп-тамырын тану. Абайдың мұрасын ұғыну арқылы біз өз болмысымызды, мәдениетіміздің тереңдігін және ұлттық кодымызды түсінеміз.

Сол себепті Абайды тану – өзімізді тану, Абайды сүю – өз халқымызды сүю дегенмен тең.

Оның есімі мен ілімі уақыт өткен сайын жаңа мағына алып, әр дәуірдің рухани сұранысына жауап беріп келеді.

Қорыта айтқанда, Абай Құнанбайұлы – ұлттың рухани жұлдызы. Ол өз халқының ой-санасын жаңа биікке көтеріп, адамзат мәдениетіне өлшеусіз үлес қосты. Абайдың даналығы мен адамгершілік қағидалары мәңгілік құндылықтар болып қала береді. Оның өлеңдері мен қара сөздері – өмірдің айнасы, оның есімі – қазақ халқының мәңгілік мақтанышы. Абайды оқу – адам болуды үйрену, Абайды тану – өмірдің мәнін түсіну.

### ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ: (REFERENCES)

1. Абай Құнанбайұлы. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2005.
2. Есім. Ғ. Хакім Абай. – Алматы: Рауан, 1994.
3. Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.
4. Мырзахметов М. Абай және XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1994.
5. Нысанбаев Ә. Қазақ мәдениетінің философиялық негіздері. – Алматы, 2001.
6. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Ғылым, 2004.

## "АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ - ҰЛТ РУХАНИЯТЫНЫҢ ШАМШЫРАҒЫ"

Давитова Әлия Толқын қызы

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті.

Ғылыми жетекшісі: Жандос Абдазимович Байзаков. (PhD)

[aliyadavitova.225@gmail.com](mailto:aliyadavitova.225@gmail.com)

**Аннотация.** Қазақ халқының ұлы ақыны, ойшылы және ағартушысы Абай Құнанбаев өмірі мен шығармашылығы жан-жақты қарастырылады. Онда Абайдың ақындық және философиялық мұрасы, ағартушылық көзқарасы, адамгершілік пен ұлттық санаға қосқан үлесі баяндалған. Абайдың поэзиясы мен қара сөздеріндегі негізгі идеялар-адам болу, білімге ұмтылу, әділдік пен еңбектің қадірін білу сияқты құндылықтар талданады.

**Кілт сөздер.** Абай Құнанбаев, ұлы ақын, ойшыл, ағартушы, қазақ әдебиеті, философия, ұлттық сана, мәдениет, поэзия, рухани мұрасы.

**Abstract.** The article provides a comprehensive overview of the life and creative legacy of Abai Qunanbaiuly, the great Kazakh poet, thinker, and educator. It explores Abai's poetic and philosophical heritage, his enlightenment views, and his contribution to the development of morality and national consciousness. The main ideas reflected in Abai's poetry and prose are humanism, the pursuit of knowledge, justice and the value of hard work.

**Keywords.** Abai Qunanbaiuly, great poet, thinker, national consciousness, culture, poetry, soirtually heritage.

**Кіріспе.** Абай Құнанбаев - қазақ халқының ұлы ақыны, ойшылы, қоғам қайраткері және жаңа дәуірдегі ұлттық сананың оятушысы. Ол 1845- жыл қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Шыңғыстау өңірінде дүниеге келген. Әкесі Құнанбай ел ішінде беделді, дінге жақын, әділ би болған, ал анасы Ұлжан - мейірімді, сөзге шешен, дана әйел еді. Абайдың шын есімі - Ибраһим, бірақ әжесі еркелетіп "Абай" деп атап кеткен. Бұл сөз "сақ, байқап жүретін" деген мағынаны білдіреді. Бұл есім оған өте сай болған, өйткені Абай жасынан зерек, ойланып сөйлейтін, ел ішіндегі жағдайларды жақсы түсінетін бала болып өскен. Осындай ортада өскен Абай жастайынан білімге, өнерге құштар болды. Бала кезінде Абай ауыл молдасынан сабақ алып, кейін Семей қаласындағы медреседе білім алған. Медреседе жүргенде ол тек діни біліммен шектелмей, орыс тілін үйреніп, орыс

мәдениетіне қызығушылық танытқан. Кейін Абай орыс мектептерінен білім алған балалармен араласып, олардың кітаптарын оқып, білімін кеңейткен.

Негізгі бөлім. Жас кезінде Абай әкесіне ел басқару ісінде көмектескен. Сол кезде ол халықтың тұрмыс - тіршілігін, мінез - құлқын, әділетсіздіктер мен надандықты өз көзімен көрді. Осы көргендері оны көп ойландырды және кейін шығармаларына арқау болды. Абай өз шығармалары арқылы қазақ әдебиетінде жаңа бағыт қалыптастырды. Ол өлеңдерінде өмір шындығын, адам мінезін, қоғамның кемшіліктерін терең ашып берді. Абай поэзиясының негізгі өзегі - адам болмысы, адамгершілік, әділет пен шындық мәселелері. Оның ойынша, нағыз адам - еңбекқор, адал, ізгі ниетті және білімге ұмтылған тұлға. Ол халықты жалқаулықтан, көре алмаушылық пен өсек - аяңнан арылуға шақырды. Абай тек ақын емес, терең ойшыл, ағартушы, философ болды. Оның "Қара сөздері"- қазақ әдебиетінің рухани інжу - маржаны. Бұл еңбектерінде Абай адам мінезі, имандылық, ақыл, ар, ұят, намыс туралы философиялық ой толғауларын қалдырды. Әр қара сөзінде өмірлік сабақ бар. Мысалы, 7 - сөзінде "Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады..." деп адамның табиғаты мен тәрбиенің рөлін көрсетеді. Абай әлем әдебиетінің классиктерін қазақ тіліне аударып, халқына жаңа мәдени кеңістік ашты. Ол Пушкин, Лермонтов, Крыловтың шығармаларын қазақ тіліне аударды. Абайдың аудармалары тек сөзбе - сөз емес, қазақ ұғымына жақын бейімделіп, көркемдік жағынан ерекше болды. Абай өз заманында өнер мен ғылымды өмірдің басты қозғаушы күші деп білді. "Ғылым таппай мақтанба", "Интернатта оқып жүр" сияқты өлеңдері арқылы жастарды білім мен тәрбиенің маңызын түсінуге шақырды. Абай ақын ғана емес, сазгер де болған. Ол өз өлеңдерінде әуен шығарып, "Көзімнің қарасы", "Желсіз түнде жарық ай", "Айттым сәлем, Қаламқас" сияқты тамаша әндер жазған. Бұл әндер қазір де халық арасында кеңінен айтылады.

Абай 1904 - жылы қайтыс болды. Оның денесі туған жері Жидебайда жерленген. Бүгінде ол жерде Абайдың мұражайы мен ескерткіштері бар. Абайдың атымен көптеген көшелер, мектептер, университеттер мен аудандар аталған. Абай есімі тек Қазақстанда ғана емес, көршілес елдерде де құрметтеледі. Өзбекстанда, атап айтқанда Ташкент қаласында Абай Құнанбайұлына арналған үлкен ескерткіш орнатылған. Бұл ескерткіш 2013- жылы ашылған. Ташкенттегі Абай ескерткіші - қазақ пен өзбек халқының достығы мен мәдени байланысының белгісі. Абайдың ескерткіші қойылған жерге жыл сайын мерейтойларда, Абайдың туған күнінде адамдар гүл қойып, ақынды еске алады.

Қорытынды. Абай Құнанбаев - қазақ халқының ғана емес, бүкіл адамзат мәдениетінің биік тұлғасы. Абайдың идеялары қазіргі заманмен тығыз байланысты: ол айтқан еңбекқорлық, білім, әділет, бірлік қағидалары бүгінгі қоғам үшін де маңызды. Абай Құнанбаевтің мұрасы - қазақ халқының рухани байлығы. Сондықтан да Абай есімі қазақ халқының жүрегінде мәңгі сақталады.

### **Пайдаланған әдебиеттер тізімі:**

1. Абай Құнанбаев, Қара сөздер. - Алматы: "Жазушы", 2013.
2. Абай Құнанбаев. Өлеңдер мен поэмалар. - Алматы: "Мектеп", 2011.
3. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. - Алматы: "Атамұра", 2004.

## БОС УАҚЫТТЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ – ТАБЫСТЫ ӨМІРДІҢ КЕПІЛІ

**Алписова Улбосын Өктемовна**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Гуманитар пәндер факультеті

Қазақ тілі мен әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Байзақов Жандос Абдазимович(PhD)

alpisovaulbosn@gmail.com

**Аннотация:** Бұл мақалада адамның өміріндегі ең қымбат ресурс – уақыттың құндылығы мен оны тиімді пайдалану жолдары қарастырылады. Автор қазіргі жастардың бос уақытын өткізудегі үрдістерге талдау жасап, уақыт менеджментінің негізгі қағидаларын сипаттайды. Зерттеу барысында бос уақытты дұрыс жоспарлау жеке тұлғаның интеллектуалды, рухани және физикалық дамуына оң әсер ететіні көрсетіледі. Сондай-ақ жастардың бос уақытын тиімді ұйымдастыруда мемлекет пен қоғамның рөлі айқындалады. Мақалада уақытты ұтымды пайдалану табысты және сапалы өмірдің негізгі кепілі ретінде бағаланады.

**Кілт сөздер:** уақыт, бос уақыт, жастар, тиімді пайдалану, табысты өмір, уақыт менеджменті, өзін-өзі дамыту, қоғам, рухани даму.

Effective Use of Free Time – The Key to a Successful Life

**Abstract:** This article examines the value of time as one of the most important resources in human life and explores various ways to use it effectively. The author analyzes current trends in how young people spend their free time and outlines the fundamental principles of time management. The study shows that proper organization of leisure positively influences the intellectual, spiritual, and physical development of an individual. In addition, the article highlights the role of the state and society in supporting youth engagement in productive and meaningful activities. Efficient use of time is presented as a key condition for achieving success and a fulfilling life.

**Keywords:** time, youth, free time, effective use, time management, personal growth, success, society, self-development, spiritual growth.

Қазіргі заманда адамның өмір ырғағы үнемі жылдамдап келеді. Технологиялық және әлеуметтік өзгерістер адамның күнделікті өмірін түбегейлі өзгертті. Осы орайда уақытты тиімді пайдалану мәселесі аса өзекті болып отыр. Әсіресе жастар үшін бос уақытты дұрыс өткізу – тұлғалық қалыптасудың, рухани

дамудың және кәсіби жетілудің маңызды бөлігі болып табылады. Бұл мақалада бос уақытты тиімді пайдаланудың теориялық және практикалық аспектілері қарастырылып, оның тұлға мен қоғам өміріндегі рөлі талданады.

Уақыт – адам өмірінің өлшемі, оны дұрыс пайдалану адамның өмір сапасына тікелей әсер етеді. Көптеген философтар мен ойшылдар уақыттың маңызын ерекше атап өткен. Мысалы, ежелгі грек ойшылы Сенека: «Біздің өміріміз қысқа емес, біз оны босқа өткіземіз» деген. Бұл сөз қазіргі қоғам үшін де өзекті. Уақыттың бағасын түсіну арқылы адам өз іс-әрекетін реттеп, мақсатқа бағытталған өмір сүруге үйренеді.

Қазіргі жастар бос уақыттарын әртүрлі бағытта өткізеді. Бір бөлігі бос уақытын әлеуметтік желілерде немесе интернет ойындарында өткізсе, екінші бөлігі оны шығармашылыққа, білім алуға және спортқа арнайды. 2023 жылы Қазақстанда жүргізілген әлеуметтік сауалнамаға сәйкес, жастардың 60%-ы бос уақыттарын телефон мен әлеуметтік желілерге арнайды екен. Бұл тенденция жастар арасында уақытты тиімсіз пайдаланудың кең тарағанын көрсетеді.

Бос уақыт – адамның физикалық және психологиялық қалпын қалпына келтірудің маңызды бөлігі. Оны тиімді өткізу арқылы адам шығармашылық қабілетін дамытады, эмоциялық тұрақтылыққа қол жеткізеді және өзін-өзі таниды. Мысалы, кітап оқу немесе мәдени шараларға қатысу адамның ой-өрісін кеңейтеді, жаңа идеяларға шабыт береді. Тиімді өткізілген бос уақыт – өмір сапасының айнасы.

Уақыт менеджменті – уақытты жоспарлау мен басқарудың ғылымы. Бұл ұғым XX ғасырдың соңында кеңінен таралып, қазіргі таңда табысты өмірдің басты элементіне айналды. Студенттер мен жастар үшін уақытты дұрыс ұйымдастыру оқу процесін жеңілдетіп, күйзеліске түспеуге мүмкіндік береді. Мысалы, күнделікті жоспар жасау, басымдықтарды анықтау және мақсат қою арқылы адам өз ісін тиімді атқара алады.

Психологтардың пікірінше, бос уақыттың дұрыс ұйымдастырылуы адамның психикалық денсаулығына оң әсер етеді. Егер адам бос уақытын мазмұнды өткізсе, оның көңіл-күйі тұрақты, өмірге деген көзқарасы позитивті болады. Ал уақытты бос өткізу, әлеуметтік оқшаулану немесе мағынасыз істерге уақыт жұмсау депрессия мен күйзеліске алып келуі мүмкін. Сондықтан әр адам өз демалысын жоспарлап, энергиясын қайта қалпына келтіретін әрекеттерге мән беруі қажет.

Рухани даму – адамның ішкі әлемін байыту процесі. Бос уақытты рухани іс-әрекеттерге арнау, мысалы, кітап оқу, театрға бару немесе табиғатта серуендеу



адамның ішкі үйлесімін арттырады. Мәдени шаралар мен өнер арқылы адам өмірдің сұлулығын сезініп, рухани тыныштық табады.

Қазақстанда жастардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру бағытында көптеген жобалар жүзеге асуда. Мысалы, еріктілер қозғалысы, спорттық клубтар, мәдениет үйлері мен жастар ресурстық орталықтары жастардың әлеуетін арттыруға бағытталған. Бұл бастамалар жастардың қоғамдық белсенділігін күшейтіп, олардың өмірлік мақсаттарын айқындауға көмектеседі.

Отбасы – бос уақыт мәдениетінің алғашқы мектебі. Ата-ананың үлгісі арқылы бала уақытты бағалауды, оны тиімді пайдалануды үйренеді. Отбасылық демалыс пен ортақ уақыт өткізу бала мен ата-ана арасындағы байланыс пен сенімді нығайтады. Сондай-ақ достық орта, оқу ордасы мен қоғам да адамның бос уақыт мәдениетінің қалыптасуына әсер етеді.

Қорыта келгенде, бос уақытты тиімді пайдалану – табысты және үйлесімді өмірдің негізі. Жастар үшін бос уақыт тек демалыс уақыты ғана емес, өзін-өзі дамыту мен өмірлік мақсатқа жетудің құралы. Әрбір адам өз уақытының иесі бола білсе, қоғамның да дамуы ілгерілейді. Сондықтан уақытты тиімді пайдалану – жеке де, қоғамдық та табыстың кілті.

### **Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Қоянбаев Ж.Б. Педагогика. — Алматы: Рауан, 2004.
2. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Жастар саясаты туралы Заң, 2015.
3. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. — Астана, 2017.
4. Covey S. The 7 Habits of Highly Effective People. — New York: Free Press, 1989.
5. Toffler A. Future Shock. — New York: Random House, 1970.

## «АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ КӨШБАСШЫСЫ»

**Ермекбаева Уразгүл Қайрат қызы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Байзаков Жандос Абдазимович (PhD)

urazgulermekbaeva@gmail.com

**Аннотация:** Мақалада қазақ халқының ұлы ақыны, ойшылы және ағартушысы Абай Құнанбаевның өмірі мен шығармашылық мұрасы кеңінен қарастырылады. Абайдың философиялық көзқарастары, адамгершілік, әділет пен білім туралы ойлары және оның қазақ қоғамының рухани дамуына қосқан үлесі талданады. Сондай-ақ Абайдың аудармашылық қызметі, поэзиядағы жаңашылдығы мен ағартушылық идеяларының қазіргі заманмен байланысы айқындалады.

**Кілтті сөздер:** Абай Құнанбаев, ағартушылық, рухани көшбасшы, адамгершілік, философия, қазақ мәдениеті.

**Abstract:** The article presents an extensive analysis of the life and creative heritage of Abai Qunanbaev — the great Kazakh poet, thinker, and enlightener. It examines Abai's philosophical worldview, humanistic ideas, and moral principles that shaped the spiritual development of the Kazakh nation. The study also highlights his contribution to literature as a translator, innovator, and reformer, and shows the relevance of his enlightenment ideas to modern times.

**Key words:** Abai Qunanbaev, enlightenment, morality, philosophy, translation, spirituality, humanism.

Қазақ халқының рухани тарихында ерекше орын алатын тұлғалардың бірі – Абай Құнанбаев. Ол тек қазақ әдебиетінің негізін қалаушы ғана емес, сонымен қатар ұлттың рухани және мәдени өркендеуінің көшбасшысы болды. XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген Абай қазақ қоғамының дамуында жаңа парак ашып, ұлттық сана мен руханияттың биіктеуіне себеп болды.

Абай өз дәуірінде халықты надандық пен енжарлықтан арылтып, білім мен ғылымға жетелеуді мақсат етті. Оның поэзиясы, философиялық қара сөздері мен ағартушылық қызметі қазақ халқының дүниетанымын түбегейлі өзгертті.

Абай Құнанбаев — қазақ халқының рухани әлемінің ең биік шыңына көтерілген ұлы тұлға. Ол өз заманының тек ақыны ғана емес, сонымен қатар философы, ойшылы, қоғам қайраткері, ағартушысы болды. Абайдың

шығармалары қазақ халқының ұлттық санасын оятып, адамгершілік, әділет, ғылым мен білімге ұмтылу идеясын дәріптеді. Оның өмірі мен мұрасы – қазақ мәдениетінің алтын қазынасы.

Абай Құнанбаев 1845 жылы Шыңғыс тауының баурайында, қазіргі Шығыс Қазақстан облысының аумағында дүниеге келген. Әкесі Құнанбай өз дәуірінде елге белгілі, беделді би әрі қайраткер болған. Осындай ортада тәрбиеленген жас Абай жастайынан зеректігімен, оқуға деген ынтасымен ерекшеленген. Ол Семей медресесінде білім алып, кейін орыс мектебінде қосымша сабақтарға қатысып, шығыс және орыс әдебиетін терең меңгерді. Бұл оның дүниетанымының кеңеюіне және рухани қалыптасуына зор ықпал етті.

Абайдың поэзиясы мен қара сөздері қазақ халқының сан ғасырлық рухани тәжірибесін, өмірлік философиясын бойына сіңірген. Ол адам мен қоғамның, жақсылық пен жамандықтың, білім мен надандықтың арақатынасын өз шығармаларында терең суреттеді. Абайдың басты мұраты – адамды ізгілікке, еңбекқорлыққа, білім мен әділетке шақыру. Оның өлеңдерінде халықтың өмірі, табиғаттың сұлулығы мен адамның рухани әлемі көркем бейнеленеді.

Абай Құнанбаев өз заманының әлеуметтік теңсіздігіне қарсы тұрды. Ол надандық пен жалқаулықты адамзаттың басты жауы деп білді. Өз халқын ояту үшін ол оқу мен ғылымды ең жоғары құндылық деп санады. Ақынның атақты (Ғылым таппай мақтанба), (Интернатта оқып жүр), (Сегіз аяқ) сияқты өлеңдері халықты білімге, адамгершілікке, өз қадірін білуге шақырады.

Абайдың философиялық көзқарастары оның (Қара сөздерінде) айқын көрініс тапқан. Бұл еңбектерінде ол адам табиғаты, қоғам, мораль, дін және рухани даму мәселелерін терең талдаған. Мысалы, оның 7-сөзі мен 19-сөзінде адам болмысының мәні мен мінез-құлықтың тәрбиелік маңызы туралы айтылған. Абайдың (Қара сөздері) тек әдеби мұра ғана емес, сонымен бірге ұлттық философияның негізін қалаған ілім болып табылады.

Абай орыс классикалық әдебиетінен, әсіресе Пушкин, Лермонтов, Крылов шығармаларынан үйреніп, олардың еңбектерін қазақ тіліне аударды. Бұл аудармалар арқылы қазақ оқырмандары әлемдік әдебиетпен танысты. Абайдың аударма саласындағы еңбегі қазақ әдебиетінің көкжиегін кеңейтіп, тіл мәдениетін жана деңгейге көтерді. Сонымен қатар, ол шығыс классикасындағы Руми, Науаи, Фирдоуси, Сағди сынды ойшылдардың идеяларын да терең түсініп, өз шығармашылығында қазақы таныммен ұштастырды.

Абайдың ағартушылық қызметі ерекше маңызды. Ол жастарды еңбекқор, білімге құштар, иманды болуға шақырды. Абай үшін нағыз адам – өз еңбегімен

өмір сүретін, адал, әділ, ар-ожданды тұлға. Оның (толық адам) туралы идеясы – қазақ руханиятындағы ең іргелі философиялық тұжырымдардың бірі. Абай іліміндегі толық адам – ақыл, жүрек және қайраттың үйлесімді бірлігі. Бұл ұғым қазіргі қоғамда да өзекті болып қала береді.

Абайдың шығармалары қазақ әдебиетінің тіл байлығын арттырды, жаңа ұғымдар мен бейнелерді әкелді. Ол сөз өнерін тек эстетикалық құндылық ретінде ғана емес, халықты тәрбиелеу мен жетілдірудің құралы деп санады. Оның әр өлеңі мен қара сөзі – терең ой мен өмірлік тәжірибенің жемісі.

Абайдың поэзиясы мен философиясы қазіргі заманмен үндес. Ол айтқан білімге ұмтылу, адал еңбек ету, әділетті болу, өзгені құрметтеу секілді қағидалар бүгінгі қоғам үшін де үлкен мәнге ие. ХХІ ғасырда да Абайдың идеялары жастарды рухани биіктікке жетелеп, ұлттық бірлікті нығайтуда маңызды рөл атқарып келеді.

Абайдың өмірі мен шығармашылығы әлемдік деңгейде мойындалған. ЮНЕСКО шешімімен 1995 жылы оның 150 жылдық мерейтойы халықаралық көлемде аталып өтті. Бұл – қазақ халқының рухани мұрасының адамзат мәдениетінің ажырамас бөлігі екенін дәлелдейді. Абайдың шығармалары ағылшын, орыс, қытай, түрік және басқа да тілдерге аударылып, әлем оқырмандарының рухани игілігіне айналды.

Абай Құнанбаевтың даналығы мен адамгершілік ілімі ғасырлар өтсе де маңызын жоғалтқан жоқ. Ол қазақ халқының рухани ұстазы, ұлт мәдениетінің символы, мәңгілік із қалдырған дана тұлға. Абайдың ең басты өсиеті – өзінді тану, адам болу, ғылым мен білімге ұмтылу.

Абай Құнанбаев өз халқына ғана емес, бүкіл адамзатқа ортақ тұлға. Оның рухани мұрасы әр ұлттың өкіліне жақын, себебі ол жалпыадамзаттық құндылықтарды – мейірім, әділет, ар-намыс, білім мен махаббатты дәріптейді. Сондықтан Абайды тек қазақ халқының емес, бүкіл әлем мәдениетінің рухани көшбасшысы деуге толық негіз бар.

Абайдың идеялары тек қазақ халқына ғана емес, бүкіл адамзатқа ортақ. Ол адам болмысының мәңгілік мәселелерін қозғады – ар-ождан, ақиқат, мейірім, әділет және білім. Сондықтан оның мұрасы уақыт сынынан өткен, бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған рухани байлық болып қала береді.

ХХІ ғасырда Абайдың идеялары Қазақстан қоғамының рухани жаңғыруының негізіне айналды. Оның даналығы – ұлттық кодтың өзегі. 2020 жылы Абайдың 175 жылдығы халықаралық деңгейде атап өтілуі – оның мұрасының әлемдік өркениеттегі орнын дәлелдей түсті.

Абай Құнанбаев – қазақ халқының рухани көшбасшысы, адамзат өркениетіне зор үлес қосқан тұлға. Оның философиясы мен поэзиясы – мәңгілік құндылықтар әлемі. Абай адам болудың, рухани кемелденудің және білімге ұмтылудың символы.

Оның ойлары мен идеялары ғасырлар өтсе де ескірмейді. Себебі Абайдың айтқан ақиқаты – адамзатқа ортақ шындық. Сондықтан Абай мұрасы – ұлттың рухани тірегі, адамзат өркениетінің биік шыңы болып қала береді.

### ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ (REFERENCES)

1. Абай Құнанбаев. *Қара сөздер*. – Алматы: Жазушы, 1995.
2. Әуезов М. *Абай Құнанбаев*. – Алматы: Ғылым, 1997.
3. Нұрғалиев Р. *Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті*. – Алматы: Білім, 2002.
4. Қирабаев С. *Абай және қазақ руханияты*. – Астана: Елорда, 2010.
5. Сыздық Р. *Абай шығармаларының тілі*. – Алматы: Ғылым, 2004.

## ҚАЗАҚ ЛИРИКАСЫНЫҢ КӨРНЕКТІ ӨКІЛІ – МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ

**Кабилов Айдос Муратұлы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Байзаков Жандос Абдазимович (PhD)

aydoskabilov2@gmail.com

**Аннотация:** Бұл мақалада қазақ поэзиясының көрнекті өкілі, мұзбалақ ақын Мұқағали Мақатаевтың өмірі мен шығармашылығы жан-жақты қарастырылады. Ақынның өлеңдеріндегі махаббат, отансүйгіштік, адамгершілік және философиялық ойлар терең талданады. Сондай-ақ, оның шығармаларындағы ұлттық рух, поэзиялық ерекшеліктер және қазақ әдебиетіне қосқан зор үлесі туралы мәліметтер келтіріледі.

**Кілт сөздер:** Мұқағали Мақатаев, қазақ поэзиясы, лирика, ұлттық рух, философия.

**Abstract:** This article explores the life and creative legacy of Mukagali Makatayev, one of the most prominent figures in Kazakh poetry. It analyzes the humanistic and philosophical aspects of his work, as well as the themes of love, patriotism, and national identity. The paper highlights the poet's unique lyrical style and his significant contribution to the development of Kazakh literature.

**Keywords:** Mukagali Makatayev, Kazakh poetry, lyricism, national spirit, philosophy.

Қазақ поэзиясының аспанында жарық жұлдыз болып жарқ еткен Мұқағали Мақатаев – халқымыздың жүрегінен мәңгілік орын алған ақын. Ол өз заманының ғана емес, бүкіл қазақ әдебиетінің рухани ұстынына айналған дара тұлға. Мұқағали поэзиясы — терең ой мен мөлдір сезімнің, ұлттық рух пен адами асқақтықтың үйлесімі. Ақынның әрбір өлеңі өмірдің өзіндей шынайы, тілінің шұрайлығымен, сезімінің шынайылығымен ерекшеленеді.

Қазақ әдебиетінің кең әлемінде ерекше жұлдыз болып жарқыраған тұлғалардың бірі — Мұқағали Мақатаев. Ол тек өз заманының ғана емес, бүкіл қазақ руханиятының биік өкілі, поэзия әлемінде мәңгілік із қалдырған ұлы ақын. Оның шығармашылығы арқылы қазақ халқының ішкі жан дүниесі, қуанышы мен қасіреті, үміті мен арманы көркем тілмен бейнеленді. Мұқағали поэзиясы — қазақ халқының рухани айнасы, ұлттық болмыстың көрінісі.

Мұқағали Сүлейменұлы Мақатаев 1931 жылы Алматы облысының Нарынқол ауданына қарасты Қарасаз ауылында дүниеге келген. Оның балалық



шағы Ұлы Отан соғысының ауыр жылдарына тұспа-тұс келді. Әкесінен ерте айырылған жас Мұқағали еңбек пен өмірдің қиындығын ерте сезінді. Бірақ ол қиындықтар оның рухын мұқалта алмады, қайта керісінше, өмірге деген сүйіспеншілігін, адамға деген сенімін арттырды.

Ақынның алғашқы өлеңдері 1940-жылдардың соңында жарық көре бастады. Ол поэзия әлеміне өзіндік үнімен, ерекше ішкі сезімталдықпен келді. Мақатаевтың өлеңдерінде туған жерге, ана тіліне, адам мен табиғатқа деген шексіз махаббат айқын сезіледі. Оның әрбір өлеңінен өмірдің иісі аңқып тұрады. Ақын өмірдің ұсақ сәттерінен үлкен философиялық мән таба білген.

Мұқағали поэзиясының басты тақырыптарының бірі — махаббат пен адамгершілік. Ол махаббатты тек екі жастың арасындағы сезім ретінде емес, жалпы адамзатқа, өмірге, табиғатқа деген сүйіспеншілік ретінде жырлады. Оның өлеңдерінде адам жанының нәзік қырлары терең бейнеленеді. Мысалы, ақынның: *(Ғашықпын мен өмірге, өзіңе ғашық, халқым!)* деген жолдары өмірге, елге деген махаббатын айқын көрсетеді.

Мақатаев шығармашылығының тағы бір ерекшелігі — ұлттық рух пен туған жерге деген сүйіспеншілік. Ол қазақтың табиғатын, салт-дәстүрін, тілін және мәдениетін асқан құрметпен жырлады. Ақын үшін туған жер — рухтың бастауы, ұлттың жүрегі. Оның «Үш бақытым» атты өлеңі — ұлттық мақтаныш пен отансүйгіштіктің айқын көрінісі. Бұл өлеңінде ақын: *(Ең бірінші бақытым — халқым менің, Соған берем ойымның алтын кенін...)* деп халық пен ел тағдырын өз бақытымен теңестіреді.

Мұқағали поэзиясында философиялық тереңдік ерекше орын алады. Ол өмір мен өлім, уақыт пен мәңгілік, рух пен тән туралы ой қозғай отырып, адам болмысының мәнін ашуға тырысты. Оның өлеңдерінде экзистенциалды сезімдер, жалғыздық, рухани ізденіс сарыны басым. Ақын кейде өз тағдырын адамзат тағдырымен байланыстыра отырып, өмірдің өткіншілігі мен мәңгілігі жайлы толғанады.

Ақынның тіл байлығы мен көркемдік шеберлігі де ерекше назар аударарлық. Ол қазақ тілінің ішкі әуезін, ұлттық интонациясын сақтай отырып, заманауи поэзия тіліне жаңа леп әкелді. Мақатаевтың өлеңдерінде қарапайым сөздер ерекше музыкалық ырғаққа ие болып, терең эмоциялық әсер береді. Ақынның поэзиясы — сөздің, ырғақтың және сезімнің үйлесімді симфониясы.

Мақатаев шығармашылығында лирикалық мен ұғымы айрықша маңызға ие. Ол өз өлеңдерінде өзін, өз дәуірін, өз халқын сөйлете білді. Ақын өз

поэзиясында халықтың қуанышын да, қайғысын да өз жүрегі арқылы өткізді. Сондықтан да оның өлеңдері халықпен үндесіп, ұлттың ортақ мұрасына айналды.

Мұқағали поэзиясы тек сезімге ғана емес, ой мен санаға да әсер етеді. Оның шығармаларында адам мен қоғам, рух пен материя арасындағы күрделі байланыстар көрініс табады. Ақынның өмірге, уақытқа, тағдырға деген көзқарасы терең философиялық мазмұнмен астасып жатады.

Мұқағали өз заманының әлеуметтік мәселелеріне де бей-жай қараған жоқ. Оның көптеген өлеңдерінде қоғамдағы әділетсіздік, рухани құлдырау, адам бойындағы екіжүзділік сыналады. Алайда ақын үмітсіздікке берілмейді, қайта адамзатты ізгілікке, рухани тазалыққа шақырады. Ол үшін поэзия — тек өнер емес, адамды тәрбиелейтін, рухты тазартып, өмірге мән беретін қасиетті күш.

Ақынның шығармашылық мұрасы — қазақ поэзиясының алтын қорына енген баға жетпес қазына. Оның өлеңдері бүгінде де өзектілігін жойған жоқ. Қай дәуірде оқылса да, Мұқағали жырлары адам жүрегіне жол табады. Өйткені ол шынайылық пен адамдықтың ақыны еді. Оның поэзиясы — мәңгілік махаббаттың, адалдықтың және рухани биіктіктің символы.

Мұқағали Мақатаевтың шығармашылығы тек қазақ әдебиетінде ғана емес, жалпы түркі халықтарының мәдени кеңістігінде де ерекше орын алады. Оның өлеңдері көптеген тілдерге аударылып, әлем оқырмандарына қазақ рухын танытты. Ақынның шығармалары бүгінгі жастарға рухани бағдар, өнеге мектебі болып қала бермек.

Қазақ әдебиетінің тарихында Мұқағали Мақатаев — поэзияның мәңгілік самалы. Ол өз жырларымен адам жанының терең иірімдерін ашып, рух пен сезімнің үйлесімін паш етті. Оның әрбір өлеңі — өмір философиясы, әрбір жолы — мәңгілікке жазылған хат.

Мұқағали Мақатаев — қазақ поэзиясының мәңгілік шыңына көтерілген біртуар ақын. Оның өлеңдері – жүректің сөзі, жанның сыры, халықтың үні. Ақын өзінің қысқа ғұмырында мәңгілік мұра қалдырып, қазақ әдебиетінің шамшырағына айналды. Мұқағали жырларынан халқына деген махаббат, Отанға деген адалдық, адамға деген сенім мен сүйіспеншілік анық сезіледі.

Ол поэзия арқылы елдің жанын тербеп, жүректерге үміт пен сенім ұялатты. Мұқағали – қарапайымдылық пен тереңдікті, сезім мен ойды қатар өрген сыршыл ақын. Оның есімі мен шығармашылығы әлі де талай ұрпақтың рухани темірқазығы болмақ.

**Пайдаланылган адабиёттер тізімі (References):**

1. Қоңыратбай Қ. Қазақ поэзиясындағы тұлғалық болмыс – Алматы: Санат, 2007.
2. Мақатаев М. «Шолпан», «Дариға жүрек», «Өмір-дастан» жинақтары – Алматы: Жазушы, 2001.
3. Сейітқасымов А. Поэзия падишасы – Мұқағали – Алматы: Рауан, 1999.
4. Заманбеков Қ. Мұқағали әлемі – Алматы: Білім, 2005.

## «ҚАЗАҚТЫҢ МҰЗБАЛЫҚ АҚЫНЫ — МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ»

**Мусаева Роза Кумусбек қызы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Байзаков Жандос Абдазимович (PhD)

musayevaroza8@gmail.com

**Аннотация:** Мақалада қазақтың мұзбалық ақыны Мұқағали Мақатаевтың өмірі мен шығармашылық жолы, поэзиясындағы ұлттық рух, гуманизм, махаббат пен тағдыр тақырыптарының көрінісі жан-жақты қарастырылады. Ақынның лирикалық дүниетанымы, тілі мен стилінің ерекшеліктері талданады. Сондай-ақ, оның қазақ әдебиетіне қосқан үлесі мен рухани мұрасы бүгінгі ұрпақ үшін мәні зор екендігі атап өтіледі.

**Кілтті сөздер:** Мұқағали Мақатаев, поэзия, ұлттық рух, лирика, шығармашылық мұра.

**Abstract:** This article explores the life and creative path of the great Kazakh poet Mukagali Makatayev, focusing on the national spirit, humanism, and love that permeate his poetry. The analysis highlights the poet's unique lyrical style, artistic imagery, and his significant contribution to Kazakh literature. Through his works, Makatayev vividly expressed the spiritual world, moral values, and emotional depth of the Kazakh people.

**Key words:** Mukagali Makatayev, Kazakh poetry, national spirit, lyricism, artistic heritage.

Қазақ поэзиясы тарихында Мұқағали Мақатаевтың орны айрықша. Ол XX ғасырдың екінші жартысында қазақ әдебиетінде өзінің қайталанбас үнімен, сыршыл да терең поэзиясымен дараланған тұлға болды. Ақынның шығармалары тек өз дәуірінің ғана емес, күллі адамзаттың рухани әлемін, ішкі жан тебіренісін, өмірге деген сүйіспеншілігін паш етті. Мұқағали Мақатаев (1931–1976) қысқа ғұмыр кешсе де, артына мол мұра қалдырды.

Мұқағали Мақатаев — қазақ поэзиясының ең жарқын жұлдыздарының бірі, XX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиетке өзіндік үнімен келген, ұлттың рухани әлеміне терең із қалдырған ұлы тұлға. Ол өз дәуірінің шындығын, адам жанының иірімдерін, туған жердің сұлулығын, өмірдің өткіншілігі мен махаббаттың мәңгілігін жүрек жылуымен, табиғи шабытпен жырлаған ақын.

Мұқағали шығармашылығы қазақ әдебиетінің алтын қорына енген, оның поэзиясы әрбір қазақтың жүрегіне жол тапқан мәңгілік мұра болып қала берді.

Ақынның балалық шағы ауыр соғыс жылдарына тұспа-тұс келді. Мұндай кезеңдер оның жанына ерте ой, терең сезім ұялатқан. Ол туған жерінің табиғатын, елінің тұрмысын, адамдардың тағдырын бала жастан көзімен көріп, жүрегімен қабылдады. Осы өмірлік тәжірибелер оның шығармаларында шынайылық пен адами жылылықтың басты өзегіне айналды. Мұқағалидың поэзиясында ауыл өмірі, қазақтың қарапайым тұрмысы ерекше нәзіктікпен, жүрекке жетер сезімталдықпен бейнеленеді.

Мақатаев поэзиясының өзегі — адам. Оның өлеңдерінен адам жанының терең иірімдерін, қуаныш пен мұң, үміт пен күдікті қатар сезінуге болады. Ол өмірдің ең қарапайым сәттерінен үлкен философиялық түйін жасай білді. Ақынның (Өмір деген — бір күндік сәуле ғана...) деген ойлары оның өмір философиясын дәл айқындайды. Ол үшін өмір — мәңгілік ізденіс, рухани тазалыққа, шындық пен адалдыққа ұмтылу.

Мұқағали — өз халқына адал қызмет еткен, поэзияны қасиетті борыш санаған қаламгер. Оның өлеңдерінен ұлттық рух пен қазақы мінез айқын сезіледі. (Қазақпын, мың өліп, мың тірілген...) деген жолдары оның халқын сүю сезімін, ұлтқа деген шексіз махаббатын айқын көрсетеді. Бұл өлең тек ақынның ғана емес, бүкіл қазақ халқының тағдырын бейнелейтін символдық жыр ретінде халық жадында мәңгі сақталды.

Мақатаевтың поэзиясында махаббат тақырыбы ерекше орын алады. Оның махаббат туралы өлеңдері нәзік сезімге, адалдық пен рухани тазалыққа толы. Ол махаббатты тек екі жастың арасындағы сезім ретінде ғана емес, жалпы өмірге, табиғатқа, адамға деген сүйіспеншілік тұрғысынан қарастырды. Ақынның (Сен мені көрмедің, көрсең де ұғар ма едің...) сияқты өлең жолдары адам жанының терең сағынышына, шексіз сүйіспеншілік пен өкінішке толы.

Ақынның шығармаларында туған жер тақырыбы да маңызды орын алады. Ол Жетісудың табиғатын, тауларын, өзендерін, елін ерекше сүйіп жырлады. Табиғат Мұқағали поэзиясында тек бейне емес, тірі жан, жан серігі, рухани демеуші ретінде көрінеді. Оның (Тауларды мен көргенде, жүрегім тулайды...) деген жолдары туған жерге деген сағыныш пен мақтаныштың көрінісі. Табиғатты жырлау арқылы ол адам мен жердің, жан мен табиғаттың арасындағы үйлесімділікті паш етеді.

Мақатаев шығармаларының терең философиялық мағынасы бар. Ол өмір мен өлім, мәңгілік пен өткіншілік, жақсылық пен жамандық сияқты ұғымдарды

поэзия тілімен терең бейнеледі. Оның (Өлмейтін өлең қалдырсам болды...) деген жолдары — ақынның өмірлік ұстанымы, мәңгілік рухының көрінісі. Мұқағали үшін өлең — өмірдің мәні, рухтың тынысы, жүректің үні болды.

Ақын поэзиясының көркемдік ерекшелігі — тілінің қарапайымдылығы мен тереңдігі. Ол халықтың сөйлеу тілінен қуат алды, сонымен бірге классикалық поэтикалық дәстүрді жаңа деңгейге көтерді. Мақатаевтың өлеңдері шынайылыққа, лирикалық нәзіктікке, музыкалық ырғақ пен ішкі гармонияға толы. Оның шығармаларында метафора, теңеу, эпитет сияқты көркемдік тәсілдер табиғи үйлесім тапқан.

Мұқағали Мақатаев — тек ақын емес, ұлттық ойдың символы, рухани ұстаз. Ол өз шығармашылығында қазақ халқының болмысын, рухын, тағдырын жырлады. Оның өлеңдерінен әрбір қазақ өз өмірін, өз жүрегін табады. Сондықтан да Мақатаев поэзиясы халықпен бірге өмір сүріп, әр дәуірде жаңаша мәнге ие болып келеді.

Мақатаевтың шығармашылық мұрасы — қазақ әдебиетінің үлкен мектебі. Оның шығармалары арқылы жас ұрпақ ұлттық руханияттың биік үлгілерін таниды, поэзияның адам жанына қалай әсер ететінін сезінеді. Бүгінде оның өлеңдері мектеп пен жоғары оқу орындарының оқу бағдарламасына енгізіліп, жас буынға рухани азық болып отыр. Ақынның шығармалары түрлі тілдерге аударылып, әлемдік деңгейде де танылып келеді.

Мақатаев — өмірде көп қиындық көрген, бірақ соған мойымаған қайсар рух иесі. Оның тағдыры — ақындықтың ауыр жолының көрінісі. Ақын көзі тірісінде өз еңбегінің лайықты бағасын ала алмаса да, бүгінде оның аты ұлт руханиятымен біте қайнасып, қазақ әдебиетінің мәңгілік биігіне айналды. Оның әрбір өлеңі — өмірдің шындығын, махаббаттың киесін, адам жанының сұлулығын дәріптеген көркем ескерткіш.

Мұқағали Мақатаевтың шығармашылығында адам мен өмір, табиғат пен тағдыр, махаббат пен өлім тақырыптары өзара сабақтасып, адамзаттық ой мен ұлттық болмысты біріктіреді. Сол себепті де ол тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл адамзаттың жүрегінен орын алған ақын. Оның мұрасы уақыт өткен сайын жаңарып, жаңа ұрпақтың рухани қажетіне айналуда.

Мақатаев поэзиясы — адалдықтың, сезім тазалығының, рух биіктігінің символы. Оның жырлары — мәңгілік өмірдің үні. Ақын өзі айтқандай, (Мен өмірді сүйем, өмір мені сүйсін...) деген ой оның бүкіл өмірлік және шығармашылық кредосының айғағы іспетті. Мұқағали поэзиясы — мәңгілік махаббат пен өмірге деген шексіз сүйіспеншіліктің көрінісі болып қала береді.



Мұқағали Мақатаев – қазақ руханиятының мәңгілік шамшырағы. Оның өлеңдері мен поэмалары – ұлттың жан дүниесін бейнелеген рухани қазына. Ақын өмірден ерте өтсе де, оның мұрасы халық жүрегінде мәңгілік сақталып келеді.

Мұқағали поэзиясы – адамзатқа деген сүйіспеншілік пен ізгілікке толы. Ол өз шығармашылығымен қазақ сөз өнерінің жаңа биігіне көтерілді. Сондықтан да Мұқағали есімі қазақ әдебиетінің тарихында мәңгілік алтын әріптермен жазылды.

#### **ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ (REFERENCES)**

1. Өуезов М. *Әдебиет және өнер мәселелері*. – Алматы: Ғылым, 1984.
2. Қирабаев С. *Мұқағали әлемі*. – Алматы: Білім, 2001.
3. Сыздықова Р. *Қазақ поэзиясының тілі*. – Алматы: Ғылым, 1997.
4. Мақатаев М. *Өлеңдер мен поэмалар*. – Алматы: Жазушы, 1981.

## ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН -ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛЫ АҒАРТУШЫСЫ

**Рахманова Айнура Төлеген қызы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Жандос Абдазимович Байзаков(PhD)

электрон пошта: rakhmanovaaynura04@gmail.com

**Аннотация:** Бұл мақалада қазақ халқының ұлы ағартушысы, педагог және жазушы **Ыбырай Алтынсариннің** өмірі мен ағартушылық қызметі жан-жақты қарастырылады. Онда оның қазақ қоғамындағы білім беру ісін дамытуға қосқан үлесі, халықты оқу-ағарту ісіне баулу бағытындағы еңбектері мен шығармаларының тәрбиелік мәні талданады. Ыбырайдың ағартушылық идеялары мен оның педагогикалық көзқарастарының қазіргі заманғы білім беру жүйесіндегі маңызы да айқындалады.

**Кілт сөздер:** Ыбырай Алтынсарин, ағартушылық, қазақ педагогикасы, ұлттық сана, білім беру.

**Abstract:** This article explores the life and educational mission of **Ybyrai Altynsarin**, a great Kazakh enlightener, teacher, and writer. It analyzes his contribution to the development of education, his efforts to promote literacy among the Kazakh people, and the moral and pedagogical value of his works. The article also discusses the relevance of Altynsarin's educational ideas in the modern context.

**Keywords:** Ybyrai Altynsarin, enlightenment, pedagogy, education, national consciousness.

Қазақ халқының тарихында ағартушылық дәуір ерекше кезең болып саналады. Бұл дәуірде ұлттың рухани оянуы, халықтың білімге ұмтылысы күшейіп, жаңа мәдени бағыт қалыптаса бастады. Осы тарихи процестің алдыңғы қатарында тұрған тұлғалардың бірі — **Ыбырай Алтынсарин**, қазақ халқының ұлы ағартушысы, педагогика ғылымының негізін қалаушысы.

Ыбырай Алтынсарин 1841 жылы қазіргі Қостанай облысының аумағында дүниеге келген. Ол жасынан білімге құштар, алғыр бала болып өсті. Ыбырайдың білімге деген ынтасын байқаған атасы Балғожа би оны Орынбордағы орыс-қазақ мектебіне оқуға береді. Бұл мектеп Ыбырайдың өмір жолындағы шешуші кезең болды. Ол осы оқу орнында заманауи біліммен сусындап, ағартушылық идеяларға бой ұрды.

Алтынсариннің басты мақсаты — өз халқын қараңғылықтан шығарып, білім арқылы өркениетке жеткізу болды. Ол қазақ даласында алғашқы зайырлы мектептер ашып, оқытудың жаңа әдістерін енгізді. Ыбырай 1864 жылы Торғай қаласында тұңғыш қазақ мектебін ашып, қазақ балаларына жаңа үлгідегі білім берудің негізін қалады. Ол тек мектеп ашып қана қоймай, оқу бағдарламаларын жасап, оқулықтар жазды.

Ағартушының ең танымал еңбектерінің бірі — **«Қырғыз хрестоматиясы»** (1879). Бұл кітапта ол қазақ балаларына түсінікті тілмен жазылған көркем шығармалар мен тәрбиелік әңгімелерді жинақтады. Бұл еңбектің басты мақсаты – оқушыларды адамгершілікке, еңбекқорлыққа, адалдық пен білімге баулу. «Кел, балалар, оқылық!» өлеңі қазақ халқының ағартушылық ұранына айналды. Ол халықты оқуға, өнерге, ғылымға шақырды: *(Бір Аллаға сыйынып, кел, балалар, оқылық!)* — деген жолдарда ақынның халыққа деген ыстық ықыласы мен рухани үндеуі жатыр.

Ыбырай Алтынсарин өз заманының ең ірі **педагогы** болды. Ол білім беру ісін ұлттық дәстүрмен ұштастырып, халықтың рухани дүниесін сақтай отырып, жаңа үлгідегі мектеп жүйесін қалыптастырды. Оның педагогикалық көзқарастары тек оқу үдерісімен шектелмей, адам тәрбиесінің барлық қырларын қамтыды. Ол: «Мұғалім – мектептің жүрегі» деп мұғалімнің қоғамдағы рөлін айқын көрсетіп берді.

Ағартушының тағы бір маңызды еңбегі – **қыздар білімін дамытуға** арналған бастамалары. Ол қазақ қыздарының да білім алуға құқығы бар екенін дәлелдеп, алғашқы қыздар мектептерін ашуға атсалысты. Бұл идея сол кезеңде қоғамда үлкен жаңалық әрі батыл қадам болды. Ыбырайдың бұл бастамасы қазақ әйелдерінің қоғамдық өмірге араласуына жол ашты.

Алтынсарин тек педагог қана емес, **әдебиет майталманы** да болды. Оның шығармалары тәрбиелік мазмұнға толы. Ол әңгіме жанрын қазақ әдебиетіне енгізіп, жастарды имандылыққа, еңбекқорлыққа, мейірім мен парасаттылыққа тәрбиелейтін туындылар жазды. «Бай баласы мен жарлы баласы», «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш» сияқты әңгімелері адам бойындағы ізгі қасиеттерді дәріптейді.

Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық қызметі арқылы қазақ қоғамында **білім мен мәдениеттің жаңа дәуірі** басталды. Ол халыққа жаңа бағыт, жаңа өмір салтын көрсетті. Алтынсарин халықтың ұлттық санасын оятуға, білімнің маңызын түсіндіруге зор еңбек сіңірді. Оның идеялары Абай мен Шоканның ой-пікірлерімен үндесіп, қазақ руханиятының алтын ұштағанын қалыптастырды.

Ағартушының өмірі күреске толы болды. Ол өз идеясын жүзеге асыру жолында түрлі қиындықтарға тап болды. Бірақ Ыбырай ешқашан мойыған жоқ, халқына деген сүйіспеншілігі мен сенімі оның өмірлік ұранына айналды. Оның өмірі мен еңбегі — ұлтқа қызмет етудің, адалдық пен рухани биіктіктің үлгісі.

Ыбырай Алтынсарин — қазақ халқының жүрегінен мәңгі орын алған тұлға. Оның атымен мектептер, көшелер, оқу орындары аталады. Оның еңбектері бүгінде де өзектілігін жойған жоқ. Қазіргі заманның білім беру жүйесінде Ыбырайдың идеялары жаңаша сипат алып, ұлттық тәрбие мен рухани дамудың негізіне айналып отыр.

Оның өмір жолы — елдің дамуына, ұлттың оянуына бағытталған шынайы миссияның көрінісі. Ыбырай Алтынсарин қазақ халқының мәңгілік рухани шамшырағы болып қала береді.

Ыбырай Алтынсарин — қазақ халқының тарихындағы ең ұлы ағартушы, ұлт руханиятының шамшырағы. Ол білім мен тәрбиені ұлтты өркениетке жеткізетін басты күш деп білді. Өз өмірін осы идеяға арнап, бар күш-жігерін қазақ халқының сауатын ашуға, оқу-білімге баулуға жұмсады.

Ағартушының педагогикалық және әдеби мұрасы қазақ қоғамының мәдени дамуына зор ықпал етті. Ол халыққа жаңа үлгідегі мектеп жүйесін әкеліп, ұлттық рухты сақтай отырып, еуропалық біліммен ұштастырды. Ыбырайдың шығармаларындағы тәрбиелік және адамгершілік идеялар бүгінгі таңда да өз маңызын жойған жоқ.

Қазіргі білім беру жүйесінде Алтынсариннің «адамды еңбек пен білім ғана кемел етеді» деген қағидасы негізгі ұстанымдардың бірі болып табылады. Оның өмірлік ұстанымы, ағартушылық идеялары мен педагогикалық тәжірибесі қазіргі заман мұғалімдеріне, жас ұрпаққа бағыт-бағдар береді.

Сондықтан да Ыбырай Алтынсарин есімі — тек өткеннің мұрасы емес, болашақ ұрпаққа үлгі боларлық рухани қазына. Ол — қазақ халқының мәңгілік мақтанышы, ұлттық білім мен мәдениеттің іргетасын қалаған ұлы тұлға.

### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі (References):**

1. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 2018. – Б. 256.
2. Қирабаев С. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы: Білім, 2019. – Б. 304.
3. Нұртазин Т. Ыбырай Алтынсарин және қазақ ағартушылығы. – Алматы: Санат, 2020. – Б. 210.

4. Смағұлова Г. Қазақ педагогикасы тарихы. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. – Б. 198.

## САЛЫСТЫРМАЛЫ ӘДЕБИЕТТАНУ : МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ШЕШІМДЕР

**Туғанбаева Арайлым Қанат қызы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 2-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: **Дуйсабаева Дилбар Ускановна**

ШМПУ өзбек тіл білімі кафедрасы доценті

### АННОТАЦИЯ:

Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымындағы салыстырмалы бағыттың дамуы мен қазіргі кезеңдегі өзекті мәселелері қарастырылады.

Зерттеу барысында отандық ғалымдардың еңбектері негізінде салыстырмалы әдебиеттанудың теориялық ұстанымдары, әдіснамалық мәселелері және даму болашағы сараланды.

Мақсат – қазақ әдебиеттануындағы компаративистикалық зерттеулердің ғылыми бағыттарын жүйелеу және оның қазіргі дамуындағы қиындықтар мен шешу жолдарын айқындау.

**Кілт сөздер:** салыстырмалы әдебиеттану, әдеби байланыс, ұлттық әдебиет, әдіснама, ғылыми бағыт, әдеби процесс.

### ABSTRACT:

The article examines the development and current issues of the comparative direction in Kazakh literary studies.

During the study, the theoretical principles, methodological issues and development prospects of comparative literary studies were analyzed based on the works of domestic scientists.

The goal is to systematize the scientific directions of comparative research in Kazakh literary studies and identify the difficulties and solutions in its current development.

**Keywords:** comparative literature, literary communication, national literature, methodology, scientific direction, literary process.

Қазақ әдебиеттану ғылымы ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап салыстырмалы тұрғыдан зерттеу бағытына бет бұра бастады. Бұл бағыттың негізін қалаушылардың қатарында З. Ахметов, Р. Нұрғали, С. Қирабаев, З. Қабдолов, Т. Кәкішев, Ш. Елеукенов сияқты ірі ғалымдар бар. Олардың



еңбектерінде қазақ әдебиетінің даму заңдылықтары, өзге әдебиеттермен байланысы, ұлттық дүниетаным мен дәстүрдің сабақтастығы ғылыми тұрғыдан сараланған. Салыстырмалы әдебиеттану – тек әдеби ықпалдастықты зерттеу емес, сонымен бірге көркем ойлау жүйесін, дәстүр мен жаңашылдықтың арақатынасын айқындайтын кешенді ғылым саласы. Бүгінгі таңда жаһандану мен мәдени көпвекторлық кезеңінде бұл бағыт ұлттық әдебиеттің өзіндік табиғатын ашуда ерекше маңызға ие болып отыр.

Салыстырмалы әдебиеттанудың отандық ғылымдағы бастауы А. Байтұрсынұлының, Мұхтар Әуезовтың еңбектерінен бастау алады. А. Байтұрсынұлының “Әдебиет танытқыш” еңбегінде әдебиеттің ұлт рухымен байланысы мен көркем сөз табиғаты салыстырмалы ұстанымда талданған. Ал М. Әуезовтың “Әдебиет тарихы” еңбегінде түркі халықтары әдебиеттерінің өзара ықпалы нақты мысалдар арқылы көрсетіледі.

Кейінгі кезеңде З. Ахметов қазақ поэзиясының құрылымын зерттей отырып, оны әлемдік өлең теориясымен салыстыра талдады. Ол “Өлең сөздің теориясы” атты еңбегінде ұлттық поэтика ұғымдарын ғылыми тұрғыда дәлелдеп, поэзия заңдылықтарын жүйелейді.

Р. Нұрғали өзінің “Талант тағдыры”, “Әдебиет теориясының негіздері” атты еңбектерінде әдебиеттанудың категориялық ұғымдарын дамыта отырып, қазақ әдеби процесін тарихи және типологиялық тұрғыдан саралады. Ғалым ұлттық әдебиеттің өзіндік сипатын ашу арқылы компаративистикалық талдаудың әдістемелік негізін жасады.

Салыстырмалы әдебиеттанудағы қазіргі мәселелер:

Бірінші мәселе – әдіснамалық жүйесіздік. Қазіргі әдеби зерттеулерде салыстырмалы тәсілдің нақты ғылыми моделі толық қалыптаспаған. Кейбір еңбектерде ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсету үстірт деңгейде қалып, терең теориялық талдау жетіспейді.

Екінші мәселе – дереккөздердің шектеулілігі. Көптеген аймақтық әдебиеттер мен сирек басылымдар ғылыми айналымға толық енгізілмеген. Бұл салыстырмалы зерттеулердің дәлдігі мен толықтығына әсер етеді.

Үшінші мәселе – терминологиялық үйлесімсіздік. Қазақ тіліндегі әдеби-теориялық ұғымдардың бірыңғай ғылыми жүйесі толық қалыптаспаған. З. Ахметов пен З. Қабдолов терминологияны ұлттық таныммен ұштастырғанымен, кейінгі буын зерттеушілерде бұл үрдіс жалғастырылмай келеді.

Төртінші мәселе – сабақтастық әлсіздігі. Салыстырмалы әдебиеттанудағы жаңа буын ғалымдардың еңбектері дәтүрлі мектептің жалғасы ретінде

жүйеленбей отыр. Ғылыми мектептердің арасындағы өзара байланысты күшейту қажет.

Соңғы жылдары қазақ әдебиеттануында салыстырмалы талдаудың бірнеше жаңа бағыты айқындалды:

- Мәдениетаралық ықпалдастықты зерттеу. Мысалы, Тұрсынбек Кәкішев ХХ ғасыр басындағы қазақ пен орыс әдеби байланыстарын тарихи деректермен дәлелдеді.

- Жанрлық эволюцияны салыстырмалы зерттеу. Р. Нұрғали мен Ш. Елеуенов прозадағы дәстүр мен жаңашылдық байланысын көрсетіп, эпикалық формалардың даму заңдылығын анықтады.

- Қазақ және түркі әдебиеттерінің өзара байланысы. Соңғы жылдары бұл бағытта Б.Майтанов, А. Ісмақова еңбектері ерекше назар аудартады.

Бұл зерттеулер ұлттық әдебиеттің әлемдік әдеби кеңістікпен тең дәрежеде дами алатынын дәлелдейді.

Нәтиже мен ұсыныстар:

1. Салыстырмалы әдебиеттанудың ұлттық мектебін қалыптастыру қажет. Қазақ ғалымдарының еңбектерін жүйелеу арқылы дерьес теориялық бағыт ретінде дамыту – басты міндет.

2. Әдіснамалық база мен терминологияны біріздендіру керек. Әдеби ұғымдардың қазақ тіліндегі нұсқаларын ғылыми стандартқа айналдыру қажет.

3. Ғылыми дереккөз қорын кеңейту. Аймақтық әдебиеттер мен қолжазбаларды цифрландыру арқылы жаңа салыстырмалы зерттеулер жүргізуге мүмкіндік туады.

4. Жас зерттеушілерді қолдау. Университеттер мен ғылыми орталықтар жанынан “Қазақ компаративистикасы ” зертханаларын ашу маңызды.

5. Қазақ әдебиетін әлемдік деңгейде таныту. Қазақ тіліндегі ғылыми еңбектердің ағылшын және түркі тілдеріне сапалы аудармасын қамтамасыз ету – ұлттық ғылымды жаһандық кеңістікке шығарудың негізгі жолы.

Қорыта айтқанда, салыстырмалы әдебиеттану – қазақ әдебиетінің көркемдік табиғатын терең түсінуге, ұлттық рух пен жалпыадамзаттық құндылықтардың байланысын ашуға мүмкіндік беретін іргелі бағыт. Отандық ғалымдар қалыптастырған ғылыми дәстүр осы саланың әдістемелік және теориялық негізін қалады. Қазіргі міндет – сол мұраны жаңа ғылыми тұрғыда дамытып, ұлттық әдебиеттануды әлемдік деңгейге шығару.

Салыстырмалы әдебиеттанудың болашағы – ғылыми сабақтастық пен еркін ойлау мәдениетін қалыптастыруда. Бұл бағыт ұлттық ғылымның дербес даму кепілі бола алады.

**Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Ахметов З. *Өлең сөздің теориясы*. – Алматы: Ғылым, 1973.
2. Нұрғали Р. *Әдебиет теориясының негіздері*. – Алматы: Қазақ университеті, 2001.
3. Қабдолов З. *Сөз өнері*. – Алматы: Санат, 2002.
4. Қирабаев С. *Ұлт және әдебиет*. – Алматы: Жазушы, 1996.
5. Кәкішев Т. *Оңаша отау*. – Алматы: Жазушы, 1998.
6. Елеукенов Ш. *Қазақ әдебиетінің рухани арналары*. – Алматы: Рауан, 1994.
7. Майтанов Б. *Қазақ прозасы және психологиялық талдау*. – Алматы: Санат, 1996.
8. Ісмақова А. *Қазақ романы және посткеңестік кеңістік*. – Астана: Фолиант, 2014.

## ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ-ҰЛТ РУХАНИЯТЫНЫҢ ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗЫ

Юсупова Ақерке Бахтияр қызы

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Жандос Абдазимович Байзаков (PhD)

Электрон адрес : aqerkeyusupova9@gmail.com

**Аннотация:** Қазақ халқының тарихында рухани тереңдігімен, даналық ой-толғамдарымен ерекшеленетін тұлғалар аз емес. Солардың ішінде **Шәкәрім Құдайберұлы** – әдебиет пен философияның, ғылым мен адамгершіліктің биік шыңына көтерілген қайраткер. Ол ұлы Абайдың шәкірті әрі рухани мұрагері ретінде қазақ халқының мәдениетінде өшпес із қалдырды.

Шәкәрім Құдайберұлының өмір сүрген кезеңі – қазақ қоғамы үшін рухани ояну мен ұлттық сана қалыптасуының күрделі дәуірі. Сол кезеңде ол халықты білімге, имандылыққа, ар-ождан тазалығына шақырды. Оның шығармалары ұлттың рухани дамуына бағыт сілтеген шамшырақ іспетті болды. Сондықтан да Шәкәрім – **ұлт руханиятының жарық жұлдызы**, адамзаттың ізгілік жолын ұстанған ойшыл тұлға.

**Кілт сөздер:** Шәкәрім Құдайберұлы, руханият, ар-ождан, имандылық, әділет, философия, әдебиет, ұлттық сана.

**Abstract:** Throughout the history of the Kazakh nation, there have been many great figures distinguished by their spiritual depth and profound wisdom. Among them, one of the most outstanding personalities is **Shakarim Kudaiberdyuly** — a remarkable thinker who rose to the heights of literature, philosophy, science, and morality. As a disciple and spiritual heir of the great Abai, Shakarim left an indelible mark on the cultural and intellectual life of the Kazakh people. The period in which Shakarim lived was one of significant spiritual awakening and the formation of national consciousness in Kazakh society. It was a time of transformation, when the nation sought enlightenment and independence. In this context, Shakarim called upon people to pursue knowledge, faith, moral purity, and a sense of human duty. His literary and philosophical works served as a guiding light for the spiritual development of the nation. Therefore, **Shakarim Kudaiberdyuly** is rightfully regarded as *the shining star of national spirituality*, a timeless thinker who devoted his life to the path of virtue and justice.

*«Шәкәрім — тек ақын емес, ол – философ, тарихшы, ағартушы, яғни жан-жақты тұлға. Ол адамдық ізгілікті өз өмірінің мәні етіп ұстанған»*

Серік Қирабаев.

Шәкәрім Құдайберұлы 1858 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданында дүниеге келген. Ол атақты Құнанбай әулетінің ұрпағы, Абай Құнанбайұлының немере інісі. Бала кезінен зерек, білімге құмар болған Шәкәрім ауыл молдасынан сауат ашып, кейін Семей қаласында медресе мен орыс мектебінде білім алады.

Шәкәрімнің дүниетанымының қалыптасуына Абайдың ықпалы зор болды. Ол шығыс әдебиеті мен батыс философиясын қатар меңгеріп, өз шығармашылығында екі мәдениетті ұштастыра білді. Оның өлеңдері мен поэмалары халықты ізгілікке, адалдыққа, ар-намысқа үндеді. Ақынның **«Мұтылғанның өмірі»**, **«Адамдық борышың»**, **«Арман»**, **«Тура жолда»** сияқты шығармалары – адам мен қоғамның арасындағы байланыс, өмірдің мәні мен рухани ізденіс тақырыптарын тереңінен қозғайтын туындылар.

Шәкәрімнің шығармашылығының өзегі – ар ілімі. Ол адам өміріндегі ең басты нәрсе – ар мен ұждан екенін атап өтеді. Ақынның танымында адамды биікке көтеретін қасиет – оның имандылығы мен әділдігі. Оның әйгілі **«Үш анық»** атты еңбегінде мынадай ой бар:

**«Адамның ең жоғары қасиеті – ар-ождан, ұждан. Ұждан – адамның ішкі заңы».**

Бұл еңбекте Шәкәрім дінді соқыр сенім емес, адамды жақсылыққа жетелейтін рухани құндылық ретінде түсіндіреді. Ол дін мен ғылымның үйлесімде болуы керек екенін айтып, **рухани жаңғырудың мәнін** ғасыр бұрын түсіндірген. Сонымен бірге ақынның философиялық ойлары адам мен қоғам, өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық сияқты мәңгілік ұғымдарды қамтиды. Ол адамды өз-өзімен, табиғатпен және Жаратушымен үйлесімде өмір сүруге шақырды. Шәкәрімнің ой-толғамдары мен шығармалары бүгінгі күнде де өз маңызын жоғалтқан жоқ. Қазіргі жаһандану дәуірінде рухани құндылықтар әлсіреп бара жатқан сәтте, оның ар-ождан, әділет, имандылық туралы көзқарастары қоғам үшін ерекше құнды.

Шәкәрім мұрасы – **қазақ халқының рухани кодының** ажырамас бөлігі. Ол Абай бастаған ағартушылық дәстүрді жалғастырып, ұлттық мәдениеттің дамуына зор үлес қосты. Оның идеялары бүгінгі ұрпаққа өз болмысын сақтауға, рухани биіктікке ұмтылуға жол көрсетеді.

Бүгінде Шәкәрім атындағы университет, ғылыми орталықтар мен әдеби байқаулар – оның мұрасының мәңгілік екенін дәлелдейді. Оның есімімен аталған

еңбектер, зерттеулер, поэзиялық кештер – ұлт руханиятының жалғасы іспетті. Шәкәрім Құдайберұлы – қазақ халқының ұлы перзенті, рухани әлемнің биік тұлғасы. Оның өмірлік мұраты – адамзатқа адалдық пен әділет жолын көрсету. Ақынның философиялық еңбектері мен көркем туындылары ғасырлар өтсе де өз мәнін жоймайды.

Шәкәрім мұрасы – қазақ руханиятының алтын қазынасы. Ол ұлт мәдениетінің дамуына жол ашқан, адамгершілік пен имандылықтың шамшырағы болған тұлға. Сондықтан Шәкәрім Құдайберұлының есімі ұлт руханиятының жарық жұлдызы ретінде мәңгі сақталады.

#### ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ (REFERENCES)

1. Әуезов М. *Әдебиет тарихы*. – Алматы: Ғылым, 1997.
2. Әбдіғапбарова Ұ. *Рухани жаңғыру және Шәкәрім ілімі*. – Семей:
3. Құдайберұлы Ш. *Үш анық*. – Алматы: Жазушы, 1991.
4. Омаров Ә., *Шәкәрімнің ар ілімі және қазіргі қоғам*. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2021
5. Шәкәрім университеті баспасы, 2019.
6. Қирабаев С. *Шәкәрім мұрасы және оның зерттелуі*. – Астана: Фолиант, 2012.
7. Құдайберұлы Ш. *Үш анық*. – Алматы: Жазушы, 1991.



## АХМЕТ БАЙТҮРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТІНІҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

**Қабылбаева Айгерім Оңғарбай қызы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Жандос Абдазимович Байзаков (PhD)

[aygerim2007kabil@gmail.com](mailto:aygerim2007kabil@gmail.com)

**Аннотация:** Қазақ халқының мәдениеті мен ғылымының тарихында Ахмет Байтұрсынұлының орны ерекше. Ол – ұлт ұстазы, ағартушы, ғалым, ақын, аудармашы және қоғам қайраткері. XX ғасырдың басында қазақ елінің саяси-мәдени өміріне терең ықпал еткен.

Ахмет Байтұрсынұлы өз заманының ең ірі тұлғаларының бірі болды. Оның өмірлік мақсаты – қазақ халқының рухани оянуына, ұлттық сананың жаңғыруына қызмет ету еді. Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері қазақ тіл білімінің, әдебиеттанудың және ұлттық баспасөздің дамуына зор үлес қосты. Ол қазақ тілін ғылым тілі дәрежесіне көтеріп, әліпби түзді, алғашқы грамматикалық еңбектер мен оқулықтар жазды. Сонымен қатар, халықтың ой-санасын оятуда үлкен рөл атқарған “Қазақ” газетін ұйымдастырды.

**Кілт сөздер:** Ахмет Байтұрсынұлы, қазақ тілі, тіл білімі, ағартушылық, ұлттық сана, Алаш қозғалысы, мәдени мұра.

**«Akhmet Baitursynuly – the Founder of Kazakh Linguistics and Literature»**

**Abstract:** In the history of Kazakh culture and science, Akhmet Baitursynuly holds a special place. He was a national teacher, educator, scholar, poet, translator, and public figure. In the early twentieth century, Akhmet Baitursynuly had a profound influence on the political and cultural life of the Kazakh nation and became one of the most prominent figures of his time. His lifelong goal was to serve the spiritual awakening and revival of the national consciousness of the Kazakh people. Baitursynuly's works made a great contribution to the development of Kazakh linguistics, literary studies, and national journalism. He elevated the Kazakh language to the level of a scientific language, created an alphabet, and wrote the first grammar books and textbooks. In addition, he played a major role in awakening the public consciousness by organizing the *Kazakh* newspaper.

**Keywords:** Akhmet Baitursynuly, Kazakh language, linguistics, enlightenment, national consciousness, Alash movement, cultural heritage.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ халқының рухани көсемі. Ол – қазақ мәдениетінің тарихындағы ең ірі тұлғалардың бірі Ахмет Байтұрсынұлы 1872 жылы Торғай уезінің Тосын болысында дүниеге келген. Балалық шағынан бастап білімге, әділетке құштар болған ол Орынбордағы мұғалімдер семинариясын аяқтап, ағартушылық жолына түсті. Өз өмірін халыққа арнаған Ахмет ел арасында сауат ашу, білім тарату, ұлттық сананы қалыптастыру ісіне көп еңбек сіңірді.

1905-жылы ол қазақ халқының саяси-қоғамдық мәселелерін көтеріп, патша үкіметіне петиция ұсынған зиялылардың бірі болды. Кейіннен Алаш қозғалысының жетекшілерінің қатарында жүріп, ұлттық мүдде үшін күресті. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің ғылыми негізін қалаған тұңғыш ғалым. Оның «Тіл-құрал» атты еңбегі қазақ грамматикасына арналған алғашқы ғылыми еңбек болып есептеледі. Бұл кітапта ғалым қазақ тілінің дыбыс жүйесін, сөз таптарын, сөйлем құрылысын ғылыми тұрғыдан талдап берді. Ахмет қазақ тіліне қатысты ғылыми терминдерді алғаш рет енгізді: зат есім, сын есім, етістік, үстеу, есімдік, одағай, шылау, жалғау, жұрнақ сияқты ұғымдар дәл сол кісінің еңбектерінен бастау алады. Сонымен қатар, ол қазақ әліпбиін реформалап, араб жазуының негізінде “төте жазу” жүйесін жасады. Бұл жазу қазақ халқының сауатын ашуға көп мүмкіндік берді.

Ахмет Байтұрсынұлының ағартушылық қызметі оның журналистік еңбектерімен тығыз байланысты. Ол 1913 жылы Міржақып Дулатұлы және Әлихан Бөкейханмен бірігіп «Қазақ» газетін шығарды. Бұл басылым ұлт мүддесін қорғаған, елдің рухани көзін ашқан алғашқы ұлттық баспасөз құралы болды.

«Қазақ» газетінде Ахмет Байтұрсынұлы халықтың тұрмыс-тіршілігі, оқу-ағарту, тіл мен әдебиет, ел бірлігі, ұлттық тәуелсіздік туралы өткір мақалалар жазды. Газет беттерінде жарық көрген оның публицистикалық еңбектері қазақ халқының саяси санасының оянуына зор ықпал етті. Ахмет Байтұрсынұлының әдебиет саласындағы еңбегі де аса маңызды. Ол қазақ әдебиетінің теориясын жасаған ғалым. 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» атты еңбегі қазақ әдебиеттану ғылымының алғашқы жүйелі зерттеуі болды. Бұл кітапта Ахмет көркем әдебиеттің жанрларын, олардың ерекшеліктерін, көркем тілдің маңызын ғылыми негізде түсіндірді.

«Әдебиет танытқыш» — әлемдік әдебиет теориясы деңгейіндегі аса құнды еңбек болып саналады. Сонымен қатар, Ахмет Байтұрсынұлы орыс

классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударып, халыққа жеткізді. Әсіресе И. А. Крыловтың мысалдарын аударып, «Қырық мысал» жинағын шығарды. Бұл еңбегі арқылы ол қазақ халқының мінез-құлқын, қоғамдағы әділетсіздікті әжуа, сатира арқылы көрсетті.

Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері – қазақ ұлтының рухани жаңғыруының негізі. Оның ағартушылық идеялары мен тіл ғылымындағы жаңалықтары қазақ халқының мәдени дамуына жол ашты. Өз заманының қиын кезеңінде өмір сүрсе де, Ахмет ұлтқа адал қызмет етті. Кеңес өкіметі кезінде қуғынға ұшырап, 1937 жылы атылғанымен, оның есімі кейіннен ақталып, қазақ тарихында мәңгілік орын алды. Бүгінде Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері тек қазақ халқының ғана емес, күллі түркі әлемінің ортақ мұрасы саналады. Ол – ұлттың рухани тәуелсіздігі үшін күрескен қайраткер, ғылым мен мәдениеттің дамуына өлшеусіз үлес қосқан тұлға. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ халқының тарихындағы аса ірі тұлға. Ол өз еңбектерімен ұлттық тіл білімінің, әдебиеттанудың, баспасөздің және ағартушылықтың негізін қалады. Оның өмірі мен қызметі халыққа қызмет етудің, елді сүюдің, ұлт болашағы үшін күресудің айқын үлгісі.

Бүгінгі таңда Ахметтің идеялары мен еңбектері өз мәнін жойған жоқ. Қазақ тілі мен әдебиетінің дамуы, ұлттық сана мен рухтың жаңғыруы – ұлт ұстазының еңбегінің жалғасы. Ахмет Байтұрсынұлының “Тілі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады” деген қанатты сөзі бүгінде де өзекті. Сондықтан Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми және рухани мұрасы – әр қазақ үшін баға жетпес қазына, мәңгілік өнеге.

### ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ (REFERENCES)

1. Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. – Орынбор, 1914 ж.
2. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Ана тілі, 1991 ж.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999 ж5
4. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия. Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ж..
5. Сүйіншәлиев Қ. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 2006 ж.
6. Тоғысбаев Б. Тарихи тұлғалар. – Алматы, 2009 ж.

## ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК ПЕН РУХАНИ ТАЗАЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

**Абдурахманова Асем Ерғали қызы**

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

Қазақ тілі және әдебиет бағыты 1-курс магистрі

**Ғылыми жетекші:** Байзаков Жандос Абдазимович (PhD)

**Аннотация:** Бұл мақалада қазақ поэзиясының көрнекті өкілі Төлеген Айбергеновтің шығармаларындағы адамгершілік идеясы мен рухани тазалық ұғымы ғылыми тұрғыдан жан-жақты талданады. Ақын поэзиясының идеялық өзегі – адам жанының сұлулығы, имандылық пен ізгілікке үндеу екендігі нақты өлеңдері негізінде дәйектеледі. Зерттеу барысында ақынның лирикалық кейіпкері арқылы адам болмысының ішкі рухани әлемі, адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынас, ар-ождан мен намыс мәселелері талданады. Мақалада ақын тілінің көркемдік ерекшеліктері, оның символдық бейнелерді қолдану тәсілдері және ұлттық дүниетанымдағы адамгершілік құндылықтар байланысы қарастырылады. Ақын поэзиясындағы адам жанының тазалығы мен рухани биіктігі қазақ әдебиетінде жаңа поэтикалық бағыт қалыптастыруға ықпал еткені айқындалады.

**Кілт сөздер:** Төлеген Айбергенов, поэзия, адамгершілік, рухани тазалық, лирика, ұлттық сана, ізгілік, имандылық.

**Abstract:** This article comprehensively analyzes the concept of moral and spiritual purity in the works of the outstanding representative of Kazakh poetry Tolegen Aibergenov. The ideological core of the poet's poetry is the beauty of the human soul, a call for morality and goodness. In the course of the study, through the lyrical character of the poet, issues of the inner spiritual world of the human essence, the relationship between man and society, conscience and honor are analyzed. The article examines the artistic features of the poet's language, how to use his symbolic images and the connection of moral values in the national worldview. It is emphasized that the purity of the human soul and the spirituality of the poet's poetry contributed to the formation of a new poetic trend in Kazakh literature.

**Key words:** Tolegen Aibergenov, poetry, morality, spirituality, lyrics, national identity, humanism, morality.

Қазақ әдебиетінің тарихында адамгершілік пен рухани тазалық тақырыбы – мәңгілік құндылықтардың бірі болып табылады. Бұл ұғымдар қоғамның, жеке

тұлғаның дамуы мен өмірлік ұстанымдарының негізін құрайды. XX ғасырдың екінші жартысында қазақ поэзиясына жаңа леп, жаңа көркемдік дүниетаным әкелген Төлеген Айбергенов шығармашылығы осы рухани тазалық пен адамгершілік идеяларын биік деңгейге көтерді. Оның поэзиясы адам мен қоғам арасындағы үйлесім, туған жер мен адам жанының байланысы, өмірдің мәні мен сұлулығы туралы терең ойларға толы. Ақын шығармаларына тән ең басты ерекшелік – өмірге деген махаббат пен адамға деген сенім, жақсылыққа ұмтылу сезімі. Төлеген Айбергеновтің жырлары оқырманды адалдыққа, мейірімге, рухани биіктікке шақырады. Зерттеу жұмысының өзектілігі – қазіргі рухани дағдарыс заманында ақын жырларындағы адамгершілік мұраттарының маңызының арта түсуінде. Мақсат – Айбергенов поэзиясындағы адамгершілік пен рухани тазалық мәселесін көркемдік және идеялық тұрғыдан талдау, оның ұлттық поэзиядағы ролін анықтау. Міндеттері: ақын шығармаларының адамгершілік идеяларын саралау, поэтикалық бейнелеу құралдарын талдау, рухани құндылықтардың көркем бейнесін ашу.

Зерттеу барысында әдебиеттану ғылымындағы салыстырмалы, поэтикалық және интерпретациялық талдау әдістері қолданылды. Ақын шығармаларын зерттеу барысында оның поэзиясын дәуір контекстінде қарастыру, көркем мәтінді құрылымдық талдау, тақырыптық және идеялық жүйесін саралау тәсілдері пайдаланылды. Сонымен қатар, зерттеу Төлеген Айбергеновтің шығармаларын замандас ақындар – Мұқағали Мақатаев, Қадыр Мырза Әлі, Жүмекен Нәжімеденов поэзиясымен салыстыра отырып жүргізілді. Бұл әдіс ақынның поэтикалық даралығын, оның қазақ поэзиясының дамуындағы орнын айқындауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижесінде Төлеген Айбергенов поэзиясындағы адамгершілік пен рухани тазалық мәселесінің бірнеше қырлары айқындалды. Біріншіден, ақын өлеңдерінің негізгі өзегі – адам мен адам арасындағы ізгі қатынас, өзара сыйластық пен мейірім. Мысалы, «Мен саған ғашықпын, өмір!» атты өлеңінде ақын өмірге деген шексіз сүйіспеншілігін білдіре отырып, адам болмысының мәнін рухани тазалықпен байланыстырады. Екіншіден, ақын шығармаларында туған жер, табиғат және адам жанының үндестігі ерекше көрініс табады. «Ана», «Сағыныш», «Жүрек сыры» сияқты туындыларында адамзаттың рухани байлығы, анаға деген құрмет пен сүйіспеншілік арқылы беріледі. Үшіншіден, Айбергенов поэзиясында рухани тазалық – ұлттың болмысы мен ар-намысының айнасы ретінде көрінеді. Ақын адам бойындағы адалдық пен шынайылықты ең биік құндылық деп бағалайды.



Төлеген Айбергенов поэзиясын талдағанда, оның шығармалары тек жеке тұлғаның ішкі әлемін емес, тұтас қоғамның рухани жағдайын бейнелейтінін байқаймыз. Ақын поэзиясындағы адамгершілік мәселесі оның өмірлік ұстанымымен тығыз байланысты. Ол адамды рухани биіктікке шақыра отырып, адам мен табиғаттың, адам мен қоғамның арасындағы үйлесімділікті жырлайды. Мысалы, «Ақ қайың» өлеңінде табиғаттың сұлулығы арқылы адам жанының нәзіктігі суреттеледі. Ақынның лирикалық кейіпкерлері – ар-намысты, сезімтал, рухани бай жандар. Олардың ішкі әлемі арқылы автор адамдықтың мәнін, рухтың тазалығын паш етеді. Айбергеновтің поэзиясы – қазақ әдебиетінде рухани тазалық пен адамдық идеалдарды биік дәрежеде жырлаған көркемдік құбылыс. Ол өз заманының поэтикалық дәстүрін жаңаша мазмұнмен байытып, ұлттық дүниетанымға жаңа эстетикалық өріс қосты. Ақын шығармаларындағы адамгершілік идеялар бүгінгі күннің де өзекті мәселелерінің бірі болып қала береді.

Қорытындылай келгенде, Төлеген Айбергеновтің поэзиясы – қазақ әдебиетінің рухани биігін айқындайтын құбылыс. Оның шығармалары адамгершілік пен рухани тазалықты насихаттай отырып, оқырманды адамдық қадір-қасиетті сақтауға үндейді. Ақынның әрбір жыры – өмірге сүйіспеншілік пен адамға сенімнің көрінісі. Айбергеновтің поэзиясында рухани тазалық адамның өмірлік ұстанымының өлшемі ретінде қарастырылады. Ол поэзия арқылы адамды ізгілікке, адалдыққа, рухани жетілуге шақырады. Осы тұрғыдан алғанда, Төлеген Айбергенов поэзиясы қазіргі қоғам үшін де өз маңызын жоймаған, рухани бағдар беретін көркемдік және адамгершілік үлгі болып табылады.

#### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:**

1. Айбергенов Т. Арман сапары. – Алматы: Жазушы, 1973.
2. Қирабаев С. Қазақ поэзиясының өсу жолдары. – Алматы: Ғылым, 1982.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002.
4. Нұрқатов А. Қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974.
5. Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы: Атамұра, 1992.
6. Сыздықова Р. Қазақ сөз өнері. – Алматы: Санат, 1997.
7. Айбергенов Т. Өмірге ғашық жүрек. – Алматы: Рауан, 1988.
8. Төлегенова Ш. Т. Айбергенов поэзиясындағы рухани ізденіс. – Алматы, 2010.
9. Қазақ әдебиетінің тарихы. 8-том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004.
10. Әбділдаұлы Б. Қазақ лирикасындағы рухани ізденіс. – Астана, 2018.



**ҰЛТТЫҚ САНА ШЕЖІРЕШІСІ – ІЛИЯС ЕСЕНБЕРЛИН****Абдурахимова Гулнур Айгали қизи**

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының магистранты

Ғылыми жетекшісі: Дуйсабаева Дилбар Ускановна

**Аннотация.** Бұл мақалада қазақ әдебиетінде өнімді де, өрнекті еңбек еткен танымал жазушы Ілияс Есенберлиннің өміріне және шығармашылығына шолу жасалды. Жазушының балалық шағы, өмірлік кезеңдері, соғыс жылдарындағы қызметі, әдебиетке келу жолы мен шығармашылық ізденістері баяндалады. Автордың тарихи романдарға бет бұруы, қазіргі әдебиеттегі орны мен маңызы талданады. Шығармаларының көркемдік стилі, тарихи деректермен байланысы мен ұлттық сана қалыптастырудағы рөлі ерекше атап өтіледі.

**Кілт сөздер:** Ілияс Есенберлин, қазақ әдебиеті, тарихи роман, ұлттық сана, әдеби мұра, көркемдік стиль, мәдени тарих

**Annotation.** This article provides an overview of the life and literary work of Ilyas Yesenberlin, a prominent writer who made a prolific and expressive contribution to Kazakh literature. It outlines the writer's childhood, life stages, military service, path into literature, and creative pursuits. The article analyzes Yesenberlin's turn to historical novels, as well as his significance and place in contemporary Kazakh literature. Special attention is given to the artistic style of his works, their connection to historical facts, and their role in shaping national identity.

**Keywords:** Ilyas Yesenberlin, Kazakh literature, historical novel, national identity, literary heritage, artistic style, The Nomads, cultural history.

**Кіріспе бөлім:** Қазақ әдебиеті тарихында тарихи роман жанрын дамытушы әрі қазақ ұлтының ұлттық болмысын көркем шежіреге айналдырған қаламгерлер аз емес. Солардың ең өресі – Ілияс Есенберлин. Ол қазақ халқының рухани, тарихи әлемін әдеби тілмен кеңінен паш еткен шығарма иесі. Халқымыздың XV ғасырдан бергі тарихын толғай, талмай жазған ұлт жанашыры. Тарихсыз болашақ болмайды демекші, оқырманға тарихты таныта келе өз заманының болмысын да көрсете білді. Сонымен қатар махаббат тақырыбында да кеңінен сыр шерткен қаламгер. Кейіпкеріміз жайлы:

«Адамның да, ақынның,

Еңбекқор бірі сен едің.

Ауыртпай жанын жақынның,

Ақырын жылжып жөнелдің.

Қадірің жұртқа мол еді,

Ізінді ұрпақ суытпас.

Сен қалдырған өнерді,

Алғысшыл халқың ұмытпас!» , - деп Ғафу Қайырбков айтып кеткендей «Алғысшыл халқы» көрнекті қаламгердің ізін суытпай келеді.

Ілияс Есенберлин 10 қаңтар 1915 жылы қазіргі Ақмола облысы, Атбасар қаласында дүниеге келген. Арғын тайпасының Қуандық руынан шыққан. Балалық шағы қиыншылықтарға толы болды: жетім қалып, жетімдер үйінде тәрбиеленді. Бастауыш білімін аяқтаған соң, Қызылорда қаласында интернатта оқыған. Кейін Жезқазған рудниктерінде инженер болып қызмет атқарды. 1940 жылы Қазақ тау-кен институтын бітірді. Ұлы Отан соғысына қатысқан. Соғыстан кейін түрлі лауазымдар атқарды: Қазақ мемлекеттік филармониясының директоры, Қазақстан КП ОК нұсқаушысы, әдебиет саласында қызметкер болды. Бұл өмір жолы жазушылығына қажетті тарихи, әлеуметтік, қоғамдық көріністермен үндесіп, оның шығармашылық дүниесінің бастауы болды.

**Негізгі бөлім:** Әрбір өнерпаз ішкі күйін, өмірден алған жарақатын немесе махаббатын өзінің өнер туындысы арқылы күллі дүниеге паш ететін секілді. Сол секілді Ілиястың да шығармаларында жетімдіктің тауқыметінде өткен балалық өмірі мен одан кейінгі сұрапыл соғыста өткен жастық шағына аяушылық, қимастық байқалады. Оның шығармаларын оқи отыра кейіпкердің бойында жастықтың алауымен бірге жас көңілді қартайтатындай қайғы барын байқайсын. Нәзіктікпен бірге үлкен ауыртпалықты үйлестіре білген Ілиястың шығармаларының тізіміне шолу жасаасак, көркем туындыларды да, тарихи деректерге негізделген туындыларды да табамыз. Бұл – ұлы жазушының жан-жақтылығының үлкен айғағы бола білмек.

Ілияс Есенберлин әуелде ақын ретінде танылды. Оның алғашқы поэмалары мен өлеңдері — «Сұлтан», «Айша», «Адамгершілік жыры» — 1940–1950 жылдары жарық көрген. Сонымен бірге «Большевик туралы поэмасы» сияқты шығармалары жазылды. Драматургияға да қадам басты: пьеса жазғаны белгілі.

1960–1970 жылдардан бастап проза саласында белсенді жазды. Алғашқы прозалық шығармалары: «Өзен жағасында» (1960), «Толқиды Есіл» (1965), «Адам туралы ән» (1957, әуелі повесть). Кейінірек «Айқас» (1966), «Қатерлі өткел» (1967), «Ғашықтар» (1968), «Қаһар» (1969), «Алмас қылыш» (1971), «Алтын құс» (1972), «Жанталас» (1973), «Көлеңкемен қорғай жүр» (1974) және

басқа романдары жарияланды. Осы кезең — оның тарихи бағыттағы шығармашылығына бет бұруы.

Ең маңызды шығармаларының бірі — «Көшпенділер» трилогиясы, онда Ілияс Есенберлин Х–ХІХ ғасырлар арасындағы қазақ даласының тарихын жан-жақты көркемдеді. Сонымен бірге «Алтын Орда» трилогиясы да жазылған — ортағасырлық кезеңді қамтиды.

Ол сондай-ақ көптеген шығармаларының онтомдық жинағын шығарды.

Осы шығармаларда қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы, хандық дәуірлер, шет мемлекеттермен қарым-қатынас, сыртқы қысым мен ішкі күрестер, тұлғалық тағдырлар сияқты тақырыптар көркемдік тұрғыда жарық көрді.

Тарихи тақырыпқа жаңашыл көзқарас.

Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы — қазақ әдебиетінің ең биік шыңдарының бірі, ұлттық тарихи сананы оятқан ұлы туынды. Жазушы бұл шығармасында қазақ халқының ХV ғасырдан ХІХ ғасырға дейінгі тарихын, елдік пен еркіндік жолындағы күресін көркем тілмен бейнелеп, халықтың рухани болмысын ашып көрсетеді. Трилогияның негізінде ел бірлігі мен тәуелсіздік идеясы жатыр. «Алмас қылыш» романында Керей мен Жәнібек бастаған қазақ руларының Әбілхайыр ханнан бөлініп, дербес Қазақ хандығын құру жолындағы күресі суреттеледі. «Жанталас» романында жоңғар шапқыншылығы дәуіріндегі халықтың ауыр тағдыры, елдің бірлігі мен батырлардың ерлігі бейнеленеді. Ал «Қаһар» романы ХІХ ғасырдағы Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысына арналған. Есенберлин тарихи оқиғаларды көркем қиялмен ұштастырып, шынайы эпикалық кеңдікке қол жеткізген. Трилогияның тілі бай, ұлттық рухқа толы, кейіпкерлері айқын мінезді, тарихи тұлғалар терең психологиялық талдаумен берілген. «Көшпенділер» қазақ халқының мемлекеттілік идеясы мен рухани тәуелсіздігін көркем әдебиет арқылы паш еткен мәңгілік туынды болып саналады. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы — қазақ халқының тарихын көркемдік тұрғыдан жаңаша танытқан эпопеялық туынды. Бұл шығармада жазушы ұлттың тағдыры мен елдік мұратын терең философиялық тұрғыдан бейнелейді. Есенберлиннің қаламы арқылы ұлттың қалыптасу кезеңдері, мемлекеттілік идеясы және азаттық үшін үздіксіз күрес көркем шындыққа айналады. Трилогия қазақ халқының өткені мен бүгіні арасындағы рухани сабақтастықты танытып, ұлттық сана мен тарихи жадтың мәнін айқындайды. Автор тарихи фактілерге сүйене отырып, ел басына түскен сын сағаттарда халықтың бірлігі мен табандылығын көрсетеді. Әр дәуірдің кейіпкерлері — Керей, Жәнібек, Абылай, Кенесары — ел тағдыры үшін күрескен

тұлғалар ретінде бейнеленеді. Жазушы олардың ерлігі арқылы ұлттың рухын, елдік идеясын, азаттыққа деген ұмтылысын көрсетеді. Трилогия тек өткенді еске түсіру емес, қазіргі ұрпаққа тәуелсіздіктің қадірін ұғындыратын рухани өнеге. «Көшпенділер» қазақ әдебиетінде тарихи роман жанрын жаңа белеске көтеріп, ұлттық дүниетаным мен мемлекеттілік идеясының көркем айғағына айналды.

Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы – қазақ әдебиетіндегі тарихи прозаның дамуына ерекше серпін берген ұлы шығарма. Бұл туындыда қазақ халқының бірнеше ғасырлық тарихы, елдің бірлігі мен тәуелсіздігі үшін жүргізген күресі кең эпикалық сипатта суреттеледі. Жазушы тарихи деректер мен көркем қиялды үйлестіре отырып, өткен дәуірдің шындығын шынайы бейнелей алған. Ол әрбір тарихи кезеңнің өзіне тән әлеуметтік, саяси және рухани келбетін айқын көрсетеді. Трилогияның көркемдік қуаты халықтың тағдырын, оның намысын, рухын терең сезіммен суреттеуінде. Есенберлин кейіпкерлерінің мінезін, іс-әрекетін ұлттық болмыспен байланыстырып, олардың бойынан ерлік пен отаншылдықтың айқын үлгісін танытады. Әсіресе Кенесары бейнесі арқылы автор ұлттың азаттығы мен тәуелсіздік идеясын биік деңгейде бейнелеген. «Көшпенділер» қазақ халқының тарихындағы ұлы кезеңдерді көркем тілмен сөйлетіп, ұлттың рухани тұтастығын сақтауға үлкен ықпал етті. Бұл шығарма бүгінде де өз маңызын жойған жоқ, керісінше, жаңа ұрпаққа ел тарихын, батырлық дәстүр мен бірлік идеясын ұғындыратын мәңгілік әдеби ескерткішке айналды.

Есенберлин қазақ тарихын көркем прозада алғашқылардың бірі ретінде алып келді.

Оның шығармалары тарих пен әдебиетті ұштастырып, халықтың өткенін зерделеу үшін әдеби формат ұсынды. Шығармаларында тіл байлығы, эпикалық көлем, тарихи детальдарға аса мән берілу — автордың ерекшелігі.

Мақал-мәтелдер, халық ауыз әдебиеті элементтері де шығармаларына тереңдік қосады. Сол арқылы сонау дәуірдегі қазағымның кейбір ұмыт бола бастаған туындыларды қайта жадымызға салып, өміршендігін ұзартты деуге болады.

**Қорытынды бөлім:** Илияс Есенберлин — қазақ әдебиеті мен тарихнамасында айрықша із қалдырған тұлға. Оның өмір жолы — әдебиет пен қоғамға қызмет ету, рухани ізденіс жолы. Ал шығармашылығы — ұлттық болмысты, тарихи өткенді көркем тілмен сомдаған, көпке үлгі болған туындылар жиынтығы.

Болашақта ғылымның, әдебиеттанудың назарын одан әрі аударып, архив материалдарын, шет тілде жазылған зерттеулерді қолдана отырып, толық әрі сыншы зерттеулер қажет.

**Әдебиеттер тізімі:**

1. «Биыл үздік қаламгер Ілияс Есенберлиннің туғанына 110 жыл толуда» / Daismedia.kz. — [электрон ресурс].
2. Қашқымбаев А.. Ілияс Есенберлин: өмірі мен шығармашылығы / А. Қашқымбаев. – Астана: Мемлекет тарихы институты, 2014. – 294 б.
3. Әбдезұлы, Қ. Қазақ тарихи романының поэтикасы / Қ. Әбдезұлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 312 б.

**ҚАБДЕШ ЖҰМАДИЛОВТИҢ «ДАРАБОЗ» РОМАНЫНЫҢ КӨРКЕМДІК-  
ТАРИХИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ****Турғаналиев Серік Досжан ұлы**

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

Қазақ тілі және әдебиет бағыты магистрі

**Ғылыми жетекші:** Байзаков Жандос Абдазимович (PhD)

**АННОТАЦИЯ:** Бұл мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» романының көркемдік және тарихи ерекшеліктері талданады. Шығармадағы басты кейіпкер – Қабанбай батырдың тұлғасы арқылы автор қазақ халқының тәуелсіздік үшін күресін, ел бірлігі мен рухани биіктігін терең бейнелейді. Мақалада романның тарихи негізі, кейіпкерлер жүйесі, тілдік-стильдік ерекшеліктері мен ұлттық рухты танытатын көркемдік әдістері қарастырылған. Жазушының көркемдік шеберлігі мен тарихи шындықты суреттеудегі дара қолтаңбасы қазақ прозасындағы тарихи роман жанрының дамуына зор үлес қосқаны атап өтіледі.

**Кілт сөздер:** Қабдеш Жұмаділов, *Дарабоз*, тарихи роман, көркемдік талдау, ұлттық рух, Қабанбай батыр.

**ANNOTATION:** This article analyzes the artistic and historical features of “Daraboz”, a novel by the prominent representative of Kazakh literature, Qabdesht Zhumadilov. Through the image of the main character, Kabambay Batyr, the author deeply depicts the Kazakh people’s struggle for independence, national unity, and spiritual strength. The article examines the historical basis of the novel, the system of characters, linguistic and stylistic features, and the artistic techniques that reflect the national spirit. It is emphasized that the writer’s artistic mastery and his unique depiction of historical truth have made a significant contribution to the development of the historical novel genre in Kazakh prose.

**Keywords:** Qabdesht Zhumadilov, *Daraboz*, historical novel, artistic analysis, national spirit, Kabambay Batyr.

Қазақ әдебиетінде тарихи тақырыптағы көркем шығармалардың өзіндік орны ерекше. Солардың ішінде Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» романы – ұлттық рухты, елдік сананы, азаттық идеяны биік деңгейде бейнелеген көркем туынды. Бұл шығарма XVIII ғасырдағы қазақ халқының тәуелсіздік үшін күресін, Абылай хан дәуіріндегі саяси жағдайды және Қабанбай батырдың ел тағдырындағы рөлін терең суреттейді. «Дарабоз» романы нақты тарихи



оқиғаларға сүйеніп жазылған. Шығармада жоңғар шапқыншылығы мен қазақ халқының азаттық жолындағы күресі суреттеледі. Қабанбай батырдың тұлғасы арқылы жазушы халықтың бірлігін, ерлігін, рухани биіктігін көрсетеді. Автор тарихи фактілер мен көркем қиялды шебер үйлестіре отырып, тарихи дәуірдің тынысын, ұлттық мінезді дәл бейнелей алған. Қабанбай бейнесі – ұлт батырының көркемдік тұлғасы ретінде сомдалған. Ол тек батыр ғана емес, ел қамын ойлаған, парасатты, шешен тұлға ретінде көрінеді. Жазушы тарихи тұлғаны тек соғыс даласында ерлік көрсеткен қаһарман ретінде емес, ел тағдырына алаңдаған, ойлы, парасатты басшы ретінде бейнелейді. Бұл — кейіпкердің көркемдік тұтастығын айқындайтын басты ерекшелік.

Қабанбай батырдың тұлғасы халықтың бірлігі мен рухани қуатының символы ретінде көрінеді. Ол әрбір шешімінде ел мүддесін бірінші орынға қояды. Автор оның мінезін батырлық пен сабырлылық, қайрат пен кішіпейілділік сияқты қасиеттер арқылы ашады. Романда Қабанбайдың ішкі әлемі мен ой толғаныстары шынайы психологиялық тереңдікпен суреттеледі. Мысалы, жорық алдындағы сәттерде батырдың сабыр сақтап, серіктерін рухтандыруы — оның тек қолбасшы емес, халықтың рухани жетекшісі екенін көрсетеді. Қабдеш Жұмаділов осы тұста батырдың ішкі жан дүниесін бейнелеуде көркем тіл мен фольклорлық элементтерді шебер қолданады. Әңгімелеу барысында мақал-мәтелдер, батырлық эпосқа тән тұрақты тіркестер мен бейнелі сөздер арқылы дәуір рухы нақты беріледі.

Қабанбайдың бейнесі — тарих пен көркемдік шындықтың түйіскен тұсы. Жазушы тарихи деректерге сүйене отырып, кейіпкердің көркем тұлғасын жасайды, бірақ оны құрғақ факт ретінде емес, көркем ойдың өзегіне айналдырады. Осы арқылы автор батырды ұлттың ұлы тұлғасы дәрежесіне көтереді. Роман эпикалық өрісте баяндалған. Оқиға хронологиялық жүйемен дамып отырады. Автор кейде кейіпкердің өткен өміріне шегініс жасап, ретроспективалық тәсіл қолданады. Бұл тәсіл оқырманға Қабанбайдың өмір жолын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар романда психологиялық талдау мол: батырдың ел тағдыры жайлы ойлары, ішкі арпалысы, шешім қабылдау сәттері нанымды берілген.

Автор батырдың ішкі психологиясын, оның ел тағдырына деген жауапкершілігін, рухани әлемін терең ашып көрсетеді. Жазушы тіл байлығын, ұлттық сөз орамдарын кеңінен қолдану арқылы кейіпкер бейнесін әсерлі жеткізеді. Романда тарихи лексика мен халықтық сөйлеу тілі шебер қолданылған. Автор диалогтар мен монологтар арқылы дәуірдің рухын,

халықтың ойлау жүйесін, тұрмыс-салт ерекшеліктерін дәл береді. Мысалы, батырлардың ант беруі, жорыққа шығу сәттері дәстүрлі фольклорлық элементтермен байытылған.

Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» романы – қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрының биік жетістігі. Шығармада ұлттық рух, елдік сана, азаттық идеясы көркемдік биікте бейнеленген.

Автор тарихты жай баяндаушы емес, ұлт тағдырын сезіне жазған суреткер ретінде көрінеді. «Дарабоз» романы – өткеннің өнегесі арқылы бүгінгі тәуелсіздік құнын ұғындыратын, ұрпақты елдікке, бірлікке үндейтін мәңгілік туынды.

Бұл шығарма арқылы Қабдеш Жұмаділов қазақтың ерлік дәстүрін, рухани биігін және тарихи жадысын жаңғыртып, көркемдік тұрғыдан кемел үлгі ұсынды.

### **ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:**

1. Жұмаділов Қ. Дарабоз. – Алматы: Жазушы, 2001.
2. Қирабаев С. Қазақ тарихи романы. – Алматы: Білім, 1998.
3. Нұрғали Р. Көркемдік дәстүр жалғастығы. – Алматы: Санат, 2000.
4. Әбдірахманова Т. Қазіргі қазақ прозасындағы тарихи сана мәселесі. – Алматы, 2010.

## ҚАЗАҚТЫҢ АҚИЫҚ АҚЫНЫ – МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ

**Онласинова Алтынай Сапар қызы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Жандос Абдазимович Байзаков (PhD)

onlasinovaaltinay3@gmail.com

**Аннотация:** Мақала қазақтың ақиық ақыны, XX ғасырдың екінші жартысындағы лирикалық поэзияның ірі тұлғасы Мұқағали Сүлейменұлы Мақатаевтың (1931–1976) өмірі мен шығармашылық жолын терең талдайды. Ақынның туған жерге, ана тіліне, махаббатқа арналған терең де нәзік лирикасы, сондай-ақ «Аққулар ұйықтағанда», «Райымбек! Райымбек!» және «Моцарт Жан азасы» сияқты танымал поэмаларының көркемдік ерекшеліктеріне баса назар аударылады. Мақалада Мұқағалидың шығармашылық философиясы, әлем әдебиетін аударудағы рөлі және оның қазақ руханиятына қосқан өлшеусіз үлесі туралы айтылады. Оның поэзиясының өзіндік стилі, мінезі мен тағдырының өлеңдеріндегі көрінісі зерттеледі.

**Кілтті сөздер:** ақиық ақын, лирика, поэзия, аққулар ұйықтағанда, Қарасаз, аудармашы, руханият, шығармашылық философиясы, мәңгілік мұра.

**Abstract:** This article provides an in-depth analysis of the life and creative path of the great Kazakh poet and prominent figure of the second half of the 20th-century lyrical poetry, Muqaghali Suleymenuly Maqataev (1931–1976). Special attention is paid to the artistic features of his deep and sensitive lyrical works dedicated to his homeland, mother tongue, and love, as well as his famous poems such as "When the Swans Sleep," "Raiymbek! Raiymbek!," and "Mozart. Requiem." The article examines Muqaghali's creative philosophy, his role in translating world literature, and his immeasurable contribution to Kazakh spiritual culture. The unique style of his poetry and the reflection of his character and destiny in his verses are explored.

**Key words:** great poet, lyricism, poetry, When the Swans Sleep, Karasaz, translator, spiritual heritage, creative philosophy, eternal legacy.

Қазақ әдебиетінің лирикалық әлемінде Мұқағали Мақатаевтың есімі ерекше дараланады. Оның поэзиясы – XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ руханиятының басты құндылықтарын бойына сіңірген, терең философиялық ойға толы шығармалар жиынтығы. Мұқағалиды қазіргі әдебиеттану ғылымында "поэтикалық классик" ретінде қарастыру, оның шығармашылық лабораториясын

зерттеу өзекті мәселе болып қала береді. Зерттеу өзектілігі: Мұқағали поэзиясының мәңгілік жастығы мен халықтық сипаты оны әрбір жаңа ұрпақ үшін қайта ашуды талап етеді. Оның шығармаларындағы шындық пен әділеттілікке деген ұмтылыс, адамгершілік пен патриотизмді дәріптеу – қазіргі жаһандану дәуіріндегі рухани құндылықтарды сақтауда ерекше маңызға ие. Ақынның лирикасындағы тағдыр, уақыт және мәңгілік философиясын талдау – әдебиет арқылы ұлттық сананы нығайтудың тиімді жолы. Мұқағали Сүлейменұлы Мақатаевтың 1950-1976 жылдар аралығында жарық көрген лирикалық өлеңдері, поэмалары (әсіресе «Аққулар ұйықтағанда», «Моцарт Жан азасы») және аудармалық еңбектері. Мұқағали поэзиясының тек тақырыптық ерекшеліктерін ғана емес, сонымен бірге көркемдік әдісін, образдар жүйесін, лирикадағы музыкалық ырғағын жан-жақты талдау арқылы ақынның ұлттық мәдениеттегі орнын дәлелдеу.

Мұқағалидың өмір жолы және шығармашылық кезеңдері Ақынның қалыптасуына әсер еткен орта және тағдыры. Мұқағали Сүлейменұлы Мақатаев 1931 жылы 9 ақпанда Алматы облысы, Райымбек ауданының Қарасаз ауылында дүниеге келген. Ақынның балалық шағы Ұлы Отан соғысының ауыртпалығымен өтті, әкесінің майданда қаза табуы – оның шығармашылығындағы мұң мен қайғы сарынының бастауы. Әжесі Тиынның тәрбиесі мен халық ауыз әдебиетінің әсері Мұқағалидың дүниетанымына берік негіз қалады. Білім және еңбек жолы: Орта мектептен кейін ҚазМУ-дің филология факультетінде оқығанымен, тұрмыстық жағдайларға байланысты оқуын үзіп, қарапайым еңбекке араласты. Ауылдық кеңес хатшысы, мұғалім, Қазақ радиосында диктор болып істеуі оның өмірлік тәжірибесін байытты. 1962 жылы Алматыға келіп, «Социалистік Қазақстан», «Жұлдыз» редакцияларында жұмыс істеуі оның кәсіби әдеби ортаға енуіне жол ашты. Мәскеудегі Әдебиет институтында оқуы (1973-1974) оның әдеби шеберлігін шыңдай түсті. Мұқағали поэзиясының ерекшелігі – оның эмоционалдық шынайылығы мен философиялық тереңдігінде. Мұқағалидың тілі – ауызекі сөйлеу тіліне жақын, түсінікті. Ол қиын метафоралар мен жасанды сөздерді қолданудан аулақ болды. Алайда, бұл қарапайымдық артында терең бейнелілік жатыр. Мысалы, "Жүрек" образы оның лирикасында мұңның, махаббаттың, ардың орталығы ретінде символдық мағынаға ие. Ақынның қарапайым сөзбен күрделі эмоцияны жеткізу шеберлігі – оның поэтикалық сипаты. Мұқағали үшін табиғат – тек суреттеу объектісі емес, адам жанының рухани отауы. Тау, өзен, жапырақ – бәрі ақынның ішкі сезімімен үндес, жанды бейнелер. "Қарасаз" – оның поэзиясындағы мәңгілік Отанның, тазалықтың және

бастаудың символы. Ақынның бұл үйлесімді іздеуі – қазақ халқының табиғатқа деген дәстүрлі қарым-қатынасының жалғасы. Мұқағалидың азаматтық лирикасы кеңестік дәуірдегі әдебиетке тән жасанды оптимизмнен аулақ. Ол өтірікке, мансапқорлыққа және жағымпаздыққа қарсы шықты. Оның "Мен тауларды сағындым" немесе "Ақынмын деп мен қалай айта аламын" сияқты өлеңдері – оның қоғамдық әділетсіздікке деген наразылығын және шынайы ақындық миссияға деген адалдығын көрсетеді. «Аққулар ұйықтағанда» – экологиялық және моральдық трагедия. Поэманың оқиғасы – табиғат заңын бұзудың ауыр салдары. Аққуды ату арқылы адам баласының моральдық деградациясы көрсетіледі. Бұл туындыдағы Аққу – тазалық, кие және табиғаттың осалдығының символы. Мұқағали адамдарды киелі нәрселерді қадірлеуге шақыра отырып, экологиялық сананың қажеттілігін алға тартады. «Моцарт Жан азасы» – өнердің мәңгілік мәселесі. Бұл поэма – дарын мен тағдырдың қақтығысы туралы философиялық толғаныс. Моцарттың трагедиялық өмірі арқылы ақын шынайы өнердің өз заманында мойындалмауы, бірақ мәңгілікке қалуы идеясын ұсынады. Поэманың құрылымы мен ырғағы Моцарттың музыкалық мотивіне сәйкес құрылған, бұл оның жанрлық ізденістерін көрсетеді. «Райымбек! Райымбек!» және тарихи сана Ақынның бұл шығармасы тарихи тақырыпқа деген жаңа көзқарасты ұсынды. Ол Райымбек батырды ұлт бірлігінің символы, халық қорғанысының тірегі ретінде бейнеледі. Поэма – ақынның ұлттық тарихты ұлықтауға және патриоттық рухты оятуға деген ұмтылысының айқын көрінісі. Мақатаевтану: Әдеби мұраның зерттелуі Мұқағалидың көзі тірісінде лайықты бағаланбаған шығармашылығы 1980 жылдардан бастап белсенді зерттеле бастады. Мұқағали өлеңдерінің ең үлкен феномені – олардың халық әндеріне айналуы. Оның "Саржайлау", "Отан", "Есіңе мені алғайсың" сияқты өлеңдеріне жазылған әндер қазақ музыкалық мәдениетінің алтын қорына енді. Бұл құбылыс ақынның өлеңдерінің қарапайымдылығымен, ырғақтық құрылымының мінсіздігімен және халықтың жанына жақын тақырыптарды қозғауымен түсіндіріледі. Тарихи-патриоттық рух: «Райымбек! Райымбек!» Бұл тарихи поэмада ақын тарихи тұлғаның бейнесін жаңаша ашады. Ол батырды жай ғана қолбасшы емес, ұлт азаттығы үшін күрескен ұлы ойшыл ретінде суреттейді. Поэма – ақынның Отаншылдық сезімін және тарихи сананы оятуға деген ұмтылысын білдіретін, жалынды патриоттық жыр. Әлемдік трагедияны сезіну: «Моцарт Жан азасы» Мұқағалидың бұл поэмасы – әлемдік өнер мен қазақ руханиятының тоғысқан жері. Ақын Моцарттың трагедиялық тағдыры арқылы дарындылық пен әділетсіздік мәселесін көтереді. Бұл туынды Мұқағалидың



шығармашылық философиясының ерекше тереңдігін және оның әлемдік мәдениетке деген құрметін көрсетеді. Әлемдік әдебиеттің көпірі. Мұқағали Мақатаев қазақ әдебиетінің дамуына аудармашы ретінде де үлкен үлес қосты. Ол әлемдік классиктердің шығармаларын қазақ тіліне аударып, ұлттық мәдениетті байытты: Дантенің «Құдіретті комедиясын» аударуға кірісуі – оның аударма өнеріндегі Уильям Шекспирдің сонеттерін және Уолт Уитменнің өлеңдерін аударуы – оның қазақ тілінің бейнелеу күші мен икемділігін көрсетті. ең батыл қадамы. Бұл еңбек ақынның эрудициясының және әлемдік әдебиетті қазақ оқырманына танытуға деген ұмтылысының дәлелі.

Мұқағали Сүлейменұлы Мақатаев – тек бір кезеңнің ғана емес, мәңгіліктің ақыны ретінде қазақ руханиятындағы орны ерекше. Оның шығармашылық лабораториясы – адам жанының, тағдырдың, уақыт пен мәңгіліктің күрделі тоғысы. Ақынның поэтикасы – халықтық қарапайымдылық пен жоғары көркемдікті ұштастырған бірегей құбылыс. Ол өз өлеңдері арқылы қазақ халқының рухани еркіндігін, тілдің қасиеттілігін және шындықты сүйетін азаматтық ұстанымын паш етті.

Біріншіден, Мұқағали поэзиясының басты құндылығы – оның шынайылығы мен халықтығы. Ақынның өлеңдері қарапайым халықтың көңіл-күйін, арман-тілегін дәл жеткізгендіктен, ол өзінің қадір-қасиетін ешқашан жоғалтпайды. Оның шығармалары – халықтық философияның поэтикалық көрінісі.

Екіншіден, Мұқағали қазақ лирикасының көркемдік деңгейін жаңа сатыға көтерді. Оның поэмалары, әсіресе «Аққулар ұйықтағанда» және «Моцарт. Жан азасы», ұлттық әдебиеттегі символизм мен философиялық тереңдіктің үздік үлгісі болып табылады. Оның көркемдік әдісі – реализм мен романтизмнің үйлесімді синтезі.

Үшіншіден, Мұқағалидың аудармашылық қызметі – қазақ мәдениетінің әлемдік деңгейге көтерілуіне жасалған маңызды қадам. Данте сияқты әлемдік классиктерді қазақ тіліне аударуға талпынуы оның гуманистік көзқарасының кеңдігін көрсетеді.

Мұқағалидың мұрасы – қазақ әдебиетінің алтын қоры ғана емес, жас ұрпақтың бойына адамгершілік пен патриотизм рухын сіңіретін сарқылмас қайнар. Оның шығармаларының әлі күнге дейін халық арасында кең таралуы және зерттелуі (Мақатаевтану) – ақынның мәңгілік классик дәрежесіне жеткендігінің айқын дәлелі. Сондықтан, Мұқағали Мақатаевтың шығармашылық мұрасын зерттеу – қазақ әдебиеттану ғылымы үшін өзектілігін жоғалтпайтын басым бағыт болып қала береді.



**ПАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:**

1. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Қазақ университеті, 2004.
2. Қазақ әдебиетінің тарихы. (Поэзия бөлімі). Алматы: Ғылым, 2007.
3. Мақатаев М. Аққулар ұйықтағанда. Алматы: Жалын, 1980.
4. Мақатаев М. Дариға жүрек. Алматы: Жазушы, 1977.
5. Нұрғали Р. Мұқағали: Тағдыр мен өлең. Алматы: Өнер, 1997.
6. Сейдімбек А. Мұқағали әлемі. Алматы: Атамұра, 2001.
7. Тәжібаев Ә. Ақын туралы сөз. (М. Мақатаев шығармашылығы туралы мақала).

## ӨЛЕҢ БОЛЫП ӨМІР СҮРГЕН ТҰЛҒА

Турсинбекова Гулназ Абдукарим қызы

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Байзаков Жандос Абдазимович (PhD)

**gulnaz20071@mail.ru**

**Аннотация:** Бұл мақала қазақтың ұлы ақыны **Мұқағали Мақатаевтың** өмірі мен шығармашылығына арналған. Онда ақынның поэзиясындағы махаббат, туған жер, өмір философиясы мен ұлттық рух тақырыптары талданады. Мұқағалидың өлеңдері арқылы оның **шығармашылық даралығы мен мәңгілік мұрасы** айқын көрініс табады. Ақынның поэзиясы – **қазақ руханиятының биік шыңы**, ал оның есімі – халық жүрегінде мәңгілікке сақталған.

**Кілт сөздер:** Мұқағали Мақатаев, қазақ поэзиясы, өлең, ақын өмірі, шығармашылық, махаббат, өмір философиясы, туған жер, ұлттық рух, мәңгілік мұра, поэзия әлемі, өлеңмен өмір сүру.

**Annotation:** This article is dedicated to the life and creative legacy of the great Kazakh poet **Mukagali Makatayev**. It explores the main themes of his poetry, including **love, homeland, the philosophy of life, and national spirit**. Through his verses, the unique **artistic individuality and eternal heritage** of the poet are revealed. Mukagali's poetry represents the **pinnacle of Kazakh spiritual culture**, and his name remains forever in the hearts of the people.

**Key words:** Mukagali Makatayev, Kazakh poetry, poem, poet's life, creativity, love, philosophy of life, homeland, national spirit, eternal heritage, world of poetry, living through poetry

Қазақ әдебиетінің асқар шыңы саналатын Мұқағали Мақатаев – халқымыздың жүрегiнен мәңгі орын алған дара тұлға. Оның поэзиясы – өмірдің өзіндей шынайы, адам жанының терең сырын бейнелейтін рухани әлем. Ақын өлеңдері арқылы туған жерге деген сүйіспеншілікті, адам мен табиғаттың үйлесімін, махаббат пен өмірдің мәнін шебер суреттеді. Мұқағалидың шығармалары уақыт өткен сайын өз құндылығын жоғалтпай, жаңа ұрпаққа шабыт пен рухани күш беріп келеді. Оның жырларынан қазақ халқының мінезі, болмысы мен рухы айқын сезіледі. Сондықтан Мұқағали Мақатаевты «өлең болып өмір сүрген тұлға» деу – әділ баға, мәңгілік шындық. Мұқағали үшін өлең

– өмір сүрудің бір формасы, ішкі жанның тынысы болды. Ол өз тағдырының әрбір сәтін, өз халқының әрбір күйін жүрегімен сезініп, соны өлеңге айналдырды. Ақынның шығармаларына тән басты қасиет – **тазалық, шынайылық және адамға деген махаббат**. Ол қарапайым қазақтың күнделікті өмірін, оның арманы мен мұңын поэзия тілімен биік деңгейде жеткізе алды. Сондықтан Мұқағалидың поэзиясы – **қазақ халқының рухани айнасы**, ал ақынның өзі – **сол рухтың жыршысы**. Мақатаевтың өлеңдері – уақытқа бағынбайтын асыл қазына. Өйткені оның әрбір өлең жолында өмірге деген сүйіспеншілік, адамдық ізгілік пен мәңгілік рухани құндылықтар бар.

Мұқағали Сүлейменұлы Мақатаев 1931 жылы 9 ақпанда Алматы облысы, Нарынқол ауданында дүниеге келген. Ол жастайынан әдебиетке, өлеңге ерекше қызығушылық танытып, поэзияны өмірінің мәніне айналдырды. Балалық шағы соғыс жылдарымен тұспа-тұс келген ақын ерте есейді, өмірдің қиындықтарын бастан өткерді. Сол қиындықтар оның поэзиясында шынайы сезім мен терең ойдың тоғысуына себеп болды. Мұқағали шығармаларының басты ерекшелігі – **адам жанының нәзік қырларын дәл бейнелеуінде**. Ол өлеңді тек өнер немесе кәсіп деп емес, **жан дүниенің айнасы, өмір сүру формасы** деп түсінді. Сондықтан да ақын жырларында қуаныш пен қайғы, үміт пен сағыныш, өмір мен өлім қатар өріліп отырады. Ақынның «**Үш бақытым**», «**Фариза, Фариза, Фариза**», «**Сөнбесін шам**», «**Өмірдастан**» сияқты туындылары қазақ әдебиетінің алтын қорына енген. Бұл шығармаларда оның өмірге, Отанға, адамға деген сүйіспеншілігі ерекше сезіледі. Мұқағали поэзиясы — **махаббат пен мейірімге, рух пен арға толы поэзия**. Мақатаев поэзиясының тағы бір ерекшелігі — **ұлттық рух пен тілдің көркемдігі**. Ол қарапайым қазақ сөзін биік өнер деңгейіне көтеріп, ұлттың ішкі болмысын өлең арқылы сөйлетті. Ақын өз заманының шындығын ғана емес, болашақ ұрпақтың сезімін де дәл жеткізе алды. Мұқағали Мақатаев шығармашылығының басты күші — адам жанының терең иірімдерін дәл бейнелеуінде. Оның өлеңдерінен қуаныш пен мұң, үміт пен сағыныш, махаббат пен өкініш қатар өріледі. Ақынның әрбір жыры — жүректің сыры, жанның үні. Мұқағалидың поэзиясында махаббат тақырыбы ерекше орын алады. Ол махаббатты тек екі адамның сезімі ретінде емес, өмірге, табиғатқа, елге деген сүйіспеншілік ретінде де қарастырды. Оның «Сүйемін» атты өлеңіндегі: «Сүйемін өмірді, бал татқан сәтін, Сүйемін анамды, жерімді, халқымды...» деген жолдар ақын жүрегінің кеңдігін, махаббатының шексіздігін көрсетеді. Сонымен қатар Мұқағали шығармаларында табиғат тақырыбы да ерекше көрініс табады. Ол тауды, өзенді, аспанды адам жанының бейнесімен

байланыстыра суреттейді. Ақын үшін табиғат — тіршіліктің мәңгілік бастауы, ал адам — сол табиғаттың бір бөлшегі. Мақатаев поэзиясындағы тағы бір маңызды ерекшелік — өмір мен өлімнің философиялық мәнін терең түсінуінде. Ол өмірдің өткіншілігін мойындап, адамды сол қысқа ғұмырда мейірім мен сүйіспеншілікке шақырды. Оның әр өлеңінде өмірге деген сүйіспеншілік пен уақыт алдындағы жауапкершілік айқын сезіледі.

Мұқағали Мақатаев – қазақ поэзиясының мәңгілік мұзбалағы, халқының рухын жырымен биіктеткен ұлы тұлға. Ол өлең арқылы өмірдің мәнін, адам жанының терең сырын, махаббат пен сағыныштың күдіретін сезіндіре білді. Ақынның әрбір өлең жолында шынайылық, тазалық пен рухани тереңдік бар. Мұқағали – өз заманының ғана емес, келер ұрпақтың да жүрегіне жол тапқан ақын. Оның поэзиясы уақыт сынынан өтіп, мәңгілік өмірге айналды. Сондықтан да Мұқағали Мақатаевты «**өлең болып өмір сүрген тұлға**» деу – оның шығармашылық болмысын дәл бейнелейтін ең лайықты сипаттама. Мұқағали Мақатаевтың шығармалары — рухани байлығымыздың ең қымбат қазынасы. Оның әрбір өлеңі — адам жанының айнасы, өмірдің шындығын көркем тілмен жеткізген сырлы туынды. Ақын жырларында өмірге деген сүйіспеншілік, адамгершілік пен ізгілік идеялары кеңінен көрініс тапқан. Мұқағали поэзиясы – ұлттың жаны мен рухын тербейтін қасиетті әлем. Ол өз өлеңдері арқылы оқырманды ойлануға, өмірдің мәнін түсінуге, адамдық пен мейірімге ұмтылуға шақырады. Сондықтан оның жырлары ешқашан ескірмейді, керісінше, уақыт өткен сайын жаңа қырынан жарқырай түседі.

### ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әбдіқалиева С. **Мұқағали поэзиясындағы ұлттық рух пен адамгершілік құндылықтар.** – Алматы, 2018
2. Жұмабеков Қ. **Мұқағали әлемі: өмірі мен шығармашылығы.** – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
3. Жұмабеков Қ. **Мұқағали әлемі: өмірі мен шығармашылығы.** – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
4. Мақатаев М. **Өмірдастан.** – Алматы: Жазушы, 1972.
5. Мақатаев М. **Өмірдастан.** – Алматы: Жазушы, 1972.

## ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ КЛАССИГІ — МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ ӘУЕЗОВ

**Жураева Севинч Камал кызы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі мен әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Жандос Абдазимович Байзаков (phd)

**joraevasevinch069@gmail.com**

**Аннотация:** Бұл ғылыми жұмыста қазақ әдебиетінің ұлы тұлғасы, жазушы, ғалым, драматург және қоғам қайраткері Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің өмірі мен шығармашылық жолы кеңінен қарастырылады. Мұхтар Әуезов – қазақ әдебиетінің жаңа дәуірін бастаған, ұлттық руханияттың дамуына өлшеусіз үлес қосқан көрнекті қаламгер. Оның туындылары арқылы қазақ халқының тарихы, салт-дәстүрі, дүниетанымы мен рухани байлығы әлемге танытылды.

**Кілт сөздер:** Мұхтар Әуезов, жазушы, ғалым, драматург, Абай жолы, руханият, мәдениет, әдебиет, қазақ халқы, шығармашылық, классик.

**Аннотация:** В данной работе рассматриваются жизнь и творчество великого казахского писателя, учёного, драматурга и общественного деятеля Мухтара Омархановича Ауэзова. Он стал основоположником новой эпохи в казахской литературе и внёс огромный вклад в развитие национальной культуры, языка и духовности. Его произведения раскрывают богатый внутренний мир казахского народа и знакомят мир с его историей и традициями.

**Ключевые слова:** Мухтар Ауэзов, писатель, ученый, драматург, «Путь Абая», духовность, культура, литература, казахский народ, творческое наследие, классик.

**Антоноция:** This paper explores the life and creative legacy of Mukhtar Omarkhanuly Auezov — a great Kazakh writer, scholar, dramatist, and public figure. He was a founder of modern Kazakh literature and contributed greatly to the development of national culture and spiritual heritage. Through his works, Auezov introduced the rich history and traditions of the Kazakh people to the world.

**Key words:** Mukhtar Auezov, writer, scholar, dramatist, The Path of Abai, spirituality, culture, literature, Kazakh people, creative heritage, classic.

Мұхтар Омарханұлы Әуезов 1897 жылы 28 қыркүйекте Семей облысының Абай ауданында дүниеге келген. Ол қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың немере ағайындарының бірі болып табылады. Балалық шағы қазақтың кең даласында өтті, ұлттық дәстүр мен ауыз әдебиетінің бай ортасында өсті. Әуезовтің атасы Әуез өз дәуірінде білімге жақын, елге қадірлі адам болған, ал анасы Нұржамал ұлына ертегі айтып, халық әндерін үйретіп, рухани дамуына үлкен әсер етті.

Алғашқы білімін ауыл молдасынан алған Мұхтар кейін Семейдегі орыс-қазақ училищесінде, одан соң мұғалімдер семинариясында оқып, жан-жақты білім алды. Бала күнінен әдебиетке, тарихқа, халық шығармашылығына қызыққан Мұхтар оқу барысында өз ұлтының мәдениеті мен әдебиетін терең түсіне бастады. Семейде жүрген жылдары ол Абай мұрасына ерекше ден қойып, ұлы ақынның шығармаларына қызығушылық танытты.

1917 жылы Мұхтар Әуезов пен Жүсіпбек Аймауытов Семейде «Алаш» қозғалысына қатысып, қазақ қоғамының саяси және мәдени өміріне белсенді араласты. Сол жылы олар елдің тәуелсіздігі мен білімді болашағы үшін күрескен.

Әдебиетке келуі 1917 жылы жазылған «Еңлік-Кебек» пьесасымен басталды. Бұл шығармасы қазақ драматургиясының алғашқы туындысы болып саналады. Кейінірек «Қаракөз», «Айман-Шолпан», «Түнгі сарын» пьесалары театр өнерінің классикалық туындыларына айналды.

1920–1930 жылдары Мұхтар Әуезов ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысты. Ол фольклор, ауыз әдебиеті, Абай шығармашылығы, қазақ әдебиетінің тарихы жөнінде көптеген зерттеулер жүргізді. Жазушы халық ауыз әдебиетінің тәрбиелік, көркемдік және тарихи мәнін терең талдады.

Шығармашылық шыңы – «Абай жолы» роман-эпопеясы. Бұл шығарма қазақ әдебиетінің ұлы жетістігі болып саналады. Эпопеяда Абайдың өмірі арқылы қазақ қоғамының әлеуметтік, рухани және мәдени өмірі кең суреттеледі. «Абай жолы» тек қазақ оқырманына ғана емес, бүкіл әлемге қазақ халқын танытқан ұлы туынды болды.

Мұхтар Әуезов – тек жазушы ғана емес, сонымен қатар ғалым, педагог және қоғам қайраткері. Ол университеттерде дәріс оқып, көптеген жас әдебиетшілер мен ғалымдарды тәрбиеледі. Оның шәкірттері қазақ әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосты.

Әуезов өз өмірінде ұлт тағдырына адал қызмет етті. Оның шығармалары адамгершілік, әділдік, білім мен рухани байлықты дәріптеу идеясына толы. Мұхтар Әуезов 1961 жылы 27 маусымда Мәскеу қаласында дүниеден өтті.



Бүгінде оның есімімен университеттер, көшелер, театрлар мен кітапханалар аталады.

**Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:**

1. Абдрахманов Ш. Мұхтар Әуезов және руханият мәселелері. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2018.
2. Әуезов М. Абай жолы. – Алматы: Жазушы, 2002.
3. Әуезовтану. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2020.
4. Байтанаев Б. Әуезов әлемі. – Алматы: Мектеп, 2012.
5. Қирабаев С. М. Әуезов және қазақ әдебиеті. – Алматы: Рауан, 1991.
6. Нұрқатов А. Мұхтар Әуезов. – Алматы: Ғылым, 1967.
7. Омарова А. Әуезов шығармаларының көркемдік жүйесі. – Алматы: Алаш, 2015.
8. Сыздықова Р. Қазақ сөз өнері және Әуезов мұрасы. – Алматы: Дәуір, 2010.
9. Сүйіншалиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат,

## O'ZBEK ADABIYOTIDA MILLIY QADRIYATLAR VA ULARNING TALQINI

**Qurvanboyeva Farangiz Erkin qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek tili va adabiyot yo'nalishi 1-kurs talabasi

[farangizqurvanboyeva@gmail.com](mailto:farangizqurvanboyeva@gmail.com)

Ilmiy rahbari: **Mo'ydinov Qodirjon Abdurasulovich**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

### **Annotatsiya:**

Mazkur maqolada o'zbek adabiyotida milliy qadriyatlarning o'rni va talqini tahlil etiladi. Qadimiy og'zaki ijod namunalaridan tortib, Sharq uyg'onish davri, ma'rifatchilik davri va mustaqillik yillarigacha bo'lgan adabiyot namunalari asosida milliy qadriyatlarning ifodalanishi ko'rib chiqiladi. Maqolada milliy qadriyatlarning yosh avlodni tarbiyalashdagi ahamiyati va zamonaviy adabiyotdagi talqini haqida ham fikr yuritiladi.

**Kalit so'zlar:** Milliy qadriyatlar, o'zbek adabiyoti, og'zaki ijod, uyg'onish davri, ma'rifatchilik, istiqloq adabiyoti, vatanparvarlik, ma'naviy meros, axloqiy tarbiya.

### **Аннотация:**

Даётся анализ роли и интерпретации национального материала в узбекской литературе. Рассматривается проявление национального законодательства в литературе от древних устных произведений до эпохи Восточного Возрождения, Просвещения и периода независимости. В статье также рассматривается значение национальных ценностей в воспитании подрастающего поколения и их интерпретация в современной литературе.

**Ключевые слова:** национальные ценности, узбекская литература, устное творчество, эпоха Возрождения, Просвещения, литература периода независимости, патриотизм, духовное наследие, нравственное воспитание.

Abstract:

Here is an analysis of the role and interpretation of national materials in Uzbek literature. The expression of national legislation based on literature from ancient oral

works to the period of the Eastern Renaissance, the Enlightenment, and the years of independence is examined. The article also discusses the importance of national values in educating the younger generation and their interpretation in modern literature.

**Keywords:** National values, Uzbek literature, oral works, the Renaissance, the Enlightenment, independence literature, patriotism, spiritual heritage, moral education.

Har bir xalqning adabiyoti uning tarixiy xotirasi va ma'naviy hayotini o'zida mujassamlashtiradi. Adabiyot orqali milliy qadriyatlar asrlar davomida avlodlardan avlodga o'tib keladi. O'zbek xalqining adabiy merosida ham qadriyatlarning badiiy talqini alohida o'rin egallaydi. O'zbek adabiyoti xalqimizning eng qadimiy davrlardan beri shakllanib kelayotgan ma'naviy boyliklar omboridir. U xalq hayoti, turmush tarzi, orzu-umidlari, baxt-saodati va iztiroblarini o'zida aks ettirib, milliy qadriyatlarning eng ishonchli manbasi sifatida xizmat qilib kelgan. Har bir davr o'zining ijtimoiy-siyosiy voqeliklariga ko'ra milliy qadriyatlarga turlicha yondashgan, ammo ularning mohiyati – xalqni birlashtirish, millatni mustahkamlash, insoniylikni ulug'lash – doimiy bo'lib qolgan. Milliy qadriyatlar – bu xalqning o'z tarixida yaratgan urf-odatlar, diniy va ma'naviy qarashlari axloqiy tamoyillari hamda jamiyat hayotini tartibga soluvchi me'yorlar majmuasidir. O'zbek adabiyoti hamisha ana shu qadriyatlarning targ'ibotchisi bo'lib, yosh avlodni tarbiyalashda muhim vosita bo'lib xizmat qilgan.

Qadimiy adabiyot va qadriyatlar O'zbek xalq og'zaki ijodi – qo'shiqlar, dostonlar, ertaklar va maqollar – milliy qadriyatlarning dastlabki ko'zgusidir. Ayniqsa, "Alpomish" dostoni xalqimizning asriy orzu-umidlari va ma'naviy dunyosini yorqin ifoda etadi. Unda vatanparvarlik, do'stlikka sadoqat, oilaviy burch, ota-onaga hurmat kabi qadriyatlar asosiy g'oya sifatida ilgari suriladi. Qadimiy turkiy bitiklar, jumladan "O'rxun-Enasoy yozuvlari"da ham xalq birligi, vatan himoyasi, adolat va halollik masalalari ko'tariladi. Bu qadriyatlar o'z davrida davlatni boshqarish, jamiyatni uyg'unlikda ushlab turish uchun asos bo'lgan. Demak, qadimiy adabiyot o'zbek milliy qadriyatlarining ildizini tashkil qiladi. Sharq Uyg'onish davri adabiyotida qadriyatlar IX–XV asrlarda Movarounnahr va Xurosonda ilm-fan, falsafa va adabiyot yuksak darajada rivojlandi. Bu davr adabiyotida milliy qadriyatlar ilmiy-ma'naviy qarashlar bilan boyidi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari davlat boshqaruvi, adolat, halollik va ilmning ahamiyati haqida hikoya qilib, komil shaxs tarbiyasiga alohida urg'u beradi. Alisher Navoiy ijodi esa milliy qadriyatlarni yangi bosqichga ko'tardi. "Xamsa" dostonlarida insoniy fazilatlar, sevgi va sadoqat, vatanparvarlik, ilm va ma'rifatga intilish kabi qadriyatlar badiiy go'zallik bilan uyg'unlashtirildi. Navoiy asarlarida milliy qadriyatlar nafaqat o'zbek xalqi, balki butun insoniyatga xos bo'lgan umumiy qadriyatlar bilan boyitilgan. Shuningdek, bu davr shoir va mutafakkirlari –

Ahmad Yassaviy, Abdurahmon Jomiy, Bobur kabi ijodkorlarning asarlarida ham diniy-ma'rifiy qadriyatlar, ruhiy poklanish, insonparvarlik va adolat g'oyalari asosiy o'rin tutadi. Ma'rifatchilik davri adabiyotida qadriyatlar XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda ijtimoiy-siyosiy hayot keskin o'zgarishlarga yuz tutdi. Mustamlaka davrining qiyinchiliklari adabiyotga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bu davr adabiyotida milliy uyg'onish g'oyalari va ma'rifat qadriyatlari alohida o'rin oldi. Muqimiy va Furqat kabi shoirlar xalqning og'ir ahvolini tasvirlab, uni jaholatdan qutqarish uchun ilmga intilishga da'vat etdilar. Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida yoshlarga axloqiy tarbiya berish, milliy qadriyatlarni singdirishning ahamiyatini yoritib berdi. Ma'rifatchilar uchun milliy qadriyatlarning asosiy maqsadi – xalqni uyg'otish, jaholatdan xalos qilish, millatni ilm-fan va madaniyat orqali taraqqiyot sari yetaklash edi. Mustaqillik davri adabiyotida qadriyatlar 1991 yilda O'zbekiston mustaqillikka erishgach, adabiyotda milliy qadriyatlar yangicha ruhda talqin etila boshlandi. Endilikda adabiyotimizda xalqning tarixiy xotirasi, diniy-ma'naviy merosi, qadimiy urf-odatlar qayta tiklanib, mustaqil davlat qurish g'oyalari bilan uyg'unlashdi. Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Halima Xudoyberdieva kabi shoirlarning she'rlarida istiqloq ruhi, milliy iftixor, vatanparvarlik, o'zligini anglash g'oyalari asosiy o'rinda turadi. Zamonaviy nasrda esa tarixiy shaxslar va voqealar orqali milliy qadriyatlarga qaytish, o'zbek xalqining azaliy an'analarini qadrlash masalalari keng yoritilmoqda. Shuningdek, bugungi yosh ijodkorlar asarlarida ham milliy qadriyatlar zamonaviy g'oyalar bilan uyg'unlashib, global muammolar fonida o'zining dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek milliy qadriyatlari xalqimizning asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribasi, urf – odatlari, diniy e'tiqodi va ma'naviy dunyoqarashini o'zida mujassam etadi. Bu qadriyatlar nafaqat o'tmish merosimizning yodgorligi, balki bugungi kunimizni ma'naviy jihatdan boyituvchi, kelajakka yo'l ko'rsatuvchi omildir. Milliy qadriyatlarning talqini – ularning mazmunini anglash, zamonaviy hayot bilan uyg'unlashtirish, yosh avlod ongiga singdirish jarayonidir. Urf – odatlar, xalq o'zaki ijodi, milliy bayramlar, mehmondo'stlik, kattaga hurmat, kichikka mehr kabi qadriyatlar o'zbek jamiyatining ijtimoiy hayotini barqarorlashtiradi, insonlar o'rtasida birdamlikni mustahkamlaydi. Shu bilan birga, qadriyatlarning talqini doimo yangilanib boradi, chunki zamon ularni qayta anglash, turmush tarziga moslashtirishni taqazo etadi. Demak, milliy qadriyatlar xalqning o'zligini anglashida, mustaqil davlatni barpo etishda va milliy g'ururni yuksaltirishda muhim omil hisoblanadi. Ularni qadrlash, asrab-avaylash va yoshlar ongiga singdirish kelajak avlodning barkamol, vatanparvar va ma'naviy yetuk inson bo'lib voyaga yetishida beqiyos ahamiyat kasb etadi. O'zbek

adabiyoti xalqimizning ruhiy va ma'naviy tarixi bo'lib, milliy qadriyatlarning targ'ibotchisi sifatida qadrlanadi. Qadimiy davr dostonlaridan tortib, zamonaviy she'riyat va nasrgacha bo'lgan asarlar milliy birlik, vatanparvarlik, ilmga intilish, ota-onaga hurmat, adolat va insonparvarlik kabi qadriyatlarni tarannum etib kelmoqda. Bugungi globallashuv davrida ham o'zbek adabiyoti milliy qadriyatlarni asrab-avaylash, yoshlarni ma'naviy barkamollikka yetaklash va xalqimizning milliy o'zligini saqlashda beqiyos ahamiyat kasb etmoqda. Shu bois, o'zbek adabiyoti nafaqat badiiy-estetik, balki ma'naviy-ma'rifiy jihatdan ham bebahomerosdir. Demak, o'zbek milliy qadriyatlari va adabiyoti bir –biridan ajralmastushunchalardir. Adabiyot qadriyatlarni badiiy obrazlar orqali avloddan-avlodga yetkazdai, qadriyatlar esa adabiyotning mazmuniy ildizlarini mustahkamlaydi. Shunday ekan, qadriyatlarni qadrlash vaularga tayanish xalqimizning o'zligini anglashida, yoshlarni barkamol inson etib tarbiyalashda hamda adabiyotimizni rivojlantirishda beqiyos ahamiyatga egadir.

### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:**

1. Alisher Navoiy. "Xamsa". Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991.
2. Abdulla Avloniy. "Turkiy guliston yoxud axloq". Toshkent: O'qituvchi, 1992.
3. "Alpomish" dostoni. Toshkent: Yozuvchi nashriyoti, 1988.
4. Erkin Vohidov. "Ruhlar isyoni". Toshkent: Sharq, 1999.
5. Abdulla Oripov. "Saylanma". Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2002.
6. O'zbekiston adabiyoti tarixi. 4 jildlik. Toshkent: Fan, 2010.

**O'ZBEK ADABIYOTIDA ONA TIMSOLINING BADIY TARANNUMI****Nasriyeva Dilbar Muhiddinovna**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

akademik litseyi o'qituvchisi

[dilbarnasriyeva1@gmail.com](mailto:dilbarnasriyeva1@gmail.com)

**Annotatsiya.** Ona-dunyodagi eng ulug', mo'tabar zot. Onalar mehri oldida shoh-u gado bir. Ularning siymosi, so'nmas mehri barcha xalqlarda birdek qadrlanadi, tarannum etiladi. Ushbu maqolada o'zbek adabiyotida ona siymosining yoritilishi, uning badiiy talqini haqida atroflicha fikr yuritiladi. Onalar haqida yaratilgan she'riy va nasriy asarlarning badiiy xususiyatlari haqida so'z boradi. Ijodkorlarning ona obraziga bergan chizgilari tahlil qilinadi.

**Kalit so'zlar.** ona, ona mehri, muhabbat, sadoqat, qadriyat, timsol, badiiy talqin, falsafiy dunyoqarash, ma'naviyat, ayol, matonat, boqiy dunyo, tarbiya, onaizor.

**Annotation.** Mother is the most trusted person in the world. Before the love of mothers, the king and the beggar. Their image, their boundless love are equally and glorified in all nations. This article discusses in detail the illumination of the image of the mother in Uzbek literature, its artistic interpretation. It talks about the artistic features of poetic and prose works created about mothers. The lines that the creators gave to the image of the mother are analyzed.

**Keywords.** Mother, mother's love, love, loyalty, value, symbol, artistic interpretation, philosophical worldview, spirituality, woman, poetry, eternal world, upbringing, mother's image.

Ona timsoli – o'zbek adabiyotining eng muhim, eng yuksak badiiy qadriyatlaridan biridir. Ona obrazida millatning ruhi, xalqning mehr-oqibati, bag'rikengligi, insoniylik fazilatlarini mujassamdir. Bu obraz nafaqat ona sifatida, balki Vatan, muhabbat, mehr va sabr timsoli sifatida ham gavdalanadi. Shoiralar ona siymosini badiiy, ohori to'kilmagan satrlarda madh etsa, yozuvchilarimiz onalarning qadoq qo'llarini, ma'yus nigohlarini-yu, bu ma'yuslik ostidagi ulkan og'riqlarni aslicha tasvirlaydi.

Ona obrazining adabiyotdagi o'rni insoniyat tarixining barcha davrlarida o'z dolzarbligini saqlab kelgan. Chunki ona timsoli – bu hayotning boshlanishi, mehrning manbayi, millatning ma'naviy tayanchi, insoniy qadriyatlarning ifodasidir. O'zbek adabiyotida ona siymosi nafaqat oilaning, balki xalqning, Vatan timsolining badiiy in'ikosi sifatida gavdalanadi. Har bir davr adiblari ona obraziga o'z davrining ijtimoiy,



ma'naviy, ruhiy holatini singdirgan holda murojaat qilganlar. Ona – mehr, sadoqat, fidoiylilik, sabr va bag'rikenglik timsoli sifatida adabiyotda o'ziga xos o'rin egallaydi.

O'zbek adabiyotida ona timsoli ikki asosiy yo'nalishda namoyon bo'ladi: nasriy va she'riy asarlarda. Har ikkala yo'nalishda ham ona siymosi turlicha yondashuvlar bilan tasvirlanadi, biroq ularning barchasida ona obrazining muqaddasligi, mehr-shafqat timsoli sifatida ulug'lanishi umumiy xususiyatdir.

Adabiyotimizda ona obrazini, avvalo, hayotiy realizm, insoniy kechinmalar, oilaviy qadriyatlar bilan bog'liq holda yoritgan asarlar talaygina. Masalan, o'zbek adabiyotida O'tkir Hoshimovning „Dunyoning ishlari“ asarini o'qimagan, o'qib, turlari to'lg'onmagan, onajonisiga mehri jo'shmagan kitobxon bo'lmasa kerak. Chunki bu asar ONALAR haqida, jafokash, qo'li qadoq o'zbek onalari, dunyodagi barcha ONALAR haqida. Shuning uchun bo'lsa kerak, bu asar o'zbek adabiyotida ona obrazi shaffof, soxta bezaklarsiz, hayotiy misollarda talqin qilingan sara asarlar sirasiga kiradi. Asardagi ona siymosi sabr, sadoqat, mehr, fidoiylilik timsoli sifatida gavdalanadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, u qat'iyatli, o'ziga ishongan obraz. Muallif onaning o'z farzandlariga, oila, hayot sinovlariga bo'lgan munosabati orqali xalqimizga xos bag'rikenglik va sabr fazilatlarini namoyon etadi. O'tkir Hoshimov onaning oddiy so'zlari, xotirjam harakatlari, ichki dardini yengib yashashi orqali ona qalbining chuqurligini ochadi. U chuqurlik shunchalar charog'on va nurliki, unda mehr-muhabbat bulog'i ko'z ochgan, samimiylik va xoksorlik irmoqlari insonlarga tinim bilmay obihayot ulashadi. Ba'zida ona qalbining tubsiz chuqurliklarida g'alayonlar bo'lib turishi, tabiiy. Bu kabi holatlar ona qalbini jarohatlashi, unga ozor berishi mumkin, ammo, hech qachon onaning mehriga ta'sir etmaydi. Bu mehr tafti aslo so'nmaydi, pasaymaydi. Yozuvchi shunday deydi: “Dunyoda hech bir chegarani tan olmaydigan va quyosh kabi muttasil nur sohib turadigan sehrli kuch bor. Bu – Ona mehri! Alloh Onani shunday yaratgan!”

“Dunyoning ishlari” asarining “Gilam paypoq” hikoyasida onaning farzandi uchun har narsaga tayyor ekanligi, shirin jonidan kechib bo'lsa-da, jigarbandini o'ylashi, uning salomatligi har narsadan ustun ekanligi jonli motivlarda o'z aksini topgan. “Iltijo”da esa umrning o'tkinchiligi, onalar g'animat jon ekanligi, biz farzandlar uning g'animatligini onani yo'qotgandagina anglab yetishimiz, validasini yo'qotgan farzandning nola-yu iltijolari chiroyli tasvirlangan. Kitobxon bu hikoyani shunchaki o'qib keta olmaydi. Bu hikoya o'quvchini xayolotning uzun va cheksiz sarhadlariga chorlamay qo'ymaydi. Ko'zyoshlarsiz, befarq, hissiz o'qib bo'lmaydi... O'quvchi inson umrining bevafoqligini, yaqinlar mehrining qadr-qimmati, uning beqiyosligini anglay boshlaydi.

O'tkir Hoshimov ona obrazini o'zbek ayolining eng yuksak insoniy fazilatlari bilan, faqat onalargagina xos bo'lgan samimiy tuyg'ulari bilan tasvirlaydi. Asarda uncha-muncha erkakni goh teran fikrlari, falsafiy qarashlari bilan yo'lda qoldirib ketadigan, ba'zida esa boladek beg'ubor, ko'ngli nozik, ko'zyoshi bilan o'zini ovutadigan ilohiy xilqat gavdalanadi. Muallif onaning har bir so'zi, xatti-harakati orqali xalqimizga xos axloqiy qadriyatlarni ifoda etadi. Asarda ona obrazining ruhiy kechinmalari o'quvchini chuqur o'yga toldiradi, insoniylik mohiyatini his etishga undaydi. O'zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmad "Dunyoning ishlari" qissasi haqida shunday degan edi: "Dunyoning ishlari" asarini qissa emas, doston deb atashni istardim. U qo'shiqday o'qiladi. Uni o'qib turib, o'z onalarimizni o'ylab ketamiz. Shu mushfiq, shu jafokash onalarimiz oldidagi bir umr uzib bo'lmas qarzlrimizning aqalli bittasini uza oldikmi, degan bir andisha, bir savol ko'z oldimizda ko'ndalang turib oladi. Qissa bizni insofga, insonni qadrlashga, hurmat qilishga chaqiradi".

Xurshid Do'stmuhammadning "Jajji yulduz" hikoyasida esa ona mehrining kuchi, farzand taqdiri uchun qayg'urish motivlari yuksak badiiylkda ochib berilgan. Ona bu asarda nafaqat farzand tarbiyachisi, balki ma'naviy ustoz, hayotning eng ishonchli tayanchi sifatida gavdalanadi.

O'zbek she'riyatida ham onani chiroyli pafosda kuylagan sara shoirlar, yuqori pardalarda aytilgan go'zal she'rlar talaygina. Xalqimizning sevimli shoirlari Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Halima Xudoyberdiyeva, Muhammad Yusuf, Usmon Azim, Shavkat Rahmon, Jamol Kamollar ijodida ona obrazi, uning badiiy talqini muhim o'rin tutadi. A.Oripovning onasi Turdi Karvon qizining xotirasiga yozgan "Onajon", "Ona" she'rlari kitobxonning qalbini junbushga keltirmay qo'ymaydi. Onasini erta yo'qotgan, qalbi o'ziga bo'ysinishni istamayotgan shoir shunday deydi:

Necha kunki, yo'q oromim,  
 Kelolmayman hushimga .  
 Onajonim kechalari,  
 Kirib-chiqar tushimga.  
 Qo'llarida oq yelpig'ich,  
 Oy nurida yaltirar.  
 Onajonim imlab meni  
 Qoshlariga chaqirar...

Onalar hatto yuragi urishdan to'xtaganda ham farzandini o'ylaydi, deganlari rost. Shoir aytmoqchi, boqiy dunyoga rixlat qilgan bo'lsa-da ona farzandining tushlariga kirib, uni erkalaydi, suyadi, xavf-xatardan ogohlantiradi, yangi marralar sari chorlaydi. Xuddi tirikligidagidek. Chunki u – ONA.

Boshqa bir she'rida esa onaizorining yo'qlikka ketganiga ko'nika olmay, shoir bo'zlaydi. Onasini yo'qotgan farzandlarga qanchalik qiyinligini, ularning qayg'usini, dard-u azobini chuqur his etadi, fig'on chekadi.

Makonda lomakonsan, endi qaydan izlagaydurman,  
 Fig'onim kimga aytib, kimga sendan bo'zlagaydurman.

Birovlar motamida oh-u faryod aylagan erdim,  
 Sening-chun, ey g'aribim, ich-ichimdan bo'zlagaydurman..., – deydi.

Sevimli shoiramiz Halima Xudoyberdiyeva ijodida ham ona, o'zbek onasi o'zining asl bo'y-basti ohori to'kilmagan satrlarda kuylanadi. Uning ijodida ona obrazi ayollik, mehr va matonat timsoli sifatida ifodalanadi. Shoiraning "Onajonim" she'rida ona yuragi koinot kengligiga teng, u butun borliqni mehr bilan qamrab oluvchi kuch sifatida talqin qilinadi.

Ona siymosi gavdalanitirilgan har qanday asar o'z qadr-qimmatiga ega, chunki unda Onaning surati chiziladi. Bunday asarlar kitobxonni (yoshidan, ijtimoiy kelib chiqishidan, amalidan qat'i nazar) o'ylantiradi, o'zini taftish qilishga chaqiradi. Inson kim bo'lsa ham, necha yoshda bo'lsa ham mehrga, ona mehrga har doim rag'bat sezadi. Shundan bo'lsa kerak, biz beminnat mehrning benazir taratuvchilari-volidalarimiz tomon talpinaveramiz, talpinaveramiz. Onajonlarimiz hayot ekan, biz farzandlar bolalikdek beg'ubor faslda yashashdan charchamaymiz.

Ona obrazi o'zbek adabiyotida shunchaki, mehrli ayol yoki tarbiyachi emas, balki milliy ruhning, ma'naviyatning, ezgulikning mujassami sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy asarlarda onaning jamiyatdagi o'rni, ayol qadr-qimmat, ijtimoiy muammolar bilan bog'liq ruhiy kechinmalari ham tasvirlanadi.

Ona timsoli orqali yozuvchi va shoirlar insoniylik, vatanparvarlik, sadoqat va vafo kabi abadiy qadriyatlarni yoritadilar. Shu tariqa, ona siymosi nafaqat badiiy, balki falsafiy, tarbiyaviy ma'noga ega bo'lgan timsolga aylanadi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:**

1. O'tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari. –Toshkent: O'qituvchi, 2018. – 208 b.
2. O'tkir Hoshimov. Yarim asr daftari. –Toshkent: Мовароуннахр, 2014. – 384 b.
- Halima Xudoyberdiyeva. Saylanma. –Toshkent: Sharq, 2000. – 398 b.
3. Astanova ,G.A.,Hojiyeva D.R. „Dunyoning ishlari “ asarida ona obrazi tasviri va badiiy mahorat” // Education and research in the era of digital transformation. 2022, B. 24-28.

**Internet saytlari**

4. <https://kh-davron.uz>. Xurshid Davron kutubxonasi.
5. <https://kitoblardunyosi.uz> sayti
6. Abdullayeva ,O.Badiiy asarlarning inson ruhiyatiga ta'siri.(2021)

|     |                                                                                                                                                                                                                                      |    |
|-----|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| 1.  | Бақбергенова, P. 5 October 24, 2025 <a href="https://cspu.uz/">https://cspu.uz/</a> International Scientific and Practical Conference. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731688">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731688</a> | 5  |
| 2.  | Boltaboyeva, Z. NUTQ TOVUSHLARINING FONETIK OZGARISHLARI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731698">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731698</a>                                                                              | 9  |
| 3.  | Juraqulova, S. SOHAVIY TERMINLAR VA ULARNING QOLLANILISHI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731702">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731702</a>                                                                             | 13 |
| 4.  | Komilova, G. T. PSIXOLINGVISTIK TADQIQOTLARNING AHAMIYATI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731710">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731710</a>                                                                             | 17 |
| 5.  | Olimov, O. O'ZBEK TILIDA FRAZELOGIZMLARNING XUSUSIYATLARI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731720">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731720</a>                                                                             | 22 |
| 6.  | Murodjonova, S. SOZ TARKIBI. QOSHMACHALAR SINONIMIYASI VA ANTONIMIYASI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731734">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731734</a>                                                                | 26 |
| 7.  | Oraztayeva, L. NUTQ USLUBLARI. SOZLASHUV USLUBI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731750">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731750</a>                                                                                       | 30 |
| 8.  | Rixsitillaeva, M. SOHAVIY TERMINLAR VA ULARNING QOLLANILISHI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731761">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731761</a>                                                                          | 34 |
| 9.  | Usmonov, S. OZBEK TILI SHEVALARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731775">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731775</a>                                                                            | 37 |
| 10. | Yulchibekov, X. ZAMONAVIY DUNYODA TA'LIM. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731794">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731794</a>                                                                                              | 41 |
| 11. | Urinboyeva, N. TILNING LEKSIK QATLAMLARI, ULARNING XUSUSIYATLARI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731831">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731831</a>                                                                      | 46 |
| 12. | Yo'ldasheva, Y. SO'Z BIRIKMASI TASNIFI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731902">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731902</a>                                                                                                | 50 |
| 13. | Matnazarova, M. A. MORFEMIKA HAQIDA MA'LUMOT. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731914">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731914</a>                                                                                          | 53 |
| 14. | Dauletbayeva S. SINTAKTIK BIRLIKLAR VA ULARNING TILSHUNOSLIK NAZARIYASIDAGI ORNI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731923">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731923</a>                                                      | 55 |
| 15. | Hoshimova, S. MORFEMIKA BOLIMINING TILSHUNOSLIKDAGI AHAMIYATI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731923">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731923</a>                                                                         | 57 |
| 16. | Kholmurodova, O. THE HISTORICAL AND CULTURAL CONNECTIONS BETWEEN THE HUNGARIAN PEOPLE AND TURKIC NATIONS. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731933">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731933</a>                              | 61 |
| 17. | Qodirova, Z. TILNI OZLASHTIRISH NAZARIYALARI: UNIVERSAL GRAMMATIKA VA BIOLOGIK INSTINKT KONSEPSIYALARINING ILMIY TAHLILI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17731970">https://doi.org/10.5281/zenodo.17731970</a>              | 70 |
| 18. | Jumanova, N. FE'LLARNING GRAMMATIK KATEGORIYALAR. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742540">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742540</a>                                                                                      | 75 |
| 19. | Ilimjonova, M. SHAXSGA QARATILGAN MUROJAAT BIRLIKLARI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742555">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742555</a>                                                                                 | 81 |
| 20. | Furkatova, M. THE EXPRESSION OF PAST TIME IN ENGLISH AND UZBEK: A FUNCTIONAL-SEMANTIC STUDY. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742563">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742563</a>                                           | 85 |
| 21. | Боранова, А. СИНТАКСИС: СӨЗ ТІРКЕСІ МЕН СӨЙЛЕМНІҢ БАЙЛАНЫСЫ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742574">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742574</a>                                                                           | 91 |
| 22. | Боранова, А. СТИЛИСТИКА – ТІЛ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742583">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742583</a>                                                                           | 94 |

|     |                                                                                                                                                                                                                        |     |
|-----|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 23. | Онгарбаева, С. АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МЕДИАДАҒЫ КӨРІНІСІ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742589">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742589</a>                                                | 97  |
| 24. | Айтжанова, А. ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ: СӨЗ ӨНЕРІНІҢ СЫРЫ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742603">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742603</a>                                                          | 101 |
| 25. | Онгарбаева, С. ҚАЗАҚ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДАҒЫ СИНТАКСИСТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742619">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742619</a>                                                      | 107 |
| 26. | Жарасбаева, Ж. АНА ТІЛІ—ҰЛТ ҚАЗЫНАСЫ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742628">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742628</a>                                                                                    | 111 |
| 27. | Нишанбаева, Ф. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНІҢ ТҮРКІ ТІЛДЕР ОТБАСЫНДАҒЫ ОРНЫ ЖӘНЕ ӨЗАРА ӘСЕРІ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742632">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742632</a>                               | 116 |
| 28. | Сагиева, Ж. ЖАҢА МЕДИАДАҒЫ СӨЙЛЕМ ҚҰРЫЛЫСЫНЫҢ ӘДЕБИ ТІЛ НОРМАЛАРЫНА СӘЙКЕСТІГІ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742643">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742643</a>                                          | 121 |
| 29. | Сагиева, Ж. СТИЛИСТИКА МЕН ПОЭТИКА ҰҒЫМДАРЫНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742657">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742657</a>                                                              | 125 |
| 30. | Ubaydullayeva, D. O'ZBEK ADABIYOTI VA UNING JAHON ADABIYOTIGA TA'SIRI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742661">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742661</a>                                                   | 128 |
| 31. | Safaraliyeva, K. MODAL SO'ZLAR USLUBIYATI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742666">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742666</a>                                                                               | 131 |
| 32. | Yaxshimova, J. SOZ TURKUMLARI VA TURKUMLARI VA ULARNING TASNIFI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742674">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742674</a>                                                         | 135 |
| 33. | Raxmatullayeva, R. SINONIM SO'ZLARNING TASNIFI VA NUTQDAGI AHAMIYATI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742682">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742682</a>                                                    | 138 |
| 34. | Xidirboyeva, M. ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742687">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742687</a>                                                           | 142 |
| 35. | Utkurova, S. AMALIY SAN'AT LEKSIKASI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742697">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742697</a>                                                                                    | 146 |
| 36. | Nurullayeva, M. MUSTAQILLIK DAVRIDA OZBEK TILSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742704">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742704</a>                                                     | 150 |
| 37. | Qurvanboyeva, F. OZBEK NUTQ MADANIYATINING OZIGA XOS XUSUSIYATI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742712">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742712</a>                                                         | 153 |
| 38. | Axatova, R. TIL TA'LIM VA TA'LIM TILI: ONA TILI VA CHET TILLARINI OQITISHDA MILLIY MANFAATLAR VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742721">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742721</a> | 158 |
| 39. | Haydarova, S. ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742730">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742730</a>                                                             | 163 |
| 40. | Eraliyeva, M. O'QITUVCHI NUTQIDA TA'SIRCHANLIKNI IFODALOVCHI VOSITALAR. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742732">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742732</a>                                                  | 167 |
| 41. | Abdurasulov, H. LOGISTIKA TERMINLARI VA ULARNING XALQARO AMALIYOTDAGI QOLLANILISHI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742740">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742740</a>                                      | 172 |
| 42. | Olmasjonova, S. SUN'IY INTELLEKT VA LINGVISTIKA: TABIIY TILNI QAYTA ISHLASH MUAMMOLARI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742750">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742750</a>                                  | 175 |
| 43. | Soyibova, M. O'ZBEK TILI DUNYO TILLARI ORASIDA. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742758">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742758</a>                                                                          | 181 |



|     |                                                                                                                                                                                                                                                      |     |
|-----|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 44. | Nafasov, A. FANLARARO INTEGRATSIYA: TALABALARDA HAMKORLIK VA MULOQOT KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM ZARURATI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742771">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742771</a>                                 | 187 |
| 45. | Maksyutova, A. ONA TILI DARSLARIDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH USHLUBLARI VA YOSH AVLODNI FANGA QIZIQTIRISHDA YANGICHA YONDASHUVLAR. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742780">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742780</a> | 191 |
| 46. | Alimova, N. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA OLMOSH SO'Z TURKUMINI O'RGANISH. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742786">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742786</a>                                                                                     | 194 |
| 47. | Парпиева, М. ЗАМАНАВИЙ ТИЛ БИЛИМИНИŇ ӨЗЕКТИ МӘСЕЛҲҲЛҲРИ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742797">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742797</a>                                                                                               | 200 |
| 48. | ТәлҲбаҲва, А. ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНІŇ ӨЗЕКТИ МӘСЕЛҲЛҲРИ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742801">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742801</a>                                                                                                 | 204 |
| 49. | АбибуллаҲва, А. ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРИ ЖӘНЕ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДҲР. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742807">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742807</a>                                                                         | 209 |
| 50. | Агабекова, Ж. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА МОРФОЛОГИЯ САЛАСЫН ЗАМАНАВИЙ ОҚЫТУДЫŇ ӘДІС-ТӘСІЛДҲРИ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742813">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742813</a>                                                             | 214 |
| 51. | Ibadova, F. METHODS TO DEVELOP ACADEMIC WRITING SKILL IN HIGHER SCHOOL PUPILS. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742820">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742820</a>                                                                         | 219 |
| 52. | Boykulova, D. INTEGRATIVE APPROACHES TO TEACHING THE UZBEK LANGUAGE: MODERN PERSPECTIVES AND PEDAGOGICAL INSIGHTS Boykulova. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742846">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742846</a>                           | 224 |
| 53. | Musurmonova, L. O'QUVCHILARDA MATN TAHLILI KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742882">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742882</a>                                                                              | 228 |
| 54. | Erkayev, E. O'TGAN ZAMON FE'LINI INGLIZZABON GURUHLARGA O'RGATISHNING SAMARALI YO'LLARI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742884">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742884</a>                                                               | 234 |
| 55. | Xabibullayeva, S. ADABIYOT FANINING INNOVATION USULLARI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742894">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742894</a>                                                                                               | 239 |
| 56. | PRESSING PROBLEMS OF LANGUAGE AND LITERATURE EDUCATION. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742901">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742901</a>                                                                                                | 243 |
| 57. | Nazarxodjayeva, U. ADABIYOT DARSLARIDA ZAMONAVIY AXBOROTKOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742905">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742905</a>                                                 | 247 |
| 58. | Safaraliyeva, K. "NURLI CHO'QQILAR" – INSON QALBINING ORZU VA HAQIQAT O'RTASIDAGI KURASHI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742914">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742914</a>                                                             | 252 |
| 59. | Raxmonova, N. G'AFUR G'ULOMNING "SHUM BOLA" ASARI TAHLILI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742924">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742924</a>                                                                                             | 255 |
| 60. | Raxmatullayeva, R. "HAYRAT UL-ABROR" DOSTONINING TA'LIMIY-DIDAKTIK XUSUSIYATLARI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742932">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742932</a>                                                                      | 259 |
| 61. | Safaraliyeva, K. O'LMAS UMARBEOV IJODIDA ODAMIYLIK FALSAFASI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742939">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742939</a>                                                                                          | 262 |

|     |                                                                                                                                                                                                                    |     |
|-----|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 62. | Barnoqulova, S. TRAGEDIYA JANRI: SOFOKL ASARLARINING O'ZIGA XOSLIGI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742942">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742942</a>                                                 | 266 |
| 63. | Islomova, M. ALISHER NAVOIY G'AZALLARIDA KOMIL INSON G'OYASI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742947">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742947</a>                                                        | 271 |
| 64. | Anvarjonova, Z. "BOBURNOMA" ASARI TAHLILI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742959">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742959</a>                                                                           | 275 |
| 65. | Туремуратова, А. «КӨРНЕКТИ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАКЕРІ, ҒАЖАЙЫП ЖЫРЛАР ЖАЗЫП ҚАЛДЫРҒАН, ЛИРИК АҚЫН-ЗАХРИДДИН МҰХАММЕД БАБЫР». <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742963">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742963</a> | 278 |
| 66. | Yaxshiboyeva, C. TURKIY XALQLAR ADABIYOTI: TADQIQ, TAHLIL VA TALQIN MUAMMOLARI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742968">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742968</a>                                      | 281 |
| 67. | Mo'minov, A. SHAVKAT RAHMON: HAYOT VA IJOD YO'LI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742971">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742971</a>                                                                    | 286 |
| 68. | Jumanazarova, M. THE ORIGIN AND FUNCTION OF ENGLISH FOLK BALLADS. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742977">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742977</a>                                                    | 292 |
| 69. | Абдуллоҷонов, И. АБУ АБДУЛЛОҲИ РУДАКӢ ПОЯГУЗОРИ АДАБИЁТИ ФОРСУ ТОҶИК. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742981">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742981</a>                                                | 296 |
| 70. | Асхатова, А. ПАНДУ ҲИҚМАТҲОИ БАЧАҒОНА ДАР ЭҶОДИЁТИ РӢДАКӢ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742989">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742989</a>                                                           | 299 |
| 71. | Rahmonqulov, A. BADIY ASARDA SUJET TUSHUNCHASI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17742992">https://doi.org/10.5281/zenodo.17742992</a>                                                                      | 302 |
| 72. | Qo'chqorova, M. SYUJET VA KOMPOZITSIYANING ADABIYOTDAGI O'RNI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743000">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743000</a>                                                       | 308 |
| 73. | Mo'ydinova, D. BADIY OBRAZLAR VA ULARNING TAVSIFI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743006">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743006</a>                                                                   | 311 |
| 74. | Choriyeva, S. ADABIY OBRAZ VA UNING BADIY TAFAKKURDAGI O'RNI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743013">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743013</a>                                                        | 314 |
| 75. | Altinbekova, Z. OBRAZ VA XARAKTER YARATISH SAN'ATI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743019">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743019</a>                                                                  | 317 |
| 76. | Abdug'aniyeva, L. O'ZBEK ADABIYOTIDA SYUJET VA KOMPOZITSIYA. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743022">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743022</a>                                                         | 322 |
| 77. | Davlatov, M. SAMARQAND SHAHRIDAGI TARIXIY OBIDALA: MOVIY GUMBAZLAR OSTIDAGI SHARQ DURDONASI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743038">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743038</a>                         | 325 |
| 78. | Diyorova, Z. BIRINCHI RENESSANS DAVRIDAGI ILM-FAN TARAQQIYOTI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743040">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743040</a>                                                       | 331 |
| 79. | Абдухаликова, Б. КЕҢЕСТІК ЖӘНЕ КЕҢЕСТЕН КЕЙІНГІ САЯСАТТАРДЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІНЕ ӘСЕРІ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743047">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743047</a>                        | 335 |
| 80. | Қалдарова, Ж. «ҚАЙСАР МІНЕЗДІ ҚАЗАҚ ҚЫЗЫ ФАРИЗА ОҢҒАРСЫНОВА». <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743049">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743049</a>                                                        | 339 |
| 81. | Қадирханова, М. М.ЖҰМАБАЕВ-ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ БІР ТУАР ПЕРЗЕНТІ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743054">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743054</a>                                                        | 344 |
| 82. | Қалдыбекова, А. МАХАББАТ ЛИРИКАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДАМУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743093">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743093</a>                                            | 349 |

|      |                                                                                                                                                                                            |     |
|------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 83.  | Саурбаева, Б. "ОЯН, ҚАЗАҚ!" – ҰРАНЫН КӨТЕРГЕН ҰЛТ ЖАНАШЫРЫ – МІРЖАҚЫП ДУЛАТОВ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743101">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743101</a>               | 355 |
| 84.  | Абдикамалов, С. ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ ЖӘНЕ ОЙШЫЛЫ – АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743106">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743106</a>                           | 360 |
| 85.  | Давитова, Ә. "АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ - ҰЛТ РУХАНИЯТЫНЫҢ ШАМШЫРАҒЫ". <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743115">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743115</a>                                  | 363 |
| 86.  | Алписова, Ү. БОС УАҚЫТТЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ – ТАБЫСТЫ ӨМІРДІҢ КЕПІЛІ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743122">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743122</a>                          | 366 |
| 87.  | Ермекбаева, Ү. «АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ КӨШБАСШЫСЫ». <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743130">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743130</a>                          | 369 |
| 88.  | Кабилов, А. ҚАЗАҚ ЛИРИКАСЫНЫҢ КӨРНЕКТІ ӨКІЛІ – МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743134">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743134</a>                            | 373 |
| 89.  | Мусаева, Р. «ҚАЗАҚТЫҢ МҰЗБАЛЫҚ АҚЫНЫ —МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ». <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743138">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743138</a>                                    | 377 |
| 90.  | Рахманова, А. ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН -ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛЫ АҒАРТУШЫСЫ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743142">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743142</a>                              | 381 |
| 91.  | Туғанбаева, А. САЛЫСТЫРМАЛЫ ӘДЕБИЕТТАНУ : МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ШЕШІМДЕР. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743145">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743145</a>                            | 385 |
| 92.  | Юсупова, А. ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ-ҰЛТ РУХАНИЯТЫНЫҢ ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗЫ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743149">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743149</a>                            | 389 |
| 93.  | Қабылбаева, А. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТІНІҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743155">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743155</a>        | 392 |
| 94.  | Абдурахманова, А. ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК ПЕН РУХАНИ ТАЗАЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743157">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743157</a> | 395 |
| 95.  | Абдурахимова, Г. ҰЛТТЫҚ САНА ШЕЖІРЕШІСІ – ІЛИЯС ЕСЕНБЕРЛИН. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743169">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743169</a>                                  | 398 |
| 96.  | Турғаналиев, С. ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВТИҢ «ДАРАБОЗ» РОМАНЫНЫҢ КӨРКЕМДІҚТАРИХИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743189">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743189</a>       | 403 |
| 97.  | Онласинова, А. ҚАЗАҚТЫҢ АҚИЫҚ АҚЫНЫ – МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743212">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743212</a>                                     | 406 |
| 98.  | Турсинбекова, Г. ӨЛЕҢ БОЛЫП ӨМІР СҮРГЕН ТҰЛҒА. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743226">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743226</a>                                               | 411 |
| 99.  | Жураева, С. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ КЛАССИГІ — МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ ӘУЕЗОВ. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743244">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743244</a>                           | 414 |
| 100. | Qurvanboyeva F. O'ZBEK ADABIYOTIDA MILLIY QADRIYATLAR VA ULARNING TALQINI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743264">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743264</a>                   | 417 |
| 101. | Nasriyeva, D. O'ZBEK ADABIYOTIDA ONA TIMSOLINING BADIY TARANNUMI. <a href="https://doi.org/10.5281/zenodo.17743264">https://doi.org/10.5281/zenodo.17743264</a>                            | 421 |